

॥ अथ श्रीमद्भागवते तृतीयः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ यस्मिन् शिखिललहरीस्नानक्षमाणां नृणां संसारोदधिराशु गुण्यवितरामग्रयुषशुक्लैधवत् ॥ यस्माद्विश्वमशेषमुद्रवतियस्तत्त्वं परं योगिनां श्रीमंतं तमुपास्महे सुमनसा मिष्टप्रदं
विह्वलम् ॥ १ ॥ अगाधश्रीमद्भागवतं शौमणिगंगं तृतीयस्कंधोदभ्रमनवगाहं भृगयति ॥ निमज्ज्योन्मज्ज्यार्थेऽनुपदमनुरक्तेऽमलधिपः कृपालेशसंतः खलु विदधतां मध्यपनुपदम् ॥ २ ॥ अत्रमुमुक्षूणां स्वस्व
योग्यभगवदपरोक्षज्ञानोत्पत्तौ प्रधानं धनं भक्तिरेव तत्साधनमितरत्सर्वमिति मपंच्यते तत्रसूतः शौनकप्रश्नपरिहारायशु कपरीक्षितसंवादं कथयति एवमिति यथाहं च त्वया एतत्प्रमेयं प्रतिपृष्ट एव तथाक्षत्रा
पिविदुरेणापि भगवांश्चिकालज्ञो मैत्रेयः पृष्ट इत्यन्वयः । आदिमत्स्वगृहं त्यक्त्वेत्यनेन वैराग्यं प्रथमसाधनमिति सूचितम् १ विदुरमैत्रेयसंवादं घटयितुं तीर्थयात्राकालापदेशेन प्रश्नबीजमुत्थापयति यदा
त्विति वः पितामहानामर्थे मंत्रकृतसांधिकत्वं सांधिकार्थेऽनुत्पन्ने पौरवेंद्रपुरं हस्तिनापुरं त्यक्त्वा आत्मसात्कृतमुपप्लव्याख्यपुरं यदा प्रविशेत् तदा विदुरस्तीर्थयात्रार्थं गत इति शेष इत्यन्वयः अत्रतु शब्देन यु
द्धकाले तु विदुरस्तीर्थयात्रां गतोऽपि सन् । पापशस्ते गजपुरे पांडवानां हितेच्छयेति वाक्यं विशिनष्टि अनेन विदुरेण तीर्थसेवा कदाचित्कृतान युद्धकालमारभ्य तत्समाप्तिपर्यंतमित्युक्तं भवति २ तीर्थनिषेविणो विदु
रस्य सामान्यतो ज्ञातैर्मैत्रेयसंगकालघटनोपिराजादेशविशेषबुभुत्सया पृच्छति कुत्र कास्मिंस्तीर्थविशेषे पुरात्रिपाणहेतुरपि वक्तव्य इत्यतो वर्णयेत्युक्तं ३ विविदिषालौक्यकारणमाह नहीति हि शब्दो हेत्व
र्थः यस्मादल्पार्थोदयो न तस्माद्वर्णयेत्यर्थः अत्रापि हेतुमाह साध्विति साधुस्त्रिषूचिते सौम्ये सज्जने वार्द्धौ पुमानिति यादवः ४ सूतः शौनकप्रश्नपरिहाराय तत्संवादं कथयति स एवमिति । बहुपूर्णाया

श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतत्पुरापृष्ठो मैत्रेयो भगवान्किल ॥ क्षत्रावनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् १ यदा त्वयं मंत्रकृद्वो भगवान्खिलेश्वरः ॥ पौरवेंद्रपुरं
हित्वा प्रविवेशास्मसात्कृतम् २ परीक्षिदुवाच ॥ कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणासंगमः ॥ कदा वा सहसंवाद एतद्वर्णयनः प्रभो ३ न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुर
स्यामलात्मनः ॥ तस्मिन्वरियसि प्रश्नः साधुवादोऽप्यबृंहितः ॥ ४ सूत उवाच ॥ स एव सृषिवर्योऽयं पृष्ठो राज्ञा परीक्षितः ॥ प्रत्याह तं सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयतामिति
५ श्रीशुक उवाच ॥ यदा तुराजा स्वसुतानसाधून्पुष्पन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ॥ आतुर्यविष्टस्य सुतान्विबन्धून्प्रवेश्य लाक्षाभवेन ददाह ६ यदा सभायां कुरुदेव
देव्याः केशाभिमर्शं सुतकर्मगर्ह्यम् ॥ नवारयामास नृपः सुपायाजस्रैर्हरत्याः कुचकुंकुमानि ७ द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलंबस्य वनागतस्य ॥ नयाच
तोऽदात्समयेन दायं तमोजुषाणो यदजातशत्रोः ८

मिति धातोर्देवादिसज्जननिषेवितपूर्णभगवंतं वेत्तीति सुबहुविदिति तज्ज्ञानफलमाह प्रीतात्मेति प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थमिति स्मृतेः प्रसन्नमना वा श्रूयतामिति त्यनेन वक्तव्यार्थे आदरं जनयति उच्यमानं सहेतुकंचे
च्छृद्धां जनयति अस्य कथं तदित्यत उक्तमितीति इति हेतुप्रकरणप्रकारादिष्विति यादवः ९ विदुरस्य तीर्थयात्रायां निमित्तमाह यदा त्विति अत्र यदा शब्दो हेत्वर्थे यदा तदेति हेत्वर्थे कालार्थेऽपि च भण्य
त इति वचनात् । अधर्मेणेत्यस्यावधारणार्थेतु शब्दः विनष्टा भगवा द्विषया दृष्टिर्धर्मस्य स तथा असाधून् न्यायवर्तिनः । अधर्मेण धर्मविरुद्धकर्मणा । यविष्टस्य कनिष्ठस्य । विबन्धून् लौकिकबन्धुरहितान् । लाक्षाभवेन
लाक्षोपगूढगृहददाह यदा यस्मात्तदा तस्मादित्येको हेतुः ६ अयमेको हेतुरित्याह यदेति नृपो धृतराष्ट्रः कुचकुंकुमान्यस्रैर्नैजलैर्हरत्याः भालयंत्याः स्वस्य स्नुषायाः कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देव्याः पट्टाभि
षिकाया द्रौपद्याः सभायां गर्ह्यं सुतस्य दुःशासनस्य कर्मकेशाभिमर्शं कबरीभारपरामशालक्षणं न निवारयामास यदा यस्मात्तस्मात् ७ अपर्तुतीपो हेतुरित्याह द्यूते त्विति तु शब्दोऽवधारणार्थः अधर्मे
णेत्यनेन संबध्यते साधुत्वादीनि पितृधनदानयोग्यत्वहेतव इति प्रकाशनायोक्तानांति अवलंबाधारादिति दायं स्वस्य माप्तिपांग्यं पितृधनं वनवासावसानसमयेनादादिति यत्तस्मादिति शेषः तन्हेतुः तमइ
ति तत्रोपयार्थज्ञानग्लानिकारणं पुत्रवचनं जुषाणः सेवमानोऽगीकुर्वान इत्यर्थः ८

चतुर्थहेतुमाह यदातिवति पार्थेनयुधिष्ठिरेण प्रहितः प्रेषितः पुंसाममृतायनानि मोक्षादिसकलपुरुषार्थसाधनानि हतः पुण्यलेशोपस्यसतथा लिशअल्पीभावइतिधातुः अनेचपार्थवहुलपुण्यमल्पं तदपिनष्टमित्युक्तं भवति इदमेव सुखलेशविनाशकारणमित्यस्मिन्नर्थेतुशब्दः गुरुमात्रस्यापि वाक्यग्राह्यं किमुजगद्गुरोरित्यभिप्रायेण तथोक्तम् ९ ततः किं विदुरस्य तीर्थयात्रायामित्यतो विशेषहेतुमाह यदेति पूर्वजेन ज्येष्ठेन यदोपहृतो भवनं प्रविष्टो विदुरो मंत्राय स्वकर्तव्यतालोचनाय पृष्ठः किं कार्यं तद्वीहि इति अथ तदामंत्रदृशा मंत्रज्ञानां वरीयांस्तं धृतराष्ट्रमाह मंत्रहर्गवरीयस्त्वं कुत इति तत्राह यदिति वैदुरि कां विदुरेणोक्तं यद्यस्मात्तस्मादिति शेषः कृष्णो संधिकार्यमनुत्पाद्योपप्राप्य गते सत्युपहृत इति अस्मिन्नर्थे किल शब्दः १० किमाहेति तत्राह अजातशत्रोरिति प्रतियच्छप्रदेहि प्रदानहेतुमाह सहानुज इति हिशब्दो हेतुवर्थः यत्र यस्य युधिष्ठिरस्याभिप्रेतसाधक इति शेषः किमसौ यम इति तत्राह यमिति यंभीमं प्रति अत्रापि हेतुमाह स्वशत्रुहेति स्वस्य राजपक्षेण द्रव्यस्य शत्रवो दुर्योधनादयस्तान् हतवानिति निश्चि तत्वात्तथाप्रयोगः ११ राज्यप्रदाने बलवद्वेत्वंतरं चाह यदातिवति क्षितिदेवाः ब्राह्मणाः तेषां देवः पूज्यः मुक्तिमपि ददाति किमुराज्यमित्यतो मुकुंद इति एवं विधत्ता मर्त्यवान् पार्थान् गृहीतवानिति यदा तस्माच्च

यदा तु पार्थ प्रहितः सभायां जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ॥ न तानि पुंसाममृतायनानि राजो नु मेने हतपुण्यलेशः ९ यदोपहृतो भवनं प्रविष्टो मंत्राय पृष्ठः किल पूर्वजे न ॥ अथाह तं मंत्रदृशां वरीयान्यन्मंत्रिणो वैदुरि कं वदंति १० अजातशत्रोः प्रतियच्छदायं तितिक्षतो दुर्विषहंत वागः ॥ सहानुजो यत्र वृकोदरो हि स्वशत्रुहायं त्वमलं बिभेषि ११ यदा तु पार्थान् भगवान्मुकुंदो गृहीतवान् स क्षितिदेवदेवः ॥ आस्ते स्वपुण्यां यदुदेव देवो विनिर्जिता शेष नृदेवदेवः १२ स एष दोषः पुरुषा द्विहास्ते गृहं प्रविष्टो यमपत्यमत्या ॥ पुष्पासि कृष्णादिमुखो गतश्रीस्य जाश्वथैर्न कुलकौशलाय १३ इत्युचिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ॥ असत्कृतः सत्सृष्टहणीयशीलः क्षत्तासकर्णानुजसौ बलेन १४ कएन सत्रोपजुहाव जिह्मं दास्याः सुतं यद्वलिनैव पुष्टः ॥ तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाश्रुपुरा च्छृसानः १५ स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुः पुरो मर्मसुतादितोऽपि ॥ समयन्धनुर्द्वारिनिधाय मायांगतव्यथोऽयादुरुमानयानः १६

सोपिन दूरस्थ इत्याह आस्त इति स्वेषां पांडवानां पुण्यामुपप्राप्याख्यायामास्त इति यस्मात्तस्माच्च सांप्रतं सावसर इत्याह विनिर्जितोति १२ पुत्रसंवादाभावाद्युधिष्ठिराय राज्यं न दत्तामिति धृतराष्ट्राभिप्रायं विद्वान्विदुरो विष्णुवेष्णवद्वेषिणः पुत्रस्यापि परित्यागः श्रेयानिति वक्ति स एष इति हे ज्येष्ठस्त्वयमपत्यमत्या नपतति कुलं यस्मात्तदपत्यमिति बुद्ध्या पुष्पासि स एष गृहं प्रविष्टः आस्त इत्यन्वयः क्रीदशो दोषः पाप्मा पुरुषं पूर्णपद्गुणं विष्णुं द्वेष्टीति पुरुषादित् कुतः कृष्णादिमुखः उपलक्षणमेतत्तद्वक्तविमुखत्वात् एव गतश्रीः श्रीप्रसादरहितः यत एवं विधेयतस्मात्कुलकौशलाया शुकालक्षेपमंतरेणेनं दुर्योधनेत्यजेत्यन्वयः १३ स्ववचनादिकं धृतराष्ट्रेण प्रोक्तमित्येतावत्ता विदुरस्य तीर्थयात्राकारणविरागहेतुः कः प्राप्त इति तत्राह इतीति इति शब्द आदिवचनः एवमादिवाक्यमुक्तवान् प्रकारवचनो वा स्फुरणसंचलनं तत्र ज्येष्ठस्य पुरतः असत्कृतो विद्वतः अधिकारप्रकारमाह कएनमिति दास्याः सुतमित्याकोशेषी उपजुहाव हतवान् जिह्मं वक्रद्वयं यस्य पुंसोर्बालनाऽपवर्जिताग्नेन तस्मिन्पुंसि प्रतीपो विरोधी परेषां ममविशेषिनां पांडवानां कृत्येका यस्मात्तस्मादिति शेषः निर्वास्यतां निष्कास्यतां च्छृसानः स्वासमात्रावशेषी स्वकृतो दोषः स्वस्यैवेति सूचनाय शान्चप्रयोगः १५ संभावितस्य तावत्तावत्प्रायेव निधाय नं श्रेय इति भावं श्लोकद्वयेन सूचयन् इति भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य समयन्धनुर्दस्मिन् कुर्वन् मायां पुत्र इत्यादि जेहलक्षणाहोर्बधकशक्तिमुक्तानयानो वबुधन्वानः सोऽयाद्यमो तीर्थमिति शेषः १६

पुण्यलब्धइत्यनेनहस्तिनपुरमापि मेतिसूचयति तीर्थपदोद्वेगःपदानिस्थानानि सहस्रमूर्तिरनंतमूर्तिः तदेतत्सहस्रं तत्सर्वमिति श्रुतिः १७ एतदेवविशिनाष्टि वनेष्विति तीर्थानां शुद्धजला
नामायतनेषु स्थानेषु नित्यशुद्धस्य पानस्थानेषु वा पुण्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते उपवनेषु पुरोपकंठवनेषु अद्रिषु श्रीपर्वतादिषु कुंजेषु सिंहगिरिब्रजाद्युत्तरपर्वतेषु वनेषु वृंदावनेषु सेव्यस्वे
हेतुमाह अपेक्षेति सरित्सुगोदावया पुसरः सुपुष्करादिषु अनंतस्य हरेर्लिंगैः प्रतिभाभिः सम्यगलंकृतेषु १८ चरणं विशिनाष्टि गामिति गांभूमि मेघैः शुद्धैः विविक्तैः पृथग्भूतैः वृक्षात्पातितैः प
त्रादिभिर्वृत्तिराजीविकाजीवनं यस्य स ततः यद्वा शुद्धैकांतस्थले वृत्तिरवस्थानं यस्य स तथा अधः शयनेन स्थंडिलेशयनेनावधूतोरजो रूपितदेहः स्वैः स्वकीयैरलक्षितोऽविज्ञातः अवधूतावायुनोद्धताः केशा
यस्य स तथा यद्वा पाठांतरे अवधूतवेषवद्भास्यस्य स तथा कीदृशानि व्रतानि हरितोषणानि यानि व्रतानि चेरेतानि तानि सर्वाण्यपि हरिप्रसादजनकानीत्यर्थः अनेनोद्देश्यव्रतदेवतावशीकरणसमर्थानीति व्र
तशब्दनिर्वचनं सूचितं वृत्रवरणइति धातोर्ब्रयतेनेनादित्यस्मिन्नर्थे व्रतमिति रूपं सिध्यति १९ कर्मभूमित्वाद्भारतवर्षमेवाटितवान् नान्यदित्यास्मिन्नर्थे एव शब्दः केनचित्कालेन यावच्च दातावत्तदापार्थोऽजिते
न कृष्णेनोक्तविधिनैकचक्रामेकाज्ञा एकमेवातपत्रं चेतच्छत्रयत्रसा तथातां क्षिनिवासगत्योरिति धातोः सर्वत्र सन्निवासः सुगमनं चोराद्युपद्रवोनास्तीत्येतत्सूचनाय क्षितिमिति प्रायोजि इत्यमित्यनेन निषम

सनिर्गतः कौरवपुण्यलब्धगजाह्वया तीर्थपदः पदानि ॥ अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यामधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः १७ वनेषु पुण्योपवनाद्रिकं जेष्वपंकतो
येषु सरित्सरः सु ॥ अनंतलिंगैः समलंकृतेषु च चारतीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गांपर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाश्रुतोऽधः शयनावधूतः ॥ अलक्षितः स्वैरवधूतके
शो व्रतानि चेरे हरितोषणानि १९ इत्थं व्रजभारतमेव वर्षे कालेन यावद्रतवान् प्रभासम् ॥ तावच्छशासक्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २० तत्राथ
शुश्राव सुहृद्विनष्टिवनं यथावेणुजवाह्निनाश्रयम् ॥ संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन् सरस्वतीप्रत्यगियायतूष्णीम् २१ तस्यांत्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्ने
रसितस्य वायोः ॥ तीर्थं सुदासस्य गवांगुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे २२ अन्यानि चेहद्विजदेवदेवैः कृतानि नाना यतनानि विष्णोः ॥ प्रत्यंकमुख्यांकित
मंदिराण्यदर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति २३

भंगोनास्तीति सूच्यते २० प्रभासतीर्थागमनेन कश्चिदर्थविशेषः सूचितः कोसावितितत्राह तत्रेति अथ प्रभासक्षेत्रगमनानंतरं तत्र प्रभासेतिष्ठन् विदुरः सुहृदां यदूनां विनष्टिविश्रापनिमित्तविनाशं
शुश्रावेत्यन्वयः । विदुरस्तु प्रभासस्थः शापं संक्षेपतोऽभृणोत् । यदूनां विस्तरात्पश्चादुद्धवाचमुनामनु इति वचनात् । विप्रशापेन भविष्यंतं यदुविनाशं श्रुतवान् अन्यथामहाभारतविरोधः स्यादित्यर्थः त
जिज्ञासुस्तत्रागमतिक्रान्तेत्याह यथेति वायुनोद्धतवेषु संघर्षणलक्षणसंस्पर्शोत्थितवाह्निना तदाश्रयवनं यथा दग्धं भविष्यति तथा विप्रशापहेतुसंस्पर्धयान्योन्यमर्मस्पर्शनवचनोत्थितकलहवाह्निना दाहिष्यत्स्व
कुलमनुशोचन्नथप्रत्यक्सरस्वतीपश्चिमवाहिनीनाम्नासरस्वतीं नदीमियायेत्यन्वयः तूष्णीमित्यनेन दुःखेन क्षेत्रवासिनो नापृच्छादिति सूचयति २१ दुःखाग्रिसंतप्तस्तत्र सरस्वत्यां मर्तुर्किं गतइति तत्राह तस्या
मिति अनेन विदुरस्य शास्त्रज्ञानाधिक्यं सूचयति यतः संसारः क्षणभंगुरोऽतस्तीर्थस्नानादिना शुद्धांतःकरणस्य भगवदपरोक्षज्ञानेन पुरुषार्थः स्यादित्यनेन तीर्थस्नानमकारि नान्यो व्यापारइति २२ न केवलं
नदीतीर्थान्येव निषेवितानि किंतु तद्देशभवानि क्षेत्राणीत्याह अन्यानि चेति इह नर्थासुराष्ट्रे च कीदृशान्यायतनानि प्रत्यंकाः सम्यक्लक्षणवतो ब्रह्मादयस्तेषां मुख्यो विष्णुस्तस्य प्रतिमाभिरांकितानि चिह्नितानि
मंदिराण्येषु तानि तथा । ब्रह्मा प्रत्यंकवान् सम्यग्वेष्णुर्लक्षणवत्तमइति । प्रत्यंकमुख्यमायुधभेष्टचक्रदं कितानीति व्याख्यानां चेत्यंति घट्टुकारेस्तथानभिहितत्वादि ते येषां क्षेत्राणां दर्शनात् २३

विदुरस्यतीर्थसेवायां तात्पर्याधिक्यं सूचितमृद्धामित्यनेन अन्यथा समृद्धदेशत्यागे कारणाभावात् कालेन केनचिदिति शेषः २४ तत्र तीर्थस्नानमंतरे णोद्धवं हृष्टानेन किमकारितन्मह्यं ब्रूहीति परीक्षितो हार्दचो
 चंपरिहरति स इति प्रशंतिमित्यादि विशेषणत्रये णोद्धवस्य भगवन्निष्ठाया वैराग्यस्य शास्त्रज्ञानस्य प्रख्यातेश्चाधिक्यं सूचयति भगवान् कृष्णः प्रजापुत्रो येषां तैतथोक्तास्तेषां अपृच्छादिति द्विकर्मको धातुः
 तेनोद्धवामित्यन्वेतव्यम् २५ स्वो विष्णुस्तस्य नाभ्यो नाभिजातः पद्मो ब्रह्मा तस्यानुवृत्त्या प्रार्थना लक्षणसेवया कृतक्षणौ कृतावसरौ कश्चित्कामप्रवेदन इति वचनात् प्रश्नार्थवर्तते कश्चिच्छब्दः । पद्मो ब्रह्मा समुद्रिष्ठः
 पद्मा श्रीरपि चोच्यत इति च । लोकानां सुखकर्तृत्वमपेक्ष्य कुशलं विभोः । पृच्छयते स ततानं दात्कथं तस्यैव पृच्छयत इति वचनात् हरेः कुशलप्रश्नो लोकानां सुखकर्तृत्वमपेक्षेति ज्ञातव्यम् २६ भामः पूज्यः वद
 न्योदानशीलः वरतर्पणेन भवतर्पणेन २७ यदूनां वदथाधिपतिः सेनाधिपतिः आदिसर्गे पूर्वजन्मनि स्मरं कामं विप्रानाराधयेति कथं लोकवनितानां ब्राह्मणप्रसादेन स्वामीष्ठावाप्तिरिति प्रदर्शनपरं न तु स्वार्थ
 परमित्यभिप्रायः २८ सात्वतानामधिप उग्रसेनः शतपत्रनेत्रः पुंडरीकाक्षः नृपासनाधिः सहासनं ममनाभूदिति य आधिः मनस्तं पारिहृत्य आधिर्मनो वदथं च आत्मा स्वमपि चोच्यत इति २९ सहस्रः पुत्रत्व

ततस्त्वतिव्रज्यसुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान् कुरुजांगलांश्च ॥ कालेन तावद्यमुनामुपेतत्रोद्धवं भागवतं दर्शय २४ सवासुदेवानुचरं प्रशंतिं बृहस्पतेराकनयं प्रतो
 तम् ॥ आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् २५ कश्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपद्मानुवृत्त्येह कलावतीर्णौ ॥ आसात उर्व्याः कुशलं वि
 धाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे २६ कश्चित्कुरुणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमंगशौरिः ॥ यो वै स्वमृणां पितृवद्दाति वरान्वदान्यो वरतर्पणेन २७
 कश्चिद्रूपाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमंगवीरः ॥ यं रुक्मिणी भगवतो भिलेभे आराध्य विप्रान् स्मरमादिसर्गे २८ कश्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशा
 हं काणामधिपः स आस्ते ॥ यमभ्यर्षिश्चच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाधिपरिहृत्य दूरात् २९ कश्चिद्धरेः सौम्यसुतः सहस्र आस्ते प्रणीरथिनां साधुसां वः ॥ असूतयं
 जांबवतीव्रताद्यादेवं गुहं योऽविकया धृतोऽग्रे ३० क्षेमं सकश्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुना लब्धधनूरहस्यः ॥ लेभेऽजसाधो क्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभि
 र्दुरापाम् ३१ कश्चिद्बुधः स्वस्त्यनमो व आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ॥ यः कृष्णपादां कितमार्गपांसुष्वचेष्टतप्रेमा विभिन्नधैर्यः ३२ कश्चिच्छिवं देवकभो
 जपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥ या वै स्वगर्भेण बभार देवं त्रयीयथा यज्ञवितानमर्थम् ३३ अपिस्विदास्ते भगवान्सुखं वोयः सात्वतां कामदुषोऽनिरुद्धः ॥
 यमामनंति स्म हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयमर्थम् ३४

योग्यः दक्ष इति पाठे कर्तव्यत्वेन युगपदनेकेषु कार्येषु प्राप्तेष्वव्यामोहेन क्रमेण कर्ता दक्ष इत्यर्थः अग्रे पूर्वजन्मनि आविकया पार्वत्या धृतो गर्भ इति शेषः ३० युयुधानः सात्यकिः फाल्गुना दर्जुनात् अनेन धनु
 वेदज्ञानाधिक्यं भगवत्प्रियतमत्वं च प्रष्टव्यत्वे हेतुरिति सूचयति एवमुत्तरत्राप्युद्धम् ३१ अनमीवो निष्पापः श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः प्रेम्णा भक्त्या विभिन्नं धैर्यं रजोवैष्टनाहंकाररूपं मनो यस्य स तथा ३२
 विष्णुः प्रजापुत्रो यस्याः सा विष्णुप्रजातस्याः देवकश्चासौ भोजश्च देवकभोजः । नास्मादेवकः कुलेन भोजः तस्य पुत्र्या देवक्या देवमातुरादितो रिव विष्णुप्रजाया इति योजना यज्ञो विष्णुर्वितानो विभूतिर्वि
 ष्णुविभूतिरूपमर्थप्रतिपाद्यं गलक्षणमर्थं वा कदाचित्कं देवक्या गर्भधारणं त्रय्या अर्थधारणं सनातनमतस्तन्निर्देशं न कथं स्यादित्यत उक्तं वा इति दृष्टान्तदार्ष्टीतिकयोरेकदेशसाम्येनालं तत्प्रसिद्धीति
 ३३ अनिरुद्धो भगवान्वासुखमास्तेऽपिस्वित्किमित्यन्वयः अनिरुद्धशब्दार्थलक्षयति यः सात्वतामिति न केवलं कामेन रुणाद्विहितुत्तदिष्टदायकमाश्रितानामतोऽनिरुद्धः पूज्यश्च कामदुष इति

ममोयेणसुचितं वैदिकत्वं स्पष्टमाह यमिति शब्दे विदोये निर्वाहिकारणं यस्य स तथोक्तं भद्रं नो अपि वास यमन इत्येवं रूपः शब्दः न मुहे मनस्वं क्रतुं दक्षं दर्शनं मुत भद्रं मंगलं विष्णुं प्रतिवात पगमयेति मनो विषय
प्रतीतिः कथमस्यानिरुद्धविषयत्वमत्राह मनोमयमिति सर्वकार्येषु मनः प्रथयतीति मनोभिमानित्वादानिरुद्धस्य मनः शब्देन स एवोच्यते मनसा वा अग्रे संकल्पयति मन एव मनुष्याणां कारणं बंध मोक्षयो रित्यादेः
नो मनो भद्रं वातयेति मनसः कर्मत्वप्रतीतिः कथमनेन उच्यते इति चेत् सत्यं स एव तर्ह्यनिरुद्धः स्यात् ननु हंतर्ता हि मनः शब्दाभिधेयत्वं गतमत्राह सत्त्वेति सत्त्वाच्चित्तात्तुरीयं चतुर्थमनः शब्दार्थमनिरुद्धमामनांति मनो
बुद्धिरहंकारश्चित्तामित्यंतरात्मनः । याद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेदीवरस्यामं संराध्ययोगिभिः शनैरित्यादिना हेमनोनाथानिरुद्धनोस्माकं क्रतुं संकल्पदर्शनं ज्ञानं तत्त्वाविषयंकुरु हे भगव
त्रोमनोदक्षं समर्थं क्रतुमध्वरं च भद्रं त्वं वातय प्रापयेत्पुंभयथापिहितद्विषयत्वं संगच्छते दक्षो दर्शनपंडितावितियादवः कामदुष्टत्वादिमाहात्म्यं हरेरितरत्रासंभावितं कथमस्मिन्योज्यत इत्यतो वाह यमिति यं का
मपुत्रं सत्त्वस्य बलविज्ञानपूर्णस्य चतुर्भूतैर्हरेस्तुरीयमर्थमनिरुद्धनामानं हरिमामनंतीत्यतो युक्तं तदावेशित्वात्तादृशमाहात्म्यकथनं पृथ्व्यादौ दर्शनादिति ३४ उक्तकुशलप्रश्नं प्रसिद्धाप्रसिद्धेऽप्यतिदिशति
अपिस्विदिति ३५ धर्मो धर्मपुत्रः । विजयाच्युताभ्यां स्वदोभ्यां धर्मेण धर्मशास्त्रमनतिक्रम्य धर्मसेतुं परिपातकिमित्यन्वयः यस्य युधिष्ठिरस्य सभायां दिग्विजयेनानुवृत्तिरनुगमनं यस्याः सा तथा विजयाद

अपिस्विदन्ये च निजात्तमदेव मनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ॥ हार्दिक्यसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्तिचरंति सौम्य ३५ अपिस्वदोभ्यां विजयाच्युताभ्यां
धर्मेण धर्मः परिपातसेतुम् ॥ दुर्धोधनोऽतप्यतयत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ३६ किं वा कृताघेष्वधमत्यमर्षी भीमोऽहिवदीर्घतमं व्यमुंचत् ॥
यस्यां त्रिपातरणभूर्नसे हेमार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ३७ कच्चिद्यशोधारथयूथपानां गांडीवधन्वो परतारिरास्ते ॥ अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो
गिरिशस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयौ च माद्याः पार्थैर्दृत्तौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमात उद्धृत्य मृधेस्वारिक्थं सुधां सुपर्णा विववज्जिवक्राव ३९ अहो पृथापि ध्रि
यतेऽर्भकार्थे राजर्षिर्वर्येण विनापितेन ॥ यस्त्वेकवीरोऽतिरथो विजिग्येधनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ४० सौम्यानुशोचेतमधः पतंतं भ्रात्रे परेताय विदुद्बुहेयः ॥
निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ४१ सोहं हरेर्मर्त्या विडं बनेन दृशो वृणां भावयतो विधातुः ॥ नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन्
गतविस्मयोऽत्र ४२

जुनादनुवृत्तिरुत्तिर्यस्याः सा तथा विजयस्य हरेरनुवृत्तिर्यस्याः सा तथा तया वा श्रीमदादितरेषां धर्मसेतुलंघनं संभाव्यते नास्य तदस्तीति प्रश्नः तत एव धर्म इति प्रायोजि ३५ भीमः कृताघेषु दुर्धोधनादिषु
अधं व्यमुंचत् किं वा पुनरपराधबुद्धिमुक्त्वा स्तेकिं प्रश्नमिति माह अत्यमर्षीति तस्य पराक्रममाह यस्येति अत्रिपाते निमित्तमाह मार्गमिति ३७ रथयूथपानां पशोदधातीति पशोधाः यच्छरकूटेन यस्य
अरपंजरेण गूढो निलीनः माययेच्छयाकिरातः दृष्टीतशवरवेषः ३८ पक्ष्मभिरावृते अक्षिणी इव पार्थैरावृतौ रक्षितौ माद्रथास्तनयौ यमौ वज्रिण इन्द्रस्य वक्रात्सुपर्णो गरुडो सुधामिव मृधेयुद्रे स्ववैरिमुखात्स्वारि
क्थं निजराज्याख्यं धनमुद्धृत्य रेमाते उतस्वित् किमित्यन्वयः सुपर्णाविति दार्ढीति कापेक्षया द्विवचनम् ३९ तेन राजर्षिर्वर्येण पांडुचक्रवर्तिना विनारहितापि ध्रियते पुत्रैरिति शेषः राजर्षिर्वर्यत्वं दर्शयति यास्त्व
ति चतस्रः चतस्रः ४० परेताय मृताय भ्रात्रे पांडवे कुधुद्बुहेयस्य स्यार्थानां प्रति कोप इति चतुर्थी सुहृत्स्वपुर्कारकर्ता ४१ विधातुः कृष्णस्य पदवीं निवृत्तिमार्गं चरामि पश्यन् संसारिणां डेशमिति शेषः ४२

ननु कंसादिवधवत्कुरुणाहननं ज्ञाति किमिति न कृतं न कारितं चेत्प्राशङ्क्यप्रयोजनांतरसद्भावादुपेक्षितामित्याशयेनाह नूनमिति भगवान्कुरुणामधमपराधमुपैक्षत नूनमुपेक्षितवानितितर्कयामि तर्कनिश्चययो
नूनमिति यादवः । तद्धननासामर्थ्यान्नेत्यत उक्तं ईशोहीति तर्हि किमिति मित्तमिति तत्राह नृपाणामिति त्रिमदाद्विधाधनाभिजननिमित्तान्मदादुत्पथानां संतं पंथानमपहायवर्तमानानां च मूभिरनेकाक्षौहिणी
गणिताभिर्मुहुर्महीं चालयतां नृपाणां कंसादीनां वधाद्वेतोः तद्वधप्राथम्येपीदं निमित्तमित्याह प्रपन्नेति प्रपन्नानां देवावताराणां वसुदेवादीनामांति जिह्वीर्षयाऽऽसह्यदुःस्वहरणेच्छयाकारणेन अनेन हरेः प्रवृ
त्तिर्भक्ताभीष्टानुसारिणीति दर्शितं भवति ४३ भक्ताभीष्टं च भूभारायितदुष्टजननिधनं यत्तदेवावतारप्रयोजनमिति भावेनाह अजस्येति अजस्यविष्णोर्जन्मावतारः उत्पथनाशनाय कंसादिनिधनाय प्रयोज
नांतरं चास्तीत्याह कर्माणीति फलमननुसंधायाकर्तुः स्वतएव सृष्ट्यादेः कर्तुर्हरेः कर्माणि जगत्सर्जनादिलक्षणानि पुंसां शरणागतानां ग्रहणाय श्रवणमननादिरूपजिज्ञासायै हरिः कर्ताप्यकर्तृति फलाभा
वेन भण्यत इति बालवल्लीलार्थदेहं गृह्णातीति किं न स्यादिति मंपक्षमाक्षिपति नात्वाति अन्यथा भक्तजनग्रहणादिकमंतरेण स्वप्रयोजनमपेक्ष्य नैव कुतः । असंभवात् तथा हि कः पुरुषः शुक्रशोणितसंपृक्तदेहं प्र
त्यर्हति न कोप्यर्हति हरिरर्हतीति नेत्याह पर इति गुणानां सकाशात्परस्तदतीतत्वेनोत्तमः गुणसंसर्गोपि नास्तीति गुणानामिति पृषी सदेह इति हरेर्दोहित्वप्रतीतिः कोर्हतीति कथमाक्षिप्यते इत्यत उक्तं कर्म

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां च मूभिः ॥ वधात्प्रपन्नाति जिह्वीर्षये शोभ्यपैक्षताधं भगवान्कुरुणाम् ४३ अजस्यजन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्य
कर्तुर्ग्रहाण यपुंसाम् ॥ न त्वन्यथा कोर्हति देहयोगं परो गुणानामुत्तकर्म तंत्रम् ४४ तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे ॥ अर्थाय जातस्य
यदुष्वजस्य वार्तां सखे कीर्तयतीर्थकीर्तः ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्धवसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति भागवतः
पृष्ठः क्षत्रावार्तां प्रियाश्रयाम् ॥ प्रतिवक्तुं न चोत्सेहे औत्कं व्यात्स्मारितेश्वरः १ यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाययाचितः ॥ नैच्छत्तद्रचयन्यस्य सपर्यां बाललील
या २ सकथं सेवया तस्य कालेन जरसंगतः ॥ पृष्ठो वार्तां प्रतिब्रूयाद्भर्तुः पादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णांघ्रिसुधयाभृशम् ॥ तीव्रेण भक्तियोगे
न निमग्नः साधुनिर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुंचन्मीलदृशाश्रुसः ॥ पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसंभृतः ५

ति मनुष्यादिदेहयोगाद्यसंभवेपि देवादिशरीरयोगः स्याद्वेत्यत उक्तं उतेति उताप्यर्थविकल्पयोरिति विकल्पोपि न घटत इत्यर्थः न देहयोगादिजनिर्विष्णोर्व्यक्तिर्जनिः स्मृतोति विशेषवचनाच्च देहयोगांगी
कारपक्षोगहित इति भावः ४४ किं बहुनोक्तेनेति विदुरः स्वाभीष्टं वक्ति तस्येति ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अत्राध्यायत्रये उद्धवेन विदुरप्र
श्रमप्रतिवचनाय हरेः श्रीकृष्णावतारसंक्षेपकथानिरूप्यते तत्र प्रथमत उद्धवस्य भगवति भक्तपुद्गे कलक्षणं शुकः परीक्षितं कथयतीत्याह सूतः शौनकाय इतीति आत्मादेरापि प्रियः प्रेष्ठो हरिराश्रयो यस्याः सा तथा
तां वार्तां कथामौत्कंठ्यं चित्तिविद्रवणहेतुभूतोत्सुक्यं तस्माद्गृह्णदकंठत्वादिविशेषः स्मारितेश्वरः प्रसंगविशेषादिति विशेषः १ एकांतभक्तानामेतद्युक्तमिति भावेनाह य इति पंचहायनावत्सरायस्य स तथा
प्रातराशायप्रातर्भोजनाय तत्प्रातर्भोजनं सपर्यां पूजार्चयन् प्रपंचयन् २ तस्य हरेर्जरसंजरां वार्धक्यवयः ३ कृष्णांघ्रिस्मरणसुधया तृतीयासप्तम्यर्थे तस्यां निमग्नो निर्वृतः परमानंदप्राप्तः ४ उद्धवस्येवंविधाम
वस्थां पश्यतो विदुरस्य मनसि किमत्यभादत्राह पुलकेति तेन विदुरेण पुलकोरोमांचस्तेनोद्भिन्नमं कुरितं सर्वांगस्य सः भीलदृशाऽधोन्मीलितनेत्रेणाश्रुबाष्पकलां मुंचन् स्नेहप्रसरसंभृतो भक्तिनदीप्रवाहमग्नः स उ
द्धवः पूर्णार्थः कृतकृत्यो लक्षितो लक्षणतो ज्ञात इत्यन्वयः ५

ततः परं विदुरस्य काभीष्टसिद्धिरभूदित्याशंक्य तत्प्रश्रवचनोपक्रमसिद्धिरित्याह शनकैरिति भगवन्नोकादसंप्रज्ञातावस्थालक्षणाचूलाकंमनुष्यदेहाभिमानमागतः उत्स्मयन्नुत्कृष्टमंदस्मितं कुर्वन् ६ कीदृशीत्यत्राह कृष्णेति कृष्णएवद्युमणिः सूर्यस्तस्य निम्लोचे अस्तमये सति अतएव गतश्रीपुनश्चालोकेषु अतएव कालाजगरेण गीर्णेषु ग्रस्तेषु अस्तंगतेषु विनाशं पातेषु नः संबंधिषु यदुषु किं नु कुशलं ब्रूयां हे त्वनेन कुशलं प्रश्रवचनप्रत्यारंभेन कर्तव्यो विप्रशापेन सन्निकृष्टनाशस्य प्रसिद्धत्वादिति दर्शयति प्रत्यारंभे प्रसिद्धे हेति यादवः ७ दुष्टनिधनव्याजेन ज्ञानोपदेशार्थमवतीर्णस्य कृष्णस्य ज्ञानेन नाशं यास्य तामपि यदूनां त्रिलोक्याश्च श्रेयःसिद्धिः स्यादित्याशंक्य ज्ञाने सति श्रेयस्तदेव नास्तीत्यनुत्पद्युद्वइत्याह दुर्भगइति लोको जनः वतशब्दः स्वेदवचनः हरिं न विदुर्दुस्तरं ससारसंहारकत्वेनेति शेषः ८ न केवलमज्ञामिथ्याज्ञानिनो पिजाता इत्याह इंगितज्ञा इति अत्रे गितशब्दो द्विरावृत्त्या व्याख्यातव्यः इंगितेष्टायामिति धातुः लोकस्ये गितेन घेष्टितेने गितं हृद्गतभावं जानंतीती गितज्ञाः इंगितं हृद्गतो भाव इंगितं चांगचेष्टितमित्यभिधानं पुरप्रौढाः शरीराभिमानिनः गृहस्वामिनो वा एकारामाः केवलक्रीडालोलाः एके मुख्यान्पकेवला इति च एवं विधाः सर्वे सात्वताः यादवाः सात्वतां ब्रह्मादिभागवतानामृष भस्वामिनं प्राकृतप्रधानपुरुषवत्भूतावासं कतिपयजनावासहेतुभूतममंसतामन्यं तेत्यन्वयः एको देव इति प्रतिपाद्यत्वेन प्रसिद्धं भूतावासमविशेषेण सकलजगज्जिवांसं भगवंतं सात्वतां यादवानामेव ऋषभमंसते तिवा ९ प्रसंगाज्ज्ञानिलक्षणमाह देवस्येति देवस्य हरेर्मायया बंधकशक्त्या स्पृष्टा उपतप्तज्ञानत्वादन्यथा ज्ञानिनो ये चान्ये असतां जनानाममंगलानां विषयाणां वा श्रयास्तद्वाक्यैस्तेषां नृणां वाक्यैरात्मनि परमात्म न्युप्तात्मना संततन्यस्तनिर्दोषमनसां ज्ञानिनां धीर्न भ्राम्यते नान्यथा भवतीत्यनेन सम्पूज्य ज्ञानित्वमेवं विधमित्युक्तं भवति हरावित्यक्षरद्वयेन । ओहाद्वगताविति हेति ज्ञानं रमुक्रीडायाभितिरित्यतिशयितसुख शनकैर्भगवल्लोकाचूलाकं पुनरागतः ॥ विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्वव उत्स्मयन् ६ उद्वव उवाच ॥ कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह ॥ किं नु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीपुयदुष्वहम् ७ दुर्भगो वत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ॥ ये संवसंतो न विदुर्हरिमीना इवोडुपम् ८ इंगितज्ञाः पुरप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ॥ सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासमंसत ९ देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्ये असदाश्रयाः ॥ भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनां हरौ १० प्रदर्शयति सतपसामावित सद्दर्शनं नृणाम् ॥ आदायांतरधाद्यस्तु स्वविबल्लोकलोचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् ॥ विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धः परंपदं भूषणभूषणांगम् १२ यद्धर्मसूनोर्वतराजसूये निरीक्ष्य दृक् स्वस्य यनं त्रिलोकः ॥ कात्स्न्येन चात्रोपगतं विधातु र्वाकृस्तौ कौशलमित्यमन्यत १३ मितिसिद्धिदानं लक्षणो विष्णुरुच्यत इति ज्ञातव्यम् १० योज्ञानिबुद्धिविषयो हरिः स एवायं कृष्ण इत्याह प्रदर्शयति अतस्तपसामरिमन्जन्मनीति शेषः अनेन पूर्वतनतस्तपस्त्वं सूच्यते स्ववैचमिति सच्चिदानंदलक्षणं स्वरूपं तत्प्रतिप्राच्यते तेन ज्ञानिनां साक्षादितरेषां भितरं रूपमिति ज्ञायते लोकस्य जनस्य लोचनं नेत्रं यस्मिंस्तल्लोकलोचनं जनरंजनं वा अधादिति लुङ्लट्ठे अंतर्धास्यतीत्यर्थः विबोलीमंडलं समं प्रतिमामुखलक्ष्मस्विति तुनाद्वेवावब्रह्मणोरूपे इत्यादिश्रुतं सूचयति ११ पुनरपि यदुषुः स्वयोगमायाबलं स्वरूपेच्छासामर्थ्यं दर्शयता हरिणा गृहीतं यच्च मर्त्यलीलौपयिकं मानुषलीलां बालकोपारादिविषयामुपयातीति अनेन स्वत एकप्रकारलक्षणमुक्तं भवति स्वस्य कृष्णस्य च विस्मापनं विस्मयकरं यच्च सौभगर्द्धः सौंदर्यसमृद्धेः परंपदं स्थानं यच्च भूषणानामपि भूषणान्यंगानि यस्मिन्तत् १२ पुनरपि कीदृशं धर्मसूनोराजसूये यज्ञे पश्यतो जनस्य दृशां स्वस्य यनं आनंदाश्रयं यद्वपुर्निरीक्ष्य त्रिलोक इत्यमन्यत कथं विधातुर्विरिचस्मा र्वाकृस्तौ कौशलमब्रह्मणवपुषि उपगतं पर्याप्तमिति नैतत्सत्यमित्याह वतेति अनेन त्रिलोकस्याज्ञानमाश्रयमिति विस्मयं करोति । आनंदरूपं दृष्ट्वापि लोकोभौतिकमेव । मन्यते विष्णुरूपं च अहो भ्राति बहुरिथोति वचनात् ज्ञान्यज्ञानिनां समुच्चये च कारः तथा चैवंपो जना अप्रजीवराशौ त्रिषु वेदादिषु लोकः प्रकाशो ज्ञानं यस्य स तथा वैदिकप्रमाणो ज्ञानो धर्मसूनोराजसूये उपगतं सर्वाधिकत्वेन स्थितं यद्वपुर्निरीक्ष्य सृष्टौ मनुष्यपृष्ठिर्मां प्रवर्तमानस्य धातु र्यत्कात्स्न्येन कौशलं मंगलविषयनिर्माणपाटवंतद्वर्त्तनी चमित्यमन्यत श्रीकृष्णसौंदर्यस्याऽऽविश्रवात् अथ एवा नंतत्वाच्चतज्ज्ञान्यज्ञानिनां ज्ञानेऽज्ञाने वा वैचिष्यमहो इत्यास्तावति १३

यस्य श्रीकृष्णस्यानुरागेण ज्ञेहेन छुतौ हासरासौ अनुस्मितहासरासक्रीडिताभ्यां सहितेन लीलावलोकनप्रतिलब्धो मानीयासां तास्तथोक्ताः हासरासशब्दोरसपरस्तेन वा रसः सीरोवरइतिवचनात् रसएव
 रासः वार्तासंभावयोः किलेतिवचनात् संभावितोयमर्थः ब्रजे गोष्ठे १४ अवतारप्रयोजनमाह स्वशांतेति स्वस्वशांतरूपेषु सात्विकप्रकृतिषु सुरादिषु इतरैः शांतरूपैरसुरैरभ्यर्चमानेषु सत्सु अनुकंपितात्मा
 अनुकंपितो महदंशयुक्तः महंश्चासावंशो महदंशमुख्यप्रतिविंबभूतो ब्रह्मातेन मार्थितत्वेन युक्तो धीनि युक्तो परावरेणोऽजो विष्णुर्जातो भवतीत्यन्वयः यथाग्निर्द्रुण इति शेषः अनेमजनीमादुर्भावइति वाच्यं
 विवृतइति १५ ब्रह्मादीनामपि भगवद्विषयज्ञानं मध्याह्नार्कवत्संचलति किमुतास्मदीपमिति भावेनाह मांस्वेदयतीति वसुदेवस्य गृहे भार्यायां जन्मविडंबनं जातवदनुकरणं आरिः कंसो जरासंधश्च पुरा
 न्मथुरापुरात् गोमंतद्वारकयोर्विवासः प्रवासः अनंतवीर्यइत्यर्थं लोकानुकरणं स्मारयति १६ एतत्कंसवधानंतरं क्रियमाणं कर्म पित्रोर्देवकीवसुदेवयोः अकृतनिष्कृतीनामननुष्ठितकंसकृतप्रतिक्रियाणाम् १७
 विस्फुरद्भूविटपेन विस्फुरंत्योर्भ्रमंत्योर्भ्रुवोर्विटपेन लेशेन कृतांतेन कालोपमेन १८ रसज्ञेन पुरुषेण हरोर्विरहो न सोढुं युक्तइति भावेनाह दृष्टेति योगिनो युक्त्युपक्रमादिलक्षणेन वेदतात्पर्यवेदिनो यांसिद्धिस्पृहयं
 ति वांछंति राजसूये भवद्भिश्चासुरप्रवेशात्कृष्णं द्विषतोपि चैद्यस्य कृष्णप्रवेशलक्षणासिद्धिर्दृष्टा अपि नानिदितात्तद्वेषात् भक्त्यैकलभ्यात्तत्प्रवेशलक्षणासिद्धिः कथं संभवतीति चोच्यं नन्वित्यनेन परिहृतं त

यस्यानुरागछुतहासरासलीलावलोकनप्रतिलब्धमानाः ॥ ब्रजस्त्रियोद्गभि रनुप्रवृत्तधियो वतस्थुः किल कृत्यशेषाः १४ स्वशांतरूपेष्वितरैश्च रूपैरभ्यर्चमा
 नेष्वनुकंपितात्मा ॥ परावरेणो महदंशयुक्तो ह्यजोपि जातो भगवान्यथाग्निः १५ मांस्वेदयत्येतदजस्य जन्मविडंबनं यद्वसुदेवगेहे ॥ ब्रजे च वासोऽरिभयादि
 वस्वयं पुराद्यवात्सीद्यदंनंतवीर्यः १६ दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाहपादावभिवंद्यपित्रोः ॥ तातांबकं सादुरुकंपितानां प्रसदितं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् १७
 कोवाजमुष्यां प्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशे तपुमान्विजिघ्रन् ॥ यो विस्फुरद्भूविटपेन भूमेर्भारिकृतांतेनतिरश्चकार १८ दृष्टा भवद्भिर्न नुराजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विष
 तोऽपिसिद्धिः ॥ यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत १९ तथैव चान्येन रलोकवीराय आहवे कृष्णमुखारविंदम् ॥ नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं
 पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य २० स्वयं त्वसाम्यातिशयस्य धीशः स्वाराज्यक्षम्यात्तसमस्तकामः ॥ बलिहरद्भिः सुरलोकपालैः किरीटकोटचेडितं पादपीठः २१

याहि प्रभावधारणैति ह्यसमीहानुमतेन न्विति वचनात् यथाप्रमाणेनानुमतं तथांगीकर्तव्यं प्रमाणंतु असुरा अपि येषु विष्णुं शंखचक्रधरं रणे । भक्तिपूर्वमेवं ज्ञेया भागवता इति । विद्विषंति तु पेवि
 ण्णुमृषिपुत्रा अपि स्फुटम् । असुरास्तेपि विज्ञेया गच्छंति च सदा तम इति । अतएव सम्यग्योगेनेत्युक्तं सर्वथा भक्तितो मुक्तिर्द्वेषात्तम उदीरितमित्यादेः ततः किं तत्राह कइति यस्मात् जीवद्वयसमायोगेन जा
 तान्जयादीन् भक्त्या दुष्टावेशाद्विभोच्य दुष्टांस्तमसि प्रापय प्रवर्तते तस्मात्कृपालोस्तस्य विरहं विस्मरणलक्षणं कः पुमान् सहेत भक्तिमानिति शेषः जीवद्वयसमायोगादिरण्यकमुखाः परइत्यादेः एकास्मिन् जीवद्व
 यसमायोगोऽस्तीति ज्ञायते १९ चैद्यवदन्पेपि स्वयोग्यांसिद्धिमापुरित्याह तथैवेति ये भारतयुद्धे दुर्योधनपक्षपातिनोऽप्येन रलोकवीराः कर्णादयो नयनाभिरामं नेत्रोत्सवजनकं कृष्णमुखारविंदं नेत्रैः पिबंतः
 पार्थास्त्रपूताः पार्थस्य पाशुपताद्यस्त्रेण पूताः शिरस्कामृतास्तेपि तथैव चैद्यवदेवाः स्य कृष्णस्य प्रसादात्तदधीनं स्वयोग्यं पदमापुरित्यन्वयः स्वपदमाह्वयनंतरं मुक्तिं च प्रापुरित्यस्मिन्नर्थे च शब्दः पुंछेदनइति
 धातुः पृष्ठपवनइति धातुपाठे द्वेषं मुक्त्वा भक्त्या शुद्धा इत्यर्थः २० एवंविधस्य हरेर्भक्तानुकंपायं तरेण नान्यत्प्रयोजनं मत्स्यावतारादिनेत्याशयेनाह स्वयं त्विति न साम्यातिशयो यस्य सतथोक्तः एकमेवा
 द्वितीयमिति श्रुतेः स्वाराज्यलक्ष्म्यास्वरूपानुभवलक्ष्म्या स्वमहिम्नीति श्रुतेः बलिपूजाम् २१

इदमपितन्माहात्म्यातिशयसूचकं यस्मादेवंविधज्ञानवतोऽस्मान् विग्लापयति तत्कर्मैति भावेनाह तत्तस्येति तद्वचः कैकर्यदासत्वं विग्लापयति माहात्म्यविषयेऽज्ञानलक्षणां ग्लानिमुत्पादयति तदिति किं तत्रा
ह यदिति परमेष्ठिधिष्ण्येतिहासने निषण्णमुग्रसेनं स्वयमुत्तिष्ठन् यद्वचो न्यबोधयत् विज्ञापयामास हे देव अस्मद्विज्ञापनं निधारयचित्ते कुर्विति २२ पूर्वमर्थत उक्तं दयालुत्वमधुना वाक्यतः कथयति अहो इति व
कभक्षण इति धातोर्भक्षणशीलत्वात् बकीपूतना अपि नाताटकां गर्हयति धात्रीणां शुभानां योग्यताभेदेनोचितां कंसपूतनिकाद्याश्च बांधवादिद्युतायतः । जीवद्वयसमारोपाद्विद्वयजिगीषव इति वचनात् द
यालुत्वमुर्वशीप्रति २३ अमुरयो नित्वमप्रयोजकं भागवततत्त्वे किं तु निर्दोषाभक्तिरेवेत्याशयेनाह मन्य इति संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तानिति यथा कीटः पेशस्कारिणा कुड्येनिरुद्धस्तस्मिन् भुंगे प्रथमं द्वेषयुक्तः
पश्चादन्नदानात्तद्वेषविहाय स्नेहेन तं भुंगं स्मरन् तत्स्वरूपतां याति तथा तेऽप्यसुराः संरंभमार्गेण स्मरन्तस्तस्मिन् संरंभविहाय भक्त्यैव तस्मिन् अभिनिविष्टचित्ताः निरंतरं तन्मनस्का इत्यर्थः इदं तत्र हेतुगर्भविशेषणं सु
नाभायुधं चक्रायुधमचक्षता पश्यन् अतएव असुरा अपि ये विष्णुं शंखचक्रधरं रणं इत्युक्तं ताक्ष्यं पुत्रस्य गरुडस्यांसे स्थितम् २४ नातिचिरेण कृष्णस्य यादवानां च स्वलोकप्रयाणं भविष्यतीति निवेद्य भक्त्यति
तत्तस्य कैकर्यमलं भृतान्नो विग्लापयत्यंगयदुग्रसेनम् ॥ तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद्देवनिधारयेति २२ अहो बकीयंस्तनकालकूटं जिघांसया पा
ययदप्यसाध्वी ॥ लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कंवादया लुंशरणं व्रजे २३ मन्ये सुरान् भागवतां रुयधीशे संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तात् ॥ ये संयुगेऽचक्षत
ताक्ष्यं पुत्रस्यांसे सुनाभायुधमापतंतम् २४ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबंधने ॥ चिकीर्षुर्भगवान् शर्मज्जजेनाभियाचितः २५ ततो नंदव्रजमितः पि
त्राकंसाद्विबिभ्यता ॥ एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् २६ परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन् व्यचरद्दरिः ॥ यमुनोपवने कूजद्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौ
मारादर्शयंश्चेष्टाः प्रेक्षणीया व्रजौकसाम् ॥ रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ स एव गोकुलं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् ॥ चारयन्नुगान् गोपान् र
णद्वेणुररीरमत् २९ प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ॥ लीलया व्यनुदतांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ३० विपन्नान् विषपानेन निगृह्य भुजगाधिप
म् ॥ उत्थाप्या पाययद्वावस्ततोऽयं प्रकृतिस्थितम् ३१ अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ॥ वित्तस्य चोभारस्य चिकीर्षन्सद्वयं विभुः ३२ वर्षतीद्रे
व्रजः कोपाद्भ्रममानेति विह्वले ॥ गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ३३

शपात्तस्यावतारलीला अनुक्रमिष्यन्नादौ तदवतारमाह वसुदेवस्येत्यादिना वसुदेवस्य सकाशादेवक्यां जातः प्रयोजनमाह भोजेन्द्रेति भोजेन्द्रेण तयोः कारागृहे बंधने सतितं कंसं हत्वा बंधनादुन्मुच्यतयोः शर्म
चिकीर्षुरिति हेतुगर्भः । निमित्तांतरं चाह अब्रजेनेति २५ ततो मथुरापुरात् गूढार्चिप्रकाशितस्वमाहात्म्यः २६ कूजंतोऽव्यक्तशब्दं कुर्वतो द्विजाः पक्षिणस्तेऽसंकुलितांघ्रिपावृक्षायस्मिन्तत्तथो
क्तं तस्मिन् २७ कौमारा इत्यत्र लीबभावश्चेष्टानां वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थः बालसिंहरयावलोकनमिवावलोकनं यस्य सतथोक्तः २८ लक्ष्म्या निकेतं मांदिं सितस्तंतूनारज्जवानासिकायां स्यताः प्रोता गोवृषाः
ककुब्धंतोऽस्मिन्तथोक्तं चारयंस्तृणानीति शेषः २९ प्रयुक्तान् प्रहितान् मायिनः । मायया वेषांतरधारिणस्तांस्तानिति जातिभेदायोक्तं क्रीडनकान् लीलासाधनानि ३० विपन्नान् मृतप्रायान् यमुनाया उ
त्थाप्य गावो गास्तस्यायमुनायास्तोऽयं प्रकृतिस्थितं विषमिभ्रणात् प्राग्यथा शुद्धं तथा स्थितम् ३१ गोसवेन गोयज्ञेन उरुभारस्य बहुसंख्याविशेषविशिष्टस्य सत्प्रशस्तोऽव्ययस्यागाविशेषस्तम् ३२ भ्रममाने
नष्टाभिमानेन अतएवातिविह्वले कर्तव्यमूदे गोत्रलीलातपत्रेण पर्वतारूपक्रीडाश्चेतच्छत्रेण भोभद्रकल्याणात्मन् ३३

शरद्वतावुदितः शशीशरच्छशीतस्यकरैर्मृष्टमलंकृतं रजनीमुखं प्रदोषं कलपदं यथाभवति तथा मंडलं मंडयतीति मंडलमंडनः ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधो विजयध्वजकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ततो वृंदावनात् आशादिगतिवृष्णयोरिति स्वपित्रोराकांक्षितं चिकीर्षपाकर्तुमिच्छया व्यसंगतप्राणम् १ ब्रह्मवेदं पंचजनोदरात् पंचजनाख्यदैत्योदरात् सांदीपिने रघीत्यसकृत्प्रोक्तं तेनेति शेषः २ भीष्मककन्ययेति तृतीयातादर्थ्ये भीष्मककन्याया रुक्मिण्या अर्थे सवर्णेन क्षत्रियत्वमात्रयोग्यतया समाहृताः एषां क्षत्रियाणां श्रियोजिहीर्षया तेषां मूर्ध्नि पदं दधदित्यनेन श्रीहरणप्रकारः मिषतां पश्यतां सुपर्णः सुपरानंदात् काकुत्स्थो वाचिसंरिथते रिति वचनात् सुष्टुपरमानंदरूपः सुपर्ण इत्यनेन सोप्यकुशेनेति दर्शितं गांधर्ववृत्त्या कन्यासंवादलक्षणया इत्यनेन बहवो विवाहविधयो दर्शिता भवन्ति स्वभागमित्यनेन स्वयोग्यमिति दर्शयति ३ अविद्वानसोऽच्छिद्रनासिकान् ककुब्जतो वृषभान् वृषभाणामाटोपसमयसूचनाय स्वयं वर इत्युक्तं किंच स्वयमभूतः स न्ये स्वयं वरार्थमागतास्तान् क्षत्रियान् जघ्न इत्यन्वयः कन्यायाः स्वालाभेन भग्नमानान् अभिगृह्यतः कन्यामाकांक्षमाणान् ज्ञान् कृष्णप्राप्तियोग्याम जानतः शस्त्रभृत इत्यनेन गृह्यते क्षत्रिया एव न वृषा इति ज्ञायते च शब्दः समुच्चये ४ ग्राम्यो विषयभोगासक्त इव प्रियायाः

शरच्छशिकरैर्मृष्टमानयनरजनीमुखम् ॥ गायन्कलपदं रेमे स्त्रीणां मंडलमंडनः ३४ ॥ इति श्रीभागवतं तृतीयस्कंधो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ उद्धव उवाच ॥ ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शांबलदेवसंयुतः ॥ निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ सांदीपिनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्यसविस्तरम् ॥ तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृतं पंचजनोदरात् २ समाहृता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन जिहीर्षयैषाम् ॥ गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्ने पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ३ ककुब्जतो विद्वानसो दमित्वा स्वयं वरेनाग्नजितीमुवाह ॥ तान् भग्नमानान् अभिगृह्यतोऽज्ञान् जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतश्च शस्त्रैः ४ प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सु रार्च्छद् द्युतं रंयदर्थे ॥ वज्रपादवत्तंसगणोरुषांधः स्वार्थे पुरा तैर्यमया च तानतः ५ सुतं मृधे संवपुषाग्रसंतं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरिद्रयाः ॥ आमंत्रितस्तत्तनया यशोपदत्वा तदंतः पुरमाविवेश ६ तत्राहतास्तान् रदेव कन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमा र्तबंधुम् ॥ उत्थाय सद्योजगृहुः प्रहर्षं व्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसां सुहूर्त एकस्मिन्नानागरेषु योषिताम् ॥ सविधिं जगृहे पाणिपुरुषः स्वमायया ८ तास्वपत्यान्य जनयदात्मतुल्यानि सर्वतः ॥ एकैकस्यां दशदशप्रकृतौ विबुधभूषया ९

स्तपमायाः प्रियमभीष्टं विधित्सुः कर्तुं कामः प्रभुः । द्युतरं स्वर्गवृक्षं पारिजातमाच्छत् अहर्षति रुषांधः सगणो मरुद्गणेन सहितः वज्री इन्द्रः । यदर्थे यस्य द्युतरोरर्थे । तं कृष्णमाद्रवत् शच्यावचनादिति शेषः स्वार्थे स्वयं योजनापयं कृष्णं तैः सहानतः प्रणतिविशिष्टो भूत्वा ५ धरिद्रयाः द्युतं नरकं आमंत्रितस्तपेति शेषः ६ तत्रांतःपुरे । कथं जगृहुरिति तत्राह व्रीडेति प्रहर्षेण सहिताभ्यां व्रीडानुरागाभ्यां लज्जाम्नेहाभ्यां प्रहितेभिरिति रवलोकैर्गृहीतवत्पद इत्यर्थः ग्रहणं च पतित्वेनेति शेषः ७ भगवता पुनः किंकृतमप्राह आसामिति विधिना शास्त्रोक्तकर्मणा सह वर्तत इति एकस्यानानाविधगृहेषु स्त्रीणां करग्रहणं कथं प्रकृत इत्यत उक्तं पुरुष इति योगिवत् स्वसामर्थ्येन गृहीतवद्गुणेण घटत इत्यर्थः ८ उच्चमैः सर्वतः साम्यं किंचित्साभ्युदीरितमिति वचनात् सर्वत आत्मतुल्यत्वं किंचित्सादृश्याविवक्षेति ज्ञातव्यं पुनस्त्वेन पुनश्च तांशां पुनिसंभवादशत्वं संख्याकिमाभिप्रायेणेत्यत उक्तं प्रकृतेरिति जगत्प्रकृतेर्विबुधभूषया विविधभावेच्छया बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेच्छया ९

पदार्थमवतीर्णतत्प्रयोजनमाह कालोति कालोर्गर्गनिर्मितः तेजःप्रभावं अनेनमुचुकुंदाविकृतं वधमप्यात्मनैवकृतं ज्ञापयति इत्यतोऽजीघनदित्ययंलौकिकः १० एतदेव किंचिद्विवेचयति शंवरमिति शंवरविदौ प्रलुप्तबलमद्राभ्यामघातयत्पुरादीन्स्वयमेवावधीदिति विवेकः ११ अथ दंतवत्कृतधानंतरं तेतवभ्रातृपुत्राणां कुरुणां पांडवानां च कुरुक्षेत्रं प्रत्यापततां येषां नृपाणां १२ श्रीकृष्णदुर्योधनपातेन भीमेषसादातिशयमाह सकर्णोति सऋष्णः सुयोधनं भग्नो रुरुमुर्व्यां शयानं पश्यन् नंदं भीमापेति शेष इत्यन्वयः अनुचरैर्दुःशासनादिभिः शृगालादिभिर्वासहवर्तत इति सानुचरस्तं हतेनष्टे श्रीश्रायुश्च यस्य सतयातं १३ कलियुगे सज्जनमाचुर्यावस्थानस्य दुष्टभारस्वेवानभीष्टत्वात्सोपि संहार्य इति यादवबलसंहरणोपायसंचितन प्रकारमाह कियानिति मत्सभिधानविशेषयुक्तत्वान्मदं शैद्रोणभीष्मार्जुनभीमशल्यैः क्षपितोऽष्टादशाक्षौहिणिको भुवोपचोयं भारः सकियानरूप एव कुतः सुरासुरैर्दुर्विषहं पदूनां बलमास्त इति यस्मात्समादित्यन्वयः १४ तत्रैषां यदूनां वधोपाय इयानेतावानेव यदामाह षपावारुण्याः पाना दुत्पन्नान्मदाद्बुद्धिनां तां लोचनानां रक्तनेत्राणां रजोगुणोपरक्तज्ञानानां वा यदूनां मियो विवादो भविता तवा स एव वधोपायो भविष्यत्यतो न्यौनास्ति तदर्थं किं कर्तव्यमिति न चितनीयमित्याह मयीति

कालमागधशाल्वादीनर्नैकैरुधतः पुरम् ॥ अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशन् १० शंवरं विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च ॥ अन्यांश्च दंतवक्त्रादीनव धीत्कांश्च घातयन् ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितानृपां ॥ च चालभूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः १२ सकर्णदुःशासनसौ बलानां कुमंत्रपाकेन हत श्रियायुषम् ॥ सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नो रुरुमुर्व्यां सननंदं पश्यन् १३ कियान् भुवोयं क्षपितो रुरुभारो यद्रोणभीष्मार्जुनभीमशल्यैः ॥ अष्टादशाक्षौहि णिको मर्दं शैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् १४ मिथो यदैषां भविता विवादो माध्व्यामदात्ता मविलोचनानाम् ॥ नैषां वधोपाय इयानतो न्यो मय्युद्यते तदधते स्वयं स्म १५ एवं संचित्य भगवान् स्वाराज्ये स्थाप्य धर्मजम् ॥ नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्मदर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पुरोर्वेशः साध्वभिर्मन्युना ॥ सर्वे द्रोण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोऽपि ह मामनुजैरक्षरैरेकृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि विश्वात्मा लोक वेदपथानुगः ॥ कामान् सिषेवे द्वावत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ॥ चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतनेन चात्मना २० इमं लोकममुंचैव रमयन् सुतरां यदून् ॥ रे मेक्षणदयादत्त क्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१

मय्युद्यते सति स्वयं सर्वे तदधते सिरोधानलक्षणं मरणं प्राप्नुवन्ति स्म स्मृतमित्यर्थः १५ स्वाराज्ये स्वर्गसमराज्ये १६ यः पुरोर्वेशोऽभिर्मन्युना साधूत्तरायां धृतः सन् द्रोण्यस्त्रेण संछिन्नः संहारयितः पुनर्भगवता धृतो रक्षितो भूदित्यन्वयः १७ १८ अपीत्यनेन लोकसंग्रहणार्थं गृहस्थधर्मानुचरणं न तु स्वार्थसत्यसंकल्पत्वादित्येव मय्युचयति विषयसवपापितलेपोनास्तीत्यसक्त इति तत्पदे तु गभीरं विशेषणमाह सांख्यमिति केवलं भगवज्ज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयत इति वचनात् न सांख्यशास्त्रोक्तविधिः किंतु स्वरूपज्ञानमेव गृह्यते तद्वत्सावेवाहं भस्मास्मीति श्रुतेः १९ श्रियो निकेतनेनावासेनात्मनापेहेन २० क्षणदयाराग्यादत्तक्षणोदचावसरः अनेन क्षणदाशब्दार्थो दर्शितः स्त्रीपुत्रगकालं सौहृदं यस्य स स्त्रीक्षणसौहृदः । स्त्रीभग्नो रुरुस्तस्य सौहृदं यस्मिन् सतथावा अनेन रुद्रगणचरणयोग्यसमवेत्तृभिः सह मर्णकमिति चोपपरिहृतम् २१

गृहस्थधर्ममनुवर्तमानस्य हरे लोकशिक्षार्थं वाक्त्रविषयेषु वैराग्यमदर्शनमित्यभिप्रेत्याह तस्येति सर्वथाऽपि विरक्तः सम्भासयीत विरागवत् । कदाचित्कः कुतस्त्वस्वलोकाशिक्षार्थं विष्णुते । योगे
 पुत्रिषसाधनेषु विरागः समजायत वैराग्यमभूदिति दर्शयामास २२ नित्यविरक्तस्य कदाचित्कविरक्तपुण्यपत्तेर्लोकशिक्षार्थमेव दर्शितमित्येतत् स्पष्टं । वैवेति नित्यविरक्तेनापि भगवता विरागः प्रदर्शितः
 त्विपस्मात्तस्मात्स्वयंदेवाधीनो योगेन ध्यानलक्षणोपास्त्यायोगेश्वरं कृष्णमनुव्रतः कः पुमान् देवाधीनेषु कामेषु विषयेषु विश्रंभेत नित्यादिति विष्णुसंक्षुपात् नकोपीत्यर्थः अत्र देवाधीनत्वं हरेरित्यविरक्तत्वेन
 विषयाणां भागमापायित्वेन न चरत्वे हेतुः २३ इत्थं भगवच्चरितमुक्त्वा यदुक्तं नाशनिमित्तमाह पुर्यामिति भगवन्मतकोविदा इत्यनेन मुनिशब्दार्थो दर्शितः २४ भविष्यच्च दुक्तं नाशं वक्ष्यंस्तेषां प्रमा
 सयात्रामाह तत इति एष्यंतु निश्चितं यत्तदतीतत्वेन भण्यते । चक्रवर्त्परिवृत्तेर्वा दुष्टानां मोहनाय वेति वचनाद्युरित्यादिप्रयोगोपुज्यते सुखहेतुत्वान्मासैरिव संवत्सरैः २५ बहुमुणाः सोशील्यादिस
 र्धगुणोपेता गवोगाः २६ न केवलं गा एव ददुः किंतु परलोके यच्चत्स्वात्वनः पुण्यफलत्वेन प्राप्यंत तत्तद्द्रव्यजातं ददुरित्याह हिरण्यमित्यादिना । हिनोति दुःखं राति सुखमिति हिरण्यं रजनेरागं चातने

तस्येत्थं रममाणस्य संवत्सरगणान्वहून् ॥ गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २२ देवाधीनेषु कामेषु देवाधीनः स्वयंपुमान् ॥ को विश्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्र
 तः २३ पुर्यां कदाचित् क्रीडाद्विर्यदुभोजकुमारकैः ॥ कोपिता मुनयः शेषुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिपयैर्मसैर्वृष्णिभोजांधकादयः ॥ ययुः प्रभासं संह
 षारथैर्देवविमोहिताः २५ तत्र स्यात्वापितृन्देवान् ऋषींश्चैव तदंभसा ॥ तर्पयित्वाथ विप्रैर्भ्योगावो बहुगुणाददुः २६ हिरण्यं रजतं शय्यां वासां स्पृजिनकंबलान् ॥
 हयान् रथानि यान् कन्यांधरां वृत्तिकरीमपि २७ अन्नंचोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ॥ गोविमार्था सवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः २८ ॥ इति श्रीभागवते महा
 पुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्भवसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ उद्धव उवाच ॥ अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ॥ तया विश्रंशितज्ञानादुरुक्तेर्मम
 पस्पृशुः १ तेषां मेरेयदोषेण विषमलितचेतसाम् ॥ निम्लोचति स्वावासी द्वेणूनामिव मर्दनम् २ भगवानात्ममायायागतितामवलोकयसः ॥ सरस्वती
 मुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ३

तीतिरजतं । अजितं न पतीत्यजिनं । कंसुसंवल्यतीतिकंबलः । इत्यनेन गंतव्यमिति हयः । पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेति घः हयगताविति धातुः रथगताविति रथरति रतिस्थापयतीति वा इष्टं भास
 यंतीति हमाः भादीनां विविधातुः कनं वीक्षिषापयतीति कन्या भियतेन योतिधरा २७ चरुरसं दूतोपेतं भगवदर्पणं ब्रह्मार्पणं गवार्थे विप्रार्थे असवो जीवनेषु पेशिते तथोक्ताः २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृ
 तीयस्कंधे पदरत्नावल्यां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अथ तदनुज्ञातास्ती विप्रैर्भोजनापातुज्ञाताः तया वारुण्या विश्रंशितं स्वः पर इति ज्ञानं पेशिते तथोक्ताः पस्पृशुस्तद्वितवंतः स्पृश उपतापे १ मेरेयदोषे
 ण मेरेयाख्यमद्यपानदोषेण स्वावादित्ये निम्लोचति अस्तंगच्छति सविआसीत् भविष्यति विमर्दनं विनाशलक्षणः कलहोऽन्योन्यसंघर्षलक्षणः २ तदा भगवता किमकारीति तत्राह भगवानिति आत्म
 मायाया आत्मसामर्थ्यस्य गतिमवलोकय पूर्वमेवेति शेषः तच्च योग्यतया तच्च दूस्तु प्रमाकठेन यावत्तत्तां ज्ञात्वा कतिपयैर्वैषैः पूर्वमेव जनार्दनः । मौसलं ज्ञानं सतत्प्राज्ज्वलं वदरोनपयति न प्रपनेषति ३

संक्षिप्तोक्तं विवेचयति अहंचोति संजिहीर्षुणासंहर्तुकामेन हेतुनेन तज्ज्ञानं तत्र विस्तीर्य पुनर्द्वारवतीमगादिति वचनात् स्वर्गारोहणात् पूर्वमपि भगवदाज्ञापावदरिगमनं स्पष्टयति ४ हे अरिंदम विदुर
अथापि पूर्वदिष्टोऽहंपुनः स्वर्गारोहणकाले भर्तुः पृष्ठतोऽन्वगममनुगमिष्य इत्यन्वयः चर्वितचर्वणवत् अनुगमनं निष्प्रयोजनं नेत्याह तदभिप्रेतमिति तस्य कृष्णस्याभिप्रेतं ज्ञानोपदेशलक्षणं दार्ढ्यानं
प्रयोजनांतरं चास्तीति ध्वनयति पादेति तदुक्तं पूर्वमेवोपदिष्टोपि हरिणा ज्ञानमुद्धवः । स्वर्गारोहणकाले तु पुनः पञ्चकेशवमित्यादि ५ ननु अनुगमनवचनेन मौसलावस्थायामनवस्थानं प्रतीयते तथा च
तद्दर्शनाभावेन तज्ज्ञानोपदेशासंभवः स्यादित्युक्तमप्युक्तमिति तत्राह अद्राक्षमिति विचिन्वन्मार्गमाणः । दयितं प्रेष्ठं पतिमात्मज्ञानदानेन पातारं सरस्वत्यांतरीरे । कृतकेतं कृतनिवासं केतनम्
नन्याधारम् ६ श्यामश्यामवदातश्च निर्मलश्चेति श्यामावदातस्तं श्यामायां रात्र्यामप्यवदातमरुणसूर्यवत्प्रकाशमानमित्यर्थः । अवदातः सितेरुण इत्यभिधानाद्योग्यताभेदात् सितोरुणश्चाधिकारिणां
भेदात् प्रतीयत इति चोत्तनाय तयोक्तमिति वा प्रशांतोस्तिमिते अरुणे लोचने यस्य सत्तथातं कृमिकोशेन रचितं कौशेयं तेनावरेण च विदितं विशेषितं कौशेयं कृमिकोशोत्थमित्याभिधानं छंदोभंगभयात् भ्रंशि
तं अण्प्रत्ययाद्वा ७ अपाश्रितार्भकावस्थमवतारदशायां पाऽवस्थातामाश्रितं अकृशं पूर्णं त्यक्तपिप्पलं त्यक्तकर्मफलं योगाद्दोस्तृष्टां च त्वत्थमूलम् ८ तस्मिन्नवसरे द्वैपायनस्य वेदव्यासस्य सुहृत्सत्त्वाच्च
अहंचोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ॥ बदरीत्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ४ अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिंदम ॥ पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्ले
षणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन् दयितं पतिम् ॥ श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ६ श्यामावदातं विरजं प्रशांतारुणलोचनम् ॥ दोर्मि
श्वतुर्भिर्विदितं पीतकौशांवरेण च ७ वामऊरावधिश्रित्य दक्षिणांघ्रिसरोरुहम् ॥ अपाश्रितार्भकावस्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम् ८ तस्मिन्महाभागवतो
द्वैपायनसुहृत्सखा ॥ लोकाननुचरन्सिद्धाससादयदृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदभारानतकंधरस्य ॥ आशृण्वतो मामनुरागहाससमी
क्षया विश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तदुरवापमन्यैः ॥ सन्नेपुरा विश्वसृजां मुनीनां मत्सिद्धिकामेन वसोत्वयेष्टः
११ स एष साधो चरमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहोऽयम् ॥ यन्मां नृलोकं रहउत्सृजंतं दिष्ट्या ददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामया प्रोक्तमजायनाभ्ये
पद्मो निषण्णाय ममादिसर्गं ॥ ज्ञानं परं सन्महिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदन्ति १३

भूम्यादिलोकाननुचरन्पयं दत्तसिद्धो ज्ञानी मैत्रेयोपहृच्छया भगवदिच्छया ससाद हरिमिति शेषः ९ हरेरनुग्रहातिशयसूचनाय मुनेराशृण्वतः सततइत्युक्तं सम्यगनुरागहासाभ्यां स्नेहभंडस्मिताभ्यां स
हितयासमीचीनया कटाक्षेन विप्रमपन्संसारकेशं परिहृत्या नंदं जनयन् समभेदे समीचीनइति यादवः १० किमित्याह भारीरिति तत्राह वेदेति देवसोमद्वक्ता शिखामणे तेन वमनस्य तं हृदि यदीप्सितं तद
हं वेदततः किं तत्राह यदा मीति ते तु मयं त्वदभीष्टं ददामि दास्यामीतीच्छामि अन्यैः प्राप्यं चेत्कमिनेनेत्यत उक्तं दुरवापमिति अन्यैर्मद्वक्तिरहितैः । त्वन्मुस्तारविदाभिः मृतं श्रोतुं महता पुण्येन भाव्यं अननु
श्रितपुण्यकर्मणा ये तत्कथं स्यादिति तत्राह सन्नइति पुरा पूर्वजन्मनि निरुपमं भगवदुपासनशीलत्वांस्तु निशब्दाभ्यानां देवानां सन्नेयत्वाविशेषे मत्सिद्धिकामेन मया ज्ञानादिसिद्धिकामेन वयेष्टः पुणितः ११ फलोत्तरं
याह स एष इति हे साधो जदवसे त्वयाऽऽसादितो यो भवः शरीरसंयोगलक्षणः स एष भवानां जन्मनां चरमो भवः अप्यं मदनुग्रहः ईदृशो मया चित्तद्वीकरणलक्षणः प्रसादविशेषः कुतो वगतयेत इति तत्राह यन्मा
मिति भवान् रक्षक इति नृलोकमुत्सृजंतं मां विशयानुवृत्त्या निर्मलसेवया ददृश्वानिति यत्तदइत्यन्वयः दिष्टोऽस्य रूपं मद्रमिदं तास्मिन्नर्थे वर्तते १२ वक्तव्यायै भगवता शिष्यजननार्थं ज्ञानं स्तोति पुरेति तज्ज्ञानं तु मय
मुने देक्ष्यामि इत्यप्याहुत्यान्वयः कर्तव्यः यथापुरादि सृष्टौ ममनाभ्येनाभेदत्वेन निषण्णाया जाययोक्तं यत्ज्ञानं परं सन्महिमावभासं यत्सूरयो भगवतं वदन्ति १३

इति शब्देन ज्ञानस्य विशेषणान्तरविशिष्टत्वं सूचयति । अमर्शभाजनपानमित्यभिधानं । स्नेहोत्थरोमाभक्त्यात्समुत्पन्नरोमाचः आचभाषइति परोक्षव्यपदेशः सर्वेन्द्रियाणां भगवद्विषयत्वेन बाह्यवृत्तिशून्यतामपेक्षेति ज्ञापते सुप्तो हं किल बिललापेत्पादौ दृष्ट्वात् १४ भगवदपरोक्षज्ञानसाधनपादार्विन्दभक्तिमन्तरेण नान्यदाकांक्षइत्याह कोन्विति भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुक इत्यनेन एतावन्तकालं न प्रवृणोमि उत्तरप्रकपमिति न जानइत्यपख्याख्यानं प्रयुक्तं अख्याहारस्याग्रामाणिकत्वात् उत्सुकत्वस्य सदा तनत्वप्रतीतिश्च १५ ज्ञानान्तरंगगुणोपसंहारलक्षणोपासनामन्तरेण भक्तेराकांक्षितत्वे किकारणमि त्याशंक्य हरेर्देवदत्तकर्मवत्कर्मप्रतीतिगुणानां दुरवबोधत्वं निमित्तमित्याह कर्माणीति अनीहत्वादिमतस्तव कर्मादिदर्शनं लोकविरुद्धमतोजन्माद्यभावविदामस्माकमपि बुद्धिः स्थित इति अभवस्य जन्मरहितस्य भवो जन्म नित्यमुक्तस्य बंधोवा अदुर्गस्य नित्यनिकटवर्तिनो द्वारकादिदुर्गाश्रयः अतएव जरासंधाद्यारिभयात्पलायनं गोमंतामिति शेषः कलकामधेनावितीधातोः कालात्मनः सर्वसंहर्तुर्वा स्वात्मनुरतेः स्वात्मनिरतिः रमणं यस्य सतया तस्य प्रमदानामयुताश्रयइति पक्षस्तत्सर्वविरुद्धमतइति अपि नालोकविदं वनमिदं न तु तत्त्वमिति सूचयति १६ इदमपि ज्ञानदुर्बलानां बुद्धिव्यामोहकरमित्याह मंत्रेष्विति वैशब्दा

इत्यादरोक्तः परमस्य पुंसः प्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् ॥ स्नेहोत्थरोमास्सलिताक्षरस्तं मुंचन् शुचः प्रांजलिराबभाषे १४ कोऽन्वीशते पादसरोजभाजांसु दुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ॥ तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः १५ कर्माण्यनीहस्य भवो भवस्य ते दुर्गाश्रयो थारिभयात्पलायनम् ॥ कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मनुरतेः स्थितिधीर्विदामपि १६ मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठितास्वदसदात्मबोधः ॥ पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव १७ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रम् ॥ अपिक्षमं नो ग्रहणाय भर्तुर्देवांजसायद्भुजिनंतरेम १८ इत्यावेदितहा दायमह्यं स भगवान्परः ॥ आदिदेशारविंदाक्षजात्मनः परमां स्थितिम् १९ स एव माराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥ प्रणम्य पादौ परिवृत्स्य देवमिहागतोऽहं विरहातुरात्मा २० सोहं त्वदर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभो ॥ गमिष्ये दयितं तस्य बद्ध्याश्रममंडलम् २१ यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ॥ मृदुतीव्रतपोदीर्घतेपाते लोकभावनौ २२

पद्मराविकं प्राहयति अकुंठितोऽविमिश्रितः अस्मिन् पूर्णः सभिर्दोषः आत्मबोधः स्वरूपज्ञानं यस्य सतया १७ ज्ञानाख्या व्याकृताकाशस्तत्तचोभ्यताभेदं जानन्नात्मयोग्यमेवोपादिशति भवान् तत्पापि स्वचाप एवादिज्ञापयामीत्याह ज्ञानमिति स्वात्मरहः प्रकाशो यस्माच्च तया तत् कस्मै भगवतोऽस्माकंतत्समग्रमपि ग्रहणाय क्षममपि किनोऽस्मिन् योग्यताभेदात् तर्हि कीदृशमुपदिशामीति तन्नाह वेदोति भवान्यदस्याधिकारिणो योग्यं वेद वपंचयत्वेन ज्ञानेनांजसावृजिनंसंसारदुःखंतरेमतदुपादिशेत्पन्वयः अनेन ब्रह्मापुत्रमाधिकार्युपदिष्टज्ञानैकदेशं संसारदुःखनिर्मूलनमस्य योग्यमुपदिशेत्पुनर्भवति २८ एतदेवोपादिशेरिणानान्यदिति वक्ति इतीति हर्षदृढतं परमां स्थितिं ब्रह्मादिजीवराशेरुत्कृष्टतामन्पेयामपकृष्टतामन्पेयं तारतम्यं च २९ एवमित्येतदधीतेत्यनेनान्वेतव्यं आराधितं पादतीर्थापादौ रक्तं यस्य सतया तस्मात् श्रीकृष्णादेवमुक्तप्रकारेणाधीतोधिगतस्तत्त्वात्मनः अनारोपिताद्वितीयज्ञानानंदात्मनोदरेऽधिकोद्यमार्गो विशिष्टज्ञानमार्गोऽपि सतया परिवृत्त्यमदानेनैकित्य विरहेणाशुः क्लिष्टत्वात्मा यस्य सतया २० इतः कुप्रयास्यसीति तन्नाह सोहमिति स्वरज्जनजाता रुदेन कृष्णवियोगोत्पन्नात्योचयुतः बद्ध्याश्रममंडलं बद्धिरिकाशमपरिसरवर्तिकलापग्रामम् २१ कृष्णमिष्यत्वे निमित्तमाश्रयेति धर्मसाधनवत्पुनरेनात्तदीर्घासाताचारपयाशोनात्पणमाशा येषां शोनात् भगवांश्च मृदुलोकमुत्सकं रतीति दुर्लभं लोकभावनौ लोकमाहकी अनेन कलानपेक्षिताविमुक्तं भवति यपभालो बने करणे च २२

परमात्मनो जीवात्मनश्चात्तत्पारतन्त्र्यादिविशेषज्ञानेन वधमावेष्टयत् २३ नन्वत्रविदुरेण यद्वा नान्येषां भवणेनोत्पन्नशोकशमनप्रयत्नएव कृत उतान्योपि प्रसंग इत्यत्राह सतमिति कृष्णपरिग्रहे कृष्णपरिवारजने विश्रंभादयमुद्धवोमदभीष्टं दृश्यतीति विश्वासात् २४ इदमित्युक्तं विशिनष्टि ज्ञानमिति अत्र हेतुमाह पाशेति हिंसावधारणार्थः हिंसावधारण इति पाशवः स्वभृत्याः स्वभृत्यासास्ते पाशयर्मयोजनं कुर्वतः स्वभृत्यार्थं कृतश्चरन्ति २५ नन्वत्रोद्धवेन श्रुत्वा तूष्णीं गतमुत किमप्यभिहितं तत्राह नन्विति ननु शब्दोद्धेतव्यः तत्त्वसंराजः तत्त्वज्ञानसिद्धः कौषारवोमैत्रेयः इदं गुणनामापि विशिष्टां यन वल्लोके प्रसिद्धत्वादुच्यते अंतिकेममसमीपे स्थितस्ते तव भगवताऽऽदिष्टः । तत्त्वज्ञानोपदेशायेति शेषः जिहासतां हातुकामेन तस्मात्प्रमया पृथक् वक्तव्यमिति शेषः २६ सूतः शोकपेमां कथां कथयति इतीति गुणकथारूपया सुधया ह्युतो गत उरुस्तापो यस्य स तथा ह्युत गताविति धातुः यमस्वसुः यमुनायाः यस्याः पूर्वसंध्यायां विदुरदर्शनं तानि शांसमुपितः सुस्वमुपित औपगविः उपगौरपत्यमुद्धवस्ततो यमुनायाः २७ परीक्षिद्धदरीं त्वंप्रयाहीत्यादि श्रुतकथनत्वेन ज्ञातोद्धवावशेषो विशेषतुमुत्सपापृच्छति निधनामिति तु शब्दार्थः तेषु वृष्ण्यादिषु निधनं देहत्यागलक्षणं नाशमुपगतं पुंससु स उद्धव एव कथमवशिष्ट इत्यन्यः अयोद्धमुख्यत्वादुच्यते इति तत्राह अधिरथेति अधिरथानां यूपं पांतीति अधिरथयूपपास्तेषां यूपं पांतीति अधिरथयूपयूपपास्तेषु मुख्यो मुख्यतो योद्धा हरेरवशिष्टत्वाच्च दपेक्षयेति तत्राह पदरिति

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ॥ ज्ञानेनाशमयत्क्षताशोकमुत्पतितं बुधः २३ सतं महाभागवतं व्रजंतं कौरवर्षभः ॥ विश्रंभादभ्यधत्ते दं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे २४ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं यदा हयोगेश्वर ईश्वरस्ते ॥ वक्तुं भवानोर्हति यद्विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थं कृतश्चरन्ति २५ उद्धव उवाच ॥ ननु ते तत्त्वसंराजः कौषारवो अंतिके ॥ साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता २६ सूत उवाच ॥ इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया ह्युतो रुतापः ॥ क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तांसमुपित औपगविर्निशांततो गाव २७ राजोवाच ॥ निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूपयूपेषु मुख्यः ॥ स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्वरिपित्यज आकृतिं व्यधीशः २८ श्रीशुक उवाच ॥ ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोषवाञ्छितः ॥ संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन् देहमर्चितयत् २९ अस्मा लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् ॥ अर्हत्युद्धव एवाद्वासं प्रत्यात्मवतां परः ३० नोद्धवोऽपि मयूनीयद्वृणैर्निर्जितः प्रभुः ॥ अतो मद्दत्तपुनर्लोकं ग्राहयन्निहत्य तु ३१

हरिरप्याकृतिं पृथिवीं तत्पजेत त्याजेत्यन्यः इति यदतस्तदपेक्षापि दूरोत्तारिता भिलोके शस्त्रमिदं स्यात्पस्तीति । अपधीश इति अनेन भूलोकात्स्वर्गलोकं गत इत्यर्थः संपद्यते आकृतिं सभ्यस्य पृथिव्यमिधेयत्वे सर्वे नुपपद्यते तत्कथमितीषमाशंका शरीरमाकृतिर्वेहः कुः पृथ्वी च महीति येत्यनेन परिहृता अस्त्वाकृतेः पृथिवीपर्याप्तत्वं यथाप्यप्रतच्छब्देन शरीरमेवोच्यते इति अंगीकर्तव्यं अनेन मयि निश्चितनत्वेन तदाकारदर्शनात् अतो मुक्तिर्वक्तव्येति चेन्न नित्यानंदस्वरूपत्वेन देहत्यागायोगात् अतो देहस्यामोनामपृथिवीलोकात्पागएव तेन तदाकारदर्शनेन दुष्टजनमोहनापकृतं तदुक्तं पृथिवीलोकात्सत्यागो देहत्यागो हरेः स्मृतः । नित्यानंदस्वरूपत्वाद्यन्योनैवोपलक्ष्यते । दर्शयन् जनमोहाय सदर्शितत्वात्कति । न उद्धव गवान् विष्णुः परज्ञानाकृतिः सदेति राजान् परस्वतनुं धृज्जननाप्यपेक्षां वा प्रापि के वनयेदिति यन्न नटस्येति ज्ञानपुत्त २८ परिवारं वधयन् नृपं शुको वक्ति वक्ष्येति ब्रह्मशापापदेशेन विमशां मिषां नेन आकेन मृत्युना देहं यपि वीरस्य पृथिवीशरीरमिति श्रुतिः २९ परिहरति अन्त्यापि अस्मात्पृथिवीलोकात् । उपरते स्वलोकं गते स विमर्षति उपदेष्टुमिति शेषः । आश्रयं मदाश्रयं निनामप्येव ३० एवैव निधिरपति नेति प्रभुराह पृथिवीस्य भक्ष्यातिपुणैर्निर्जितो वसीकृतः स उद्धवोऽपि

किंचिदपि यत्नो मज्जोहीनो भवति किंतु मम सम एव उत्तमे अधिकत्वं वा साम्यं वापि जयोपि वा । उच्यते पितुर्नीचानां मोहार्थं वाप्युपेक्षयेत्पादेर्दुष्टजनमोहार्थं तत्काले स्वज्ञानोपदेष्टुः पुरुषाधिक्यप्रापना
 र्थं वा श्रीकृष्णेन स्वस्वाम्यमुद्रवस्थोक्तं ननु तत्त्वार्थमिति ज्ञातव्यं यतो मज्जानोपदेष्टुः पुरुषाधिक्यो यमत्तः पुनर्यद्द्व्योर्कजनज्ञानादिकं ग्राहयन्नितिष्ठतु इत्यर्चितयादित्यन्वयः एतेन कारणेनोद्भवोऽवशिष्ट इति म
 श्नपरिहारः ३१ उद्भवेनाप्येतदाज्ञाकृतेत्याह एवमिति शब्दो वेदोपो निर्ज्ञेयकारणस्य सतया तेन ईजै पूजयामास ३२ और्ध्वीसमाप्य वैदुरीकयामाह विदुरोपीत्यादिना ३३ देहस्यासंपृथिवीलो
 कत्पागं पशूनामज्ञानाम् ३४ आत्मानं स्वमनसे क्षितं स्पृतम् ३५ सुसरितं गंगां मित्रासुतो मैत्रेयः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 अत्र गंगाद्वारे मैत्रेयं प्राप्य विदुरस्य प्रश्नप्रकारं कथयति द्वारीति अत्ताद्युनद्याद्वारिगंगाद्वारे आसीनमगाधबोधमनवगाहज्ञानं विदुरस्य सौशील्यादिगुणैरतितृप्तं मैत्रेयमभिसृत्य गुरुपसत्तिविधिना माप्यपप्रच्छे
 त्यन्वयः अच्युतभावेन भगवद्भक्त्या शुद्धः । अच्युतभाववृत्तिरिति पाठे अच्युतलीला मृतपानेन शरीरयात्रावानित्यर्थः । भाषोलीला क्रियाचेष्टेत्यभिधानम् । कुरुणामृषभ इत्यनेन कुलीनत्वेन ज्ञानप्र

एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयोनिना ॥ वदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ क्रीडयोपात्तदेहस्य
 कर्माणि श्लाघितानि च ३३ देहस्यासंचतस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनम् ॥ अन्येषां दुष्करतरं पशूनां विकृतात्मनाम् ३४ आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसे क्षित
 म् ॥ ध्यायन्नगते भागवते रुरोदप्रेमविह्वलः ३५ कालियाः कतिभिर्विद्वानहोभिर्भरतर्षभ ॥ प्रापद्यत सुसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभा
 गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ द्वारिषु नद्याः कृषभः कुरुणामैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥ क्षतामिसृत्याच्युतभावशु
 द्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणातिवृत्तम् १ विदुर उवाच ॥ सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं नान्यदुपायमवा ॥ विदेत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् व
 देन्नः २ जनस्य कृष्णादिमुखस्य देवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य ॥ अनुग्रहायेह चरंति नूनं मृतानि भव्यानि जनार्दनस्य ३ तत्साधुवर्यादिशशर्मवर्मसंरा
 धितो भगवाभ्येन पुंसाम् ॥ हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं स्वसत्ताधिगमं पुराणम् ४

हणयोऽप्यत्वं सूचयति १ ननु पृच्छेद्विकर्मकत्वेन भाव्यत्वादप्रत्यक्षमतीते निरर्थकोऽयं प्रश्न इति तत्राह सुखापेति लोको जनः सुखाय सुखमाप्तये पागादिकर्माणि करोति तैः कर्मभिः सुखं न्यस्य दुःखस्योपर
 र्मविनाशं वान विदेत किंचातोऽवहतराभ्यर्थमाप्तिरपि स्यादित्याह भूय इति ततः कर्मभ्यो भूयो दुःखमेवाप्नोति तद्वस्तुतः किमत्राह यदनेति अत्र सुखमाप्तये दुःखनिवृत्तये च युक्तमाविमति यमत्वेन योग्यं त
 त्किं नो वदेदित्यन्वयः अनेन सुखमार्हिदुःखनिवृत्तिचपमच्छेत्पुक्तं भवति २ नन्वत्र सुखमाप्तिदुःखनिवृत्त्युपायप्रश्न एव किं यत्नेन भगवत्स्वविषय इति तत्राह जनस्येति स्वतो ज्ञानाभावात् बोधकपुरुषात्मा
 च कृष्णादिमुखस्येत्याह नत्वयोऽप्यत्वादप्यथा तस्यानुग्रहाय जनार्दनस्य भूतानि चरंतीत्युक्तिर्विह्वला स्यात् भव्यानि मंगलानि एवं विधानि जनार्दनस्य मृतानि ज्ञानोपदेसात् भगवत्प्राप्तकार
 णायेह कर्मनुविदेहधारणलत्वावर्तत इति भावः ३ कलितमाह तदिति पलोलोकांनुग्रहाय भव्यानि चरंतस्तस्मात्साधुवर्यं शर्मवर्त्म सुखमाप्तिमार्गेनादिशेत्पन्वयः येन शर्मवर्मना स्वसत्ताधिग
 मं स्वव्याप्तिज्ञापकं पुराणं समवापागतम् ४

सुखवर्त्मापिमगवत्सृष्ट्यादिगुणकर्मकथनश्रवणादिकमेव नातोन्पदित्याशयवान्तत्सृष्ट्यादिप्रकारं च्छति करीतीति देवदत्तव्यावृत्तये आत्मतंत्रइति स्वातंत्र्यं च कतिपयवस्तुष्वेव न सर्वत्रेत्यत उक्तं भगवांस्त्वधीश इति सानिकर्माणि दुष्टनिग्रहादीनि वर्णयेति प्रत्येकमन्वेदय्य किंचाग्रे आदिकाले यथा इदं जगत्ससर्जतं प्रकारमिति सर्वत्र योज्यं तत्सेतौ संस्थाप्य न्यस्य यथा जगतो वृत्तिजीविका विधत्ते तवेयमिति शास्त्रतो वक्ति ५ पुनः प्रत्येके निजोदराकाशे गुहायामिदं निवेशय निवृत्तजगत्सृष्ट्यादिवृत्तिः सहरिर्यथाशेते एतज्जगत्सृष्ट्यादनुप्रविष्टो हरिर्यथा बहुधासीत् अनायासेन बहुरूपं गृह्णातीति योगेश्वराधीश्वर इत्युक्तम् ६ जगत्सर्जनादिकर्मकथनश्रवणादेरवतारभेदैः क्रियमाणकर्मकथनादौ सम्यक् मनो निर्विशतीत्यतस्तानि कर्माणि अवश्यं वक्तव्यानीत्याशयेन पुनरुक्तं करोति क्रीडन्निति द्विजगोसुराणां क्षेमायेति चतुर्थ्या तदेव प्रयोजनमित्यवधारयति भवता श्रुतपूर्वाणि हरेः कर्माणि पुनः प्रश्नस्य कोर्य इत्याशंक्य सत्पां किं त्वलं बुद्धयभावाद् विशेषश्रवणेच्छार्थ इत्याह मनोनेति चरितश्रवणपानं कुर्वतामित्यर्थः ७ ननु चतुर्मुखेन लोकादयः कल्प्यन्ते सूर्या चंद्रमसी धाता यथा पूर्वमकल्पयदित्यादि श्रुतेः अतः कथं हरेः सकाशात् लोकादिसर्जनादिकंतत्कथनीयमिति प्रश्न इत्याह यैरिति महदादितस्त्वभेदैः भेदो विशेषोदलनमित्यभिधानं भूरादिलोकान् अलोकान् पृथिव्या दिवा द्वावरणा विशेषान् तत्त्वभेदैरित्युक्त्या प्रथमतो ब्रह्मात्मनिर्माणं तदनंतरं लोकादिकल्पनमिति ग्राह्यं तथा वक्ष्यमाणत्वात् तेन यत्र ब्रह्मांडे ह्यल्लोकेषु सर्वसत्त्वानां सर्वप्राणिनां निकायस्य देवमनुष्यादिभेदोधिकृतः । तत्तत्पदाधिकारयोग्यतया कृत्तः प्रतीतः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगतः कथमित्येतदपि वर्णयेति ८ नारायणो येन वा प्रजानां

करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्वधीशः ॥ यथा स सर्जाग्रदं निरिहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ५ यथा पुनः स्वे स इदं निवेशय शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः ॥ योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ६ क्रीडन् विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ॥ मनो न तृप्यत्यपिशृण्वतानः सुश्लोकमौलेश्वरितामृतानि ७ यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथैः लोकानलोकान्सहलोकपालान् ॥ अचीकृपद्यत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ८ येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानेन भिदां व्यधत् ॥ नारायणो विश्वसृगात्मयो निरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ९ परावरेषां भगवत्कृतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्षणम् नटप्रुमः कर्णमुखावहानां तेषामृते कृष्णकथा मृतौषात् १०

मात्मना देहेन स्वमात्रेण वा कर्मणा चेष्टालक्षणेनाहृष्टेन वा रूपेण शुक्नीलाद्याकारविशेषेणाभिधानेन घटादिनाम्नाभिदां व्यावृत्तिमुतापि व्यधत्त एतदप्यस्माकं वर्णयेत्यन्वयः सर्वसत्त्वनिकायेति सामान्येनोक्तस्य विशेषार्थं नारायणो देवदत्त इत्येतत् उक्तं विश्वसृगिति स्वयमन्येन सृष्टः कथं विश्वसृक् स्यादित्यत उक्तमात्मयो निरिति आत्मा स्वयमेव योनिः कारणं यस्य स तथा । सृष्टावातेति चतुर्मुखस्य सृष्ट्वमसिद्धेः कथमस्य विश्वसृक्त्वमित्यतो वेत्युक्तमात्मयो निरिति आत्मनो विरिचस्य यो निरिति त्वर्थः ९ भगवज्ज्ञानोपयोगित्वेनापादनीयत्वाद्भवत्वेवं मनुष्यादिभेदज्ञानेर्भक्तिप्रयोजनमित्याशंक्य सत्ज्ञानस्य भगवज्ज्ञानोपयोगित्वेन युक्तमापाद्यत्वमित्याह परावरेषामिति परावरेषां ब्रह्मापि देवमनुष्याणां कृतानि मे मया व्यासमुखादभीक्षणं श्रुतानि ततः किं तत्राह नेति श्रुतानां तेषां ब्रह्मादिचरित्राणामृते भगवमेवात्पर्यज्ञाने सति ब्रह्मादिमहिम्नामपि भगवन्महिमावलंबित्वात् कृष्णकथामृतौषासौ शस्तेयतोऽतस्तेषां भागवतानां कृष्णस्य च कथामृतौषात् श्रुतात् नटप्रुमः तात्पर्यज्ञाने सति कृष्णकथामृतौषात् तद्वत् नटप्रुमः तद्वत्गीकारेति म्योनमृमृइति मयोगः स्यात् ननु तेषामिति त्रयं वा तरेभारतस्य मशंसा नुपपद्येत १०

इतोपि श्रीकृष्णस्य गुणगणकथा मृतस्य पात्रीभूतात् भारतात् न कस्यापि तृप्तिरित्याह कस्तृप्तादिति बोधुष्माकंसन्नेषु स्वादिसूरिभिरीड्यमानात् स्तूयमानात् तीर्थपदोदरेरभिधानात् भारतनामकीर्तना
द्रसज्ञः कः पुरुषः तृप्तादलमिति बुद्धिकुर्यादित्यन्वयः । अलंबुद्धभावे हेतुमाह यदिति यस्तीर्थपात्पुरुषस्य कर्णनाडीद्वारा हृदयगुहां प्रविष्टः संसारप्रदां गेहरति गृहजाया पुत्रादिस्नेहलक्षणं रिति छिनत्तितस्ये
तिशेषः ११ यन्मोक्षसुखानुवादिशास्त्रं तदेवाभ्यसनीयं भारतस्य ग्राम्यसुखानुवादित्वेन पुरुषार्थानुपयोगित्वादिति तत्राह मुनिरिति गुणानामिति षष्ठी द्वितीयां भगवद्गुणान्वक्तुकामस्ते तव सत्सामु
निःसर्वज्ञोपि कृष्णो भारतमाह । ननु गुणान्वक्तुमकामयतनत्वभ्यधाद्यतो ग्राम्यसुखानुवादेन नृणां मतिर्गृहीतेति तत्राह यस्मिन्निति यस्मिन्भारते श्रवणादिनाभ्यस्यमाने सति नृणां मतिर्ग्राम्यसुखानुवादेन
गृहीता हरेः कथायामेव गृहीता भारतान्नपरं विष्णोर्महिमावाचकं कवित् । भारतान्नविरागाय भारतान्नविमुक्तय इति वचनात् सत्यकामेन हरिणा विवक्षिता गुणा भारते कथिता इत्यत इदमेव शास्त्रं मुमुक्षुणा
भ्यसनीयमित्यविगीतम् १२ अस्तु हरेः कथायां गृहीतानृणां मतिः ततः किं फलं विधत्त इति तत्राह साश्रद्धानस्येति ग्राम्यसुखानुवादेन गृहीता हरेः कथायां विवर्द्धमानाश्रद्धानस्य पुंसो मतिरन्यत्र विषयेषु वि
रक्तिकरोतीति मध्यमं वैराग्यं द्वितीयं भक्तिलक्षणं तृतीयमुपासनाजनिता परोक्षज्ञानं चतुर्थसमस्तसंसारदुःखोच्छेदेन परमानंदलक्षणं मोक्षारूपं फलं करोति एतदेवाह हरेरिति सदानुस्मृत्या जाता परोक्षज्ञाने

कस्तृप्तात्तीर्थपदोभिधानात्सन्नेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् ॥ यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भयप्रदां गेहरति छिनत्ति ११ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापिते भारत
माह कृष्णः ॥ यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादेर्मतिर्गृहीतानहरेः कथायाम् १२ साश्रद्धानस्य विवर्द्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः ॥ हरेः सदानुस्मृतिनिर्द्ध
तस्य समस्तदुःखाय यमाशुधते १३ ताञ्छोच्यशोच्यानविदो नुशोचे हरेः कथायां विमुखानवेन ७ क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु तेषामायुर्वृथावादगतिस्मृती
नाम् १४ तदस्य कौषारवशमदातुं हरेः कथामेव कथासुसारम् ॥ उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबंधो शिवाय नः कीर्तयतीर्थकीर्तः १५ सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृ
तावतारः प्रगृहीतशक्तिः ॥ चकार कर्माण्यतिपुरुषाणि यानीश्वरः कीर्तयतानि मह्यम् १६ श्रीशुक उवाच ॥ स एव भगवान् पृष्टः क्षत्राकौषारविर्मुनिः ॥ पुं
सांनिःश्रेयसार्थाय तमाह बहूमानयन् १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ साधुपृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृह्यता ॥ कीर्तिवितन्वता लोके आत्मनो धोक्षजात्मनः १८
नैतच्चित्रं त्वयि क्षतवदरायणवीर्यजे ॥ गृहीतो नन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः १९

न निर्वृतस्यासंप्रज्ञातसमाध्यवस्थ्या सुखं प्राप्तस्याशु कालक्षेपमंतरेण १३ व्यतिरेकमुखेन हरेः कथायादुःखाप्यय हेतुत्वमाह तानिति अविदो ज्ञानदुर्बलान् अधेनभ्यसनेन आत्मनः शोकाधिकरणत्वं
यथार्थं न मिथ्याभूतमिति द्योतयितुं मुनिशोच इत्यात्मनेपदप्रयोगः अनिमिषो देवः कालात्मा विष्णुः वृथावादो वृथागतवृथास्मृतिश्च येपातितयातेषामायुर्वृथा क्षिणोति इति वा वृथावादो विवादस्तत्सहिते गतिस्मृ
तीयेपातितयातेषां न हरिकथावतां वृथेति विशेषद्योतकस्तु शब्दः १४ स्वार्थप्रश्नमुपसंहरति तदिति हरिकथाविमुखाभ्यर्थापुपइति पस्मात्तस्मात्तीर्थयथासेवमानां तां पापं क्षिणोति तया हरेः कीर्तिरपि
तादृशी तीर्थरूपा कीर्तयस्य स तथा तस्य नान्यकथा शिवसाधनमित्यस्मिन्नर्थे शब्दः १५ सारकथापि स्रष्ट्या विविषयलीलैवेत्याशयेनाह स इति पुरुषात्मा दयस्तत्कर्मातिकां तानि अतिपुरुषाधिक
तवासुदेशाद्यवतारः स्रष्ट्यादिकर्तारो ब्रह्मरुद्राविति श्रुतिनिवारणार्थमीश्वर इत्युक्तं ब्रह्मशिवेशनशील ईश्वर इत्यर्थः प्रगृहीतस्रष्ट्यादीच्छाशक्तिः वशीकृतप्रकृतिशक्तिर्वा १६ मैत्रेयो विदुरप्रश्नपरिहारं वक्तुमुपक्रम
तदन्पादशुकः स एव मिति निःश्रेयसार्थाय मोक्षादिपुरुषार्थाय १७ बहूमानमकारं वक्ति साध्विति अधोक्षजे हरावात्मा मनोपस्य स तथा तस्य आत्मनो ममस्वस्य परमात्मनो वा १८ स तच्चित्रं त्वयि क्षतवदरायणवीर्यजे १९
कथयति नैतदिति पादशोभावो विष्णोः रूपस्मिन्नुवस्तु गिनास्ति तादृशो भावो नन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वर इत्येतौ शब्दौ अन्योन्यव्यावर्तकत्वेन प्रवृथाविति ज्ञातव्यम् १९

देवयोनिस्त्वात्तद्वहस्किथाप्रश्रोनाश्चर्यकरइति भावेन कथयति मांडव्येति व्यासस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे वीर्याधानयोग्यायां भुजिष्यायां दार्यायां सत्यवती सुता ज्ञातः प्रजासंयमनो यमो भवानिति वस्मात् २० किंच स्वधाम्नजन्तव ज्ञानोपदेशाय मामादिशदिति वस्मात्तस्मात् भवान्सानुगस्य भगवतो नित्यं प्रियत्वेन संमतो तोयुक्त इति भावः । हिशब्देन संमतत्वे ग्रंथांतरप्रसक्तिर्योक्तयति २१ श्रोतुरभिमुखीकरणार्थं वक्तव्यार्थं प्रतिजानीते अथेति योगमांयोपबृंहिताः स्वरूपसामर्थ्योपेताः २२ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजययध्वजकृतटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ भगवानेकइदमग्रे अस्याग्रे आत्मा परमात्मा आत्मनां जीवानां विमुराधिपतिः आत्मा आदानादिकर्ता आत्मेच्छां स्वरूपभूतां सृष्टीच्छामनुगतः सिसृक्षामीति भावमुपगतः तदुपकरणाभावे देवदत्तेच्छावत्तदिच्छापि व्यर्थानित्याह नानाशक्तीति स्वाधीन नानासाधनोपलक्षितः नानामत्पुपलक्षित इति पाठे । स देवसौम्येदमग्र आसीदसदेवेदमग्र आसीदित्यादि श्रुतितात्पर्यार्थां ज्ञानिनानावादिमतोपलक्षित इत्यर्थः । सतो बंधुमसति निरविदं अित्यादि श्रुतेः । असत्त्वमतमासुरमतमिति प्रसिद्धेः १ एकस्य सतोदरेः सृष्टीच्छोत्पत्तिप्रकारमाह सवा इति योसावेकराडे कोराजाचक्रवर्ती स एष तदा मलयैर्विश्वं नापश्यत् सर्वकार्याणामूलमकृतौ लीनत्वादि तिशेषः दर्शनशक्त्यभावादित्यत उक्तं द्रष्टेति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतिर्वा इत्यनेन गृहीता असुप्तहास्यनेन एतदेवाविप्रियते । जीवानां नित्यत्वेनालीनत्वादर्शनसंभवात्कथं नापश्यदिति तत्राह मेने इति आत्मानमिति जातावेकवचनं परमात्मा यतो जीवं मेनेऽसंतमशक्तत इति वचनादसत्त्वमशक्तत्वमेव न तु स्वव्यतिरेकेणासत्त्वं पुरुष आसीदिति श्रुतेः क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी चेतनो मत इत्यभिधानं सु

मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनो यमः ॥ भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवती सुता २० भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य हि ॥ ज्ञानोपदेशाय च मामादिशद्भगवान्ब्रजन् २१ अथ ते भगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः ॥ विश्वस्थित्युद्भवांतार्थावर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः ॥ आत्मेच्छानुगतो ह्यात्मानानाशक्त्युपलक्षितः १ सवा एष तदा द्रष्टानापश्यद्विश्वमेकराट् ॥ मेनेऽसंतमिवात्मानं सुप्तहृत्किरसुप्तहृक् २ सावा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ॥ मायानाममहाभागययेदं निर्ममे विभुः ३ कालवृत्त्यांतुमायायां गुणमव्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ४ ततो भवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् ॥ विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यजंस्तमोनुदन् ५

आत्मात्मन्येवातीवरताशक्तिः शक्यत्वाद्गार्यारमायस्य सुप्तहास्यशक्तिः तदुक्तं शक्यत्वाच्छक्तयो भार्याः शक्तिः सामर्थ्यमुच्यते इति सुप्तिस्तु प्रकृतेः प्रोक्ता अतीव भगवद्रतिरिति च अनेन प्रकृतिदर्शनमापि प्रस्तुतं पृथगनवस्थानात् हरिरपि निद्रामुद्रितनेत्रत्वेन नापश्यदिति किं न स्यादित्यत उक्तं असुप्तहास्येति कापित्तोच्यमानस्य गतिः अनास्थान्यमचमोक्ता विष्णोः प्रभुर्निर्मलनमिति वक्तव्या २ शक्तेर्नामाह सावा इति महान्भागो मायसमूहो यस्य सतयामहर्ती भां प्रतिगच्छतीति महाभागो वा तस्य संबुद्धिः महाभागोति एतस्य संद्रष्टुः सर्वदर्शनशक्तिमतो नारायणस्य पात्रलये सा पुण्यं पापं परमते सा शक्तिर्मपां नाम सर्व प्रधानत्वान्मयो विष्णुस्तस्येयं माया चार्थवैशब्दः सा जडात्मका शक्तिरमायानाम सविभुर्ययेदं जगन्निर्ममे कीदृशी सदसदात्मिका आद्यामहदादिकारणव्यापिनी द्वितीया तदूपा ३ ययेदं निर्ममे जगदित्युक्तं प्रपंचयति कालवृत्त्यामिति जगदेवौष्ठं रूपमित्यारभ्योक्तात्ममूलरूपा विभूतपुरुषरूपेणाधोक्षजः कालेन पुरुषादष्टाख्यफलपात्रेन वृत्तिः सिसृक्षत्वादिलक्षणाप्रस्थाप्येवमायाः सा तथोक्ता अन्यत्र लोमलक्षणावृत्तिः गुणमव्यासत्त्वादिबुद्ध्याभिधानिन्यां इतरत्र तद्गुणार्था मायायां चेतनायामवेतनायां चरीरैरत आरूपपरिणामकरतामर्थवाच्यं तुल्यत्वेन उभयोर्महाविलक्षण्यं शक्ति ४ अद्विक्तो के वीर्यमाधत्तानां फलं जगत्पतं तो हृदंते

नचैवमयतन्कुतः कार्योत्पत्तिर्दशनादित्याह तत इति यत्रवीर्यमाहितं सतोमायाख्यवस्तुनोमहत्त्वंचतुर्मुखशरीरमभवत्मायायानामांतरमाह अव्यक्तविशि अतिसूक्ष्मत्वाच्चान्नः का
 लेनसकलमाण्यदृष्टसाक्षिणमुरुषेणसृष्टुद्बोधकेनचचोदितात् प्रेरितात् । अभिमानिनोऽभिमानानुत्पादेशरीरोत्पादोव्यर्थइतितत्राह विज्ञानात्मेति विज्ञानात्माब्रह्माचततोव्यक्ताभिमानित्वाच्चान्नोऽरमा
 रूपात् कूटस्थादभूत्प्रदीपोयंदेहइत्यभिमानोत्पत्तिमानभूदित्यर्थः उत्पत्तेः प्रागपिज्ञाननाशोनास्तीतिद्योतनायविज्ञानात्मेतिपदं अभिमानोत्पत्तेः किलक्षणमत्राह आत्मदेहस्थामिति निरालोकेकथमिदं व्य
 च्यतइत्यतउक्तं तमोनुदिति नारायणप्रसादमादुर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशेनसूर्यइवतत्कालभवंतमोनुदन्नाभिभूयसूर्यवद्वर्तमानइत्यर्थः शरीरनिमित्तग्लानिरहितोवात्माभिमानरहितोवा ५ प्रपंच
 पंचीकरणप्रकारंप्रपंचयति सोपीति सआत्मा महत्तत्त्वाभिमानीविरिंचोपि अंशोजीवो गुणाः सत्त्वाद्यः कालः फलपाचकः एषामात्माभिमानीभगवतोहरेर्दृष्टेः कटाक्षवीक्षणस्यगोचरोविष
 योऽस्यप्रपंचस्यसिद्धक्षयात्मानंस्वकीयत्वेनाभिमन्थमानंमहत्तत्त्वंव्यकरोत्परिणामोन्मुखंक्रतवान्चैतन्यस्याविकारित्वेन । अत्रात्मपदनंचैतन्यवाचि किंतुदेहवाच्येव कालजीवगुणादीना
 मभिमानीचतुर्मुखइतिवचनात् अंशगुणकालात्मेत्यत्रात्मपदेनाभिमानित्वमुच्यते नदेहः कचिच्चिदिरण्यगर्भस्यांशशब्दवाच्यत्वमंगीकर्तव्यम् । सर्वजीवाभिमानित्वादंशइत्येवचोच्यतइतिवचनात्
 ६ अहंतत्त्वमजायतेत्यत्रजडात्जडस्योत्पत्तिरभिमानिनोग्रुहादयउदभूवन्नितितत्पर्यग्राह्यं भूतंभूताभिमानीचोतिवचनात्तत्स्वरूपमाह कार्येति कार्यशरीरम् । कारणानींद्रियाणि । कर्तृमनः ।
 एषामात्मादिकारणं । किमुक्तं तत्राह भूतेति भूतेंद्रियमनसांभवउत्पत्तिर्यस्मात्सतथा ७ भूतादीनांत्रयाणांकारणस्याहंकार स्यनामभेदेनत्रित्वमाह वैकारिकइति अधुनात्रित्वसंख्याविशिष्टाहंकारात् पृथ

सोप्यंशगुणकालात्माभगवदृष्टिगोचरः ॥ आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्यसिद्धक्षया ६ महत्तत्त्वादिकुर्वाणादहंतत्त्वमजायत ॥ कार्यकारणकर्त्रात्मा
 भूतेंद्रियमनोभवः ७ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ अहंतत्त्वादिकुर्वाणान्मनोवैकारिकादभूत् ८ वैकारिकाश्चपेदेवाअर्थाभिव्यंजनंयतः ॥ तै
 जसानींद्रियाण्येवज्ञानकर्ममयानिच ९ तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतः खंलिङ्गमात्मनः १० कालमायांशयोगेनभगवद्वीक्षितंनभः ॥ तामसानुसृतंस्पर्शंवि कुर्व
 त्निर्ममेशनिलम् ११ अनिलोपिविकुर्वाणो नभसोऽखलान्वितः ॥ ससर्जरूपतन्मात्रांज्योतिर्लोकस्यलोचनम् १२ अनिलेनान्वितंज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षित
 तम् ॥ आधत्तांभोरसमयंकालमायांशयोगतः १३ ज्योतिषांभोनुसंसृष्टं विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥ महींगंधगुणामाधात्काल मायांशयोगतः १४

कपृथक्सृष्टिभेदमाह अहंतत्त्वादिति अंशगुणकालानामांशस्यचप्रेरणयाविकुर्वाणादहंतत्त्वाद्वैकारिकनाम्नोमनस्तत्त्वमभूदित्यन्वयः ८ येभ्योर्धानांविषयाणामभिव्यंजनंतद्विषयज्ञानंभवति येचेंद्रिया
 मिमानिनोवैकारिकनामानोदेवास्तेचवैकारिकादहंतत्त्वादभूवन्नितिसंबंधः ज्ञानकर्ममयानिज्ञानमयानानिभ्रोभादीनिकर्ममयानानिवागादीनिचतैजसान्येव तैजसादहंकारादेवोत्पन्नानिनान्यस्मादहंकारा
 दित्यन्वयः ९ तामसाहंकारोभूतसूक्ष्माणामादिःकारणं शब्दादितन्मात्रास्तामसाहंकाराज्जाताइत्यर्थः तत्रकीदृशीशब्दतन्मात्रा यतःशब्दतन्मात्रायाआत्मनोहरेर्लिङ्गमकंमयांस्तसमुत्पत्तमि
 त्यन्वयः १० कालमायांशयोगेनकालस्यसृष्टिविशिष्टस्यमायायाःप्रकृतेरंशस्यजीवाभिमानिनश्चतुर्मुखस्यसमिक्कलक्षणसंबंधेनभगवतावीक्षितंकटाक्षितंतामसानुसृतंस्वकारणतामसाहंकारेणानुसृतम
 तएवविकुर्वन्नभःस्पर्शतन्मात्रांनिर्ममेतस्मात्स्पर्शादनिलंवायुंनिर्ममे ११ कालादिसहकारिणानभसास्वकारणेनानुसृतत्वादुरुबलान्वितोविकुर्वाणोनिलोपतन्मात्रांससर्ज तन्मात्रपालोकस्यलोचनं
 प्रकाशकं लुप्तप्रकाशनइतिधातोः ज्योतिस्तेजस्तत्त्वमस्माक्षीत् १२ रसमयंरसतन्मात्राकार्यप्रेरणहरिणावीक्षितंकालमायांशयोगतःकालात्परिणामात्मायायाःप्रकृतेरंशादिरण्यगर्भात् १३ गंधाख्यो
 नुजोवस्यास्तांमंशगुणकार्यामित्यर्थः १४

विशेषगुणत्वाच्छब्दादपोनमआदिव्यावर्तकाश्रित्यद्वैशेषिकमतं तन्निराकरोति भूतानामिति नमआदीनां भूतानामध्येयत्वात्परात्परस्मात्पूर्वस्मात्परंपश्चात्पद्माव्यमुत्पाद्यतेषां परानुसंगत्पूर्वेषां कारणानामु-
त्तरोत्तरकार्येषु अनुप्रवेशाद्यथा संख्यं एकद्वित्रादिसंख्याविशेषान्शब्दादीन् गुणान् विदुः वैशेषिकादितरश्रुतिशेषः १५ ब्रह्मांडोत्पत्तिप्रकारं वक्तुं महदाद्यभिमानिदेवानां स्तुतिप्रकारं कथयति एते देवा इति ये
महदाद्यभिमानित्वेन हरिणा सृष्टा एते ब्रह्मादयो देवा विभुं प्रोचुरित्यन्वयः कीदृशाः विष्णोः कलाः भिन्नांशाः कालान्मिच्छेन मायानि मिच्छेनांशानि मिच्छेन चालिं गंशरीरमेषामस्तीति कालमायां शालिगिनः अ-
त्रैकस्यैव विरिचस्वकलांशाभिमानिरूपद्वयमस्तीति ग्राह्यं कालजीवाभिमानेन रूपद्वंद्वीचतुर्मुख इति वचनान् स्तुतीनिमित्तमाह नानात्वादिति नानात्वादल्लिखत्वात् स्वक्रियायां ब्रह्मांडोत्पादनक्रियायाम-
नीशा असमर्थाः शिरसि प्रकृष्टं जलियेषां ते तथा १६ किमूचुरितितत्राह नताः स्मेति ते तव प्रभानां पुंसां माध्यात्मिकादितापोपशमायातपत्रमिव स्थितं आतपात्रापतइत्यातपत्रं न केवलं तात्कालिक-
तापनिवारणपटु अनादिसंसारदुःखनिवारणसमर्थमिति भावेनाह यन्मूलेति यत्पदारविदमेव मूलकेतमधिष्ठानं ग्रहं येषां ते तथा यतपोनिर्जितेन्द्रियग्रामा अंजसा ऋजु मार्गेण संसारारूपं दुःखं हृदयग्रंथिलक्षणं बहिरु-
त्क्षिपंति निर्मूलयंति १७ ईश अणिमादि पूर्णैश्वर्यमूर्तेऽस्मिन् भवे संसारे जीवा बंधमोक्षोपायभूतपादाराविदमृते तत्सेवां विना आत्मनात्मनि शर्मनलभंते यदतो भगवंस्तवांघ्रिच्छायायाः ब्रह्मविद्यायाः अंश-

भूतानां नमआदीनां यद्यद्वाव्यं परात्परम् ॥ तेषां परानुसंगं यथा संख्यं गुणान् विदुः १५ एते देवाः कलाविष्णोः कालमायां शालिगिनः ॥ नानात्वात् स्वक्रि-
यानीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुम् १६ ॥ देवा ऊचुः ॥ नताः स्मते देवपदारविदं प्रपन्नतापोपशमायातपत्रम् ॥ यन्मूलके तायातयोंजसोरुसंसारदुःखं बहिरुत्क्षिपंति
१७ ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवास्तापत्रयेणाभिहतान शर्म ॥ आत्मैल्लभंते भगवंस्तवांघ्रिच्छायां शविद्यामत आश्रयेम १८ मार्गं ति यत्ते मुखपद्मनीडैश्च
दः सुपर्णैर्ऋषयो विविके ॥ यच्चाधमर्षोद्युसरिद्धरायाः परंपदं तीर्थपदः प्रपन्नाः १९ यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदये वधार्य ॥ ज्ञानेन वैराग्यव-
लेन धीरा ब्रजं तियते प्रिसरोजपीठम् २० विश्वस्य जन्मस्थिति संयमार्थे कृतावतारस्य पदां बुजंते ॥ ब्रजे मसर्वेशरणं यदीशस्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम्
२१ यत्सानुबंधेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ॥ पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुण्यां भजे मत्तत्ते भगवन् पदाब्जम् २२

विद्यामेकदेशविद्यामाश्रयेम ब्रह्मविद्याहरं च्छायातदंशो हि सुरेष्वपि । सर्वविद्याश्रयः प्रोक्तः प्रधानांशश्चतुर्मुख इति वचनात् योग्यतातारतम्यमपेक्षया शविद्यामित्युक्तमनेन न व्यतिरेकन्यायो दर्शितः १८ इतो-
पि भगवत्पदज्ञानमेव स्वाभीष्टसाधनमिति भावेन स्तुवंति मार्गं तीति ऋषयो ब्रह्मादिज्ञानिनो विविके स्थित्वा मुखपद्मनीडैः मुखपद्ममेव नीदयेषां ते तथा तेऽंदांसि वेदा एव सुपर्णाः पक्षिणस्तैः । ते तव यत्पदं
मार्गं ति अन्विच्छंति विचारयंति अद्यापि मृगयंत इति वा यच्च यस्माच्च प्रपन्नानां धर्मैः दुःखनाशः स्यात् यच्च सुसरितो धरायाश्च परंपदं वयं तीर्थपदस्ते तव पदं प्रपन्ना इत्यन्वयः १९ एतत्पदमासौ साधनमा-
हः यच्छ्रद्धयेति संमृज्यमाने सन्त्यक्शोध्यमाने अवधार्य संनिधाय वैराग्यमेव बलं यस्य स तथा तेन अंग्रिसरोजं रूपं पीठम् २० हरेर्विक्रमोलोकोपकाराय न स्वार्थाय पदतः स्मरणमात्रेण पीतोऽस्मद-
भीष्टं करोतीति भावेन स्तुवंति विश्वस्येति तव यत्पदां बुजंस्मृतं स्वपुंसामभयं प्रयच्छति सर्वतच्छरणं ब्रजे मेत्यन्वयः कृतावतारस्य गृहीतपुरुषादिमादुर्भावंस्य २१ हरेः पदं विरक्त्येकलभ्यमिति भावेन स्तु-
वंति यत्सानुबंध इति सानुबंधे पुत्रादिपरिकरसहितेऽस्त्यमंगले देहगेहे जातिभिरेवेऽहमिति मेदेममेदमिति चोढदुराग्रहाणां दुष्टज्ञानस्य चोढुणां पुंसां पुण्यां देहवसतोऽपि तव यत्पदां बुजंस्मृतं तव गोचरे
हे भगवन् तव पदां बुजंस्मृतं मेत्यन्वयः २२

१ आर्षल्लभंतेत्यत्रोलीति मूपात् विद्वांश्चिखतीत्यादिन आत्मनूलभंते आर्षे च मन्त्रमयीति भावे लुगिति वचनात् आत्मन् आत्मानि । इति भागवतकोटेश्वरः । २ ज्ञानपादेषु तारानि नृस्यमावकः ।

निकटवर्तिनो हरेर्दर्शनासंभवेककारणमिति तत्राह तत्त्वामिति यस्त्वमेवमुक्तमहिमा अथोत्तस्मात्ते तत्त्वा नूनं निश्चयेन न पश्यंति इत्यन्वयः असद्वृत्तिभिराक्षिभिरिन्द्रैः पराहृतं बहिष्कारितमंतःस्थितं मनो ये
 पाते पराहृतांतर्मनसो यस्मात् अंतःस्थितं प्रत्यगात्मानं विषयीकर्तुं योग्यमिति सूचनायां तदिति विशेषणं कीदृशम् न्यासेन सकलकर्मणां परब्रह्मार्पणेन विलासोपेक्षांतेन्यासविलासास्तेषां लक्ष्म्याः लक्षदर्श
 नां कयोरिति धातोः दर्शनस्य पदं विषयं अनेन परमहंसाश्रमस्था एनं पश्यंतीत्युक्तं मुदागमोऽहो ॥ सज्ज्ञानस्यातिशयं सूचयतः पदयोर्न्यासो भुविक्षेपविशेषः तस्याविलासलक्ष्म्याः पदमिति द्विरावृत्त्या न्वेतद्व्यप
 अनेन पदविषयास्तुतिरयुक्तेति शंका निरस्तेति ज्ञातव्यमिति वा २३ एवं विषयहरेरपरोक्षज्ञानसाधनोपासनाद्विविधा ध्यानरूपा वेदांतशास्त्रश्रवणादिलक्षणा च तत्र भिन्नप्रवृत्त्यर्थं प्रथमा क्लेशसाध्या द्वि
 तीया सुखसाधयेति उभे विशिनष्टि पानेनेति हे देवते कथा सुधायाः पानेन श्रवणादिलक्षणेन प्रवर्धमानया भक्त्या विशदाशयानिर्मलांतःकरणाः वैराग्यसारं वैराग्यफलं बोधमपरोक्षज्ञानं प्रतिलभ्य प्राप्य अंजसा क्रज्जु
 मार्गेणाकुंठधिष्य प्रमतिहृतवैकुंठादिस्थानं अपरिच्छिन्नस्वरूपं त्वात्वां यथा ईयुः २४ तथा परेणेन्ये योगिनः यमनियमादियोगनिष्ठाः आत्मसमाधि योगबलेन परमात्मचित्तैकाग्र्यलक्षणध्यानसामर्थ्येन
 बलिष्ठामन्यसाधनाजैर्याप्रकृतिर्विधकश्चक्षुष्यभिमानिर्ना मसादाज्जित्वा धीराधीशुरममाणा अपरोक्षज्ञानिनः पुरुषं पूर्णषड्गुणं त्वामेव विशंति तुः स्याद्देवेऽवधारण इति वचनात् तत्र तेषां योगिनां श्रमः स्याद्य
 था तथा ते तव श्रवणादिरूपा सेवयानतु नैव श्रमः स्यात्किंतु सुखमेवेत्यन्वयः अत्र प्रकृतिजपो नाम तत्प्रसादैकलभ्यो मान्यः तदुक्तं वायोश्च प्रकृतेर्विष्णोर्जपो भक्त्यैव नान्यथेति २५ स्तुत्या प्रसन्नो कृत्प

तत्त्वामसद्वृत्तिभिराक्षिभिर्ये पराहृतांतर्मनसः परेश ॥ अधो न पश्यंत्युरुगायनूनं यत्ते पदं न्यासविलासलक्ष्म्याः २३ पानेन ते देव कथा सुधायाः प्रवृद्धमक्त्या
 विशदाशयाये ॥ वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथांजसा त्वेयुरकुंठधिष्यम् २४ तथा परे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिबलिष्ठाम् ॥ त्वामेव धीराः
 पुरुषं विशंतितेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते २५ तत्ते वयं लोकसिद्धयद्यत्त्वया विसृष्टास्त्रिभिरात्मभिर्ये ॥ सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिकर्तव्ये
 ते २६ यावद्बलितेऽजहरामकाले यथा वयं चान्नमदामयत्र ॥ तथोभयेषां तद्देहलोका बलिहरंतो न्नमदं त्यनीशाः २७ त्वं नः सुराणामसि चान्वयानां कूट
 स्थजाद्यः पुरुषः पुराणः ॥ त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयो नोरेतस्त्वजायां कविरादधेऽनः २८

स्वामीष्टं विज्ञापयंतीत्याह तत्ते वयमिति यस्मात्त्वं लोकदयालुस्तत्तस्मात्स्वया लोकासिद्धयद्यत्त्वया विसृष्टास्त्रिभिरात्मभिः कालमायां शोर्विष्यष्टायेते वयमच सर्वे वियुक्ता विच्छिष्टाः स्वविहारतंत्रं स्वस्य तव कीडोपकरणं
 यत्तद्ब्रह्मादंतत्प्रतिकर्तव्येति कर्तुं न शक्नुम इत्यन्वयः २६ ब्रह्मांडनिर्माणे मयोजनमाहुरित्याह यावदिति यावद्बलिमत्तपाहराम तावत्पर्यंतं ब्रह्मादंतस्मत्पाद्यतस्मिन् स्थित्वा त्वद्विषयज्ञानकर्मलक्षणं बलि
 मुपहारं समर्प्य तर्पयामः यत्र ब्रह्मांडे स्थिता वयं काले काले यथा भ्रमदामस्वविषयेषु न्यवहराम तथोभयेषामस्माकं युष्माकं च बलिहरंतः समर्पयंतस्तद्देहेऽनीशाः अस्मत्प्रेरणामंतरेण प्रवृत्ता वसमर्था लोका
 जनाः अभंज्ञानकर्मलक्षणमदंति तादृशब्रह्मांडनिर्माणोपायं कुर्वित्वा क्यशेष इत्यन्वयः तादृशमंडलं कर्तुं न शक्नुम इति पूर्वेषां संबंध इति वा अजाविष्णो । अजाविष्णु हरच्छाया इत्यभिधानम् २७ किमिति
 मां प्रत्येतद्विज्ञापनमन्यस्य स्यादिति तत्रैव मुचुरित्याह त्वं न इति आद्यः आदेशरूपसेः कर्तापितृत्वात् स्वाविज्ञापयाम इति भावः अस्मत्पर्वविशिनष्टि सुराणामिति न केवलमस्माकमेव जनापितां कृत्व
 स्मत्संततीनामिति भावेनोक्तं सान्वयानां भिति त्वंक इति पुराणः पुरुषः श्रीनारायणः कूटस्थः विकारकूटेषु तिष्ठति न तु विकारवान् हरेः पितृस्थानीयत्वं स्पष्टयितुमाहुरित्याह त्वं देवेति हे देव त्वं कविरातेना
 तदशी अजश्च देवदत्तवत् भवतो गर्भाधानादिकर्माण्यसंभावितानि तथापि भवान् शक्त्या भार्यायां सत्त्वादिगुणानां कर्मणामदृशानां योनौ कारणभूता यामजायां जननधर्मो ह्येतायां चिदचित्ताकृतौ रेवो गेर्भतादृश
 त्यन्वयः तुल्येनोभयेषां महाविशेषोऽस्तीति सूचयति २८

ततस्तस्याः प्रकृतेः । वयंसत्यमुखायदर्थे बभूविमात्मन्करवामर्किते ततः कितत्राह यदर्थे इति आत्मन्स्वामिन्पदार्थे यत्पयोजनाय बभूविमतदर्थे ते तर्वाकिंकरवामवेपुक्ता अस्वतंत्रायस्मात्तस्मात्सत्त्वं च धुनानि गच्छ
निर्माणोपायविषयं परिदेहि कीदृशंतत्राहुः शक्ता इति यस्य ज्ञानस्यानुग्रहेण क्रियार्थं ब्रह्मांडनिर्माणः शक्ताः स्वाभिप्रेत्यन्वयः २९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विष्णुसहस्रनामोऽध्यायः ॥
॥ ६ ॥ अस्मिन् सध्यायेतदनन्यत्वं मारंभणशब्दादिभ्य इत्यधिकरणार्थः प्रपञ्चतइत्यभिप्रेत्यादौ हरेस्तस्वेषु प्रवेशं वक्ति इतीति उरुक्रमस्य योर्विंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदित्यन्वयः आकाशदिपञ्चभूसा
निशब्दादिपञ्चतन्मात्राः श्रोत्रादिदर्शद्रियाणि मनोमहदहंकारा इति त्रयोविंशतितत्त्वानि तदुक्तं शब्दाद्यनभवाद्याधमनोयुक्तद्रियाणि च । अहंकारमेव त्रयोविंशतिको गण इति । देवतैर्द्रियाणामेकत्वं
विवक्षया पृथङ्कोक्तं देवतैर्द्रिययोरेक्यान् पृथग्गणनंतयोरिति प्रकृतिश्चतुर्विंशतिप्रवेशस्य पूर्वसिद्धत्वात् कोक्ता हरिराविशदिति पञ्चाविंशत्त्वेन सूचितः अत्रापि पद्मजडांशस्वीकारस्तदाजीवः पञ्चविंशतः विष्णुः
श्रिया सहस्रविंशतः सप्तविंशको वायदाजडांशस्वीकारो जीवस्तत्पञ्चविंशक इत्यादेरिदं सर्वमुक्रमपदेन सूचितं । प्रवेशकारणमाह इतीति समेत्यासतीनामसमेतानां विशिष्टानां स्वशक्तीनां शक्यत्वात् स्वाधीन
त्वाच्छक्तिशब्दवाच्यानां प्रसुप्तलोके तत्राणामनाविर्भूतलोकसृष्टिशक्तीनां मलीनलोकसृष्ट्युपकरणानां वा तनुते येन कार्यं पञ्चतंत्रसाधनमुच्यते । करणानां स्वशक्तिर्वासाधनं पञ्चतंत्रं वासाधित्युक्रमकारां

ततो वयंसत्यमुखायदर्थे बभूविमात्मन्करवामर्किते ॥ त्वनः सचक्षुः परिदेहि शक्ता देवक्रियार्थे यदनुग्रहेण २९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विष्णु
ध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ इति तासां स्वशक्तीनामसतीनां समेत्यसः ॥ प्रसुप्तलोके तत्राणानि शम्यगिरमीश्वरः १ कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिमु
रुक्रमः ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् २ सोऽनुप्रविष्टो भगवान् चैष्टारूपेण तं गणम् ॥ भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्मप्रबोधयत् ३ प्रबुद्धकर्मा देवेन त्र
योविंशतिको गणः ॥ प्रेरितो जनयत्स्वाभिर्मात्राभिरपि पुरुषम् ४ परेण विशतास्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः ॥ चुक्षो भान्योन्यमासाद्य यस्मिन् लोकश्चराचरः ५

गिरं निशम्य शक्यत्वाच्छक्तयो विष्णोर्महदाधारमातयेति वचनात् शक्तिशब्दवाच्यत्वं महदादीनां युक्तम् प्रवेशोऽपि रमयासहेति भावेनाह कालसंज्ञाभिति पदामवेष्टुमैच्छत्तदा त्रयोविंशतितत्त्वानि प्राविश
द्रमयासह । कालारूपया स्वयं विष्णुः शक्यत्वाच्छक्तिरूपयेति वाक्यं मानं तत्र काराग्रहप्रवेशवन्नायं प्रवेशः किंतु स्वातंत्र्येणेति द्योतनायेति श्रुतिः १ २ निरूपेण निरीनश्यकियं तूष्णीमास्तो किंचित्क
मांकारादिते तत्राह सोऽनुप्रविष्ट इति सर्वेष्वेक रूपेण स्वसामर्थ्येन केशवः । तानि भिन्नानि तत्त्वानि योजयामास चांशत इति अनेन वा स्यादर्थो दर्शितः भिन्नां विशिष्टं प्रलये सुप्तं कर्माभितिवुद्धशक्तिकं सृष्टि
निमित्तमदृष्टं प्रबोधयन् कार्योन्मुखं कुर्वन् यद्यपीश्वरः स्वमनसैवाहं सद्गुणशक्तः तथापि कर्मापुरुषेण सोपकरणेन भाव्यमिति दर्शयितुं संश्लिष्टो गणः ३ किं कार्यं चकारेति तत्राह प्रबुद्धकर्मेति प्रबुद्धमुत्पत्तीकृतं कर्मा
दृष्टं यस्य सः प्रबुद्धकर्मादेवेन हरिणा प्रविश्य प्रेरितः । त्रयोविंशतिको गणः स्वाभिर्मात्राभिरसौ पुरुषस्य ब्रह्मणः शरीरत्वात् पुरुषशब्दवाच्यं ब्रह्माहमजनपदित्यन्वयः धिपुरुषमिति पाठेऽभिगतः पुरुषसूक्तवा
च्यो यस्मिन्स्तत्तथेति तर्पणः ईश्वरो देवमुद्विष्टं सर्वस्यापि प्रभुत्वत इत्यतः पूर्वोक्ते चरो देवशब्देन गृह्यते ४ एतदेव स्पष्टपति परेणेति चुक्षो भ्रान्त्यांकारेण विकृतवन् यास्मिन् लोके उत्पन्नः ५

१ तत्र च लोकदृष्ट्या यद्वदस्वतन्त्रसाधनापेक्षमिति पूर्वपक्षे विप्रतिपत्त्या सृष्टिः कर्तव्यतिरिक्तस्वतंत्रसाधना, सृष्टित्वात्, षडादिसृष्टिवत् इति युक्तिसिद्धानुमानात् । तद्विराक्तुं भिन्नमधिकरणम् ।
अध्यायः २ पा० अधिक० ६ सू० १५ यद्यपि षडादिसृष्टिः । स्वतंत्रसाधनापेक्षा दृष्टा तथापि नैतदुच्यते ब्रह्मणो जगत्सृष्टिस्तथा कल्प्या किंतु स्वतंत्र साधनस्य तदनन्वयत्वं किमुक्तं भवति स्वरूपसाम
र्थ्येन तस्य सृष्टिः । कुतः यतः किं विरित्यादिभुतावभिधानादिसाधनायासेन क्रियते आलोपस्य विरयये पर्ववसानात् । अनुमानं तु श्रुतिविरोधादप्रमाणवेवेति भावः । तच्च ० ।

प्रथमक्षणं शरीरप्रवेशोद्वेगं नंतरं भोगिनश्चेतनस्येति दर्शयितुं कामस्य हरेरंघ्रप्रवेशमाचष्टे हिरण्यमय इति यस्य प्रेरणया तत्त्वगणोदमजनयत् सहिरण्यमयो ज्ञानानंदात्मककरचरणाद्यवयववान् पुरुषाख्यो हरिरा
 ङकोशोऽङ्कोशस्थाप्सु अङ्कोशस्थोऽङ्कोशपर्यं केतुहस्तपरिवत्सरानुवासेत्यन्वयः प्रलये सर्वचेतनानां परमचेतने नैकीभावइति शंका निवारयति सर्वेति सर्वसत्त्वैः सर्वजीवैरुपबृंहितो न त्वेकीभूतः अनेन निर्वहणानां
 चेतनानां प्रलये स्थानं कथमिति शंका निरस्ता परमात्मन्यवस्थानोपपत्तेः ६ सिसृक्षोर्हरेर्गर्भोदके बहुकालव्यापकेन निवासेन सृष्टिकथोपरतेति शंकां परीक्षितो हार्दीपरिहरन्डांतर्वर्तिनो हरेर्वैक्रमविशेष
 माह सवाइति योगर्भोदकेशपर्यंकेशयानः सविश्वसृजां ब्रह्मांडं सृष्टवतां तत्त्वानां गर्भोत्पत्तीमीदं ब्रह्मादिदेवतेष्वधिकं कर्म प्राप्य दृष्टं सुखदुःखभोगसाधनमात्मशक्तिः प्रकृतिः नित्यमेतैर्युक्तत्वाद्देवकर्मात्मश
 क्तिमान् ब्रह्मणो विराडाख्यशरीरं सृष्ट्वा तत्प्रविश्यात्मानं परंप्रेरणामंतरेण स्वेच्छयात्मानं तदेहहृदयादिनियामकत्वेन एकधादिविभज्य विभक्तवानित्यन्वयः वाइत्यनेनोक्तार्थस्य ग्रंथांतरप्रसिद्धिद्यो
 तकेन विश्वसृजां गर्भः कार्यात्मा आत्मानं मंडरूपमेकधादिभेदेन विभज्येत्येतदप्याख्यायानं प्रत्याख्याति स्वतोऽचेतनस्य कार्यकारणत्वशक्त्यदर्शनात् अप्रसिद्धत्वाच्चेति ७ ननु विश्वजां गर्भं अङ्कोश ए
 व भवेदेष शेषसत्त्वानामात्मेति सर्वप्राण्याधारत्वेन परामर्शात्तदर्थं सृष्टत्वाच्चेति तत्राह एष हीति नायमंङ्कोशस्य परामर्शः किंतु पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवानिति यः पुरुषाख्यो हरिरभिहितः स एष परा
 मृश्यते परमात्मनोऽश्रित्युक्तत्वादाद्योवतारइत्यवतारशब्देन विशेषितत्वाच्च न ह्यंङ्कोशस्य हरेरवतारत्वं निर्देशः कश्चिद्दृष्टः श्रुतो वा तथाचायमस्यार्थः यो महदादितत्त्वानि सृष्ट्वा तेषामंङ्कसृष्ट्यावस्थातं न्य
 प्रकाश्यात्मानं तैस्तावयित्वा तदनुग्रहाय सर्वचेष्टकरूपेण रमया सहप्रविश्य संपोष्य भोभयित्वा तदंशौ रंङ्कसृष्ट्वा तस्माद्विषयं अप्सु सहस्रपरिवत्सरानुपित्वा तदंते ब्रह्मणो विराट्शरीरं सृष्ट्वा तदेहं द्विपादिनियामकत्वे

हिरण्यमयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ अङ्कोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ६ सर्वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान् ॥ विभभाजात्मनात्मानमेक
 धादशधा त्रिधा ७ एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ॥ आद्योवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ८ साध्यात्मं साधिदैवं च साधिभूतमिति त्रिधा ॥
 विराट्प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ९ स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः ॥ विराजमतपस्त्वेन तेजसैषां विवृद्धये १०

ना विवर्धय एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मानियामकः परमात्मनः स्वरूपांश आद्योवतार एतादृशमाहिमोति शेषशते कोसावितितात्पर्यात् श्रद्धाविशयजननार्थं पूर्णोक्तमेवाह यत्रेति यत्र यस्मिन् आद्योवतारे पुरुषना
 त्रिभूतग्रामो भूतसमूहो विभाव्यते सत्प्राप्य दृश्यते स इत्यर्थः हि शब्दः आद्योवतारो विष्णोस्तु पुरुषो नाम कीर्तित इत्यादौ प्रसिद्धो यमर्थ इति दर्शयति ८ एकधेत्याद्युक्तं विवृणोति साध्यात्ममिति क्रमोच्छेध
 नं प्राधान्यदर्शनाय आध्यात्मादित्रित्वस्य नित्यत्वात् द्वादशानां त्रिपाण्याहुरिति श्रुतेरिद्रियाणां दशविधत्वस्य प्रापिकत्वात् हृदयस्य ज्ञानविवक्षयैकत्वात्तः करणाविवक्षया चातुर्विध्यात् । अध्यात्मसाहित्ये
 न वर्तमानरूपमित्यादियोज्यं विशेषेण राजनाद्विराट् प्रकृष्टचेष्टकत्वात्प्राणनामा ब्रह्मांतर्गता । ब्रह्मदर्शो द्विपां तस्यत्वेन दशविधः ब्रह्महृदयस्य रूपेणैकविधः । चशब्दस्त्वध्यात्मादिषु त्रिषु श्रोत्रादीं
 येषु हृदये च प्रवेशसंभवाद्दरेऽंख्यभेदः तत्सृष्ट्वा तदेवानुग्राविशदिति श्रुतिसिद्धत्वाद्युज्यत इति दर्शयति प्राणादिनागादि दशप्राणा अपि अध्यात्मादिभेदेन त्रिधा ज्ञातव्याः तदुक्तं प्राणादिपंचकं चैतत्प्राणा
 दिपंचकं । एवं तु दशधा प्राणा अध्यात्मादि त्रिधाऽखिला इति आधिभूतमपि त्रिधा प्रधानवायुत्वगादिभेदेन प्राणः प्रथमजो यस्तु प्रधानो वायुरीरितः । तस्मात्माचास्तु तत्प्राणा द्विधा भूतमुद्गृह्णतमिति च नाना
 दं प्रसंगादुक्तम् ९ इदानीं तत्त्वानामस्याकमापतननिर्माणेशक्तिदेहीति यदुदितं तत्करणप्रकारमाह स्मरन्निधि अधोक्षजो विराजं ब्रह्मशरीरमंतर्गताभिरूपेण प्रविश्य स्वेन तेजसा तत्त्वैराकारयं कदाशरीरेषा
 मप्यादिदेवानां रथा आपतनानि भवन्ति तथा विवृद्धयेऽस्य पञ्चकाशवत्करोदित्यन्वयः । १०

तापकार्यमाह अपेति देवानां पान्यायतनानितस्याभितमस्य शरीरस्य सकाशात् निरभिद्यंत विवृतानि अथ गदतो मम सकाशात् तानि शृण्वित्पन्वयः कति चेत्पेकं पदं च शब्दश्चित्पर्पापः हेत्यनेन सोऽद्य एव पुरुषं समुद्धृत्या मुच्छेय च मम्यत पत्तस्याभितमस्य मुखां निरभिद्यते तस्यादिसमाख्या सूचयति ११ शरीरावयवेभ्यो मुखलक्षणावयवस्य प्राधान्यज्ञापनाय तदुत्पत्तित्वमभिमन्य भिमानोत्पातित्वाह तस्येति तस्य ब्रह्मांतर्यामिणो विवक्षोर्हरास्यं मुखसंज्ञायतनं यन्निर्भिन्नं विवृतं तत्पदं स्थानं लोकपालोऽग्निर्वाचा वाग्निर्द्रियाख्यस्वांशेन सहा विशादित्यन्वयः अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतिः यथा वाचा येन वाग्निर्द्रियेण ब्रह्मशरीरवर्ती हरिर्वक्तव्यं वाग्निर्द्रियविषयं व्यवहारारूपं प्रतिपद्यते विज्ञाय व्यवहरतीत्यन्वयः उत्तरग्रंथा एवमेव व्याख्येयाः १२ तालुजिह्वामूलं असौ हरिः प्रतिपद्यते जानाति १३ नासे नासिके १४ १५ चर्माणि त्वग्निर्द्रिपस्थानानि १६ १७ ओषधीरोषध्यभिमानि देवताः अस्य हरेः रोमभिर्ंशेन १८ कः प्रजापतिः रेतसा गुह्येन्द्रियेणानंदं मेधुनोत्थमुत्सृज्य १९ विसर्गं धातुमलो

अथ तस्याभितमस्य कतिचायतनानि ह ॥ निरभिद्यंत देवानां तानि मे गदतः शृणु ११ तस्याग्निरास्यां निर्भिन्नं लोकपालो विशत्पदम् ॥ वाचा स्वांशेन वक्तव्यं यया सौ प्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नं तालुवरुणो लोकपालो विशदरेः ॥ जिह्वांशेन च रसान्यया सौ प्रतिपद्यते १३ निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोरा विशतां पदम् ॥ घ्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १४ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालो विशत्प्रभोः ॥ चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १५ निर्भिन्नान्यथ चर्माणि लोकपालो निलो विशत् ॥ घ्राणेनांशेन संस्पर्शयेना सौ प्रतिपद्यते १६ कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धि येन प्रपद्यते १७ त्वचमस्य विनिर्भिन्ना विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेन रोमभिः कंदूंयैरसौ प्रतिपद्यते १८ मेढूं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं कउपा विशत् ॥ रेतसांशेन येना सावानंदं प्रतिपद्यते १९ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् ॥ पायुनांशेन येना सौ विसर्गं प्रतिपद्यते २० हस्तावस्य विनिर्भिन्ना विंदः स्वर्पतिरा विशत् ॥ वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुरा विशत् ॥ गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २२ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमा विशत् ॥ मनसांशेन येना सौ विक्रियां प्रतिपद्यते २३ आत्मानं चास्य निर्भिन्नं वाचस्पतिरुपा विशत् ॥ बुद्ध्या स्वांशेन येना सौ निश्चयं प्रतिपद्यते २४ अहं चास्य विनिर्भिन्नमभिमानो विशत्पदम् ॥ कर्त्रा स्वांशेन येना सौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते २५

तत्सर्जनादिक्रियाम् इन्द्रो वृषात् मशकौ कपुडं मधानां दिद्रशब्दस्य पुरंदरादन्यविषयत्वनिरासाय स्वर्पतिरित्युक्तं वार्तयाहस्तेंद्रियेणांशेन वृत्तिमादानाख्याम् २१ गत्यागतिसाधनपदेंद्रियेण २२ हृदयं मनो निवासस्थानं मनसेंद्रियेण विक्रियां संकल्पविकल्परूपाम् २३ आत्मानमात्मनाडीविशेषमुत्पन्नं वाचस्पतिर्वृहस्पतिः । बुद्ध्या स्वांशेना विशत् यथा बुद्ध्याऽसौ हरिर्नियतो ब्रह्मानिश्चयं प्राप्नोति आत्मनाख्यांतथा बुद्धिस्तत्र स्थवृहस्पतिरित्यत आत्मशब्देनात्र नाडीविशेषो व्यते २४ अस्पृशस्यो देहस्य निर्भिन्नमहं नामनाडीविशेषं अभिमानो हंकारो हरः पदं स्वस्थानमविशत् कर्त्रा स्वांशेन अहं कर्तव्यं अभिमानेन सहयेन कर्त्रंशेन २५

१ अत्रैवं—ब्रह्मनाडी द्वित्रकारा अहं नाडी सत्त्वनाडीति ब्रह्माहं नाडीगोलकं इन्द्रियं गुणो बुद्धिरहं काराभिन्नमिविचेदभिन्नं अहंकाररूपं मन एव अभिमानो तु कर्ता तदूयोऽहः । एवं सत्त्वनाडीगोलकमिन्द्रियं

मनोपेक्षितम् अभिमानो तु तिष्ठनाभाहर इत्यवचेयम् ।

मगवन्माहात्म्यकथानुवर्णनसामर्थ्याभावेपि स्वप्रयोजनदशादृक्षयाभीत्याह अथापीति परमार्थस्याहं कुनशक्नोमि तथापि हेरन्यस्याभिधानं यस्याः सा अन्याभिधातां स्वांगिरं संस्कृतुमन्यवातापरित्यागेन
सती कर्तुमित्यर्थः ३६ वागादीन्द्रियाणां जन्मलाभोपमेवेत्याह एकांतलाभ इति पुंसो वचसो वा गिन्द्रिपस्य सुश्लोकमौलेर्गुणानुवादं गुणानामभिवंदनमेकांतलाभमव्यभिचारितपुरुषार्थफलमाहुः प्रेक्षावं
तइति शेषः श्रुतेः श्रवणेंद्रियस्य च विद्वद्विरुपाकृताया व्याख्यातायाः कथासुधायाः संप्रयोग एकांतचित्तत्वेन श्रवणमेकांतलाभः उत शब्दाच्चक्षुरादिग्रहणं कर्तव्यं तमुत्तोत्तारः पूर्वपथादिदं । यत्रामस
कृच्छ्रवणात्पुलकसोपविमुच्यत इत्यादिभ्रुतिस्मृतयोऽप्यस्मिन्नर्थे प्रमाणम् ३७ नन्वादिकविनाहरेर्महिम्नः समापितत्वादेव उदाहर्तुं कथं न शक्यत इति तत्राह आत्मन इति आदिना कविना विरिंखेन सं
वत्सरसहस्रयोगेन शमदमाद्युपायेन विपक्यापरिपाकं प्राप्तया धिया सकलशास्त्रार्थावधारणशक्तिमत्या बुद्ध्या अवसित उपाश्रितः आत्मनः परमात्मनो महिमाऽवसितः परोक्षीकृत्य ज्ञातोपदत्तो भगवतो
मायामहिमा मायिनां ज्ञानिनामपि मोहिनी बुद्धिभ्रंशकरीति ३८ ब्रह्मणा ज्ञातत्वात्कथं मोहकरीत्या शक्यतस्यापि सा कल्पेन ज्ञानं दुष्करमित्याशयेनाह यदिति आत्मवर्त्मा परमात्मज्ञानोपदेशाचार्य
आत्मा ब्रह्मा स्वयमभि भगवतो मायानवेदेति यद्यस्मात्सर्वात्मनेति शेषः अतोपरेस्मदादयो न विदुरेति किमुत माया तु महिमा प्रोक्तः प्राप्नुयेतुमप्यव्यवशति । गुणपूर्तेरात्मशब्दो ब्रह्माहीनत्वतो हरः । अहं
शब्दस्तथाप्येतौ न जानीतो हारिपरमिति स्मृतिः अहं रुद्रः ३९ नैतच्चित्रमिति भावेनाह यत इति वाचो नंतवेदाभिमानिन्यः श्रियश्चानादिकालमारभ्य मनसा गुणगणान् ध्यायन्त्यो वा गिन्द्रिपेणानिरंतरं व

अथापि कीर्तयाम्यंगयथामतियथा श्रुतम् ॥ कीर्तिहरेः स्वांसंस्कृतुंगिरमन्याभिधांसतीम् ३६ एकांतलाभं वचसो नुपुंसः सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ॥ श्रु
तेश्च विद्वद्विरुपाकृतायाः कथासुधाया उत संप्रयोगः ३७ आत्मनो वसितो वत्स महिमा कविनादिना ॥ संवत्सरसहस्रांते धिया योगविपक्या ३८ अ
तो भगवतो मायामाया नामपि मोहिनी ॥ यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेद किमुतापरे ३९ यतो प्राप्य निवर्तते वाचश्च मनसा सह ॥ अहंचान्य इमे देवास्तस्मै भ
गवते नमः ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं तु वाणमैत्रेयं द्वैपायन सुतो बुधः ॥ प्रीणयन्निव भारत्या
विदुरः प्रत्यभाषत १ ॥ विदुर उवाच ॥ ब्रह्मन्कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ॥ लीलया चापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः २

र्णयंत्यो गुणकथावसानममाप्य न शक्यमिति यतो निवर्तते अनंतगुणपूर्ण इति निश्चित्य निरूपयितुं परिचितगुणकथने च निवर्तत इति अहंचाहंकाराभिमानिनो रुद्रगुरुद्वेषा अनपेक्ष्ये देवा इन्द्रियाभिमानिन इन्द्रादि
देवाद्यन्मायानविदुरितियतस्तस्मै भगवते नमस्त्यन्वयः वाच इति बहुवचनं श्रियो रूपानन्त्याशुष्यते श्रीवैत्ररूपिण्युहगापपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिरिति च अहं निधेस्पदं शब्दस्याहंकारे
प्रयुक्तत्वात्त्रैयोऽप्युच्यते अहीनत्वतो हरः अहंशब्दस्तथाप्येतौ न जानीतो हारिपरमिति च ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयवज्रकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ दुर्भगशरीर
स्थस्य हरेर्देवदत्तस्येव माहात्म्यातिरोभावो दुःसहो गधनास्तीत्यमर्थः विदुरस्य वक्ष्यमाणार्थप्रश्रयमायास्यवध्यायेनिरूप्यते तत्रादौ विदुरमश्रोतृवद्वक्ति एवमिति भरतस्य पुरुषप्रमाणस्य पियपादा
चा १ कालवृत्त्यां तु मायायामित्यादिना निर्गुणोपि सत्त्वादिगुणैरुपादानकारणैर्जगत्सृष्ट्यादेकरोतिर्गोचरस्तु कं वन्न बोधयति विदुर इत्याह ब्रह्मातिवि हेव सन् शमदमादिगुणबुद्धितथिन्मनस्य सत्त्वानेकार
सशरीरस्यातएव निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणहितस्यातएव विकारिणो भगवत एवैवर्त्मापि गुणसमुद्रस्य हरेः तत्त्वादिगुणास्तथिमित्तजगत्सृष्ट्यादिक्रियाश्च कथं युज्येरन्कथमपि वक्येवो रित्यन्वयः कीलार्थमवतद
तितत्राह लीलयेति नहि कश्चिदलीलया कंदकापेक्षां निक्षिपति अपि तु भूतबुद्ध्या वेवपरिहरति ऐश्वर्यापि पुण्यत इत्यतो गभीरविनिर्निर्गुण इति श्रुतेर्गोचरत्वात् करोति चातद्व्यंत स्वतो मूही विषयाचः २

लोपावानपुज्यतइतितत्रकिंवाधकमत्राह क्रीडायाइतिक्रीडायामुत् क्रीडासंबंधिसुखमहस्यापूर्णसुखस्यपंतोवस्मात्तस्मान्नघटतइति तत्रकैमुत्यमाह कामेति यथेष्टं क्रीडितुमिच्छापि अन्यतोऽप्येते
 स्तद्व्यासंभवति अन्येनसमेनपुरुषेणवासह एतद्व्ययमप्याक्षिपति स्वतइति शब्दादिविषयनिमित्तवृत्तिमंतरेणस्वभावेनैवालंबुदिगोचरानंदसमुद्रमप्रस्थातएवनिवृतस्यरोमांचितगात्रस्वारत्यसंभवात्
 सचासावात्माचसदात्मातस्य सदेवसौम्येदमत्रआसीदात्मावाइदमेकएवाग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्वादिश्रुतेरसमत्वाच्चपुरुषांतरेणसहक्रीडेच्छायाएवासंभवात् किमुतलीलासंभवइति । सदानिवृतस्य
 आत्मनइतिभिर्नवापदं समस्तगुणपूर्णत्वेनलीलाप्राप्यप्रयोजनानवकाशादित्यर्थः तुनाप्रकारांतरंनिवारयति ३ ननुहरेर्गुणैःसृष्ट्यादिक्रीडार्यासत्तामिर्मांचितासैवनास्ति निष्क्रियमिति श्रुतेरिति
 तत्राह अस्माक्षीदिति आत्ममाययास्वाधीनयाप्रकृत्याभूयःपुनस्तपारजोरूपयाऽस्माक्षीत् सत्वरूपयासंस्थापयति तमोरूपयातद्विश्वंप्रत्यभिधास्यतिसंहरिष्यतीत्यतो गुणक्रियासंसर्गदर्शनान्ममापंसं
 शयइत्यर्थः ४ इतोपिसंशयोदुरुत्सादइत्याह देशतइति देशादिनिमित्तत्वेनस्वतोऽन्यतःपरतोविलुप्तावबोधात्माअविनष्टज्ञानस्वरूपोयोसौभगवान्सोऽजयाप्रकृत्याकथंयुज्येत युक्त्यागुणरूपप्रकृतिसं
 सर्गोऽनसंभवति दृश्यतेतथा तुच्छयेनाभ्वपिहितमिति श्रुतेःअतःसंदेहइत्यर्थः अवस्थातोजाग्रदाद्यवस्थानिमित्तेन ५ विदुरःप्रकारांतरेणसंशयतेइत्याह भगवानिति नित्यनिरतिशयसकलेश्व
 र्यादियोगोस्तिहरेरित्याशयेनोक्तं भगवानिति तथादेवदत्तस्यदुर्भगत्वमैश्यादिराहित्यमविद्यास्थितरागद्वेषाभिनिवेशात्मकसंसारजन्यदुःखलक्षणःकुशोवाहइत्यते तथादुर्भगसर्वक्षेत्रेषुसत्त्वादमुष्यापि

क्रीडायामुद्यतोर्हस्यकामंचिक्रीडिषान्यतः ॥ स्वतस्त्वमस्यतुकथंनिवृतस्यसदात्मनः ३ अस्माक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमग्यात्ममायया ॥ तयासंस्थापयत्येत
 द्वयःप्रत्यभिधास्यति ४ देशतःकालतोयोसाववस्थातःस्वतोऽन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधात्मासंयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेषएवैकःसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ॥
 अमुष्यदुर्भगत्वंवाक्केशोवाकर्ममिःकुतः ६ एतस्मिन्मेमनोविद्वन्निखिद्यतेज्ञानसंकटे ॥ तत्रःपराणुदविभोक्शमलंमानसंनहत् ७ श्रीशुकउवाच ॥ सत्त्वं
 चोदितःक्षत्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः ॥ प्रयाहभगवच्चितःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच ॥ सेयंभगवतोमायान्याप्यंयेनविरुध्यते ॥ ईश्वरस्याविमु
 क्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९

तत्संसर्गःसंभाव्यःसनयुज्यते कुतोभगवत्त्वादतःसंशयइत्यर्थः ६ युक्तिज्ञानपूर्वकत्वादप्यसंशयःस्वयमेवश्रुतितोभवतीत्याशंक्यज्ञानदाहर्थाभावात्स्थानुवदवस्थानात्त्वयैवनिर्मूलनीयइतिभावेना
 ह एतस्मिन्नात ज्ञानसंकटेज्ञानसंवाधेनिश्चितज्ञानामावइत्यर्थः पराणुदनिराकुरु मूर्च्छातुकश्मलंमोहइत्यभिधानं । संतआत्मनिअरूपमपिदोषंमहत्त्वेनभावयंतीत्याशयेनमहादित्युक्तं ननुतत्त्वेन
 अतएवमानसंनतुबुद्धिसंस्थम् ७ शुकस्तस्यप्रश्नपरिहरतीत्याह सइति गतस्मयोगताहंकारःस्मयन्मूर्धंइहाभेव ८ दुर्भगशरीरस्थस्यापिदुःखादिकर्दमास्पशोमहात्मातिशयादितिपरिहर
 ति सेयमिति ईश्वरस्यैश्वर्यमूर्तेर्हरेःकार्पण्येदंविमुक्तस्यानित्यमुक्तस्यापिबंधनंविरुध्यते प्रमाणतोयुक्तित्वाविरुद्धमिति येन तेन सत्त्वाप्यंयापोपेतमेवकथं सेयंभगवतोमायाअप्यंदिहरेर्मदिमा यस्मनाप्यु
 क्तस्यामुपपन्नं तत्परमार्थवस्तु यत्ताम्यादुर्ध्वं तत्तापेप्रतीयते शुक्तिरजतवत् सामापेत्यनुभवतिद्वमित्यभिप्रेत्यप्रश्नपरिहरति सेयमिति यन्नयेनन्यायेनविरुध्यतेसाभगवतोमायाअनिर्वाच्याऽवि
 षालक्षणेयमिति सर्वानुभवसिद्धत्वाभावाकरणायोग्येतिन्यायविरोधं दर्शयति ईश्वरस्येति इत्येतद्भगवदित्युक्त्यापहस्तितमितिज्ञायते तथाहि समस्तैश्वर्यादेवतोभगवच्छब्दार्थत्वेनप्रमितत्वात्तस्य
 कार्यकारणेमायापेक्षा अशक्तादित्याल्लादयोमायामपेक्षंते अशक्ताःसत्त्वसृष्टौहिमायासृष्टिवितन्वतेइतिच । कथंनेहपरोक्षेवोनलिन्येतेहबंधनः । कथंननुस्मिभवेदुःखीचेदीश्वरःपुनः । महिमापस्यस्वैयं
 देहस्थोऽनवाच्यते इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात्कथंनार्यइति माकृतपेहस्त्वात् देवदत्तवन्मायापोगोचरतइतीपमाशंकाअल्लुबोधकृत्वाआसोमाकृतपेहवानितिवाक्यमवतारयत्तवैयपरिहृत्वाअविमुक्ताप

बोधात्मेति अतएवमायासृष्ट्याद्यर्थतद्योगइतिचनयुक्तं यधिकेतस्यमित्यत्रमोर्धमिति सत्यत्वावधारणात् एवमपितर्कगीकारेदानवमतप्रवेशः स्यात्तदुक्तं नचसृष्ट्यादिकञ्जातिभ्रीतिवादादिदानवाः ।
 अतोभ्रात्यादिसंबंधोनास्यकचनयुज्यतइति ९ तर्हिकस्यभ्रात्यासंसारइत्याशंक्य प्रकृतिसंबंधात्तयाजीवस्यैवसंसारइतीमर्थसहृष्टातमाह यथेति अभुष्यपुंसोजीवस्योपद्रष्टुः स्वप्नपश्यतोऽर्थेनविनामयो
 जनादृतेस्वप्नेस्वशिरश्छेदनादिकआत्मविपर्ययः आत्मनोदेहस्यविपर्ययोदृष्टभुतवासनपाऽविद्यमानएवप्रतीयते अत्रेदंतात्पर्यं अस्मिन्जन्मनिजन्मांतरेवाशिरश्छेदःस्कंधारोहर्णवाद्यः श्रुतोवासनप्येका
 धिकरणेनदर्शनभ्रात्यादृश्यते तदर्थेननचप्रयोजनवदतएवार्थेनविनेत्युक्तं नचतावतास्वप्नस्यमिथ्यात्वमर्थकिपाकारित्वात् सूचकमहिभ्रुतेरावक्षतेचताद्विदशतिसूत्रात् निमित्तकारणेशेच्छानियतोपादा
 नकारणभूतजीवमनोगतवासनाजन्यत्वाच्चेति वैदिकाधिकारविवक्षयापुंसइत्युक्तं स्वाधीनज्ञानाभावादुपद्रष्टुरिति १० यथाचजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः ॥ दृश्यतेसन्नपिद्रष्टरात्मनो
 न्पस्वपारतंत्र्याद्यज्ञानाज्जातयाभ्रात्यासंसारस्तस्माद्यथाजपाकुसुमसंपर्करुतस्फटिकलौहित्यं तथाप्रकृतिसंबंधकृतःसंसारःसत्यएवनानिर्वाच्याविद्याजन्यत्वेनभ्रातिः । तदुक्तं भ्रात्याजीवस्यसंसारइति ।
 स्वप्नस्यवासनाजन्यत्वेनास्पष्टत्वात्तदृष्टांतेनसंसारस्यसत्यत्वंदुःप्रतिपादमितिद्वितीयदृष्टांतकथनम् ११ ननुसंसारस्यसत्यत्वेनित्यवृत्तभावेनकदापिमोक्षोन्वादादितितत्राह सवाइति इहजीवेहस्यमानः
 भगवद्रक्तियोगेनजातयावासुदेवानुकंपयायस्यप्रसादादितिश्रुतेःतिरोधत्वेविलीयतेवाइत्यनेनईशज्ञानाद्विलीयतइतिमानंदर्शयति यथागरुडध्यानाद्विषनाशइति सत्यस्यापिनाशोघटतइत्यस्मिन्नर्थेवाईश

यथार्थेनविनामुष्यपुंसआत्मविपर्ययः ॥ प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः १० यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः ॥ दृश्यतेसन्नपिद्रष्टरात्मनो
 नात्मनोगुणः ११ सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया ॥ भगवद्रक्तियोगेनतिरोधतेशनैरिह १२ यदेन्द्रियोपरामार्थोद्रष्टात्मनिपरेहरौ ॥ विलीयंतेतदा
 क्लेशाःसंसृप्तस्येवकृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादश्रवणंमुरारेः ॥ किंवापुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ ॥ विदुरउवाच ॥
 संछिन्नःसंशयोमहंतवसूक्तासिनाविभो ॥ उभयत्रापिभगवन्मनोमेसंप्रधावति १५

स्वातंत्र्याज्ञानादुत्पन्नकर्तृत्वाभिमानलक्षणभ्रातिविलम्बईशज्ञानाद्युज्यते भ्रातिर्हिदेहाभिमतिरीशज्ञानाद्विनश्यतीतिच । बहूनांजन्मनामंतइतिवचनाच्छनोरीति १२ सर्वनामसंज्ञाभावात्परइति सर्वोत्तमे
 हरौसंसारकारणदुरितदूरीकरणसमर्थेभगवतिदृष्टात्मनि अपरोक्षीकृतस्वरूपेसतिवर्षेन्द्रियाणांविष्णुसमीपरमणालयपुरुषार्थोमुक्तिस्तदासर्वेक्लेशाविलीयंते संसृप्तस्यसम्यक्सुप्तस्यजीवस्यसुप्तवस्था
 यांकृत्स्नशःक्लेशायाविलीयंतेतथेत्यर्थः १३ क्लेशानिवृत्तौकैमुत्पन्नायप्रदर्शनव्याजेनसुगमोपायदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादयुक्तश्रवणं यद्वा गुणानामनुवादोपेपुतेगुणानुवादाभावात्तदपस्ते
 षांश्रवणमेवाशेषसंक्लेशविनाशकरोति किंपुनर्व्याख्यानमिति सिद्धत्वात्पृथक्नोक्तं आत्मनिलब्धशतस्वमुरारेश्चरणारविंदपरागसेवारतिक्लेशशमंविधत्तेइति किंवाकिंक्तव्यंपुनरितिसंदेहांनिवारयति
 पुनरप्रथमेश्रेष्ठावृत्तावधारणइतिवचनात् अनेनश्रवणमननव्याख्यानोपासनानामुत्तरोत्तरावस्थमुपायातिराभावश्चेतिदर्शितम् १४ विदुरोमेत्रेयस्यावश्यवक्तव्यत्वेतात्पर्यजनयितुमुक्तार्थेवक्तव्या
 शोनास्तीत्याह संछिन्नइति सूक्तमेवासिःसूक्तः । तेनाप्रसंगपदेनान्यथाज्ञानंभ्रातृत्वमन्यथोभवत्तद्युत्तरार्थमनुपपन्नस्याज्ञानंवा शीघ्रस्वप्नइतिधातुजत्वात् स्वप्नस्त्वज्ञानशब्दोक्तोविपरीतमथापिचेति
 वचनात् दुर्भगदेहस्यस्यापिहरेस्वप्नतदुःखादिभोगसंभाव्यतइति अन्यथाज्ञानंनिरस्तमित्यर्थः मल्लमेतिव्यत्यासः चिरकालस्यापीनस्यादेत्याशयेनोक्तं नन्वप्यथाज्ञानस्यच्छिन्नत्वात्किमुत्तरं
 येनेतित्राह उभयत्रेति उभयत्रेहायदंममतादौद्वौचान्यथाज्ञाननाशादिदमपेनेतिसंदेहोनापतेइतिभावः अपिशब्दःसमुच्चयार्थः १५

अस्मद्वचननैशित्याभावात्तवसंशयः किनेत्याह साध्विति हेविद्वन् नमसाक्षात्कारयोग्यज्ञानवन् हरेरात्ममायायनं स्वरूपसामर्थ्याश्रयमर्थाभिभगवन्माहिमेति यद्व्याहृतं त्वयोक्तं तत्साधुसंशयनिरासनैशि
 त्योचितं आत्मेत्यनेन मायाशब्दस्यैव जालाभिधेयत्वं दूरोत्सारितं यद्यप्येवं तथाप्यपार्थप्रयोजनशून्यं अतएव निर्मलं पूर्वाहृष्टमंतरणकारणांतरशून्यं देहात्मत्वादिभ्यस्तस्याभाति विश्वमूलं ब्रह्मचममज्ञाना
 द्बहिर्नभवति यद्यस्मात्तस्मादंतरित उभयभ्रष्टइवास्मीति शेषः १६ एतदेव स्पष्टयति यश्चेति लोके ब्रह्मणा सृष्टेजने योमूढतमः अत्यंतज्ञानविवेकशून्यः यश्च बुद्धेः प्रकृतेः परंब्रह्मगतः तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यंतरि
 तवत्सुखमेधेते अंतरितस्तयोर्मध्यवर्ती जनः स्वप्रदर्शिवत्किञ्चिदप्यति क्लेशं प्राप्नोति तथाहमपि किञ्चिदप्यमीत्यर्थः १७ त्वमंतरितजनेष्वेकश्चेत्संशयानुपगमेन मुक्तो न स्यात्तत्त्वसंशययुक्तापेसर्वेतेनिरयोपगा
 इति वचनादिस्वाशंक्यस्थाणुर्वापुरुषो वेतिसंदिहानो यथाप्रवाक्याद्वक्रकोटरादिदर्शनाद्वासंशयप्रतीतिपराहृत्यस्थाणुरेवायं न पुरुष इति निश्चयज्ञानं प्रतिपद्यते तथाहमपि युष्मच्चरणसेवाप्रसन्नयुष्मदुपदेशाद्
 नात्मने देहस्य संबंधिनो हंममतादेः मोहात्मत्वेन प्रतीतस्यापि अर्थाभावं जीवस्वरूपपर्यालोचनया प्रयोजनाभावं निश्चित्य चोभयविषयांतां प्रतीतिं निरस्य पुरुषार्थोपयोगिज्ञानं लभत इत्यभिप्रायवानाह अर्था
 भावमिति द्वितीयापिशब्देन सेवायाः प्राधान्यं वक्ति च शब्दः संशयनिरासनं निश्चयज्ञानलब्धयोः समुच्चये वर्तते पराणु इत्यनेन न नियतपरस्मैपदेनान्यथाप्रयुक्तेन विद्यमानमपि अनुभवमन्यथावदाति विदुरइति सूच्य
 तेन च शूद्रयो नौजातस्य यथार्थज्ञानमेव नास्तीति वाच्यं द्रोणद्रौणिकृपाः पार्थाभीष्मो विदुरसंजयौ । ये चान्ये तत्र देवांशाः सम्पक्त्वापरोक्षिण इति वचनात्सम्पक्त्वापरोक्षत्वात् तर्ह्यनृतभाषित्वेन दोषित्व

साधुतव्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ॥ आभात्यपार्थनिर्मूलं विश्वमूलं नयद्वहिः १६ यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परंगतः ॥ तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यंतरि
 तो जनः १७ अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्याप्यनात्मनः ॥ तां चापि युष्मच्चरणसेवया हंपराणुदे १८ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ॥ रतिरा
 सो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापाह्यल्पतपसः सेवावैकुण्ठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः २० सृष्ट्याग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्र
 मात् ॥ तेभ्यो विराजमुद्भूत्य तमनुप्राविश द्विभुः २१ यमादुराद्यं पुरुषं सहस्रांश्च गुरुबाहुकम् ॥ यत्र विश्वइमे लोकाः सविकाराः समासते २२

मापन्नमिति चेन्न पृष्ठमेव वक्तव्यं नापृष्ठमिति अपृष्ठार्थप्रवचनोपरमार्थत्वेन गुणत्वात् आत्मनस्तु गुणाभावं दत्तो न त्वसत्यता । अपृष्ठस्य दमार्थच गुणाद्यैव भवत्पपीति वचनात् १६ श्रीनारायणचरणार
 विंदनिपेवांसारव्यथानिरासकत्वेन पुरुषार्थोपयोगिनी स्यात् किमस्मच्चरणसेवा करिष्यतीति शंका मा भूदित्याह यत्सेवयेति येषां हरिस्वरूपद्रष्टृणां युष्माकं सेवया भगवतः पादयोः तीव्रः पटुतरो रतिरा
 सो रतिरूपा क्रीडारतिलक्षणो रागो वा भवेदित्यन्वयः मधुद्विष इत्यनेन हरेर्विहरेवावस्थानं प्रतीपतेतन्निरासार्थं कूटस्थस्येति चेदनाचेतनराशिनिपामकत्वेन तदंतस्थस्य क्रोधादिविकारबाह्यस्य वा १९
 पूर्वसंचितपुण्यैरेव भवादृशानां महतां सेवालभ्यानां न्येतिरित्याह दुरापो वि वैकुण्ठवर्त्मज्ञानोपदेशमार्गोपेपांतेषु महत्सु सेवा हि शब्द एवार्थं दुष्मापत्वे निमित्तमाह यत्रेति यत्र येषां भवादृशानां पारिस्तरमा
 वद्विमुखानां जनार्दनप्रसंगो दुःसह इति यस्मादतस्तत्कथामसंजकेषु सत्सु दुःसहत्वेन सेवादुरापेत्यर्थः जनोजननमुपलक्षणं मरणं चार्थपातिनाशयतीति जनार्दनः अर्धहिसागत्पोरिति धातुः २० विदुरसे
 विशेषं श्रोतुमनुवदति सृष्टेति अग्रे जगदादीषोऽविकारास्तेऽसद्विधानि तेभ्यो महापादिभ्योऽसृष्ट्यां तावतीति विराजं ब्रह्माणमुद्भूत्य सृष्ट्यां ब्रह्माणमनुमाविशत् तत्त्वमवेशांतं तं ब्रह्ममवेशातितापनाया
 न्विति विमुक्ताः २१ नन्वं तर्ह्यद्विषोऽस्मत्परिनिष्ठो न्योऽयः प्रवेशः कथमित्याशंक्यतत्तद्वस्तुपरिगितरूपग्रहेण मुकुरइति भावेनाह यमादुरिति यत्र यस्मिन् पुरुषेऽमेपातालावना २२

यस्मिन्ब्रह्मांतर्यामिणिपुरुषे प्राणापानौर्तथाव्यानस्त्वयोदानसमानकौ । नागः कूर्मो यक्षकुलदेवदत्तधनं जया इति दशविधः सैन्द्रियार्थेन्द्रियार्थैः शब्दादिभिश्च सुरादीन्द्रियैश्च सहितः । त्रिवृदोजः स होवरुद्ररूपो वर्तते इति शेषः श्रुतमनूद्य वक्तव्यांशं प्रार्थयते स्वयेरिता इति स्वपाये ब्राह्मणादिवर्णाय तो ब्रह्मांतर्यामिणः सृष्टा ईरिताः तद्भिभूती स्तेषां वर्णानां तस्य ब्रह्मांतर्यामिणश्च भूतीर्नोऽस्माकं वदस्व यथा ज्ञातुं शक्यं ते तथा ब्रूहीत्यन्वयः भासनोपसंभाषाज्ञानयस्तविमत्युपमंत्रणे पुनर्वदइत्यात्मनेपदम् २३ यत्र ये पुनर्वर्णेषु जातैर्नृभिः पुन्रपौत्रैर्विचित्रारुतयः परस्परव्यावृत्तलक्षणोपेताकाराः विमुब्रह्माविराजं ब्रह्मांडं जलादुद्धृत्या वाकाशवत् कुत्वा नु प्राविशदिति प्रतीतार्थपारेत्यजाप्रतीतार्थांगीकारे किं नियामकं सृष्टिश्रवण इति प्रसिद्धिरिति चेन्न ब्रह्माणं प्राविशाद्विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रपात् । अनुप्रविश्य ब्रह्माणं प्राणं दशविधं तथा । इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च वर्णाश्चैवासृजद्वरिति प्रमाणद्वयेन नियतत्वादन्न रुढेर्दुर्बलत्वाच्च २४ २५ आसतो विष्टांते संस्थां व्यवस्थां २६ सरोसृपाः सर्पादयः सहस्रपादादयो वा सर्गसंव्यूहं सृष्टिविस्तारं गर्भजस्वेदजोद्भिजामिति वा पाठः अस्मिन्पक्षे पुनरुक्तिर्नास्ति २७ ब्रह्मांतर्यामिणो विभूतीर्वदस्वोति उक्तविशेषतः प्रार्थयते गुणावतारैरिति सर्गस्थित्यप्यस्यात्मनो विश्वस्य जगतो र्ये सृजतः आत्मानमिति शेषः । ज्ञानादिगुणयुक्तावतारैः सत्त्वादिगुणनिमित्तावतारैर्वा यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तद्दात्मानं सृजाम्यहमित्यादेर्वीर्यादिगुणप्रकाशैर्वा

यस्मिन् दशविधः प्राणः सेंद्रियांधेंद्रियस्त्रिवृत् ॥ त्वये रिताय तोवर्णास्तद्विभूतीर्वदस्वनः २३ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नृपभिः सह गोत्रजैः ॥ प्रजाविचित्राकृतय
आसन्त्याभिरिदंततम् २४ प्रजापतीनां सपतिश्चिह्नपेकान् प्रजापतीन् ॥ सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वंतराधिपान् २५ एतेषामपि वंशांश्च वंशानुच
रितानि च ॥ उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते ॥ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय २६ तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणाम् ॥ व
दनः सर्गसंव्यूहं गर्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७ गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययात्मनः ॥ सृजतः श्रीनिवासस्य न्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ वर्णाश्रमवि
भागांश्च रूपशीलस्वभावतः ॥ ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो २९ नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तंत्रं वा
भगवत्स्मृतम् ॥ पाषंडपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् ३० जीवस्य गतयोयाश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ३१
वार्तायाददंढनीतेश्च श्रुतस्य च विधिपृथक् ॥ श्राद्धस्य च विधिब्रह्मन्पितॄणां सर्गमेव च ३२ ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ॥ दानस्य तपसो वा
पियच्चेष्टापूर्तयोः फलम् ३३

श्रीनिवासस्योदारविक्रमप्रख्यातचरितव्याचक्षेत्पन्वयः । उदारोमहतिरुपातइत्यभिधानं । सर्वस्यादिदं श्रीहरिचरितं विस्तृत्य वेदो व्याचक्षेति श्रिया सह निवासोऽस्यास्तीति श्रीनिवासस्तस्य अनेन
द्वावेतौ नित्यमुक्ताविति श्रुतिः सूच्यते श्रीनिवासस्तस्मिन्निति वा अकर्तृरिचकारके संज्ञाया पिति घञ् २८ रूपतः शीलतः स्वभावतः विकर्षणं विभागं पद्मस्य वितानानि विस्तारान् योगस्याष्टांगयोगस्य । पथो
मार्गान् २९ नैष्कर्म्यस्य सारूप्यस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य स्मृतं प्रणीतं तंत्रशास्त्रं पापं कृपयैव धर्म्यं पापं कृपामार्गोत्पत्तिविशेषं गुणानां विषमावस्थासंभवः परिकीर्तितः । साम्पुर्णप्रलयोन्नेय इति तत्त्वविदो विदुरि
ति वचनात् यद्वा पापं कृपस्य पापं कृपस्य धर्मस्य सत्ताशास्त्रादिवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनं ब्राह्मणादिकन्यकानां भ्रियादिविवाहलक्षणं ३० पावतीर्पावत्यः तावतीरिति शेषः सत्त्वादिगुणकर्मभ्यो जाताः नि
मित्तानि साधनानि अविरोधतः परस्परविरोधेन ३१ वार्ताया वाणिज्यादेः वंदनीतेर्यशास्योक्तस्य राजधर्मस्य श्रुतस्य श्रुत्युक्तस्य विधिप्रकारम् ३२ ग्रहाः सूर्योदयः नक्षत्राणां चिन्वादीनि ताराभुवादयः
काळावयवानां परमाव्यादीनां संस्थितिः इष्टयागादि पूर्वतन्त्रागलननादि ३३

धर्मात्पुण्यात् धीनिराविर्भावलक्षणोत्पत्तिर्धर्मस्य सतया धर्मस्य धोनिःकारणं लोकसंग्राहकत्वेन कर्तृत्वर्यः ३४ ३५ प्रति संक्रमः प्रलयः ३६ तत्र प्रलये इमं हरिं उनाहृतापं सूचयति मश्रुप्रवचनपर्यंतं
 सोस्तीति उत्सापेव्यपमीशाने इति यादवः सेत्यस्मिन्नर्थे वा पुरुषस्यावतारसंस्थानं परस्य परमात्मनः स्वरूपं अवतारेष्वपि निजावतारः कश्चित्पर्यः यदा पुरुषस्य जीवस्य एकत्वादिविषयं परस्य मुक्तस्य स्वरूपं
 मुक्तिर्हित्वा न्ययारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति वक्ष्यति ३७ गुरुशिष्ययोः प्रयोजनं व्याख्यानं श्रवणं श्रवणं नैमित्तिकं निमित्तं पक्षं यदा गुरुशिष्यौ प्रयोजयतीति वा नैगमं वेदांतज्ञानं इह शास्त्रे तस्य
 ज्ञानस्योपायनिमित्तानि साधनानि तान्यपि ३८ पुंसां स्वतः साधनानि विना ज्ञानं कुतो भवेत् भक्तिर्वैराग्यं वा कुतः स्यातामिति शेषः ३९ कर्मविवेकस्यावेत्तुमिच्छया पृच्छत इति शेषः वक्तव्यत्वे
 निमित्तमाह मित्रत्वादिति आपत्सु मित्रं जानीयादिति वचनात् कातव्यापदितितत्राह अजयेति अजयाप्रकृत्वा पुरुषस्यां धत्वा धिकापन्नास्तीत्यर्थः अंधकारेण नष्टचक्षुःशक्तेः पुंसोपधामित्रः सूर्यः प्रयोजकः
 तथात्वमपीति भावेनोक्तं मित्रत्वादिति ४० त्वदभीष्टत्वे कुत एतदेव वक्तव्यमन्यात्किं न स्यादत्राह सर्व इति जीवाभयहेतुज्ञानप्रदानस्य कलांशोऽर्थः । अपि नावेदादिज्ञानप्रवक्तृप्रयोजकपुरुषमंतरेणेति

प्रवासस्थस्य यो धर्माय श्वपुंस उतापदि ॥ येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ३४ संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहिमेन च ॥ अनुव्रतानां शिष्याणां
 पुत्राणां च द्विजोत्तम ३५ अनाष्टमपि ब्रूयुर्गुरो दीनवत्सलाः ॥ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः ३६ तत्रेमेक उपासीरन्क उस्विदनुशेते ॥
 पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ३७ ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ३८ स्वतो ज्ञानं कुतः
 पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा ३९ एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान्दहरेः कर्मविवेकस्य ॥ ब्रूहि मेऽघस्य मित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः ४० सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि
 चानुष ॥ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलामपि ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थमाष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ॥ प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां सं
 चोदितस्तं प्रहसन्निवाह ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ मेत्रेय उवाच ॥ सत्सेवनीयो वत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगव
 त्प्रधानः ॥ बभूविथेहाजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्य भीक्षुम् १ सोऽहं नृणां शुल्लसुखाय दुःखं महद्गतानां विरमाय तुभ्यम् ॥ प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदा
 ह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २

सूचयति ४१ शुकः पृष्टेन मेत्रेयेण पृष्टमेवोक्तमन्यद्वेति परीक्षितोऽर्शकां पंरिहरति स इत्थमिति मश्रुप्रवचनपर्यंतं वसारभूतान भगवत्कथापृष्टेति मंदांशं कां पंरिहरति भगवत्कथायामिति अनेन सर्वोपि मश्रुप्रवचनपर्यंतं वसारभूतान भगवत्कथापृष्टेति मंदांशं कां पंरिहरति ४२ ॥ इति श्रीभागवते बु० टी० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ अस्मिन्नध्याये सर्व
 जीवोत्तमहिरण्यगर्भसृष्ट्यभिधानेन हरेः सर्वोत्तमोत्तमत्वमाहात्म्यं बभूवृत्तमस्तज्ज्ञानमवश्यमापाद्यं मुमुक्षुभिरिति निरूप्यते तत्रादौ मश्रुप्रवचनपर्यंतं विदुर्मानयन्स्वस्य पुराणावगतिप्रकारं कथयति
 सत्सेवनीय इति वतानुकांषायां यद्यस्मिन्पूरोर्वेश भगवानेव प्रधानः सर्वोत्तमोयस्य सतया लोकपालस्त्वांल्लोको विहं च नार्थगर्भवासानुमर्षपरोक्षयति भगवत्प्रधानत्वं प्रकाशयति इहोति इहलोकेऽपि
 तस्य हरेः कीर्तिपुष्पमालां नूतनयसिर्वाकरोषि यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यो १ अधुना मश्रुप्रवचनं प्रतिजानीते सोऽहमिति पोऽहं कृष्णेन सवज्ञानोपदेशापादिष्टो यममज्ञानमुपदिशेति स्वयामार्थितः सोऽहं शुल्ल
 सुखापादसुखापमहदुःखं गतानां नृणां दुःखस्य विरमायति मूलनापसाक्षात्संकर्यो भगवान् स तत्कुमारादिभ्यः अपि न्योयदाह तद्भागवतं पुराणं त्वत्प्रवचनपर्यंतं प्रवर्तयेत्यन्वयः २

सूचितमाप्तिमूलत्वं प्रपंचयति आसीनमुर्व्यामीति उर्व्यापाताले त्रिलोकीविवक्षयाभूमिपदेनपातालाभिधेयत्वं युक्तं अतः संकर्षणात्परस्यहरेस्तत्त्वाविवित्सवोज्ञानुकामाः कुमारमुख्यामुनयः ऊर्व्यापाताले विस्तृतायावृष्यामासीनमाद्यंसनकादिभ्यः पूर्वजातं देवं श्रीहरिस्तुत्यामेव प्रकाशमानं अकुंठसत्त्वप्रतिबद्धज्ञानशक्तिं नकुंठोपस्यतदकुंठं अकुंठसत्त्ववैष्णवस्वभावोपस्यसोऽकुंठसत्त्वस्तमिति वा संकर्षणं भगवंतमन्वपृच्छन्नित्यन्वयः ३ भगवदुपास्तिमंतरेणान्योव्यापारोऽस्य नास्तीति तादृशोर्विशेषणैस्तं विशिनाष्टि स्वमेवेति प्रेक्षावंतोपवासुदेवाभिधमामनंतितं स्वं सदानंदरूपं स्वतंत्रं वा धिष्ण्यं स्थानमाधारभगवंतमेव बहुमानयंतं भक्त्योपासमानं पुनरपि कीदृशं प्रत्यगात्मानि स्वांतर्प्यामिनिधृतमाहितमक्षार्यमंबुजकोशं विबुधानामुदपायईषदुन्मीलयंतं विकसितकुर्वाणं अनेन संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वांदिशश्चानवलोकयन्नितिवचनादवनतजनानुग्रहायोन्मीलनमन्यदानयुक्तामित्युपास्तावित्थंभावोदाशितः आधारआश्रयोधिष्ण्यं निधानं चाभिधीयत इति वचनात् । धिष्ण्यौ शुक्रानिलौ धिष्ण्यमृक्षे स्थाने बलेष्टह इत्युक्तं शुक्रादिकं न ग्राह्यमनुपयोगात् वासुदेवाभिधमित्युक्तत्वाच्च ४ पथिकस्यार्थप्रश्रवन्नायं प्रश्नोऽवश्यं ज्ञातव्यत्वेनेति बहुमानं वक्ति स्वर्धुन्युदारैः सप्रेमेति क्रियाविशेषणं अहिराजकन्याः नानाबलिभिर्बहुविधपूजासाधनैर्यत्पद्ममर्चयन्ति वरार्हा वरप्राप्तियोग्या इत्यनेनोत्तमभर्तृप्राप्तये पूजेति सूच्यते स्वर्धुन्याभागीरथ्या उदस्य उदकस्यारास्नानलक्षणाप्राप्तिर्येषां ते स्वर्धुन्युदारास्तैः ऋगताविति धातोर्ध्वप्र

आसीनमुर्व्याभगवंतमाद्यंसंकर्षणं देवमकुंठसत्त्वम् ॥ विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्यामुनयोन्वपृच्छन् ३ स्वमेव धिष्ण्यं बहुमानयंतं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ॥ प्रत्यक्षधृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंतं विबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदारैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानम् ॥ पद्मयदर्चयत्प्राहिराजकन्याः सप्रेम नानाबलिभिर्वरार्हाः ५ मुहुर्गृणंतो वचसानुरागस्खलत्पदेनास्य कृतानितज्ज्ञाः ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितो हामफणासहस्रम् ६ प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरतायतेन ॥ सनत्कुमाराय सचाहपृष्टः सांख्याय नायांगधृतव्रताय ७ सांख्याय नः पारमहंस्यमुख्यो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ॥ जगाद सोऽस्मिन्नुरेवेन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ८ प्रोवाच मह्यं सदायालु रक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् ॥ सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ९ उदहृतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रयामीलितदृश्यमीलयत् ॥ अर्हीद्रतल्पे धिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतावनीहः १०

स्यपेनारशतिरूपं यद्वा स्वर्धुन्या अवगाहेन उदारैर्महाद्भिः उदारंदानुमहतोरित्याभिधानं एवंविधैः स्वजटाकलापैस्तस्य संकर्षणस्य चरणयोरुपधानं पीठायमानं तत्पद्ममुपस्पृशंतः यावत्प्रसादं स्पृष्ट्वानमंत इत्यर्थः ५ नमस्कारस्याष्टांगविशिष्टत्वं सूचयतीत्याह मुहुर्गृणंत इति अस्य शेषस्य कृतानिकर्माणि अनुरागेण भक्त्या स्खलितपदानि पास्मिस्तत्तथोक्तं तेन वचसा तज्ज्ञानमननमकारं कर्मप्रकारं च जानंत इत्यर्थः देवाः किरीटाद्यलंकारवतः श्रूयन्ते कोऽस्यालंकारो येन देवमित्युक्तिः सार्था स्यादिति तं विशिनाष्टि किरीटेति सहस्रमेव साहस्रं किरीटानां सहस्रेषु पुमानां मणीनां प्रवेकैः श्रेष्ठैः प्रद्योतितं प्रकाशितमुदाभमुत्कृष्टं च फणानां सहस्रं स्य सतथोक्तस्तम् ६ तेन संकर्षणेन सनत्कुमाराय प्रोक्तं इदं पुराणं त्वत्प्रश्रपरिहारत्वेन वक्ष्यामीत्येतावता पूर्णत्वात् सांख्यायनापेत्यादिकथनेन किमयोजनमित्याशङ्क्य पुराणाव्येदगुरुपरंपराकथनं श्रोतृणामतिशयबुद्ध्या तच्छ्रवणादौक्षिप्तं निरंतरं प्रवृत्तिः स्यादिति महाप्रयोजनमस्तीति सूचयन्नाह । प्रोक्तमित्यादिना । निवृत्तिधर्माभिरतत्त्वादिकं पुराणश्रवणाद्यापेकारसंशयमुच्यते इति ज्ञातव्यम् ७ ८ ९ तदेवं शुकः पायकल्पमिमं शृण्वित्युक्तं पायकल्पं मे प्रेयेण विपुरश्चरिहाररूपत्वेन कथयति उदहृतमिति अनीहोऽक्षिप्तकारी अनः प्राणोऽस्यास्तीति अनीमाणीतदयमीहा चैवावतारा

१ तात्पर्यानुतारेणैवं अतएव प्रमाणमत्यग्रे न निवासस्थानमर्थः ।

दिवरितं स्पष्टोर्माहः उपरतसर्गादिवापारोवा स्वात्मनिरतौ कृतज्ञणोलब्धावसरः अर्हीद्रस्थानं तस्य तले भोगाख्यशय्यायामेको धिगयानोपयदामीलितहृक्विनिद्रोपिनिद्रामीलितलोचनोन्मलीपत्
योगनिद्रामुद्रितनेत्रः अभूत् तदेदं विश्वं उदङ्मुतं उदेजले सुतंगतं मग्नं कल्पप्रलयजलापिश्रीनारायणोदरगतमासीदित्यर्थः १० तदोदरीकृतलोकपात्रोहरिः किंचकारोतेतत्राह सौतरिति यथानलोदारु
णिकाष्ठेरुद्धवीर्यः प्रतिबद्धदाहकत्वशक्तिर्वसतितथाहरिरपिशरीरांतर्हृदयाकाशोपेतानि स्थूलकार्यदेहस्य लीनत्वाद्भूतानां सूक्ष्माणिरूपाणि रूपाणि यस्य स तथा यद्वा शब्दादितन्मात्रारूपाणि एतदात्मकत्वात्सव
स्येति चराचरात्मकं सर्वं श्रुते कालात्मिकां प्रलयकालमात्रारूपां शक्तिं यद्वा प्रलयकालाभिमानिर्नाशं शक्तिभार्यासुखे मेरयन्स्वेपदे स्वस्थाने सलिले उवासेत्यन्वयः उदीरयाण उदीरयमाण इति ज्ञानचा स्वात्म
नोति सूचयति ११ स्वाप्रावधिमाह चतुर्युगानामिति च शब्देनोवासेति पदमनुकर्षति चतुर्युगानां सहस्रमिति संख्यातं कालं स्वपन्नप्सुवासेति तत उत्तरकाले काक्रियाभूदिति तत्राह तयेति सृष्टिसंहारशक्त्यो
रेकत्वद्योतनाय तयेति परामृष्टं सृष्टिकालाख्ययोदीरितया मेरितया स्वशक्त्याऽऽसादितकर्मतंत्रः सृष्ट्यर्थमुपस्थापितजगत्सर्गादृष्टाख्यसाधनः नित्यज्ञानगोचरत्वादिमान् लोकान् स्वदेहे हृदयाकाशे दृश्ये
अपिशब्दाच्चिविधानपश्यदिति ग्राह्यं दृष्ट्वासिसृक्षुरभूदिति वा अपेतानित्यपपाठः १२ सिसृक्षोस्तस्मादादौ किमभूद्येन तद्विशेषणोपादानं प्रयोजकं स्यादिति तत्राह तस्येति यदा सिसृक्षुरभूत्तदार्थो गर्भोद
कलक्षणस्तस्य हरेर्नाभिदेशादभिद्यतनाभिदेशां भित्त्वा प्राकाशतेत्यन्वयः हरेः स्वातंत्र्यद्योतनार्थभावप्रयोगः हरेः सृज्येष्वशेषविशेषज्ञानमास्ति न केवलं कुलालवद्युक्तिज्ञानमेवेति भावेनाह आत्मोति आत्मनि
स्थितेषु सूक्ष्मेषु योगिप्रत्यक्षविषयेषु आकाशादिमूलेषु इंद्रियेषु जीवेषु वाभिनिविष्टास्य क्विषयकृतादृष्टिरोक्षज्ञानं यस्य स तथा तस्य घटकारणादिवत् बाह्यार्थो नित्याह अंतर्गत इति अनेनाभूत्स्योदरे स

सौतः शरीरेर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ॥ उवासेतस्मिन्सलिलेपदेस्वेयथानलोदारुणिरुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सुस्वपंस्त
योदीरितया स्वशक्त्या ॥ कालाख्यया सादितकर्मतंत्रो लोकानपीमान् दृश्ये स्वदेहे १२ तस्यात्मसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतो रजसातनीयान् ॥ गुणेन का
लानुगतेन विद्वः शुष्यंस्तदाभिद्यतनाभिदेशात् १३ सपद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधितेन ॥ स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवा
त्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मं स एव विष्णुः प्रावी विशत्सर्वगुणावभासम् ॥ तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयं भुवं यं स्मवदं तिसोभूत् १५

त्वमुक्तं भवति इतोपि बाह्योदकं नेत्याह तनीयानिति परमाणुत्वं भासः । गर्भोदकस्य प्रागेव सत्त्वात् किमिति कार्यानुत्पत्तिरिति तत्राह रजसेति रजसागुणनविद्धोऽनुस्यूतः रजसोपि सत्त्वात् किमिति ततः पू
र्वमनुत्पत्तिरित्यतः कालेति सृष्टिकालशक्त्या अनुत्पन्न इत्यनुत्पन्न इति भावः । अनेनेश्वरस्येच्छामुख्यं कारणमित्युक्तं भवति बायुमंतरेण कथमुत्पत्तिर्घटत इत्यत उक्तं शुष्यमिति शुष्यं नृधनी भवन्वापु
नेति शेषः उदकं वायुना शुष्यं द्विषमपन्नमभूदरेति १३ उक्तकारणानां बहुत्वात् किमस्य मुख्यं कारणं किं वा स्य नामधेयमितितत्राह सपद्मकोश इति लपोदकं विनान्यस्य वस्तुनोभावादनिरूपितत्वेनेत
शानात्सहसेत्युक्तं आत्मा विष्णुर्धो निर्मुख्यं कारणं यस्य स आत्मयोनिः कर्मणाऽदृष्टेन प्रतिबोधितेन फलदानाय मेरितेन कालेनेरित इति शेषः उदतिष्ठत् यथाचतुर्दशभुवनस्यात्तथा प्रवृद्धो भूदित्यर्थः १४ चेतन
संबंधमंतरेण चेतनस्य पद्मस्य सूर्यवत्प्रकाशकत्वं कथं मण्पादीनामीश्वरेच्छया तेजः परमाणूनां प्राचुर्येण संयोगसंभवात्कथं विद्युज्यते अस्पृष्टरजसेति पार्थिवपरमाणुभ्य उत्पत्तिकथनात्तेषां तदहशक्त्यपवर्शनाद
तः कारणाद्विरेण भाव्यं तत्किं तत्राह तल्लोकेति यस्मात्पद्ममभूत्स एव विष्णुस्तल्लोकविभागकारणं पद्मं प्राविशत् यथासूर्यवत्प्रकाशकत्वमाहात्म्यं स्यात्तथा विष्टवान् उकारेण रूपवरेण प्रवेशं सूचयति एवका
रेणानुमात्रमपि भेदो नास्तीति निर्धारयति भेददर्शनेन संतापलक्षणं दुःखं स्यादित्यर्थः शचीशोकारः उवापेव्ययमीशाने इति यादवः विष्णोरेव प्रकाशकर्तृत्वमस्य तस्य पृथिव्यात्मकत्वादेति भावो नाह

सर्वेति सर्वेषांशब्दादिगुणानामवभासःप्रतीतिर्यस्यापृथिव्यासासर्वगुणावभासा तदात्मकत्वात्पञ्चमपिगुणावभासमित्युच्यते तदुक्तं तस्यासनविधानार्थपृथिवीपञ्चमुच्यतइति तस्यवेशमपोजनमाह
तस्मिन्निति तस्मिन्पञ्चमेषामिविष्टात्स्वयंप्रधानात्सर्वोत्तमादरेःसविधाताभूदित्यन्वयःप्रधानवाचकस्त्वेकस्त्वन्यःकेवलःस्वयमिति अतःस्वयंशब्दस्यप्रधानवाचित्वेपिविष्णोर्जातत्वंकथमवगतमिती
यंशंका पक्षसंस्थाद्वारेस्तत्रब्रह्माजनिचतुर्मुखइत्यनेनपरिहर्तव्येति ननुविधातेतिकइतितत्राह स्वयंभुवमिति अनेनाजत्वमपिष्णुर्यातं आत्विष्णोर्जातइति पञ्चस्वयंसंभूतइतिचप्रत्युक्तं उक्तप्रमा
णादन्यथाजनिकर्तुःप्रकृतिरिति सूत्रविरोधश्च सर्वस्याग्नेहरेर्जातश्चतुर्मुखइतिनिश्चेतुं तस्यनामांतरं ध्वनयति वेदमयइति मयगतावितिधातोर्वेदेनगम्यइतिवेदमयः लक्ष्मीनारायणावतरेणवेदप्रतिपाद्येषुप्रधा
नत्वाद्वा हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्नेभूतस्येतिश्रुतिः योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिच पक्षभूतत्वमपिपञ्चस्थितविष्णुभूतत्वमेवार्थइत्यंगीकर्तव्यम् १५ नन्वत्रजातःस्वयंभूविष्णुःस्यात्स्वभूरितिप्रसिद्धेर्ब्रह्मा
विष्णोःपञ्चमवेशाच्चेतितत्राह तस्यामिति लोकंपृथिव्यादिकंस्वेतरंजनंवाऽपश्यमानः विवृत्तनेत्रःपर्यस्तलोचनः अत्रजातोब्रह्मैवभवेत्तस्यचतुर्मुखत्वोक्तेः १६ इतोपिब्रह्मैवोच्यतइत्याह तस्मादिति पु
गांतश्चसनःप्रलयवायुः तेनावधूर्णधुब्धमहतीनाभूर्मोणांचक्रमंडलंयस्मिस्तत्तथातस्मात्सलिलाद्विरूढमुत्पन्नंलोकतंत्रंपृथिव्यादिलोकनिर्माणकारणंकंजंपक्षं उएवआदौउत्पन्नोदेवआदिदेवः आत्मानंस्वंपर
मात्मानंवाद्वाप्रत्यक्षंनाविदत्तज्ञातवान् अनेनविष्णुःस्वयंब्रह्मासमभूदित्याशंकापारिहृता तस्याज्ञानासंभवात् अद्वाप्रत्यक्षसत्ययोरितिपादवः १७ ब्रह्मणःसंशयप्रकारदर्शयति कण्ठइति पोसा

तस्यासचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः ॥ परिक्रमन्व्योम्रिविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेनुदिशंमुखानि १६ तस्माद्युगांतश्चसनावधूर्णमहो
मिंचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ॥ अपाश्रितःकंजमुल्लोकतंत्रंनात्मानमद्वाविददादिदेवः १७ कण्ठयोसावहमजपृष्ठतत्कुतोवाजमनन्यदप्सु ॥ अस्तिश्च
स्तादिहर्किंचनैतदधिष्ठितंयत्रसतानुभाव्यम् १८ सइत्थमुद्रीक्ष्यतदजनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश ॥ नार्वागगतस्तरस्तरनालनालीःसवैविचिन्वंस्तदवि
दताजः १९ तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोभूत्सुमहांस्त्रिनेमिः ॥ योदेहभाजांभयमोरयाणःपरिक्षिणोत्यायुरजस्यहेतिः २०

वज्रपृष्ठेनिषण्णः एषोर्हंकःअस्त्वनन्यत्रप्रधानमेतद्वज्रंकुतउत्पन्नंकारणाभावेचपक्षलक्षणकार्यस्याप्यसंभवात् केनचित्कारणेनभवितव्यमितिपुत्तपानिरविनोद्धोत्पाह अस्तीति हिशब्दोवधारणार्थः इह
जलेअधोदेशेकिंचनपृथिव्यादिविलक्षणंकारणंवस्तुअस्तिहोव । एतत्पक्षंयत्राधिष्ठितंयत्कारणंपृथिव्यायन्यतमंस्यत्तेषामनुत्पन्नत्वात् अतोब्रह्मैवमूलकारणमितिपरीक्षितमाह सतेति सताब्रह्मणाऽनुभा
व्यमनुभवसिद्धत्वेनांगीकार्यमित्यर्थः सत्रसार्चितयत्कुतोनुपपन्नंब्रह्मणःस्यादितिश्रुतेः कुतोनुपपत्तिरितिहब्रह्मणउत्पन्नंस्यादितिनिश्चितवानित्यर्थः अनेनचतुर्मुखस्याज्ञानंक्षान्तिंजनिवन्धस्वरूपसंव
द्वंदुर्बलदृष्टिभिःकल्प्यमानंमध्यदिनार्कशोभवदितिज्ञायते १८ पुत्तपाज्ञातपक्षकारणोब्रह्मापुनःकिमकार्योदितितत्राह सइत्थमिति इत्थंपरीक्षितप्रमाणेन उद्धृत्य तस्योपस्थितनामोदितिश्रुतेः वीक्ष्यालो
च्यतस्यावज्रस्यनालस्यवडस्यनालीभिःनाडीभिःसुभिरेः ततश्चांकितत्राह नेति स्तरनालस्यपक्षस्यनालसंबन्धिनीनालीर्विचिन्वन्नान्विच्छन्मार्गमाप्तइत्यर्थः तत्कारणंनाविदत्त अहोविषयंनलव्य
वान् १९ भगवत्प्रसादमंतरेणपुरुषापुपेणापितर्शनंदुःशकंताहन्माहात्म्योपेतत्वादितितत्कालस्यानेकसंलप्याविशिष्टत्वमाह तमसीति अपारेऽनवसानेतदसिस्वरूपाच्छादकमायालक्षणंयकारे
आत्मनःसर्गापस्मात्सआत्मसर्गःतत्स्वकारणं त्रिस्तोनेमयश्चतुर्मास्यलक्षणापस्पसन्नेमिः अजस्यविष्णोर्हेतिअकारणः २०

एतद्दर्शनमपि स्वयमेव साध्यं किंतु तत्प्रसादेनैव तत्प्रसादश्च तत्समाधियोगेनेति संकरवाणीति तदुपास्तिप्रकारं कथयति ततश्चति अपतिलब्धा अहृष्टाकाष्ठोत्कर्षो ब्रह्मलक्षणो येन स तथा अहृष्टस्वकारण
ब्रह्मरूप इत्यर्थः ततो निर्माणेनात् स्वधिष्ण्यमास्थाय पुनः शनैर्जितश्चासो भूत्वा विषयेभ्यो निवृत्तचित्तः सन् आरूढसमाधियोगः असंप्रज्ञातचित्ते का अलक्षणध्यानः पञ्चकार्यका
यांचेलाजिनलक्षणायान्परीदत् स्वनासाग्रावलोकनोतिष्ठदित्यन्वयः पुनः शब्दभिरंतरमिति २१ योगफलमाह कालेनेति पुरुषायुषाशतवर्षविधिना कालेन तत्कारणमपश्यतेत्यन्वयः उ
पासनाजनितज्ञानफलमिदं दर्शनमिति भावेनाह अभिप्रवृद्धेति अनुदिनं चंद्रोदयेन समृद्धसमृद्धवृद्धयेनेन प्रकर्षेण समृद्धेन ध्यानापरपर्यायोपासनया विरूढबोधः समुत्पन्नापरोक्षज्ञानः तदपि स्वय
सादेनेति भावेनाह अंतर्हृदय इति अवभातप्रकाशितं स्वयंप्रधानं अनेन तस्मिन् स्वयमित्युक्तत्वात् ब्रह्मोत्पादकमेवापश्यन्नान्यदिति सिध्यति अवभातमिति विशेषणं विशिनष्टि अपश्यतेति पूर्वपक्षनालानि
मार्गणसमये यन्नापश्यत्तदिति शेषः आत्मनेपदप्रयोगेण ममेव मेवेष्टदेवतानान्येति ध्वनयति २२ कीदृशं हरिपश्यदित्याशंक्य नवभिः श्लोकैस्तं विशिनष्टि मृणालेति फणानां सहस्राणामयुतेषु अ
विमिश्रितेषु अन्योन्यसंपर्करहितेषु मूर्धसु औत्पत्तिकानां रत्नानां द्युभिर्द्युतिभिर्हृतं तं ध्वान्तं तस्य तद्वत्तत्त्वात् तच्च युगांततो यं हतध्वान्तं युगांततो यं तस्मिन्कल्पप्रलयजलस्थिते मृणालगौराय तशेषभोगपर्यं केनाप्या
नं शेषस्यानंतस्य नागस्य भोगो देहः शेषभोगः अहः शरीरभोगः स्यादित्यभिधानं मृणालवद्रौरा यतश्च मृणालगौराय तः स चासौ शेषभोगश्च मृणालगौराय तशेषभोगः स एव पर्यंकः शयनीयं तस्मिन् पुरुषं

ततो निवृत्त्या प्रतिलब्धकाष्ठः स्वधिष्ण्यमास्थाय पुनः सदेव ॥ शनैर्जितश्चासो भूत्वा विषयेभ्यो निवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः २१ कालेन सो जः पुरुषायुषा अभिप्रवृद्धयो
गेन विरूढबोधः ॥ स्वयंतदंतर्हृदयेव भातमपश्यता पश्यत यन्न पूर्वम् २२ मृणालगौराय तशेषभोगपर्यं कल्पं पुरुषं शयानम् ॥ फणा सहस्रायुतमूर्धं रत्नद्युभि
र्हतध्वान्तं युगांततो ये २३ प्रेक्षां क्षिपंतं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरु रुक्ममूर्धः ॥ रत्नोदधेरौषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजां प्रिपांघ्रेः २४ आयामतो वि
स्तरतः समानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ॥ विचित्रा दिव्याभरणां शुकानां कृतश्रियोपाश्रितदिग्दिवेषम् २५ पुंसां सकामाय विरक्तमर्गिरभ्यर्चतां कामदुष्कां प्रिप
द्यम् ॥ प्रदर्शयंतं लपयानस्ते दुमयूखभिन्नां गुलिचारुपत्रम् २६

पुरुषाकारं एकं केवलमशक्तमित्यर्थः २३ ध्यानसौकर्यामनीलपर्वतसाध्यर्पणवर्णयति प्रेक्षामिति हरितोपलाद्रेर्नीलपर्वतस्य प्रेक्षादर्शनीयकांतिक्षिपंतं निराकुर्वतं कीदृशस्य नीलमिरेः संध्या
भ्रनीवेः संध्याकालीनाभ्रमेव नीविर्वर्णस्य सतथा तस्य उरुणि वह्निरुक्माणि सुवर्णानि मूर्धं मेयस्य सतथा तस्य रत्नैरुदधित्स्परलाकरस्येत्यर्थः औषधमः सौमनस्यानि सुमनसां सयूह एव वनस्रक्वन
मालायस्य सतथा तस्य वेणव एव भुजायस्य अंघ्रिपावृक्षा एवांघ्रिपंथस्य सतथा तस्य अनेन हरिपिनीलद्युतिदेहः पीतांबरधरः सुवर्णकिरीटालंकृतमूर्धाकोस्तुभरत्नकंधरः वनमालाचितो दीर्घोदं दं दमंडितः
प्रणतार्तिहारि श्रीपादपद्मद्युत्प्रेक्षितं भवति संध्याभ्रवती विषये तेषां दिव्याख्याने प्रेक्षां क्षिपंतं मित्यनेनानन्वितं स्यात् २४ लोकत्रयसंग्रहं लोकातीति लोकत्रयसंग्रहस्तेनाऽऽयामतो विस्तरतः देहपरिमं
डलाभ्यां समानेन न्यग्रोधपरिमंडलत्वादिलक्षणवत्तादेहेन विचित्रा दिव्याभरणाद्यानां कृतश्रियोपाश्रितं दिव्यभौत्पत्तिको वेषः सौंदर्यपस्पसतया स पद्मा आभरणादीनां कृतश्रियोपा
पगम्याश्रितः सेवितो दिव्यवेषो यस्य सतथा तमिति २५ कामंदोग्धीतिकामदुष्कां धिपं पुंसां प्रदर्शयंतं मित्यन्वयः नन्वेवं सार्हं किमिति सर्वे पुरुषार्थमाजोनाभूय भित्तिवत् तत्राह स्वकामायेति विचि
पृथग्भाव इति धातोर्विचिर्धिकादिभेदेन पृथक्कृतं मर्गिरभ्यर्चतां यथाभिमुखो भवति तथा च न कुर्वतां नत्वा एवैव स्तेषां न्यूत्तारश्च यस्तैर्भिन्ना इतरैरविलक्षणां गुणपस्ता एव चाभिमप्रापित्वां विषय
स्य तथा तत् अज्ञानबुद्ध्या रोहार्थ एव नुक्तं स्वत इतरप्राविलक्षणमिदं मभिप्रायमित्यर्थः २६

मुखेन प्रत्यहं यंतं शरणागतजमानसम्मानयंतमिव स्थितमिति शेषः लोकार्तिहरस्मितेनेत्यादिना मुखं विशिनाष्टि अधरविवभासाशोणायिते नरत्तवद्वर्तमानेन सुनसेन शोभमाननासिकेन सुशोभनाभ्रूपे स्पत
 त्मुभ्रुतेन सुभ्रुवा नपुंसकश्च सुवालुशब्दवदधंशब्दः २७ किंजल्कः केसरः कदंबेति तत्पुष्पं मेखलाकांची अनंतधनेनेति हारस्यानव्यर्थत्वं वाकि हेवत्सविदुर श्रीवत्सलक्षणस्पवक्षस्थलस्पवल्लभेनाप्रिवे
 ण २८ अधुनावृक्षसाधर्म्येण हरिर्वर्णयति परार्धयैति परार्धैरनर्धैः केयूरैः मणीनां प्रवेकाः श्रेष्ठाः पेषुतेः कंकणैश्च पर्यस्तं पारितो न्यस्तमलंकृतं दोर्दंडसहस्रमेव शाखायस्पसतयोक्तस्तं अव्यक्तं प्रधानं त्रिगुणं मू
 लेपादेयस्पसतयातं प्रकृतेः कारणं वा तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति वचनात् अविज्ञाताधःप्रदेशमिति वा प्रधाने व्यक्तमव्यक्तो ब्रह्मण्यस्पष्टमूर्त्योरिति यादवः भुवनेषु विद्यमानानां मधिपाणामिंद्रं
 यद्वा चतुर्दशभुवनाख्यां धिपाणामिंद्रं श्रेष्ठं अर्होद्रस्पशेषस्पभोगैः शरीरविशेषैरधिवीतवल्कं संवीतत्वं उभयत्र सममिदम् २९ पुनरपि पर्वतसाधर्म्येण वर्णयति चराचरौ कइति भगवन्महीध्रं श्रीनाराय
 णाल्यपर्वतमपश्यदित्यन्वयः चराचरस्पजगतओकोमंदिरं ओकसीमंदिराश्रयाविति च प्रलयसलिलेन किरीटानां सहस्राण्येव हिरण्यशृंगाणि यस्य सतथातं कंठे आविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भप्रकाशमानकौ
 स्तुभं कुस्तुभात्समुद्राज्जातं तन्नामरत्नगर्भं आभरणं यस्य सतथातं गर्भोपचारकेतुं देने पथ्ये असितेति पिवेत्पमिधानम् ३० आम्नाया एवमधुव्रताभृंगास्तेषामाश्रयपास्वरूपकीर्तिमय्यावनमालया
 निवीतं संवीतं कंठइति शेषः इयंतं कालं अमुक्तं शबलं ब्रह्मब्रह्माददर्शं न नित्यमुक्तं निगुणमिति तत्राह सूर्येति त्रिधा भ्रोविष्णोरगच्छद्भिर्निर्गतं तस्मीप एव तिष्ठद्भिर्मुक्तैः सूर्येदुवाय्वभिर्भिवृतं अत्र व्यत्यासादादि

मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुंडलमण्डितेन ॥ शोणायितेनाधरविवभासाप्रत्यहं यंतं सुनसेन सुभ्रुवा २७ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतं मे
 खलयानितं बे ॥ हारेण चानंतधनेन वत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८ परार्धकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् ॥ अव्यक्तमूलं भुवनां त्रिपेद्रम
 ह्रींद्रभोगैरधिवीतवल्कम् २९ चराचरौ कोभगवन्महीध्रमर्होद्रबंधुसलिलोपगूढम् ॥ किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ३० निवीत
 माम्नायमधुव्रताश्रयस्वकीर्तिमय्यावनमालया हरिम् ॥ सूर्येदुवाय्वभ्यगमं त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधानिकैर्दुरासदम् ३१ तर्ह्येव तत्राभिसरः सरोजमा
 त्मानममः श्वसनं वियच्च ॥ ददर्श देवो जगतो विधातानातः परलोकविसर्गदृष्टिः ३२ स्वकर्मबीजं रजसो परक्तः प्रजाः सिसृक्षन्त्रियदेवदृष्ट्वा ॥ अस्तौ द्विसर्गाभि
 मुखस्तभीशमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधेन वमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दप्रक्षेपो ज्ञातव्यः सूर्येदुवाय्वभ्यादिभिरित्याचार्यवचनाच्च परिक्रमाद्भिः प्रदक्षिणं कुर्वद्भिः प्राधानिकैः प्रधानस्पहरेभृत्यैः पुरपालकैश्च वृत्तमिति शेषः तदुक्तं मुक्तं वाय्वादिभिर्विष्णुं वृत्तं ब्रह्माददर्शहेत्यादिविशि
 ष्टवचनाच्च दुरासदमित्यनेनापि मुक्तैर्निषेवितं विष्णुमपश्यदिति गम्यते ३१ अनेनैतच्छब्दमिति याह तर्ह्येति यदेवं विधं हरिमपश्यत्तर्हितदेवनाभिसरसि उत्पन्ने सरोजे स्थितमात्मानं स्वं । ब्रह्मणो लोकविसर्ग
 दृष्टिः लोकेन ज्ञानेन विशिष्टमुक्तस्वभावोपेपासूर्यादीनां लोकविसर्गास्तेषां दर्शनं । लोके विसर्गाः साष्टिरहितालपोदकवाय्वाद्यप्यवतेषां दर्शनममूढतः एतद्दर्शनात्परमन्यदर्शननामूतमुक्तसूर्यादिकमूलजलादि
 कमेव ब्रह्माददर्शं परं न ददर्शेत्युक्तं भवति यद्वा लोकस्पज्ञानस्पविसर्गस्पसृष्ट्यादिव्यापारशून्यस्पनिगुणस्पहृष्टिरतः परं न भवति इवमेव निगुणदर्शनमिति भावः ३२ यदर्थमर्हं हरिमात्रं दृष्ट्वा तत्कर्तुं तदनु
 हर्षं तरेण न शक्नोम्यतः स्तुत्यात्तं प्रसाद्य तत्कटाक्षैषितज्ञानवीर्योर्भट्टिकार्यं धृष्टपाशकणकरोमीति भावेन तं स्तौतीत्याह स्वकर्मबीजापिति सर्वज्ञातमीशमस्तौ दस्तौ धीदित्यन्वयः कीदृशं स्वकर्मबीजं सृष्टौ स्व
 निमित्तकारणादहस्पव्यंजकम् कीदृशो ब्रह्मारजसा गुणेन उपरक्तः उपरागकलमाह प्रजाइति साष्टिप्राधानमिषदं भवादि कंठ्या विसर्गाभिमुखः विविधसृष्ट्यभिमुखः अव्यक्तवर्त्मनि ब्रह्मलक्षणमार्गे अभिनिवेशि
 तात्मानि विषयात् विविष्टमनाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयवज्रकृतटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मणः स्तुतिप्रकारोऽस्माकमपि श्रवणगोचरः किमिति मनःशंकाभाभूतिभावेन तत्स्तुतिप्रकारं कथयति ज्ञातोऽसित्यादिना नन्वित्यवधारणार्थोऽनुपायो वा मेननुममसुचिरात्तपश्चाच्चनुयेन अथ ज्ञातो
 सि नन्वेवंमे अव्यक्तस्वभावस्य ज्ञानं कथं घटत इति तत्राह देहमाजामिति भगवतो गतिः स्वरूपं देहमाजामनुयेन न ज्ञायते इति पक्षद्वयं दुष्टम् अतोऽव्यक्तस्वभावोऽपि मक्त्या विसाधनसाम्यापाज्ञापत
 एवेत्यर्थः ननु तर्हि कस्मात्सर्वेषु रुपाय भाजः किं नाभूवन्नित्यस्येदमेवोत्तरम् तव गतिर्न ज्ञायते इत्यत्रावच्यं पापं कारणं नन्वित्यर्थः देहमाजामिति स्वस्वामिसंबंधज्ञापनाय यच्छी स्वस्वामिभावज्ञानाभावात् न ज्ञा
 यत इति भावः ननु स्वव्यतिरिक्तवस्तुनोऽसत्त्वात् न ज्ञायत इति किं न स्यादत्राह नेति त्वदन्यद्वस्तु अस्ति स्वतो नास्ति त्वदधीन सत्ता कत्वात् द्रव्यं कर्म च कालश्चेत्यादेस्तो हिते न ज्ञायते इति तत्राह तदिति तु शब्दोभे
 देऽवधारणे वा त्वत्तोभिन्नं तज्जगदशुद्धं स दोषमेवातः स दोषत्वात् निदोषो भवान् ज्ञायत इत्यर्थः त्वदन्यस्य स दोषत्वं भवतो निदोषत्वं च कथमत्राह मायेति मायायाः प्रकृतेः सत्त्वादिगुणानां व्यतिकराद्विकारा
 ज्जातेषु महदादितत्त्वेषु अंतर्ध्यामिरूपैरवतारैश्च उरुवंहुत्वसंख्याविशिष्टो विभासीति पक्षस्मादितरत् सर्वसदोषत्वं निदोष इत्यतो विभासीत्युक्तम् अत्र पक्षस्वनात् तत्त्वं तदपि स्थानभेदादसदेव भाति एकोपि
 स्थानानां तत्त्वान्वेह रीर्यते । सर्वांतर्यामिणस्तत्स्थानभेदो विद्यते कचिदिति वचनात् १ इतोऽपि वाच्यं न सागोचरं भवतः स्वरूपमित्येतदवधारयित्याह रूपमित्यादि श्लोकद्वयेन अवबोधरसोदयेन अपरो
 भजानरससमुद्रेकेण शश्वन्निवृत्ततमसः नित्यनिरस्तप्रकृतिगुणासक्तेः तव यदेतदवतारशतैकबीजं मत्स्याद्यवतारशतानां व्यंजकं रूपमादौ गृहीतमनादित एव नैदानं गृहीतं यत्तद्व्यंजकं रूपं क्षीरसागरम

ब्रह्मोवाच ॥ ज्ञातोऽसि मेघसुचिरात् ननु देहमाजानं ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवयवम् ॥ नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तत्त्वशुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १ रु
 पं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः स दनुग्रहाय ॥ आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनं दहमाविरासम् २ नातः परं परमयद्भवतः स्वरू
 पमानंदमात्रमविकारमविद्ववर्चः ॥ पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमाद्यं भूतैर्द्रियात्मकमदस्त उपश्रितोऽस्मि ३ यद्वा इदं भुवनमंगलमंगलं यद्वद्यानात्मनो
 दर्शितं तदुपासकानाम् ॥ तस्मै नमो भगवते नुविधेम तुभ्यं यो नादृतो निरयभागि भरसत्पसंगैः ४

व्यंगं । इत्यतः क्षीरसमुद्रशायि यन्नाभिपद्मभवनं यन्नाभिकमलारूपं दहमाविरासं ज्ञातोऽस्मि अनादिनित्यादव्यक्तात्तस्माज्जज्ञे चतुर्मुख इति वचनात् २ हे परमयदानं दमात्रं सत्त्वज्ञानानंदं देकरसमत एवाऽवि
 कारं पट्टिकारहितं अतएवाविद्ववर्चः अप्रतिष्ठताचीं रूपं भवतः स्वरूपं पश्यामि अतः परं निर्गुणं नास्तीति पश्यामि सत्त्वज्ञानानंदं एकमात्रं न ततः परं मं कचिदिति वचनात् यच्च विश्वसृजं विश्वस्य सृष्टृ एकं सृष्टं तर
 हितं अविश्वं प्रपंचविलक्षणं आसं सर्वस्यादिभूतं उपजीव्यं वा भूतैर्द्रियाणामात्मकं व्यापकं यन्नाप्रोतीत्यादेः तेतवा दो रूपमुपाश्रितोऽस्मीत्यतो न ज्ञायते वाच्यं न सागोचरत्वादित्येतदवयवं अवस्तु अभद्रं मतं अ
 त्युत्तमाधिकार्यपेक्षयोक्तं न देवदत्ताद्यप्यपेक्षयेति तत्त्वं अनेन प्रकृतिगुणविकृतपदार्थे पुतिष्ठतो हरेरज्ञानादिकथं न स्यात् कथं वोदासीन स्याद्विती पक्षरूपांतरग्रहणं कथं वा विकारि सृज्यं सृजतो विकाराभावे
 इत्येतच्छंकाप्रयमुन्नीलितमुक्तयुक्तेरिति भावः अदृश्यत्वेन दूरस्थवस्तुवाचिना पूर्णमदः पूर्णमिदं इति श्रुतेः जगद्व्यापिकरूपेण स्वहृद्विषयरूपस्य एकत्वं ध्वनयति ३ न केवलं मयेव ज्ञातोऽस्ति वत्सार्थेना
 न्यैरपि ज्ञायमानत्वात् न ज्ञायत इत्यवयवमिति भावेनाह यद्वा इति व्यानात्मनो ज्ञानरूपस्य तत्त्वज्ञानानामुगुणरूपस्य वा तेतवोपासकानां यदिदं दर्शितं तादृकरूपविशिष्टायां नुविधेम कुर्यः तर्हि दुर्ज्ञेयादिहरेर्नाति
 रित्यादेः कोमिशय इति तत्राह यद्वा इति असत्सु विषयेषु प्रकर्षेण संगोपेयं तेतवार्थः इदानीमभावे पि जन्मांतरे पितृसंगं स्यात्प्रकृतिः स्यात्तत्राह निरयेति अपगताविति धातोः अपगतं ताम्रं तिरस्तं यस्यास्तनि
 रयोभिर्गम्यं न्यमं धंतम इत्यर्थः तत्त्वमजं तीति गिरयभाजस्ते रं धंतमः माप्तिपोऽपैरित्यर्थः नैशानादृतः सादरं नाधितस्ते दुर्ज्ञेयादिहरेर्नाति रित्यादेः ४ तस्मै नमः वादित्यनेन साधनसाम्यापादार्थं न भवत्येवेति सूचयति ४

बलिसमयेयस्यस्यसर्वद्वरेःप्रत्यक्षत्वंनसाक्षादतो न ज्ञायत इति तत्राह येति चेति उपासकत्रैविध्यसूचकस्तुशब्दः तत्रपेत उपासकामर्हातोगुरुमुखेभ्यः श्रुतिवातनीतमुपनिषदुक्तप्रकारेण श्रवणाख्यवायुना कर्णविवरेः प्रापितं त्वदीयचरणानुजकोशस्यक्षीराब्ध्यादिस्थितमूलरूपाख्यपद्ममुकुलस्यगंधं हृदि व्यक्तं रूपं जिघ्रंति अपरोक्षीकृत्यानुभवन्ति हृदिव्यक्तं तु यद्रूपं हरेर्गंधः स उच्यत इति । उत्तमानां तु प्राप्तेन सर्वं रूपं तु कथ्यत इति वचनाच्चरणः प्राद इति पर्यायः गंधगंधवतो र्यस्माच्च भेदः कचनेष्यत इति वचनात् गंधोलेभो विनिर्दिष्ट इति भेदशंकापिनकार्येत्यर्थः हेनाथ तेषां स्वपुंसां हृदयां बुरुहा आपैषिनापसरासिनतिरोभवसि तत्र निमित्तमाह भक्तयेति भक्तिलक्षणदृष्टपाशेन गृहीतचरणः प्रवृद्धपाद इत्यर्थः अनेन भगवद्दशीकरणे भक्तिरेव प्रधानमित्युक्तं भवति ५ द्रविणादिनिमित्तभयं यावत् तावन्न ज्ञायत इति मत्तं निर्मूलमिति भावेनाह तावदिति ६ कस्मात्तर्हि न ज्ञायत इत्याग्रहो न निवर्तत इत्याशंक्य भवदनुग्रहापात्रत्वादित्याशयेनाह दैवेनेति अंधः तमः प्राप्तिपर्यंतं शब्दकुशलकरणान्न ज्ञायत इत्याग्रहो न निवर्तत इति भावः दैवेन सर्वोत्तमेन हरिणा विमुखवागादीन्द्रियाः सुखलेशलवायुपादलपसुखाय लुभगार्घ्य इति धातोर्लोभो गार्घ्यमभिलाषस्तेनाभिभूतं मनो येषां ते तथा यद्वासद्रघयानिच्छुत्वं तेन ७ त्वयि ज्ञाते सर्वं मिदं ज्ञायते अविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः अतस्तव गतिर्न ज्ञायत इत्येत्यंतसाहसमिति सूचनाय ब्रह्मादुर्ज्ञानफलभोगिप्रजानु कं पाव्याजेन सज्ज्ञानोत्पत्तौ प्रथमं वैराग्यमेव साधनीयं बुभूषुणोति भावेनाह क्षुचूडिति क्षुधातृषानिभिर्धातुभिर्वातादिभिराध्यात्मिकैरिमाः प्रजा शीतोष्णवातवर्षैराधिदैविकैः इतरेतरादन्योन्यनिमित्तादाधिभौतिकैः सुदुर्भरेण कामाग्निना सुदुर्भरयारुषाच ८ त्रिविधो जीवसंधो मुक्तियो

येतु त्वदीयचरणानुजकोशगंधं जिघ्रंति कर्णविवरेः श्रुतिवातनीतम् ॥ भक्त्या गृहीतचरणः पर्याचतेषां नापैषिनाथ हृदयां बुरुहा त्स्य पुंसाम् ५ तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहापरिभवो विपुलश्च लोभः ॥ तावन्ममेत्यसद्वग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेन प्रिमभयं प्रवृणीतलोकः ६ दैवेन ते ह तदियो भवतः प्रसंगात् सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रियाये ॥ कुर्वंतिकामसुखलेशलवायदीनालोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ७ क्षुचूडत्रिधा तु भिरिमा मुहुर्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ॥ कामाग्निनाच्युतरुषाच सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुकमसीदते मे ८ यावत्पृथक्त्वमयमात्मन इन्द्रियार्थमायावलंभगवतो जन ईश पश्येत् ॥ तावच्च संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ९

ग्यः संसारयोग्यस्तमो योग्य इति तत्र भगवतो गतिर्न ज्ञायत इत्याविरूपा मुक्तियोरपानां संसृतिः कदा निवर्तत इति तत्राह यावदिति च शब्दो नुक्तसमुच्चयार्थो वाधारणार्थो वा यावदादा आत्मनः स्वस्य भगवतः सकाशादिन्द्रियार्थ इन्द्रियविषयभोगार्थमप्यमुक्तियोग्यो ज्ञानो ध्यायामि पश्यामि शृणोमीति त्पादिपृथक्त्वं विभागलक्षणं मायावलंभगवदिरुद्धावलं भगवदिच्छया प्रणीतं चेष्टितमित्यर्थः परमाणन इति धातोः पश्येत् च शब्दानुमुक्तावपि ध्यायेमस्येतथा पश्येत् शृणोमीति विभक्तता । जीवस्य तु हरेरिच्छाबलादिन्द्रियभुक्तय इत्यतो नानिर्वाच्यलक्षणो भेदः पृथक्त्वम् पश्येदिति हृदिव्यक्तत्वेन ज्ञेयत्वात् केहरेरिच्छैव मायानानिर्वाच्याविद्या तदुक्तं ज्ञेयत्वं दुर्घटस्यापि घटनाधिकशक्तता । अभेद ईश्वरेणापि मृष्ट्यादावंतरंगता । उच्येत तस्याः सामायाहरेरिच्छायावलमिति ननु तर्हि माया शब्दवाच्ययोर्लक्ष्यार्थं च कश्चन योर्विभागज्ञानं कथमचेतनप्रकृतेरिति प्रसक्तशंका भगवत्तत्रतापस्यास्तद्वर्थात्वं सुखरूपा । उच्येत माया सा तु भीर्दोषयुक्ता जडा स्मृता । परिणामिनी च यस्यास्तु दोषाभेतेन ज्ञातया । शैवली नाम सामायाजगद्रूपाति का सदेत्यनेन परिहर्तव्या इत्यभिप्रायेणाचार्यैः शेषोदाहरणं कृतम् तावत्तदा व्यर्थापि ज्ञातयं तिका मयोजनशून्यापि धर्मादे क्रियार्था दुःखनिवहं दुःखपरंपरां वहती संसृतिः प्रतिसंक्रमेत नाशं च त्वये वेत्स्य च यः अवहितपठकसक्तिरस्तीति श्रोतनाय ईशेति संशेधनम् एवमभिप्रायेणोक्तम् त्वेत्वं दुर्घटस्यापि घटनाधिकशक्ततेति ९

निस्पृसंसारिणांसंस्तरणप्रकारानिरूपयति अध्याहृतेति अध्याहृतार्थानिआकृष्टशब्दादिविषयाधिकरणानीन्द्रियाण्येषांतेतथाऽन्योन्याकर्षणत्वज्ञापनायैवमुक्तम् । तत्रानिमित्तमाह निशीति अज्ञानंतु नि
 शामोक्तादिवाज्ञानमुदीर्यतइतिवचनाजिश्यज्ञानेनितरांशयानाःपरमत्त्वाज्ञानंकारणमित्यर्थः नानामनोरथधियाक्षणेभंगनिद्राः निद्रातुमप्यवसरोनास्तीत्यर्थः नि
 स्पृहसकमानुष्ठानत्वेनदेवावदुदितप्रसादाद्वतार्थरचनाः । विनाशितार्थाभीष्टवस्तुचमत्काराकषयोपिक्लृपिकुलप्रसूताभि अत्रसर्वत्रस्पष्टनिमित्तमाह युष्मदिति इहजीविलोकेस्वर्गेनरकेच १० पृथ
 कत्वंमायाबलंपश्येदित्यपरोक्षज्ञानमुक्तंतदुत्पत्तावित्थंभूतसाधनमाह त्वद्भावेति पुंसांनाथपुरुषोत्तम सतोलोकमान्यात्भ्रष्टादाचार्यात्श्रुतेनशास्त्रश्रवणेनईक्षितोदर्शितःपंथाविष्णुभक्त्यादिलक्षणो
 येषांतेतथोक्ताः अतएवत्वद्भावयोगेनत्वद्विषयेणचभक्तियोगेनभावितमधिवासितंहृत्सरोजमंतःकमलंयेषांतेतथोक्तामनइत्युपलक्षणम् वेदांतादिसच्छास्त्रश्रवणसंजातत्वद्वक्तियोगेननिर्मलीकृतेंद्रियमा
 मायेमुक्तियोग्याजनाः हेउरुगायविष्णो तेपुरुषास्तवयद्यद्वपुर्नन्वनुभूतंयथायथास्वस्वयोग्यज्ञानानंदादिगुणत्वेनानुज्ञातांधियाविभावयंति तदनुग्रहायतेषामनुग्रहायतत्तद्वपुस्तादृशंशुभाकारंप्रणयसेव्य
 कीकरणेनस्निग्धंकरिष्यसीत्यन्वयः नान्वित्यनेनैतिह्यवाचिना यादृशोभावितस्वीशस्तादृशोजीवआभवेत् तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिवाक्यद्वयंप्रमाणयति एतदुक्तंभवाति सद्गुरुमुखात्सच्छास्त्रश्रव
 णेतरविरक्तिद्वाराहरोभक्तिस्तयास्वयोग्यगुणोपसंहारलक्षणोपासनातयास्पहरेरपरोक्षज्ञानम् तेनपृथक्त्वस्यमायाबलविषयत्वम् तस्माद्वरेःप्रसादस्तेनज्ञायतेभगवतोगातिरित्यादिलक्षणादुष्टजनसंग

अध्याहृतार्थकरणानिनिःशयानानानामनोरथधियाक्षणभंगनिद्राः ॥ देवाद्वतार्थरचनाकृषयोपिदेवयुष्मत्प्रसंगविमुखाइहसंसरंति १० त्वद्भावयो
 गपरिभावितहृत्सरोजायेसच्छ्रुतेक्षितपथाननुनाथपुंसाम् ॥ यद्यद्वियातउरुगायविभावयंतितत्तद्वपुःप्रणयसेतदनुग्रहाय ११ नातिप्रसीदसितथोपाचि
 तोपचारैराराधितःसुरगणैर्हृदिबद्धकामैः ॥ यःसर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैकोनानाजनेष्ववहितःसुहृदंतरात्मा १२ पुंसामतोविविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन
 चोग्रतपसाव्रतचर्ययाच ॥ नाराधनंभगवतस्तवसत्क्रियार्थोधर्मोर्पितःकर्हिचिक्लियतेनयत्र १३ शश्वत्स्वरूपमहसैवनिपीतभेदमोहायबोधधिषणायन
 मःपरस्मै ॥ विश्वोदयस्थितिलयेषुनिमित्तलीलारामायतेनमद्दंचकृमेश्वराय १४

संजातासंस्मृतिर्ननिवर्ततइति११ धियायद्यद्विभावयंतीत्यत्रसकामैरेवोपासतइत्यन्यथाप्रतीयते सामुक्तिपरिपंथिनीतिसानकर्तव्येतिभावेनाह नेति हृदीत्युभयत्रान्वेतव्यम् सर्वभूतदयायाःकर्तव्यत्वेहेतुर्नाना
 जनेष्ववहितइतिदुर्भगशरीरस्थत्वेप्यणुमात्रंदुःस्वमस्यनास्तीत्यत्रहेतुरंतरात्येति अंतःस्थित्वापिरतिरूपइत्यर्थः अतएवसुहृदनिमित्तबंधुः एवंविधोपस्त्वमसाद्विरसुरप्रकृतिभिरलभ्यपाल्युपशक्यपासर्वभू
 तदययासुरगणैर्हृदाराधितोयथातिप्रसीदसि सत्वंतथाहृदिबद्धकामैर्जनैरुपचितोपचारैराराधितोनातिप्रसीदसि मंत्रगुरुदेवताशक्त्यात्वाग्निपतपाकिंचित्फलदानाभिमुखोपिनात्यंतिकमुक्तिफलदत्वेनयस
 जोभवसीत्यतोतीत्युक्तं आराधितोमोघहायेर्भक्तिज्ञानदयादिभिः । किंतस्यकामुकजनैःकृतपापरिचर्ययेतिवचनादुक्तएवार्थः इतरेषांसेवानुगुणफलदत्वेपिस्वमेकएवंविधस्वभावइत्येकइति १२ नृकेवलैर्नि
 ष्कामतयाकृतंभगवत्प्रसादजनकंकिंतुभगवदपणसहितमित्याह पुंसामिति पुरुषैर्यत्रयेषुपुष्पादिपुस्तिकयार्थस्तत्रपूजाप्रयोजनादृष्टारूपोधर्मोयत्रयस्मिन्त्वय्यर्पितोनकिपतेतेषांपुंसामध्वराद्यैःक्रियमाणंभ
 गवदाराधनंयसादजनकंभवतीत्यन्वयः १३ हरेस्तत्त्वाज्ञानादुत्पन्नोमोनज्ञायतेगतिरित्यादिरूपःसंसारस्तत्रिवर्तकोपास्तौतादृगुणोपसंहारःकर्तव्यइत्याह शश्वदिति देवदत्तवदेकदापिभेदमोहोस्वीत्य
 न्यथाप्रतीतिनिरासामशश्वदिति परोपदेशमंतरेणस्वरूपज्ञानेनैव तद्वद्भावेदंभ्रमसास्मीतिश्रुतेर्निपीतभेदमोहायसम्पदिरस्तेशापूर्णतादिषड्विभेदमोहाय ईशस्यापूर्णताज्ञानंविष्णोरन्यस्यचेष्टता । भेषस्त
 स्यावतारेपुजीवस्थेशत्वमेवच । तथाजीवत्वमीशस्यजडभेदस्तपोरपि । भेदमोहइतिप्रोक्तःससदानहरेःकचित् । अन्येषांतत्प्रसादेनशनैर्पातिसतामपि । इत्यादिवचनात्स्वतोमोहामावेतिश्रुतवृत्तंयासस्या

दितितत्राह बोधेति अमाकृतज्ञानरूपबुद्धये नन्वेतज्जीवस्याप्यस्तिपतउक्तं परस्मादाति स्वनियतकालप्रकृतित्वेनतदुत्तमत्वेनततोविलक्षणत्वेनदूरीकृततदुपद्रवत्वेनजीवस्यतद्वशात्कार्मवशत्वात्तन्ममत्वात्
 त्अलौकिकतद्वस्तुलक्षणमंतरेणज्ञातुमशक्यमितिमन्वानोजगत्कर्तृत्वादिलक्षणविशिष्टत्वेननमाति विश्वेतिनिमित्तभूतालीलाशृंगारचेषातस्याआरामायकीढावनाय तेषुभ्येपवंधिलक्षणवतःकिनामेत्यतउ
 क्तंईश्वरायेति प्राक्कालीनजन्मप्रचितपुण्यराशेरिदानीमपिभगवदर्शनंमाप्तमितिस्मृतुंशक्यमेतिलिङ्प्रयोगः १४ भगवतोवताराणां गतिरपिनज्ञायतइत्येतदपिमतं दुष्टं यतोमूलस्वरूपवद्वताराणामपि
 मुक्तपादिदानसामर्थ्यदृश्यतेतस्मादितिभावेनाह यस्येति यथाहरावतारभेदमोहोनास्तीति तथातत्प्रसादाच्चदोषविनास्तीतिचोतर्यामितिवास्तौति यस्येति असुविगमेप्राणप्रयाणकालेविवशाभाकीवि
 वशाः अनेनपूर्वाभ्यासपाठवंदर्शयति । येभक्त्याविवशाविष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः । तेपिमुक्तिव्रजंत्वांशुकिमुतद्रचापिनःसदेति कैमुत्यन्यायासिद्धत्वाद्भवत्प्रतिबंधकात्तत्कालमुक्त्यभावेपिकालांतरे

निश्चितेति सहतेति अपावृत्तेस्तच्छाविक्रमापारगरीहं सृष्टिप्रसादिपुनरुत्थारविस्तारं प्रसूतेहेतुत्वमिति १५ सृष्टिप्रसादेत्येवमिति शिवायपञ्चाशत्सोत्तरेतिमोहोनास्तीतिवास्तौति
 कथमितितद्वस्थशंकांपरिहर्तुमाह योवाइति चशब्दाःसमुच्चपार्थाः अनन्तासनवैकुण्ठक्षरिाब्धिस्थोहारीक्षिपादिति एकोहरिरात्मानारायणोमूलकारणयेपातेआत्ममूलाः । योवाविभुःस्वयंविष्णुर्योवाअ
 हंमदंतर्पामीब्रह्माख्योयश्चगिरिशख्यःशिवांतर्पामीस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोभूत्वावतीर्थसृज्यपदार्थानानाविधत्वात्तेषुअंतर्पामित्वेनोरुप्ररोहोवहुरुपोववृधेतस्मैभुवनद्रुमापनमइत्यन्वयः वृक्षसाधर्म्यं

यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानिनामानियेऽसुविगमेविवशागृणंति ॥ तेनैकजन्मशमलंसहसैवाहित्वासंयांत्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये १५ योवाअहंचगिरि
 शश्वविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूलाः ॥ भूत्वात्रिपाद्वृधएकउरुप्ररोहस्तस्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय १६ लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रम
 त्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे ॥ यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्चिन्नत्यनिमिषायनमोस्तुतस्मै १७ यस्माद्विभेम्यहमापिद्विपरार्धधि
 ष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतयंत् ॥ तेपेतपोबहुतपोवरुत्समानस्तस्मैनमोभगवतावंसस्त्रायतुभ्यम् १८

कथनेनविकारित्वमुक्तमितिबिम्बचतुर्मुखोभगवतइत्याह नायंलोकद्रुमवद्विकारीकितुपेश्वर्यादिगुणाविग्रहइति तस्माद्बुद्धचवतारापतथोक्तमितिभावः वाइत्यनेनब्रह्मादिभावोविष्णोस्तुतत्रिपामकता
 भवेत् । मत्स्यादितास्वभावस्तुनान्यथाकचिदिष्यतइतिप्रमाणसिद्धिस्तच्चयतामस्स्यादिवदेतौनसाक्षात्स्वरूपेइतिज्ञापितं १६ अतंवर्षसहस्राणांजीवाभिसदनंतरेपुण्यसांचिनोमिकिमिवानांतत्करणाभिति
 मत्वाभगवदुपासनादिसत्कर्मण्यालस्यंतकर्तव्यमितिभावेनकालांतर्पामिणंभगवंतंनमति लोकइति तावच्चदावलबान्योस्यजनस्येहजीविताशांसद्यश्चकालक्षेपमंतरेणछिनत्तिअपराधमंतरेणजीविताशा
 ण्डपनसाहसमितिनमंतव्यमित्यतउक्तंविकर्मिति विहिताकरणादिनात्महत्यादिदोषापचैरतोधिकोपराधोस्तीत्यतोनवैषम्यनेर्धृण्येहरेरितिभावः स्वेस्वविहिते तस्मैअनिमिषायनित्यज्ञाननेत्रेणनिर्यं
 पश्यतेकालांतर्पामिणेनित्यंतुभ्यंनमइत्यन्वयः नित्यज्ञानदशानित्यंलवकालमपीश्वरः । पश्येतात्कालिकंचवतस्मादनिमिषोहरित्यादेर्नमाममग्रग्राहं कालांतर्पामिणोनिमिषत्वंनित्यंलवकालनिरीक्ष
 णात्तत्तत्कालस्यानिमिषत्वंलवादेर्नित्यवीक्षणात्इति इतरस्यतच्छब्दवाच्यत्वंतत्रियतत्वात् १७ ब्रह्मकालोहमापियस्माद्विभेमिकित्वितरेतस्मात्कालांतर्पामिहारिमसाद्योवश्यंसंपादनीयःपुण्यनि
 चयंसंपादयिषुमिरितिभावेनकालांतर्पामिणंविशिनष्टि यस्मादितिधिष्यमध्यासितइतिसम्भ्यर्थेद्वितीया द्विपरार्धधिष्यमंशशतवर्षकालावस्यायिस्थानंसत्पारूप्यं स्वस्यभीतिशानेनसातव्येस्या
 शयेनाह तेपइति मुक्तावानंशमुद्धिकरंचहुतपःपूर्णज्ञानंवावरुत्समानःप्राभुमिच्छन्तपस्तेपे मुणोपसंहारकपामुपास्तेमकरवामित्यर्थःस्वकियमाणेकर्मणिसहायांतरमनपेक्षणाद्विगतःसस्त्रायस्य
 सतथातस्मै १८

तिर्यगादिजीवयोनिषु विज्ञानविलोपहेतुष्ववतरन्निरूपेदितज्ञानानंदत्वेनानन्यसाध्यविक्रमं कुर्वन्क्रीडतीति यत्तेनैव तत्त्वज्ञानं सुलभं पुंसां प्रतोपिन ज्ञायते गतिरित्यहोदुराग्रहोदुष्टानामिति भावेन श्रीहरेस्तौ
ति तिर्यगिति आत्मेच्छयास्वेच्छया प्रयोजनमाह आत्मेति परीप्सयापालनेच्छया तिर्यगादिजीवयोनिष्वप्यनिरस्तरतिः अन्यत्रनित्यरातिरपितु किमु अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह उपलब्धकाष्ठइति
नित्यानंदानुभवलोपेहि दुःस्नानुभवः संभाव्यतेनान्यथा नित्यानुभूतानंदोत्कर्षत्वादित्यर्थः १९ हरेः श्रमेद्रेकोत्थनिद्रादिदर्शनात्तद्वतिर्दुःखबोधेति तत्राह यइति दशार्धेन पंचसंख्यया वृत्तिर्यस्याः
सा तथातपापंचपर्ववत्पेत्यर्थः एवंविधाविद्ययानुपहतोऽबाधितोपीत्यनेन एकमेव ब्रह्माविद्यया संसरतीति विद्ययामुच्यत इति मतं दूरादुत्सादितं भीमाभयं कर्कशं पीणांमालाभस्य संतीति भीमोर्मिमाली तस्मि
अंतर्जले अहिकशिपुस्पर्शानुकूलमिति क्रियाविशेषणं अहिः शेषएव काशिपुरुत्तरवस्त्रास्तृतशय्यातस्य स्पर्शानुकूलं स्पर्शसुखानुगुणं यथाभवति तथा न स्वार्थेऽपि निद्रा किंतु परार्थेऽप्याशयेनाह जनस्पेति
अनेनापि निद्रामुद्रितनेत्रत्वमेव न सर्वे द्विपोपरमत्वमुक्तं भवति २० पितृनमस्कारोपि पुत्रेणावश्यं कार्यइत्याशयेन तं माते यन्नाभीति यदनुग्रहेणेत्युभयत्रान्वयः अहं यदनुग्रहेण यन्नाभिपञ्चमवनादा
संपदनुग्रहेण लोकत्रयोपकरणश्चासमिति लोकत्रयसृष्टौ सहकारीत्यनेन मुख्यसृष्टौ मुख्यसृष्टासपेवेत्युक्तं भवति शिवोपि भवदाज्ञानियत इति भावेनाह उदरस्थेति उदरेतिष्ठतीत्युदरस्थः उदरस्थो
भवोरुद्रो यस्य स तथा तस्मै अनेन सर्वसंहर्तृत्वमपिरुद्रकृतमप्युपचारमात्रं मुख्यं तु हरेरित्युक्तं भवति रुद्रस्यापि संहर्ता किमु तजगत् इति वा ब्रह्मरुद्रौ नारायणात्मानाविति त्रिभिरपहस्ति तेति च ज्ञात

तिर्यङ्मनुष्याविबुधादिषु जीवयोनिष्व आत्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सयायः ॥ रेमेनिरस्तरतिरप्युपलब्धकाष्ठस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय १९ योऽवि
द्ययानुपहतोपि दशार्धवृत्त्यानिद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः ॥ अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलं भीमोर्मिमालिनिजनस्य सुखं विवृण्वन् २० यन्नाभिपद्म
भवनादहमासमद्यलोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ॥ तस्मै नमस्तुदरस्थ भवाय योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१ सोयं समस्तजगतां सुहृदेकजात्मा
सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्मगेन ॥ तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथा हं सक्षयामि पूर्ववदिदं प्रणतमि योसौ २२ एष प्रपन्नवरदोरमयात्मशक्त्या यद्यत्कारिष्यति य
हीतगुणावतारः ॥ तस्मिन्स्वविक्रमइदं सृजतोपि चेतोयुंजति कर्मशमलं च यथाविजह्याम् २३

व्यं योगनिद्रावसाने विकसन्नलिनेक्षणायेत्युक्तिर्नित्यविकसन्नलिनेक्षणस्य कादाचित्कविकासोक्तिरज्ञजनदृष्टमपेक्ष्योक्ता अतो भगवतो गतिर्न ज्ञायत इति मतमवद्यात्मकत्वादुभूयुभिर्न ग्राह्यमिति सिद्धम् २१
अधुना स्वाभीष्टं प्रार्थयत इत्याह सोयमिति सइति ज्ञातोऽसीत्युक्तः परामृश्यते सुहृत्त्वादेकत्वात् सुहृदंतरहितत्वादात्मत्वादुत्कृष्टत्वादिभंवरं प्रार्थयति भावः आत्मशब्दस्य मुख्यार्थो विष्णुरेकः सनात
नः । संदोहदेहमनसो बुद्धिर्जीवाः स्वर्गं तथा । ब्रह्माप्यमुख्यः कमशत्कर्षोऽप्यात्मताभवेदिति वचनान्मुख्यार्थो विष्णुरेव तस्यैव ब्राह्मत्वात् यद्येन भगेन ऐश्वर्यादिरूपेण सत्त्वेनात्मभावेन पराक्रमेण वा मृडय
तेरसति विश्वमिति शेषः स्पृशदान इति धातोः अनुस्पृशतात्पदात्तु दशार्धेति शिनाष्टि यथेति एवं प्रपन्नः प्रतिदानमिदमेवेति भावेनाह प्रणतेति अनेनेऽपरस्य स्वतस्सृष्टस्य तर्पकांतरानपेक्षोत्सृजयति २२
उक्तमेवार्थविशेषणांतरप्रक्षेपेण प्रार्थयते एष इति आत्मशक्त्या स्वभार्यास्वसामर्थ्येन वा स्वसामर्थ्यात्सकर्मणि रमया सहकेशवः । कुरुते स्वयमेवैष कानिचित्पुरुषोत्तममिति वचनात् । यत्तत्
यैर्धविक्रमं तस्मिन्स्वविक्रमे स्वव्यापारे वीर्यलक्षणे जगत्सर्जनव्यापारमग्नस्यापि मेचेतः स्मृते कारणं ज्ञानं पुंजति अपुष्टं पुष्टं कृषीष्ट इयदेवनालमित्याह कर्मोति ज्ञानमतिबंधकं पापात्तदेत्यादिसृष्टिरागकर्मणा
मार्गशमलं यथा येन जहामि तादृशमिति शेषः सत्त्वादिगुणार्थिने ज्ञानाज्ञाने किमनेन स्यातामित्यत उक्तं इतीति स्वनिपतसत्त्वादिगुणमकाशः इयं श्रीवादिमसादृशं ज्ञानमस्मात्कर्मसादृश्येति चेत्तुक्तं इतीति
तेति स्ववकाशितज्ञानादिगुणद्वयमीवाचयतारः । एतत्प्रार्थनया कर्पांतरमाप्यफलमपि स्यादित्यर्थः २३

वैदिकप्रतिपाद्यवस्तुनोद्धानविशेषोवेदार्थतात्पर्यज्ञानांतरीयकइतितद्विषयकज्ञानमपिनविनष्टंस्पादितिमार्थपते नामिहदादिति इहमंभासि सतोत्पहरेः रूपं प्रतिमास्थानीयांनिगमस्यसंबंधिनीनां गिरावाचोविसर्गोविशिष्टनिश्चयोविष्णुरेवसर्वोत्तमइत्यादिलक्षणोमारीरिषीष्टनीणोनष्टोमामूदित्यर्थः २४ अनुग्रहमात्रेणाभिप्रायसिद्धावपिसंलापेनाधिकविश्वासोभवतीतिसृष्टिविषादापनयनप्रार्थ नव्याजेनसंलापमभिप्रेति सोसाविति योसौमयावर्णितगुणोऽदभ्रकरुणःपूर्णदयासमुद्रः सपुराणपुरुषोभगवान्विश्वविजयायशेषपर्यकादुत्थायविवृद्धप्रेमस्मितेनपूर्णस्नेहप्रसरमादुर्भूतमंदहासेनसहनय नांबुरुहंविजृम्भन्नुन्मीलयन् माध्व्या मदिरावद्रोमांचंजनयंत्यागिरानोमनोविषादंभयमपनयतादित्यन्वयः हेवेदगर्भमप्यंभाभूत् सर्गोद्यमंकुर्वित्यादिवचनेनप्रीतिमावहेत्यर्थः २५ हरिगुणानंत्यात्प्राज्ञे नविरिचेनयावदायुःस्तुतोहरिःकिमितिमंदाशंकापरिहरति मैत्रेयइति स्वसंभवंस्वजनकंविद्यामंत्रलक्षणानिष्ठास्तुतेरुपरमोगुणानामानंत्यादप्रतिमानात् स्वाभीष्टसिद्धेरित्यनेकविधोदष्टोत्रतुमयमपक्षएवेति भावेनाह यावदिति स्त्रिवदलंबुद्धिरहितवत्तदित्यनेनपुनरपिस्तोतुमिच्छासूचयति २६ तर्ह्यनयास्वाभीष्टंनसेत्स्वतीतितत्राह अयेति कल्पव्यतिकरःप्रलयस्तदंभसा २७ आत्मनःस्वस्य लोकानांसंस्था नस्पावयवशोविन्यासविशेषस्यविज्ञानेपरिस्विद्यतोऽलंबुद्धिमकुर्वतस्तस्यब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यलक्षणतोज्ञात्वा कश्मलंज्ञानसंकटम् २८ तंद्वांलोकसंस्थानविज्ञानविषयंपरिस्वेदंमायाः भवान्य

नाभिहदादिहसर्तोभसियस्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः ॥ रूपंविचित्रमिदमस्यविवृण्वतोमेमारीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः २४ सोसावद भ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृम्भन् ॥ उत्थायविश्वविजयायमनोविषादंमाध्व्यागिराऽपनयतात्पुरुषःपुराणः २५ मैत्रेयउवाच ॥ स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः ॥ यावन्मनोवचःस्तुत्वाविररामसस्त्रिवत् २६ अथाभिप्रेतमालक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसस्ते नकल्पव्यतिकरंभसा २७ लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिस्विद्यतः ॥ तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमयत्रिव २८ श्रीभगवानुवाच ॥ मावेदगर्भं गास्तंद्वासर्गउद्यममावह ॥ तन्मयाचोदितंद्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान् २९ भूयश्चतपआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम् ॥ ताभ्यामंतर्ह्यिदं ब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्य स्यपावृतान् ३० ततआत्मनियोगेनभक्तियुक्तसमाहितः ॥ द्रष्टासिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनि ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिवस्थितम् ॥ प्रतिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२

लोकसंस्थानविज्ञानमार्थयतेतन्मयापूर्वमेवतपइतिद्वयलक्षकथनेनचोदितं तत्प्रार्थनमपिनस्वाधीनंकिंतुमत्प्रेरणयैवेतीममर्षहिनासूचयति २९ नैतावतालमित्याह भूयश्चेति तपआलोचनंभोक्तंवि द्यामिष्टाप्रकीर्तितेतिवचनात्तपआलोचनगुणोपसंहारलक्षणध्यानं विद्यानिष्ठांभक्तिलक्षणां ततःकिंस्पादितितत्राह ताभ्यामिति ३० लोकदर्शनमेवाविशिष्टं तत्तद्वति भाक्तियुक्तःसमाहितः एकाग्रचित्तस्त्वंततःस्वेनयोगेन ध्यानेनात्मनिदेहमध्येहृदिततंसर्वगुणपूर्णमांद्रष्टासिआत्मनित्वपिस्थितेमयिलोकान्द्रष्टासित्यन्वयः देहेदेहेहरेस्तस्मिन्सर्वलोकाःप्रतिष्ठिताः । अंगुष्ठमात्रेपिरेपरशक्तिं यतोविभुःरिति वचनात् इष्टंतर्लोकदर्शनंपुक्तमितिभावः ३१ लोकसंस्थानविज्ञानयोगमुपदिश्याधुनाब्रह्मणःसर्वेषांगुरुत्वाच्चतुपदिष्टज्ञानस्यमुक्तिसाधनत्वाल्लोकोपकारकंतज्ज्ञानमकारमुपदिशति यदा त्विति तुल्यव्योज्ञानविशेषसूचकः लोकोयोग्योजनोदारुष्वग्निमिवस्थितः संगतपासर्वभूतेषुस्थितं तुल्यव्याप्त्यर्थंभूतेषुस्थितं तुल्यमात्रेभ्योपलोकान्यदाप्रतिचक्षीतप्रतिदेहपश्येत् तर्ह्येवकश्मलंजीवेत् तामेवदर्शननिमित्तदुःखंजज्ञाज्ज्ञाति देहेदेहेहरेस्तस्मिन्स्थितेतद्व्याप्त्युदाहृत्यम् ३२

नैतावतापि पूर्वत इति पूर्वोपदिष्टज्ञानमुपचिनोति यदेति यदात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैरहितं पश्यति स्वाराज्यमृच्छति त्वयः किंतु विशेषोऽप्यस्तीत्याह स्वरूपेणोति स्वरूपेण मयोपेतं हृदि स्थितं जीवस्वरूपं पश्यन्मुक्तो भवति अयं भावः यदात्मानं स्वरूपं जीवसंज्ञं भूतेंद्रियादिरहितं देहदिवात्मभावं त्यक्त्वा हृदि स्थिते जीवरूपे जात्यभावं हृदि स्थितेन स्वरूपेण सर्वविषयेण मयोपेतं समीपे स्थितं मम पादाब्जसे वकत्वेन वर्तमानं पश्यति तदा स्वरूपानं दानुभवमुपेतीति तदुक्तं त्वत्त्वादेहाद्यात्मभावं जीवरूपे हृदि स्थिते । हृद्यात्मभावं तं चापि हारिपादाब्जसंस्थितं । यदा पश्यत्यापरोक्ष्यात्तदामुक्तिं ब्रजत्यसाविति ३३ इदानीं तस्मिन्स्वविक्रम इति प्रार्थितं तदानुप्रकारमाह नातेति अस्मिन्सृष्टिर्कर्मणि नानाविधा हृद्यात्म्यकर्मणां विपाकेन फलदानोन्मुखेन कालेन बह्वीः प्रजाः सिसृक्षतस्ते तवात्मा बुद्धिर्नावसीदति न नश्यति तत्र निमित्तमाह वर्षीयानिति वर्षीयान्वहुसंवत्सरकालसंपन्नः मदनुग्रहोऽस्तीति यत्तस्मादिति शेषः वर्षीयान् ज्यायानिति वा ३४ एतदेव स्पष्टपाति ऋषिमिति ऋषिस्त्रिकालदर्शी स्यादिति वचनात् ज्ञानित्वादाद्यमादो भवंतं त्वां मथ मोत्पन्नत्वेन तव श्रेष्ठत्वात् हेतवं तस्माह यन्मन इति प्रजाः संसृजतस्ते तवात्मा बुद्धिर्नावसीदति वेति अन्यव्यापारस्तस्यान्यत्र मनोनिधानं दुष्करं तथापि तत्कृतमत इत रान्मतिपापीयानपिरजोगुणस्त्वां न वध्नातीत्यर्थः ३५ मनोनिबन्धनफलमाह ज्ञात इति यथा स्थितवस्तु ज्ञानमेव मत्प्रसादजनकं तत्तवास्तीत्याह यन्मांमिति त्वं भूतेंद्रियगुणात्मभिर्भूतेंद्रियत्रिगुणमनोबु दिभिर्निर्णायकतया पुक्तं मां मन्यसे न तु तदात्मकत्वेनेति यत्तस्माद्यथा ज्ञानित्वादित्यर्थः भूतेंद्रियमनोबुद्धिर्त्रिगुणादिषु सर्वशः । पुक्तं निर्यामकतया पश्यन् ज्ञानाति केशवमिति वचनात् भूतेंद्रियानिर्याम

यदारहितमात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैः ॥ स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति ३३ नानाकर्मविपाकेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ॥ नात्मा वसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान् मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यं न वध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ॥ यन्मनो मयि निर्वहं प्रजाः संसृजतोपिते ३५ ज्ञातो हं भवता त्वद्यदुर्विज्ञेयोपि देहिना म् ॥ यन्मां त्वं मन्यसे युक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यं मद्भिचिकित्सायामात्मा मे दर्शितो बहिः ॥ नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ३७ यच्च कथं ममस्तोत्रं मत्कथाभ्युदयांकितम् ॥ यद्वा तपसि निष्ठा च स एष मदनुग्रहः ३८ प्रीतो हं मस्तु मद्गते लोकानां विजयेच्छया ॥ यदस्तौ पीडुण मयं निर्गुणं मा नुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमान् नित्यं स्तुत्वास्तोत्रेण मां भजेत् ॥ तस्याहं संप्रसीदयिष्ये सर्वकामवरे श्वरः ४०

कतया तदुक्तज्ञानमेव ज्ञानमिति भावः ३६ इतः पूर्वस्वरूपानां विष्करणमपि तवानुग्रहविशेषार्थमिदं शयैनाह तुभ्यमिति प्रलयसलिले पुष्करस्य पद्मस्य नालेन नालनाडीद्वारा पुष्करस्य मूलं कारणं मां वि चिन्वतस्तव मद्भिचिकित्सायां मद्दिदृक्षाजिज्ञासायामात्मा सखिदानं दलक्षणस्तुभ्यं त्वदर्थं बहिर्हृदि विषयत्वेन दर्शितः ३७ त्वत्कथा तपोनिष्ठा बलात्त्वं श्रुत्वा सोमूर्न तु स्वत इति दर्पो मां भूदिति भावेनाह यच्च कथं इति कथं वा कथं मयं धृतिघातोः स्तोत्रलक्षणो वा कथं मयं धः कथा तस्याः सम्यग्दृष्टत्वं कथं स्तेनांकितं युक्तं । वार्गाद्रियव्यापारस्य मदनुग्रहमंतरेणानुपपत्तेस्तेन शुभविषया प्रवृत्तिरभूत्तव । स एव मदनुग्रह इत्युक्तं यो वाचितिष्ठन्यामेन सतिष्ठति त्वादेः ३८ कथापि स्तोत्रलक्षणानमहेलिका बालमिवेति भावेनोक्तं स्फुटयति प्रीत इति लोकानां सृष्टिविजयेच्छया गुणमयं सार्वस्वादिगुणपूर्णं निर्गुणं सत्त्वादिगुणसहितं मामनुवर्णयन् स्तोत्रीय इति यत्तेनाहं प्रीतोऽस्मि ते मद्गं कतया मस्तु इत्यन्वयः । सार्वस्वादिगुणेषु कृतत्वादिगुणवर्जितं । योजनानातिहरितस्वमीतो भवति केशव इति ममांशुषोत्कर्षज्ञानमेव प्रीतिजनकं निर्गुणज्ञानमिति भावेनोदाहृतम् ३९ त्वत्कृतस्तोत्रेण मां भजमानो मस्तस्मै प्रसन्नो भूतिं वदामि किमु तुभ्यमित्यभिप्रेत्याह य एतेनेति आधिकारिकदेवानां स्वाधिकारमिकामतं । भवति प्रीतये विष्णो र्भक्तयो रपि यत्तदेत्यनेन सृष्टिस्वाधिकारकात्वेन मया कृतमिदं स्तोत्रं कथं हरिप्रीतिजनकं स्यादिति दर्शयितुं निर्गुणार्थं अतएव सर्वकामवरे श्वर इत्युक्तं सर्वकामितवराणां भो श्वर इत्यर्थः ४०

मत्प्रीतेरेवसर्वपुरुषार्थोत्तमत्वं नान्यस्येत्याह पूर्तेनेत्यादिना तुआपुरुषादिहिरण्यदानैः पुंसां मत्प्रीतिः निःश्रेयसं राज्यं रंजनीयं तच्च विन्मतं तत्त्वज्ञानिभिर्मतं रंजनीयमित्यनेन प्रोक्षेपिरंजनीयामत्प्रीतिरेवेति ध्वनयति तदुक्तं मुक्तस्यापि हरेः प्रीतिः सर्वतोऽप्यनुराज इति ४१ मुक्तावपि मत्प्रीतेरेव रंजनीयेत्युक्तं तत्र मुख्यसाधनं भक्तिरेवेत्याह अहमिति हेधातश्चतुर्मुख अहमात्मना सर्वजीवानामात्मा अंतर्प्रीमित्वेनानंददिनिर्माताऽतएव प्रेयसामतिशयेन प्रियाणां स्वात्मादीनामपि सबभ्यार्हितः प्रेषः प्रियतमः सर्वस्मात्प्रियादेहादेस्तव प्रेषत्वकथमित्यत उक्तं देहादिरिति देहादिर्यस्य स्वात्मनः कृतेऽर्थे प्रियः अस्य स्वात्मनो देहादिः प्रियः स्यादिति मयैवापादितत्वादिति यदतः स्वात्मादिभ्यः प्रियतमत्वान्मपिरति भाक्तिं भवान्कुर्यादित्यन्वयः सर्वतोऽपि प्रियो ह्यात्मा तस्यापि प्रीयतां हारिः । आपादयति यत्तस्मात्स्वात्मनोऽपि प्रियो हरिरिति च ४२ सृष्टावेवाधिकृतत्वात् ब्रह्मणः सृष्टिकामनं न दोषहेतुः किंतु हरेः प्रीतिहेतुस्तदाज्ञाकारित्वादिति सूचितं तदिदानीं स्पष्टमाह सर्वेति सर्ववेदमयेन प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विधाजातानि पारिताम्ये वेत्याद्यसिलवेदमतिपाद्येनात्मनो मत्तो योगः संबंधो स्यास्तीति आत्मयोगीतेन मत्तो जातेनात्मना देहेनात्मा ब्रह्मा त्वं धाम यनुशेते ता इमाः प्रजा यथा पूर्व यथा पूर्व कल्पे सृष्टास्तथा सृजेत्यपूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना ॥ राज्यं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वा विन्मतम् ४१ अहमात्मात्मनां धातः प्रेषः संप्रेयसामपि ॥ अतो मयिरतिकुर्यादेहादिर्यत्कृतो प्रियः ४२ सर्ववेदमयेनेमा आत्मनात्मात्मयोगिना ॥ प्रजाः सृजयथा पूर्वेयाश्चमय्यनुशेते ४३ मैत्रेय उवाच ॥ तस्मात्पवजगत्सृष्टा प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ व्यज्येदं स्वेन रूपेण कंजनाभस्तिरोदधे ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ विदुर उवाच ॥ अंतर्हिते भगवति ब्रह्मालोकपितामहः ॥ प्रजाः ससर्ज कतिधा देहिकीर्मानसीर्विभुः १ ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम् ॥ तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिं धिनः सर्वसंशयान् २ ॥ सूत उवाच ॥ एवं संचोदितस्तेन क्षत्राकौषारवो मुनिः ॥ प्रीतः प्रत्याहता नृप्रश्नान् हृदि स्थानथ मार्गव ३ मैत्रेय उवाच ॥ विरिंचोपितथा च के दिव्यं वर्षशतंतपः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य यथा ह भगवानजः ४ तद्विलोक्य राजसंभूतो वायुनायदधिष्ठितम् ॥ पद्ममं भश्वतत्कालकृतवीर्येण कं पितम् ५ तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया ॥ विवृद्धविज्ञानबलोन्यपाद्वायुं सहांभसा ६ तद्विलोक्य विद्ययापि पुष्करं यदधिष्ठितः ॥ अनेन लोकान् प्राग्ग्लीनांकल्पितास्मीत्यर्चितयत् ७

न्वयः त्वदन्यस्यानधिकृतत्वात् त्वमेवेतत्कुर्वित्यवधारणार्थे च शब्दो रुद्राद्युपसंग्रहार्थो वा ४३ एवंविधमहिम्नो ब्रह्मणोऽप्यदृश्यो भूभारापण इति माहात्म्यातिशयप्रकटनापहरोस्तिरोधानं कथयति तस्मादिति प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिब्रह्मणोरीश्वरः पद्मब्रह्मणो मनसि सज्जितमिदं व्यज्य व्यक्तीकृत्य ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अस्मिन् अध्यायेन विविधसृष्टिकथनेन निरतिशयमहिमाहरेरुच्यते तत्र शुकोऽप्रेयं प्रति विदुरः पृच्छतीति परीक्षितमाह अंतर्हित इति देहिकीर्मानसीरिति देहमनोभ्यां सृष्टाः १ २ हृदि स्थान् विदुरस्तेति शेषः ३ भूयश्च तपसा प्रतिष्ठेति हारिणाय दुक्तं तदाज्ञाकरणप्रकारमाह विरिंचोपीति आत्मनि परमेश्वरे आत्मानं मनभाविश्रयनिधाय ४ यदात्मनाधिष्ठितं तत्पद्मं तत्कालकृतवीर्येण प्रलयकालकृतपराक्रमेण तीव्रेणेत्यर्थः वायुना कं पितमं भश्वकं पितं विलोक्य ५ मूलोन्मूलनन्यायेन अंमसा सह वायुं न्यपादित्यन्वयः निपानमुदपानं स्यादापानं पानकोष्ठिक इति हलायुधः ६ हरिणा सधुमुपदिष्टो भस्मासंस्तुमुपक्रमते किमिदं हंतेत्याशंक्य सर्वो विरोधित्वात्तयोऽपानं युक्तमिति भावेनाह तद्विलोक्येति विषद्वापि आकाशवन्मरपरिमाणो वेतम् ७

एकेनपद्मेन त्रित्वादिसंख्याविशिष्टलोकचर्चनकथमिति तत्राह पद्मकोशमिति यदाचित्तयत्तदैवचतुर्दशभुवननिर्माणानिमित्तेन कर्मणा हृष्टेन चोदितः कर्मणा विषयभूतनेहारिणा प्रेरितो भगवान् ज्ञानवैराग्या
दिगुणशाली पद्मकोशमाविश्य एकत्वं संख्याविशिष्टमुद्राजहृत्वं संख्याविशिष्टत्वेन व्यभांक्षीद्विभक्तवान् किमनंतसंख्याविशिष्टमकरोक्त्याह त्रिधेति भूयंतं त्रिभुवनां त्रिधाभावात् कृत्वा तत्रयं पुनर्द्वि
सप्तधा चतुर्दशभुवनात्मना विभक्तवानिति शेषः ८ न्यूनातिरेकसंख्यानिषेधयति एतावानिति जीवानां लोकस्यावस्थानस्य संस्थाभेदो व्यवस्थाविभागः समासतः संक्षेपतो मया तव कथित इति शेषः इद
मपि न स्वशक्त्या कृतमित्याह धर्मस्येति परमेश्विनो ब्रह्मणोऽनिमित्तस्य अनिषेधे पुमान् विष्णोर्वित्त्यभिधानादपरमात्मानिमित्तं यस्य सोऽनिमित्तस्तस्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतस्येत्यर्थः धर्मस्य कृतस्य विपाको
विशिष्टफलमिति विद्वीति शेषः अइति ब्रह्मेति श्रुतेः निर्निमित्तो नार्थः तप आदीनां भगवद्विषयत्वोक्तेः ९ श्रुतहरिमाहिमाविदुरः कथांतरप्रसंगेन मैत्रेयो भगवत्कथां समापयतीति भात्या मैत्रेयं पृच्छति यदि
ति बहुरूपस्यानंतं रूपस्य हरेः कालारूपं लक्षणं स्वरूपं यथायथावत् । लक्षणं लक्ष्यमात्मा च स्वरूपमिति कथ्यत इत्यभिधाना नान्योर्थः किंतु स्वरूपमेव १० कालस्य सर्वप्रवर्तकत्वेन प्रधानत्वात् सूचीकटाह
न्यायेन तत्स्वरूपं वक्ष्यन् मैत्रेय आदौ जगत्सृष्ट्या च र्थगुणत्रयोपादानकर्तृभगवद्रूपत्रयप्रादुर्भावप्रकारं वक्ति गुणेति प्रलये गुणानां द्रष्टृत्वेन स्थितो गुणानां व्यतिकरं विकारविशेषं सम्यक्करोतीति गुणव्यतिकरा
कारः कर्मण्यप्रत्ययः पुरुषः पूर्णपद्गुणः अतएव निर्विशेषः निर्विकारः अधिकांतररहितो वा अतएवाप्रतिष्ठितः अन्यत्रेति शेषः स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वेमाहिनीति श्रुतेः तस्य गुणव्यति
करस्योपादानं स्वीकारो येन स तथातं गुणव्यतिकरोपादानकर्तारमित्यर्थः त्रिरूपत्वेनात्मानं लीलया सृजत् आविरभावयत् ११ स्वार्थाभावेऽप्यन्यस्या किं प्रयोजनमुद्दिश्य रूपांतरग्रहणं हरो रिति

पद्मकोशं तदा विशय भगवान् कर्मचोदितः ॥ एकं व्यभांक्षीदुद्रा त्रिधा भाव्यद्विसप्तधा ८ एतावान् जीवलोकस्य संस्थाभेदः समासतः ॥ धर्मस्य ह्यनिमित्त
स्य विपाकः परमेश्विनः ९ विदुर उवाच ॥ यदा त्वबहुरूपस्य हरे रद्भुतकर्मणः ॥ कालारूपं लक्षणं ब्रह्म न्यथा वर्णय नः प्रभो १० मैत्रेय उवाच ॥ गुणव्यति
कराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ॥ पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलया सृजत् ११ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ॥ ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनो व्य
कमूर्तिना १२ यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशम् ॥ सर्गो न वविधस्तस्य प्राकृतो वै कृतश्च यः १३

तत्राह विश्वमिति सृष्ट्या च र्थत्वेन तस्य पुरुषस्य ब्रह्मा विष्णु रीश्वर इति त्रीणि रूपाण्यात्मानां सृष्टानीत्यनेनोच्यते तथाहि विश्वं ब्रह्मतन्मात्रं वै ब्रह्माणं सृष्ट्वा चतुर्मुखत्वेन तं प्रविश्य सृष्टिं ब्रह्मणा ब्रह्मणा प्रातेना वि
ष्णुना मितंत्रातं चेति तथोक्तं विष्णुना भ्रोहरेर्मायया सामर्थ्येन संस्थितं व्यवस्थापितं स्वस्वाधिकार इति शेषः अत्र पदीश्वरारूपं संहर्तुं रूपं तत्कालारूपं तेन रुद्रं सृष्ट्वा पंचमुखत्वेन तं प्रविश्य कालेन संहर्त्वा व्यक्तमूर्ति
ना चक्षुराद्यगम्य स्वरूपेण हरिणा परिच्छिन्नं संहृतमित्यवयवः चतुर्मुखं सृष्ट्वा तं प्रविश्य स्वयं चतुर्मुखो ब्रह्मना माह रीः सृष्ट्ये रजोगुणमुपादत्ते अन्यरूपप्रवेशमंतरेण स्वयं विष्णुना मारक्षार्थं सत्त्वमुपादत्ते पंचमुख
मीशानं सृष्ट्वा पंचमुखं तं प्रविश्येश्वरनामा हरिः संहारार्थं तमोगुणमुपादत्तातीति तात्पर्यार्थोऽपि वा इत्यनेन श्रुतिप्रसिद्धिद्योतकेन ज्ञापते अयत्र प्रीति वा वप्रकृतिः सत्त्वं रजस्तम इति तानां रायणः पद्मप्रविश्य तपनं यपति
प्रसत्त्वा एनमाहुः पुरुष इति पूर्णोऽक्षेप भवति सत्रेधा बभूवेषां गुणानामुपादानां विष्णुर्वा बसत्त्वस्परजसो ब्रह्मे र्गो नाम तमसः स आ विवेश ब्रह्मा ब्रह्माणं चतुर्मुखं मोहाईशानं पंचमुखं वा वावईशईशानमा विवेश तत्कालं
इत्याचक्षते काल इत्याचक्षते इति सौकरायणश्रुतिः १२ तदुपादानं सोऽव्यक्तलक्षणो बोधोपादानं कार्याधिकरणं यस्य स तथा तं तदुपादानं आत्मानमेव चेतना चेतनस्वरूपेणासृजत् आत्मानमसृजत् इत्युक्त
त्वादाकाशादेरविद्यमानस्यैवोत्पत्तिर्नैतत्सारं यतो विश्वमाकाशादिब्रह्मतन्मात्रं प्रलयकाले बभूव तत्कथं संस्थितं प्रलीनं नष्टमिति पावत् विष्णुमायया व्याप्तस्य ब्रह्मणो मायया व्यक्तलक्षणं वा ईश्वरेण ब्रह्मणा
परिच्छिन्नं विषयीकृतं कालेन कलनात्मेकमज्ञानस्वरूपेण साक्षिणाऽव्यक्तमूर्तिना चक्षुराद्यगम्य स्वरूपेणेति त्रैकालिका सत्त्वेन व्याख्यातमपुक्तं पंचत्रैकालिकावाच्यत्वस्यानुमानातिद्वत्वादित्याह यथेति

यथेशानीसृष्टिकालेअर्थक्रियाकारित्वात्सत्यस्वमनुमूषतेतथाग्रे सृष्टेःपूर्वप्रलयेपश्चादुत्तरत्राभ्येतज्जगदीदृशंसत्यमित्यनुमातव्यंयथेदानींकारणरूपेणसच्चैतन्यंइदमकशादिकार्यमुपलभ्यतेतथाअग्रेप्रलय
कालेचकारणरूपेणसच्चैतन्यंइदमित्यनुमातव्यमितित्रैकालिकासत्त्वेऽयंइदंशतितेचैत्रमस्मदुक्तस्यममाणानुकूल्यादन्यस्याननुकूल्यादनर्थहेतुत्वाच्च तदुक्तं सृष्टिश्चप्रलयश्चैवसंसारोमुक्तिरेवच ।
देवर्षिभूतयोऽलोकालोकामूरादयस्तथा । आनाद्यनंतकालीनाःसर्वेदैकप्रकारतः । जगत्प्रवाहःसत्प्राप्येनैवमिथ्याकथंचन । येस्वेतदन्यथाब्रूयुःसर्वहंतारएवते इत्यादिप्रवाहरूपेणसत्यस्यविश्वस्यसर्गस्यन
वविधत्वाच्चसत्यत्वंसिद्धं नहीद्रजालवन्मिथ्याभूतस्यनिपतसंख्याविषयत्वमनेकविधत्वाच्चस्येतिभावेनाह सर्गइति तस्यविश्वस्य विधाविधौप्रकारःस्यादित्यभिधानं प्रकृतिविकृतत्वाच्चनानिर्वाच्यमाया
कृतमित्याह प्राकृतइति यःसर्गःप्राकृतोवैकृतश्चेत्यन्वयः । अथयत्तायाःपृथिव्यन्ताःसर्गाःप्रकृतपःस्मृताः । तदुपादानकःसर्गःप्राकृतःपरिपठ्यते । अंतंतुविकृतंज्ञेयंतज्जोवैकृतउच्यतइतिवचनात् । अं
डाद्वह्निःसर्गःप्राकृतः विकृतांटांतस्यःसर्गोवैकृतइतिज्ञातव्यं चशब्देनमायामयस्यपरिणामादर्शनंलिङ्गमिति सूचयति स्वरूपादप्रच्युतादन्यथास्फुरणंमायेत्यंगीकरात् १३ प्रतिपक्षोपाधौसत्त्वप्रति
षेधवद्वाधामावाचसत्यइतिभावेनाह कालेति अस्यविश्वस्यप्रतिसंक्रमःप्रलयाख्योवाशः कालद्रव्यगुणनिमित्तभेदेनत्रिविधोऽज्ञेयः शतवर्षादिसंख्याज्ञातःकालतः घटादेर्मुसलादिनाद्रव्यतःप्रवृद्धेनसत्त्वे
नतामसंज्ञानमुल्लवणेनतमसा सात्त्विकंसुखं कचिदुद्रिकेनरजसा सात्त्विकतामसयोरपि कचित्सत्त्वेनराजसतामसयोरपीत्यादिकोविलयगुणतः । रजस्तमश्चाभिभूयसत्त्वमवतत्पुद्गादुतंतामसस्यपदार्थ
स्यसत्त्वंहिलयकारणम् । सात्त्विकस्यतमश्चैतयोरपरिरजःकचित् । गुणतोयंलपःप्रोक्तोद्रव्यतस्तुविरोधेना । कालतःकालसंख्याकोलयःसर्वस्यवस्तुनः । इतिवचनाच्चविश्वस्यत्रैकालिकासत्त्वलक्ष
णोबाधोनोपपन्नइति तत्रप्राकृतवैकृतयोर्मध्येप्राकृतसर्गमाह आद्यइति आत्मनःपरमात्मनःसकाशादुणवैषम्यगुणवैषम्यनामकोमहतश्चतुर्मुखदेहस्यतदभिमन्यमानमहत्तत्त्वस्यचप्राकृतेष्वेवःसर्गउच्यते

कालद्रव्यगुणैरस्यत्रिविधःप्रतिसंक्रमः ॥ आद्यस्तुमहतःसर्गोऽगुणवैषम्यमात्मनः १४

द्वितीयस्त्वहमस्तत्रद्रव्यज्ञानक्रियादयः ॥ भूतसर्गस्त्वृतीयस्तुतन्मात्रद्रव्यशक्तिमान् १५

अत्रेदमाकृतम् तमोगुणाद्रजोगुणोद्विगुणः रजोगुणास्तत्त्वगुणोद्विगुणः एवंप्रकृतिज्ञानांगुणानांपरिमाणंस्यात्तत्रत्रिगुणेषुसत्त्वगुणः केवलोरजस्तमोभ्यामविमिश्रः रजोगुणस्तुत्रिविधः तथाहि
मूलरजसिरजोगुणाच्छताधिकःसत्त्वगुणःरजःशतांशस्तमोगुणइतिरजोराशिः मूलतमोगुणोपित्रिविधोमूलतमसि तमोगुणादशगुणाधिकःसत्त्वगुणः रजस्तमसएकादशधाविभक्तादेकांशसंमितम् एवंगु
णानांनिजस्थितिःतत्रप्रलयेमूलरजएकादशधाविभक्तंदशांशेनमुद्रसत्त्वेनमिश्रितंभवति एकांशेनमूलतमस्यपिमिश्रितंस्यादेतांगुणानांसांभ्यावस्थामाहुः तत्रपदामूलसत्त्वेनसंगतंदशांशंतद्रजःसर्वतन्मूल
तमसासहसंगतंसंयुक्तंभवति तदामहत्तत्त्वंसमुत्पन्नमाहुः तत्केवलसत्त्वगुणमुच्यते प्रलयेमूलसत्त्वेनसंगतंमूलरजः मूलतमसिसंगतंमूलरजः मूलरजसिस्वाभावेकरजइतिरजास्येवत्रिभागाएकांशस्त
मइतिचतुर्भागाएपांसंयोगेनोत्पन्नगुणवैषम्यनामकमहत्तत्त्वंब्रह्मणोरूपमिति तदुक्तं तमसोरजस्तुद्विगुणंरजसःसत्त्वमेवव । परिमाणतएवंस्युद्भवःप्रकृतिजागुणाः । तत्रसत्त्वंकेवलंस्याद्रजस्यपिश
ताधिकम् । सत्त्वरजःशतांशंतुतमस्तत्रप्रकीर्तितम् । तमस्यपितथासत्त्वंतमसस्तुदशोत्तरम् । तदशांशेनतुरजोमूलजंपद्रजस्तुतत् । विलयेदशांशतःसत्त्वएकांशेनतमस्यपि । मिश्रितंभवातिज्ञेयंसांभ्यावस्थां
विदुर्बुधाः । यदातुतद्रजःसर्वतमसासहसंगतम् । तदात्वादुर्भेदघटंतचतुर्भागसंभवम् । तत्रत्रिभागोरजसएकांशस्तमसस्तथा । तदादुर्ब्रह्मणोरूपंगुणवैषम्यनामकम् । तदेवकेवलंसत्त्वमितरापेक्षयामदे
त् । श्रीमूलसत्त्वंविक्षेपाभूमूलंरजउच्यते । मूलतमस्तथादुर्गमहालक्ष्मीस्त्रिमलिका । गुणेषुगुणमूलाच्योतीतःसज्जनार्दनइति १४ द्वितीयसर्गमाह द्वितीयइति द्वितीयोहंकारस्यसर्गः तत्राहंकार
सर्गेद्रव्याणिविषदादिभूतानिज्ञानक्रियाज्ञानेन्द्रियाणिकर्मेन्द्रियाणि आदिशब्दगृहीतामनइन्द्रियाभिमानीदेवाश्चजायंतइतिशेषः भूतापीनांसर्गक्रमेणतृतीयादित्वेनाह भूतसर्गइति भूतानामाकाशादीनांसर्ग

स्तन्मात्रद्रव्यशक्तिमान् तन्मात्राशब्दादयः आकाशादीनांशब्दादिस्वरूपत्वात्तन्मात्रशक्तिमान् द्रव्यशक्तिमत्त्वाद्द्रव्यशक्तिमान् अहंकारतत्त्वेपिगुणवैषम्यमस्तीतिज्ञातव्यम् तथाहि मूलैरजसि यद्रजो
मूलेतमसिपञ्चम एतदात्मकंमहत्तत्त्वंब्रह्मणोरूपमेकादशधाविभज्यदर्शायाःसत्त्वंस्युः एकांशोरजः । रजएकादशधाविभज्यैकांशस्तमस्तस्मात्तमसउत्पन्नोहंकारस्तदभिमन्यमानमहंकारतत्त्वंचेतिमहतोहं
कारसर्गः सोहंकारोपित्रिविधः तस्मिन्नहंकारेपिदशांशःसत्त्वमेकांशोरजस्तद्रजएकादशधाविभज्यैकांशस्तमस्तमोशात्तामसाहंकारः रजोशात्तैजसाहंकारःसत्त्वांशाद्वैकारिकाहंकारइति तत्रापितामसा
द्रुतसर्गः तैजसादिद्रियसर्गः । वैकारिकादेवसर्गः यद्रजोमूलैरजसिमूलेतमसिपञ्चमः । तमश्चमूलेतमसिमहत्तत्त्वंतदात्मकम् । दशांशास्तत्रसत्त्वंस्युरेकांशोरजएवतु । तदशांशंतमोज्ञेयमहंकार
स्तदात्मकः । सरुद्रस्तामसोज्ञेयोविर्वापेक्षयैवतु । इतरापेक्षयासत्त्वंसत्त्वाद्यास्तद्वदस्यतु । तत्तमोशात्सात्त्विकांशोमनआद्यःप्रकीर्तितः । रजसोशात्स्त्वद्रिपाणितामसांशाश्चस्वादयः । इतिवचना
दिदंतात्पर्यमवगम्यते १५ ज्ञानाक्रियात्मकोज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियात्मकःपञ्चमोवैकारिकाहंकाराद्वैकारिकनामादेवसर्गः इन्द्रियमेरकत्वेनातिविकारित्वाद्वैकारिकनामवचंतेषां यस्माद्वैकारिकाहंकरादु
त्पन्नत्वान्मनश्चयन्मयमित्युच्यते भूतानिद्रव्यशक्तीनिभूतेषुद्रवणयतः । तथातन्मात्रशक्तीनिशब्दाद्यात्मकतायतः । क्रियाशक्तीनिवागाद्यानीन्द्रियाणीतराणिच । ज्ञानशक्तीनिमनसादेवाश्चज्ञानशक्त
यः । एतेषामूलभूतत्वादहंकारस्त्रिशक्तिमान् । मानुषापेक्षयादेवाःसात्त्विकाःपरिकीर्तिताः । तत्रापिसात्त्विकाःप्रोक्ताःसात्त्विकायास्तुदेवताः । तत्रापिसात्त्विकोरुद्रस्तत्रापितुचतुर्मुखः । अविकारोब्रह्मरुद्रो
देहभेदादिसंभवे । विकारवंतइन्द्राद्यास्तस्माद्वैकारिकामताः । तएतेन्द्रियरूपेणयतस्त्वतिविकारिणः । ज्ञानमात्रगुणोद्रिकास्तस्मात्तैजसनामकाः । अविकारित्वयोग्यत्वंनिवृत्तंहोद्विषेषुतु । वैकारिक
त्वनामापिततस्तेषांनिविद्यते । यथाविप्रकुलेमूर्खोमूर्खइत्यभिधीयते । विद्यायोग्यत्वतःशूद्रोन्मूर्खोमूर्खएवसन् । तामसानांभूतानांकिंचिद्व्यवहितत्वतः । ज्ञानस्यमुष्टुशत्वेपिपूर्णज्ञानोहरिःस्वयं । इतिव

चतुर्थेन्द्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः ॥ वैकारिकोदेवसर्गःपञ्चमोयन्मयमनः १६ षष्ठस्तुतमसःसर्गोयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभो ॥ षडिमेप्राकृताःसर्गावै
कृतानपिमेशृणु १७ रजोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेधसः ॥ सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषाड्विधस्तस्थुषांचयः १८

चनात्तुशब्दचतुष्टयसूचितर्षाविशेषोज्ञातव्यः १६ तमसोऽविद्यापातुशब्दएवार्थे अविष्णुस्तास्मिन् बुद्धिरबुद्धिस्तत्पूर्वमेवकृतःसदाविष्णुबुद्धित्वेपितमःसंसर्गेणस्वबुद्धिर्भ्रष्टाभवतिइतिभीत्याविशेषत
स्तदुद्भवेत्युक्तं सर्वदातदुद्बिद्योतनायैवेति योभूतानांतामसांशस्तस्मादंशादविद्याब्रह्मणोत्पादिताइतिद्योतनायप्रथमस्तुशब्दः तदुक्तं । अबुद्धिपूर्वग्वतुब्रह्मणोहरिबुद्धितः । तामसानांतुभूतानांसहस्रं
सत्त्वमाग्निना । शर्ताशरजसामेकतमसांसर्ववेदिना । केवलस्तामसोर्योशःसोविद्यापंचपर्विका । जातातिकृष्णातद्देहादैत्यरक्षःपिशाचका इति । अबुद्धिपूर्वकस्तस्यप्रादुर्भूतस्तमोमयः । तमोमोहोमहामो
हस्तामिस्रोद्धांसंज्ञितः । अविद्यापंचपर्वेषाप्रादुर्भूतामहात्मन इतिश्रीविष्णुपुराणे । पंचपर्वत्वविद्यातुभूतेभ्योहरिणापुरा । उद्धृताब्रह्मणिक्षितासापुनस्तेननिःसृता । तत्सृष्टत्वज्ञापनायतस्मात्सातामसाम
तेविच मयाइमेषद्वप्राकृताःसर्गास्तवकथिताइतिशेषः प्राकृतसर्गकथनानंतरमन्वःप्रसंगोमाभूदितिपरीक्षिद्वाक्यस्यानवकाशवाक्ते वैकृतानिति १७ प्राकृतवैकृतसर्गकथनश्रवणेनकिंचिज्जमित्या
शंक्यमगवल्लीलात्वाच्छ्रवणेनमुक्तिरेवफलमितिभावेनाह रजोभाजइति सृष्ट्यर्थरजोगुणप्रवर्तकस्यहरिवत्सूपीमेवन्मेधायस्यसतथातस्यजाज्वल्यमानबुद्धेरित्यर्थः भगवतो नारायणस्येवंसाष्टिर्लीला
तस्यार्थपरा योग्यजनमुक्त्यर्थेत्यर्थः विरिचविषयत्वेहरौमेधायस्यतसतथातस्यअनेनाबुद्धिकृतइतिपदंविवृतं विरिचस्यापि श्रीनारायणानुग्रहेणसृष्टिरिपंनश्रमजननीकिंतुलीलाकूपेत्यनेनाप्यबुद्धिकृतत्वा
च्छ्रमकरीत्यन्यथाप्रतीतिर्निरस्ता सृष्ट्यादावेतेगुणाहरेरेवमुख्याः तदुक्तं एतेगुणाहरेःसम्पृक्त्वातन्वविषयाःसदेत्यादि । यस्तस्थुषांस्थावराणांमुख्यःसर्गःसप्तमः । तच्चषाड्विधः स्थास्तुषांभिप
मान्मुल्यास्थितेर्गतिरवाप्यते । प्रायःपरोपकर्तृत्वाच्चेमुख्यस्रोतसस्ततः । इतिमुख्यस्रोतस्संस्थावराणांयुक्तम् १८

पङ्क्तिमाह वनस्पतीति फलंतिथेविनापुष्पैस्तान्वदंतिवनस्पतीन् । इत्यतःपनसादयोवनस्पतयः । ओषधयः फलपाकांताग्रीहादयः । लताःपराश्रयबलाः । त्वक्सारावेष्वादयः । वरिधःकांडरुहा
 णिगुल्मानि । दुमाश्चूतादयः । प्रमाणवचनेनयन्मुख्यस्रोतसइत्युक्तंतदेवोत्स्रोतसइतिकथ्यते उत्स्रोतसइत्यस्यार्थ ऊर्ध्वस्रोतसइति किंनस्यान्नस्यादसंभवात्तथाहि ऊर्ध्वगंतारोदेवामोक्षैकभागित्वात् त
 दुक्तं नियमादूर्ध्वगंतारोदेवामोक्षैकभागिनः । ऊर्ध्वस्रोतसइत्येवंतस्मात्तेपरिकीर्तिता इति तर्हिदेवानामयमर्थःकथंसंपत्स्यतेउच्यते उच्चतमत्वमूर्ध्वत्वंतदेवोच्छब्दस्यापीति तदुक्तं ऊर्ध्वइत्येवयस्तु
 चतमएवाभिधीयते । ऊर्ध्वस्रोतसएतस्मादेवाएवतत्परइति स्थावराणामेतच्छब्दवाच्यत्वमुच्चवर्धमानेषुमुख्यत्वात् तदुक्तं उच्छब्दउच्चमात्रेपितस्मात्स्थास्तुपुत्रपुण्यते इति । अनेनमुख्यशब्दस्या
 र्थांतरंदर्शितं तत्स्वभावमाह तमःप्रायाइति तमःप्रायाअज्ञानप्रचुराःकल्पवृक्षादिव्यावृत्त्यर्थप्रायःशब्दःअंतःस्पर्शाःस्पर्शनेसत्यंतज्ञानवंतःविशोषिणःछेदनेसतिसपादिशोषवंतः १९ तिरश्चांतिर्य
 क्स्रोतसां । नाधोनोर्ध्वतिरश्चांतुपुनस्तत्रैवयज्जनिः । यज्ञोपयोगंचसतामुपकारंविनापिवा । तिर्यक्स्रोतसइत्येवप्रोच्यंतेज्ञानभिस्ततइति । अनेनतिरश्चांतिर्यक्स्रोतस्त्वंविवृतमितिज्ञातव्यं तिरश्चालक्ष
 णमाह अविदइति अविदःकार्याकार्यविशेषज्ञानशून्याः भूरितमसः शरीरमात्रेहंममाभिमानवंत्यः यद्वा आहारनिद्राव्यतिरिक्तविषयेज्ञानराहिताः । घ्राणेनैवजानंतिइतिघ्राणज्ञाः । हृद्येववेदो
 ज्ञानयेषांतेतथोक्ताः । इदमुभयेषांतस्थुषांतिरश्चांसंमूलक्षणं । तदुक्तं । तिरश्चीनाःस्थावराश्चअंतस्पर्शाइतीरिताः । यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांहृद्रंजनंनशास्त्रतइति । यदप्रत्यक्षात्तद्दयंगमतदेवजानंति नशास्त्रयु

वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावरिधोदुमाः ॥ उत्स्रोतस्तमःप्रायाअंतस्पर्शविशोषिणः १९ तिरश्चामष्टमःसर्गःसोष्टाविंशाद्विधोमतः ॥ अविदोभूरितम
 सोघ्राणज्ञाहृद्यवेदिनः २० गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः ॥ द्विशफाःपशवश्चमेअविरुष्टश्चसत्तम २१ स्वरोश्वोश्वतरोगौरःशरभश्चमरीतथा ॥
 एतेचैकशफाःक्षतःशृणुपंचनखान्पशून् २२ आशृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारःशशशल्यकौ ॥ सिंहःकपिर्गजःकूर्मो गोधाचमकरादयः २३ कंकगृध्रबकश्ये
 नाभासवल्लूरबर्हिणः ॥ हंससारसचक्राह्वकाकोल्लादयःस्वगाः २४ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमःक्षतरेकविधोनृणाम् ॥ रजोधिकाःकर्मपरादुःखेषुसुखमानिनः२५

किंभ्यामित्यर्थः अष्टाविंशद्विधत्वंप्रतिज्ञायाधिकोक्तिविशेषतोयज्ञेषूपकृतत्वाभिप्रायेणयोयस्यसदृशःसतत्रांतर्गतइतिज्ञापनंवेतिनदुष्यति तदुक्तं अष्टाविंशद्वि शेषेणयज्ञेषूपकृतंयतः । तिरश्चांतावदेत
 स्माद्रण्यतेशास्त्रवेदिभिरिति अष्टाविंशत्प्रधानास्तुतिरश्चांयास्तुजातयः । योयस्यसदृशस्त्वन्यःसतत्रांतर्गतोभवेत् । जलजांतर्गताःसर्पाःकीटाद्यापाश्रजातयः । तेषांजलप्रधानत्वाच्छरीरस्यतुसर्वशः
 इतिच २० गवादिगोधांतेःषांडुशत्कूर्ममकरादिभिःसप्तविंशत्कंकादिभिरष्टाविंशत्तदुक्तं गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोःरुरुः । अव्युष्टौचस्वरश्चैवतयैवाश्वतरोपरः । गौरश्चशरभश्चैवचमरीश्वसृगाल
 कौ । वृकोव्याघ्रश्चमार्जारोहरिश्चशशशल्यकौ । कपिर्गजश्चगोधाद्याजलजाःपक्षिणस्तथेति २१ २२ तत्रकूर्मोजलत्वेनाष्टाविंशत्सर्वतर्भूतोपिपंचनखस्त्वप्रदर्शनार्थपृथगुक्तः । तत्तदाकारसंपुक्तान्छज्या
 न्स्तरामेवच । यःसदासंस्मरेच्चोगीनसभूपोभिजायतइतिवचनात् प्रसिद्धानामपिद्विशफादीनांस्मरणविधानार्थमुक्तिः उच्यतेसुप्रसिद्धंचस्मरणार्थचकुत्रचित् । अत्रसिद्धज्ञापनापीद्विधाशास्त्रवचःस्मृत
 मितिच वल्लूरोनृत्तपक्षीचसमल्लकश्चकथ्यतइत्यभिधानम् २३ २४ नवमःसर्गोर्विक्स्रोतोनामकेषांनृणांविषयः तुशब्दादेकविधोपिद्विविधः । असुराद्यामानुषाशति मानुषाणांस्वभावमाह रजोधिकाइ
 ति भौतिकरजोशजातत्वाद्रजोनिष्ठाः तदुक्तं यद्रजोभौतिकंतेनमानुषाणांसदाजनिः । तमोगूदेनरजसात्स्वितरस्यानुचारिणामिति । अनेनभूरितमसइतिपदंविवृतं । रजोनिष्ठत्वादेवकर्मपराः । नाहेकोध
 क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदिति वचनात् किंच रजोनिष्ठस्त्वमोनिष्ठोद्वेष्टावाक्स्त्रातसःस्मृताः । असुराद्यास्तमोनिष्ठामानुषास्तुरजोधिकाइतिवचनात् । मानुषलक्षणमुक्त्वाअसुरादिलक्षणमाह दुःखे

ति चशब्दएवार्थे दुःखएवसुखमानिनः अनेनसर्वार्थेषुविपरीतज्ञानित्वमासुरलक्षणमुक्तंभवति सर्वार्थानुविपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसीतिवचनात् । सुखेसुखैकभावास्तुदेवानैवंतुदानवा इतिचशब्दान्मानुषाजभयात्मकाइतिज्ञातव्यंतर्हिअर्वाक्स्त्रोतस्त्वमानुषाणां कथमितिचेत् शुभप्रयत्नमन्तरेणाधोगमनात् तदुक्तं प्रायोधोगमनंयस्मात्प्रयत्नेनविनाभवेत् । अर्वाक्स्त्रोतसइत्येवमानुषाःपरिकीर्तिताइति । तिरश्चांस्थावराणांचबुद्धिपूर्वप्रवर्तिनाम् । असुराणांरक्षसांचपिशाचानांतथैव । अर्वाक्स्त्रोतस्त्वमुद्दिष्टनियमादसुरादेनामितिवचनात् तिर्यगादिसाधारणमपिअसुरादीनामर्वाक्स्त्रोतस्त्वनियतमिति ज्ञातव्यम् २५ सत्तम सत्सुश्रेष्ठ एतेत्रयस्तस्थुस्तिर्यङ्मानुषविषयाएववैकृताअंठांतरसर्गाउक्ताइतिशेषः एवसाम्येवधारणइत्यभिधानादेवशब्दस्यसाम्यार्थमाह देवसर्गइति देवसर्गःप्राकृतोवैकृतश्चेत्यर्थः तदेवविशदयति वैकारिकश्चेति योवैकारिकोदेवसर्गःप्राकृतत्वेनप्रोक्तःसकौमारश्चेत्पुण्यात्मकःप्राकृतोवैकृतश्चेति कौभूमौमामानंनिर्माणंतस्यारःप्राप्तिर्यस्यसतथोक्तः अंठाद्ब्रह्मिजातानांदेवानांपुनरंठांतभूमौ जन्मकौमारइत्युच्यतइत्यर्थः मानिर्माणइतिधातुः । कुमारंतीति कौमारोदेवानामंढजोद्भवः । वैकारिकाणांजननात्प्राकृतोवैकृतश्चसः । वैकारिकेष्वेवान्येषामपिपद्मो गिबहेतुतः । उभयात्मकत्वेनैवप्रोच्यंतेसगुणा अपीतिवचनात् २६ देवसर्गविभजतिदेवसर्गश्चेति चशब्देनसंख्याविशेषकंकेषांचिदंतर्भावंसूचयति तदुक्तं प्रोक्ताअष्टविधादेवाविबुधाःसर्वएवतु । पितृणांशतमेवात्रअसुरास्त्रिंशदेवतु । गंधर्वाप्सरसांचैवाद्दि शतंपरिकीर्तितम् । सप्ततिर्यक्षरक्षःसुत्रिंशचारणजातिषु । शतंसिद्धास्तथान्यासुसप्ततिःसर्वजातिषु । ऊर्ध्वस्त्रोतसएवैतेअन्येर्वाक्स्त्रोतसःस्मृताः । वैकारिकेषुदेवेषुएतेवैमुख्यभोगिनः । अभोगिनस्तदन्येतु देवाएतेततःस्मृताः । सर्वज्ञास्तैःसहाराध्याभक्तास्तेष्वंतरेषुच । नृत्तगानादिकर्तारोवाहनादिकृतस्तथा । सिद्धसिद्धेतिवक्तारश्चाराश्चैषांकचित्कचित् । सेवाकराइतिह्येतैर्भैरैष्टविधामताः अन्येचयेतुसर्वज्ञावि बुधास्तेप्रकीर्तिताः । तथान्येकर्मभिस्त्वैस्तरष्टभेदांतरंगताइति । अंठांतभूमौजायमानानांदेवानांभूतगतगुणत्रयादुत्पत्तिर्योग्यताभेदेनानेकविधा तदुक्तं भौतिकेनतुसत्त्वेनगूढब्रह्मणआढजम् । रूपंतत्रापि

वैकृताख्यएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम ॥ वैकारिकस्तुयःप्रोक्तःकौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः ॥ गंधर्वाप्सरसःसिद्धायक्षरक्षां सिचारणाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याध्राःकिन्नरादयः ॥ दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तोवश्विसृकृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामिवंशान्मन्वंतराणिच ॥ एवं रजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ॥ सृजत्यमोघसंकल्पआत्मैवात्मानमात्मना २९

तुतयःशतांशेनप्रकीर्तितम् । तज्जोरुद्रस्त्वतस्त्वेवमिन्द्रादीनांपुनर्जनिः । गूढितंभूतरजसातत्सत्त्वंमानुषायदा । देवाएवंगुणास्त्वेतेसर्वव्याप्यव्यवस्थिताः । गुणातीतंचयद्रूपब्रह्मादीनांसुखात्मकम् । चि द्रूपंतस्यसत्त्वंस्येवोत्कर्षोयत्रविद्यते । तत्रोत्कृष्टंतमोयत्रहीनंतत्तुस्वभावतः । उपगूढनेतुनैवास्तिविशेषो नित्याचिन्मये । प्रकृतेर्गुणरूपायामूलिकायाश्चनकचित् । विशेषःपरमेतत्त्वेवासुदेवेकृतःपुन रिति । देवानांशापादिदोषाद्रूपोजननेपिभूतगुणस्वभावेनदेवत्वमासुरत्वंज्ञायतेतदुक्तं यदिदेवादयोदोषाज्जायेरन्मानुषादिषु । तथापिदेवाविज्ञेयाअसुराद्यास्तथाध्रुवमिति प्रकृतमुपसंहरति दशेति देवसर्गस्यप्राकृतवैकृतभेदेनोक्तसर्गाणांदशत्वंयुज्यते २७ २८ मूलसृष्टिर्हरिणैवास्तुमन्वंतरेष्वंतांतरसृष्टिरन्यैरितिशंकाभावादित्याशयेनाह एवमिति आत्मभूरजोहरिरात्मनास्वेच्छपाकल्पादिष्वात्मैवस्व यमेवस्वंतत्रोभूत्वाप्रकृत्युपादानेनदेवादिदेहान्सृष्ट्वातभियंतृतयात्मानंसृजति । प्रादुर्बभूवबहुरूपत्वेनेतिशेषः कीदृशोहरिरेवमुक्तप्रकारेणस्रष्टा अनेनविरिंचादीनांसृष्टत्वंद्वारमात्रमुक्तंभवति कथंस्त्रे त्यतउक्तं रजःप्लुतइतिरजआदिगुणानांमध्यवर्तित्वाद्रजोगुणप्लुतोनतुगुणाधीनत्वादभिमानाच्च देवदवत्तद्विरिंचाद्यन्यतमःकिंनस्यादित्यतउक्तमात्मभूरीति । कामोनेत्याह स्रष्टेति तर्हिविरिंचमकिमि त्यतउक्तंहरिरिति रजोगुणेनद्रवीभूतोऽरजःप्लुतइतिप्रसिद्धार्थपरित्यज्याप्रसिद्धार्थकल्पनेकिंप्रमाणमित्यतथाचार्यैरिदंमानमुदाहृतं । गुणाप्लुतोहरिर्नित्यंगुणानांमध्यगोयतः । अनहंवेदनाचस्पृशासं स्पृशापवचेति । सृष्ट्वादेवादिदेहान्सआत्मानंबहुधाकरोत् । तभियंतृतयात्मानंप्रकृतिदेहभेदतः । इतिवचनंस्वबहुत्वेप्रमाणं एकत्वेऽस्यकर्तृकमादिभावःकथमितीदंचोर्ष । कर्ताचकरणचैवकर्मचैवस्वयंहरिः । आत्मनोबहुधाभावेप्रकृतेस्तुस्वंतत्रतद्वतिवाचापरिहर्तव्यं एवदभिप्रायेणामोघसंकल्पस्तुक्तम् २९

ताहं कथं सृष्टिः प्रथमेत्याशंक्यतात्रियमोनास्तीति सदृष्टात्माह गुणेति एतस्मिन् गुणव्यत्यये गुणव्यतिकरे पौर्वापर्यपूर्वापरीभावं नेच्छंति विपश्चित इति शेषः कुतः अधीशितुरसंशयस्य हरेर्मायावत्वात् इच्छानियतत्वात् न च आभ्रमत्याः पुनः पुनरावर्तमानायाभ्रमेरावर्तस्येव २० एतत्कल्पसृष्टेभ्यो न्यस्मिन्कल्पे न्येसृज्यंत इति भ्रांतिनिवारयति देवोति इन्द्रादिनाम्ना सहस्राक्षशुक्लादिरूपेण च ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृ० वि० टीकायामेकादशः ॥ ११ ॥ हरेरुभयानंत्यज्ञानं मोक्षैकफलाभ्युपगम्योऽस्मिन्नध्याये निरूप्यते । तत्र कालारुचंलक्षणं ब्रह्मात्रिति विदुरप्रश्नपरिहरिण्यनूपरमाणुकालज्ञानायद्रव्यपरमाणुपरिमाणमाह चरमइति तु शब्द एवार्थे एकस्यार्थे यो विशेषाणां पार्थिवदिपदार्थानां चरमोऽप्यो विशेषः तर्हि निरवयवः किं न त्पाह अनंकाति यश्चानेकैरवयवैरासमंतात्सम्यक्कृतः अनेकावयवत्वे चरमइति विशिष्योक्तिः कथमित्यतस्तु शब्देन विशिनष्टि देवलोके स्थितामनुष्याविशेषेण सौक्ष्म्येण दर्शनेयस्यांशां शित्वविशेषं द्रष्टुं शक्ताः स एव चरमो विशेष इत्याचक्षते प्रेक्षावंतः नृणां काणादीनां यतायेस्मादैक्यभ्रमः यतः परिमाणुर्नास्ति सपदार्थः परमाणुरिति भ्रांतिः तेषां भ्रांतिज्ञानं युक्तमिति दर्शयितुं नृणामित्युक्तं नाम्ना परमाणुर्विज्ञेय इत्यर्थः मनुष्यादेवलोकेऽपि विशेषेनैव दर्शने । अंशां शित्वविशेषं तु पस्पद्रष्टुं शक्नुयुः । चरमो विशेष इति तं मुनयो ब्रूयुरंजसा । परमाणुः सविज्ञेयः काणादाद्यानि रंशिनम् । अनंतांशयुतत्वेऽपि ब्रूयुर्भाति दर्शनात् । ततोऽपरमाणुत्वं तदंशानां तु यद्यपि । अनंतत्वाद्विवेकार्थमस्योक्ता परमाणुतेति वचनात् अस्यैव परमाणुत्वं नान्यस्येति ज्ञायते अतएव विज्ञेय इति १ अणुपरिमाणं निरूप्य महत्परिमाणं दर्शयति सत इति सतः परब्रह्मण एव यत्कैवल्यं यः कैवल्यभावः स परममहानित्यन्वयः कालतो देशतो गुणतश्चानंतत्वं सतः परब्रह्मण एव मुख्यमित्यर्थः सन्घट इत्यादौ सच्छब्दवृत्तिदर्शनादित्यतः पदार्थस्येति सदित्यनुवर्तते सत्पदमुख्याभिधेयस्य मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्याद्वाच्यमन्यच्च भण्यते अमुख्येष्वर्थशब्दस्तु नीचोपरिहितो भवेदिति वचनात् मुख्यस्योपपत्तावमुख्यस्वीकारायोगात् अणुतरवस्तुनिस्थितस्य सत्पदमुख्याभिधेयस्य तत्परिणामत्वेन भावं यदेव सप्तः शुषिणेत्यादौ दर्शनादित्यतः स्वरूपेण

गुणव्यत्यय एतस्मिन्मायावत्त्वादधीशितुः ॥ न पौर्वापर्यमिच्छंति नद्यां भ्राम्यद्भ्रमेर्यथा ३० देवासुरादयः क्षत्तः कल्पेस्मिन् ये प्रकीर्तिताः ॥ त एव नामरूपाभ्यामासन्मन्वंतरांतरे ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ चरमंस्तु विशेषाणामनेकासंयुतः सदा परमाणुः सविज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः १ सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ॥ कैवल्यं परममहानविशेषो निरंतरः २

पावस्थितस्येति स्वरूपमेवावष्टभ्यस्थितस्य स्वमहिम्नीति श्रुतिः जगदावरकस्य वासुदेवाख्यस्य हरेर्जगत्प्रविष्टरूपात् किंचिन्महत्त्वात् स्वरूपावस्थितत्वाच्च तद्व्यावृत्तिः कथमित्यतः कैवल्यमिति जगदावरणव्यापारोदासीनतया स्थितं तादृशरूपाणामनेकत्वात्कथं निर्णय इत्यतोऽविशेष इति तादृशपविशेषरहितः सर्वगतस्यापि प्रादेशमात्रतया स्थितत्वेन विशेषवत्त्वात्कथमविशेष इत्यतो निरंतर इति प्रादेशमात्रादिविशेषरहितः एतदुक्तं भवति परब्रह्मणः यः कैवल्यमावांढातः प्रावेष्टतदावरकं तस्यैव परमपुरुषादिरूपांतरतदेकदेशप्रादेशमात्रादिविशेषंच विना यत्सर्वगतं स्वरूपं तदेव परममहानित्युच्यते । कालकोटिविहीनत्वं कालानंत्यं विदुर्बुधाः । देशकोटिविहीनत्वं देशानंत्यं तथैव च । गुणानामप्रमेयत्वं स्वानंत्यं विदो विदुः । आनंत्यं त्रिविधं नित्यं हरेर्नान्यस्य केनचित् । तस्य सर्वस्वरूपेष्वप्यानंत्यं तु ब्रह्मणम् । तथापि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽपि विद्यते । परिच्छेदस्तथा व्याप्तिरूपेऽपि युज्यते । तस्यांचित्याहुतेष्वर्थाद्व्यवहारार्थमेव च । गुणतः कालतश्चैव परिच्छेदोऽनकुत्रचित् । व्याप्तत्वं देशतोऽप्यस्ति पूर्वरूपेषु यद्यपि । न च भेदः कचित्तेषामणुमात्रोऽपि विद्यते । तथापि विद्यतेऽणुत्वं तस्मादैश्वर्ययोगतः । तस्मादुद्व्यवतारार्थमव्याप्तत्वं च भण्यते । यत्तस्य व्यापकं रूपं परं नारायणाभिधम् । शून्यं ब्रह्मेति यत्माहुर्द्वितीयं सृष्ट्यतः । परमं पुरुषो नाम्ना मितं तद्देशतो विभोः । तृतीयं वासुदेवाख्यं जगदावरकमितम् । देशतो जगदाविष्टतुरीयं विष्णुनामकमिति वचनेन भं दमतीनां शंकोपद्रवाः परिहृता इति ज्ञातव्यं किंच सर्वगतस्यापि व्यापकपरमकालादिरूपया प्रकृत्या समव्याप्तावपि दाष्टांतिर्कैवर्भावात् तदप्यस्मिन्नवस्थानात् स्वरूपावस्थितस्येत्युक्तं । देव्यां कालादिरूपिण्या स्थितं ब्रह्मापि सर्वगम् । उच्यते नान्यगं यस्मादात्मवत्साहरेर्विभोः । महादिगतां यजुः दन्यगतमुच्यत इति च २

१ तस्य चरमत्वं नाम प्रमाणोक्तरीत्या देवलोकस्य मनुष्याणां विशेषाकारेण प्रत्यक्षत्वं प्रयोजकमहत्त्वाभावे रूपवैविध्याकमिति दर्शयितुं गच्छः । २ शका अनेति शेषः ।

उक्तमर्थदार्ष्टान्तिकेकरोति एवमिति सौक्ष्म्येपरमाणुत्वेस्थौल्येपरममहत्त्वेवर्तमानकालोप्येवमनुमितः कलामुत्तुर्वाद्यादिशास्त्रेणसाक्षिप्रत्यक्षानुगृहीतव्याप्तिमल्लिगज्ञानवताजनेनानुमितः ज्ञातइत्य
 न्वयः अनुमेतिद्वयग्रहर्पथाज्ञानचालिगजमित्याभिधानादर्थद्वयसंसेस्याति यावन्तं देवलोकस्थोमानुषस्त्वधारयेत् । महामज्ञोदेवजूकः सकालः परमाणुकः । सर्गाद्यैरनवच्छिन्नस्तदनन्तरइत्यपि । तथैवपर
 माणादिविशेषात्मापिनोभवेत् । पूर्वापरादिभेदेनसकालः परमोमहानितिशास्त्रवचनंचात्रप्रमाणं । यज्ञादिकर्मणाप्रीतदेवताप्रसादेनप्राप्तैश्वर्योमानवोदेवजूकइति । नकेवलमुभयविधः कालोनुमितः किंतु तदंत
 र्यामीतदारूपोहरिरपिअनुमितइत्यभिप्रेत्याह संस्थानमुक्तयेति विभुर्व्याप्तोभगवान्संस्थानभुक्त्यासंस्थानयोः परमाणुत्वेनपरममहत्त्वेनव्यवाच्छिन्नयोः स्थित्यातदंतर्यामित्वेनाव्यक्तोऽहंयः परमाणुः परम
 महानित्यनुमितइत्यन्वयः तत्रस्थित्वाकिकरोतीत्यतउक्तं व्यक्तभुगिति व्यक्तंतत्कालवृत्तिजगत्सृजतिपातिसंहरतीतिव्यक्तभुगिति यद्वा स्वसमानधर्मवत्त्वादव्यक्तं प्रकृतिरूपसंश्रयादौप्रवर्तयतीति अत्रवि
 शेषस्तु देशतः कालतश्चैववस्तुतश्चात्रिधाहरेः । यथानंत्यनचान्यस्यप्रकृतेर्देशकालतः । तथाशब्दस्यकालस्यदेशानंत्यंचकालतः । कालशब्दात्मिकासैवतथापेतुहरेः सदा । नास्याः सामर्थ्यलेशोपिज्ञा
 नानंदगुणेष्वपि । ज्ञेयस्तदवरोवायुः शेषवींद्रहरास्ततः । अवरास्ततइंद्राचागुणैः सर्वैर्नसंशयः । इतिवचनादवगंतव्यः । किंच कालांतर्यामिणः परमाणादिनामवाच्यत्वंतत्तद्विशेषभोक्तृत्वात्तदुक्तं अप्वादि
 कालसंस्थानभोक्तृत्वात्परमेश्वरः । अप्वादिनामवाच्योसौकालश्चेत्यभिधीयतइति ३ सामान्यतउक्तंविशिनाष्टि सकालइति यः कालः कालांतर्यामीहरिश्चपरमाणुतांचरमस्तुविशेषाणामित्याद्युक्तलक्षण
 वत्तांभुंकेसकालः हरिश्चपरमाणुर्वैइतिपरमाणुनाम्नावाच्यइत्युक्तस्मृतिप्रसिद्धमित्यर्थः सतोब्रह्मणोऽविशेषंस्वरूपंस्वरूपावस्थितकैवलयाद्यविशेषनिरंतरलक्षणंपरममहद्रूपंयः कालः कालांतर्यामीचभुंके

एवंकालोप्यनुमितःसौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम ॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः ३ सकालः परमाणुर्वैयोभुंकेपरमाणुताम् ॥ सतोऽविशे
 षभुग्यस्तुसकालः परमोमहान् ४ अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्रसरेणुस्रयः स्मृतः ॥ जालार्करश्म्यवगतः स्वमेवानुपतन्नगात् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंकेयः कालः सात्रु
 टिः स्मृता ॥ तत्रिभागस्तुवेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवः स्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवोज्ञेयजाम्रातास्तेत्रयः क्षणः ॥ क्षणान्पंचविदुः काष्ठांलघुतादशपंचच ७ लघू
 निवैसमात्रातादशपंचचनाडिका ॥ तेद्वेमुहूर्तेप्रहरः पञ्चमः सप्तवानृणाम् ८

सकालः कालांतर्यामिब्रह्मरूपंपरममहानितिनाम्नावाच्यं तस्यकालांतर्यामिणोपित्रिधापरिच्छेदाभावात् तदुक्तं सर्वत्रसर्वभोक्तापिविशेषादेवभोक्तृवत् । स्थितोहरिरचित्यात्मानिजैश्वर्यादजोविभुरि
 ति । अनेनसत्त्वपदार्थस्येत्यादिनायानिविशेषणानिपरममहतोब्रह्मणः कथितानितानिमहत्कालांतर्यामिणोपिसंतीत्युक्तंभवति तथाहि यः सच्छब्दस्यमुख्यार्थः परमाणादिकालांतर्यामिस्वरूपव्यावृ
 त्तस्तथामन्वंतरादिकालांतर्यामिस्वरूपव्यावृत्तस्ततोपिस्थूलपराधरादिकालांतर्यामिस्वरूपव्यावृत्तोपश्चात्तद्वत्त्वेपितदेकदेशाद्यवतारभेदव्यावृत्तत्वेनपरममहद्रूपभोक्तासपरममहानिति यावताकालेन
 परमाणुपरममहतोरुत्पत्तिप्रलयौ स्यातांतौकालौपरमाणुपरममहतावित्यपमर्थः प्रमाणशून्यत्वादुपेक्षणीयः ४ इदानींपरमाणुपरममहतोर्तरालकालावयवानां संख्यायोगेननामान्याह अणुर्द्वौविति
 द्वौपरमाणूमिलितौद्वयणुकनामकालः स्यात् उत्तरत्राप्येवमेवज्ञातव्यानि त्रयोद्वयणुकामिलितास्त्रसरेणुरुपणुकः कालः सोयमयोगिप्रत्यक्षसिद्धइत्याह जालेति जालंगवाक्षंतत्रवर्तमानार्करश्मिना
 वगतः स्वमेवानुपतन्नगात् इष्टिविषयं प्राप्यगतइत्यर्थः अत्रसर्वत्रतत्कालावयवांतर्यामित्वेनतत्तच्छब्दवाच्यत्वेनतत्तत्कालवर्तिद्वयप्रवर्तकत्वेनस्थितंसंखिदानंदलक्षणमनंतसंज्ञंस्वरूपमनुभवतीतिज्ञातव्यं
 अतएवसर्वत्रसर्वभोक्तेत्युक्तं ५ तासांविस्मृतांत्रुटीनांभागोभजनंपश्यसतांभागः तिस्रस्तुत्रयोवेधइत्युक्तंभवति ६ निमेषांअंगुलिस्फोटेनज्ञेयाः ताः काष्ठाः पंचदशलघु ७ पंचदशलघुनिनाडिका
 तेद्वेनाडिकेमुहूर्तविदुः पण्णाडिकाः प्रहरः सप्तनाडिकायाम् सूर्यमातिलक्षितराशिमेदादुनातिरेकाद्वेतिविकल्पः ८

नाडिकावधिवक्तुत्पात्रलक्षणमाह द्वादशेति द्वादशार्धैःपङ्क्तिःपङ्क्तिःकृतमुन्मानमुत्कृष्टमानंयस्यतत्द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः । चतुरंगुलदीर्घैःस्वर्णमापैःकृतच्छिद्रंक्रतुद्वारमेवंरचितंनाडिपात्रं
यावत्प्रस्थंजलंपिबेत्तावताकालेनप्रस्थंजलेस्थापितंतज्जलंपीत्वा निमज्जातिसानाडिकेत्यन्वयःइदमुक्तंभवति चतसृभिःकाकिणिकाभिःकृतोविंशांशः तैश्चतुर्भिर्यतोमापश्चतुरंगुलदीर्घैर्मापश्चतुष्टयेकृतेसाति
यावान्परिणाहःस्यात्तावतातत्कृतद्वारचतुष्टयेनषट्पलरूपेनाडिपात्रमतिशैत्यकलंकमांघ्रादिदोषवर्जितंनिर्मलंसमोष्णानित्यंसूर्यराश्मिसुतसंप्रवाहगतं वसंतकालीनंप्रयागगतंवाजलंपिबतिसकलोनाडिकेत्यु
च्यते तदुक्तं काकिणिकाचतुष्कंचविंशांशेत्याभिधीयते । कृष्णलेत्यपितंनुयुस्तैश्चतुर्भिस्तुमाषकः । चतुरंगुलदीर्घैस्तुक्रतेमापश्चतुष्टये । यावान्स्यात्परिणाहेनतावद्द्वारंविधीयते । प्रस्थस्यनाडिपात्रस्यष
ट्पलस्यशुभंजले । माराधिक्येनोदकेनक्षिप्रंतीर्भाविष्यति । अतिशैत्यकलंकेचमांघ्रनैवतुपूरणं । तस्माद्द्वसंतकालेचप्रयागस्थोदकेनच । नाडिशुद्धिःपरीक्षास्यादन्यथानैवसंभवोदिति । निर्मलेनसमोष्णे
ननित्यंसूर्याशुवारिणा । प्रवाहगेनकार्यास्यात्कालशुद्धिःसदैवविविच ९ उभेअहनीअहोरात्रे अहनीत्युक्तेहोद्वित्वं रात्रिर्नसिध्यतीत्यतउभेति । यत्रोभयोःसशब्दःस्यात्तत्तद्विवचनेप्युभइत्यभिधानात् १०
उत्तरलिङ्गापेक्षयातदित्युक्तं समनुष्यमासःपितृणामहोरात्रे तौद्वौमासावृतुः षट्कृतवोदक्षिणापनमुत्तरायणमितिसंज्ञिताः ११ दिविस्वर्गेदेवानांद्वेअयने अहनीअहोरात्रे रात्रिक्रियाभवाद्वात्रिरप्य
हःशब्देनोच्यतइत्यहनीइत्युक्तं मानुषद्वादशमासावत्सरः १२ सूर्यादिनवग्रहाणामभिन्यादिनक्षत्राणांभुवादितारकाणांचक्रस्थोमंडलस्थप्राणिनांपुण्यपापकर्मदर्शनादनिशंमिषणाद्भ्रमनाद्वाविकसना

द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः ॥ स्वर्णमापैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थंजलंपिबेत् ९ यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे ॥ पक्षःपंचदशाहानि शु
क्लःकृष्णश्चमानद १० तयोःसमुच्चयोमासःपितृणांतदहर्निशम् ॥ द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेअहनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशस्मृतः ॥ सं
वत्सरशतंनृणांपरमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहक्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजगत् ॥ संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः १३ संवत्सरःपरिवत्सरइडावत्सर
एवच ॥ अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरैवंप्रभाष्यते १४ यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्रमयन्स्वशक्त्यापुंसोऽभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः ॥ कालारूपयागुणम
र्धाकृतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबालिहरतवत्सरपंचकाय १५

द्वा मिषगतौविकासेचा । निमिषोविभुःपरमाण्वादिसंवत्सरावसानेनकालेनपर्येत्यजगदितिशेषः सर्वदादर्शनात्तस्यानिमिषत्वंविदुर्बुधाः । सततंगमनाद्वापिकालस्थस्यमहात्मनइति अनेनापिमुख्यतः
कालशब्दवाच्योहारिरितिसिद्धम् १२ तत्तत्संज्ञकालस्थत्वेनतन्निर्णयवृत्तेनतत्तन्नामवानित्याह संवत्सरइति सौरद्वादशमासाःसंक्रमणावसानास्तेषुद्वादशमासेषुस्थितः संवत्सरः द्वादशराशिषुवृह
स्पतेरावृत्त्यायःकालः तस्यद्वादशेभोगपरिस्थितिःसपरिवत्सराख्यः सप्तविंशन्नक्षत्राणितद्वादशमासेषुस्थितइडावत्सरनामा तिथीनांद्वादशावर्तोयोद्वादशमासरूपस्तत्रस्थितोहारिरनुवत्सरः अर्द्धां
षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्तद्वादशमासेषुस्थितोहरिवत्सरनामाकालांतर्यामीहरिरेवंरूपोभाष्यतइत्यन्वयः तदुक्तं इडावत्सरनामासौनक्षत्रद्वादशेश्चिंतः । तिथीनांद्वादशावर्तोयोहरिःसोनुवत्सरः । वत्सरोपः
स्थितस्त्वर्द्धांषष्ठ्युत्तरशतत्रये । गुर्वावर्तद्वादशांशेयःस्थितःपरिवत्सरः । सौरद्वादशमासेषुस्थितःसंवत्सरोहरिः । एवंसकालनामापिकालस्थःपरमेश्वरः । इतिस्मृतिसिद्धत्वादिवंभाहम् १४ वत्सरा
दिनामकरणप्रयोजनमाह यइति कालांतर्यामीहरिःकृतुभिःस्वमज्जाभिःस्वेच्छानुरूपाभिःकालारूपयास्वशक्त्याप्रकृत्यागुणमर्षांतत्त्वादिगुणाविकाररूपांसृज्यशक्तिलक्ष्यपदार्थविषयांप्रकृतिमुरुधोच्छ्रमय
न्सृज्यभयन्पदार्थान्वितन्वविस्तारयन्पुंसोऽभ्रमायान्नाननिवृत्तयेभूतानांभेदोप्येष्वकानिष्वचविवेकज्ञानंचस्मात्सत्तथाक्तः भूतानांप्येष्वचकानिष्वचज्ञाप्यैवज्ञादिवृत्तये । बोधयन्सृज्यशक्तिचकालस्थो
वर्ततेहारीतिच दिविन्योमिधावति सूर्यस्योभूत्वावेगेनगच्छति तस्मैवत्सरपंचकायसंवत्सरादिपंचकांतर्पामिगेबालिहरतकुरुतेत्यन्वयः अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् १५

विदुरउक्तार्थमनूयवक्तव्यार्थविज्ञापयतिपितृदेवेति येविदोज्ञानिनः कल्पात्लोकत्रयात् बहिर्महर्लोकदिषुवर्तमानाः स्युस्तेषांपरेषामुत्तमानांगतिस्थितिमाचक्ष्वेत्यन्वयः १६ मैत्रेयस्ववक्तव्यार्थेज्ञानपाठवमस्तीत्याह भगवानिति कालस्यकालांतर्यामिणोभगवतो गतिगमनवर्तनवेद ननुकुतःधीसाधीपुरममाणाज्ञानिनोपोगराद्धेनाष्टांगयोगसिद्धेनचक्षुषाविश्वंविचक्षतेभगवानपितेष्वेकइतिपचस्मादितिशेषः १७ महर्लोकदिस्थितानामायुर्वक्ष्यन्कृतादिचतुर्युगगतत्संध्याकालपरिमाणंवक्ति कृतमिति दिव्यैर्देवानांविद्यमानैः १८ एतदेवविवेचयति चत्वार्येति एवंकृतादिषुदशसहस्राणि एकैकह्रासक्रमेणसंख्यातानिद्विगुणानिशतानिअवशिष्टाद्विसहस्रगतशतानिकृतादिपूर्वापरसंध्यारूपाणिकलियुगपूर्वापरसंध्यामारभ्यद्विगुणानिज्ञेयानि तथाहि कलियुगपूर्वापरसंध्येशतं द्वापरपूर्वापरसंध्येद्विशतं त्रेतायुगपूर्वापरसंध्येत्रिशतं कृतयुगपूर्वापरसंध्येचतुःशतमेवंविशच्छतानांयुगेभ्योद्विगुणित्वम् १९ एवंतर्हि कृतादियुगत्वंकल्पकालस्योतितत्राह संध्येति शतसंख्ययोःसंध्यासंध्यांशयोरंतरस्थोपः कालोयत्रतत्तद्युगधर्मोविधीयतेतमेवयुगज्ञायुगमानमाहुः कृतादिषुसंध्याकालाःपूर्वापरकोट्यसंबद्धदूरस्थाः कालविशेषाःसंध्यांशाख्याइति २० कृतादिषुयोधर्मोविधीयतेसकिमवयवोवर्ततइतितद्वृत्तिप्रकारंवक्ति धर्मइति तपःसत्त्वंदयाशौचमितिचतुष्पान्मनुजानुद्दिश्येतिशेषः अन्येषुत्रेतादिषुस्वनामानुसारेणतपोविरोधनावर्धतावर्धमानेनाधर्मेणव्योतिहसतिक्रमेणेतिपोज्यम् २१ तत्रयेस्युःक

विदुरउवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम् ॥ परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्पाद्विदुः १६ भगवान्वेदकालस्यगतिंभगवतो ननु ॥ विश्वं विचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा १७ मैत्रेयउवाच ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् ॥ दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैःसावधानंनिरूपितम् १८ चत्वारित्रीणि द्वैकंकृतादिषुयथाक्रमम् ॥ संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच १९ संध्यांशयोरंतरेणयःकालःशतसंख्ययोः ॥ तमेवाहुर्गुगंतज्ञायत्रधर्मोविधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्तते ॥ सएवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्धता २१ त्रैलोक्यायुगसाहसंबहिराब्रह्मणोदिनम् ॥ तावत्येवनिशातातयन्निमीलतिविश्वसृक् २२ निशावसानआरब्धोलोककल्पोनुवर्तते ॥ यावद्दिनंभगवतोमनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वस्वकालंमनुभुंक्तेसाधिकामेकसप्ततिम् ॥ मन्वंतरेषुमनवस्तदंश्याःसुराः ॥ भवंतिचैतेयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान् २४ एषदैर्नदिनःसर्गोब्राह्मस्रैलोक्यवर्तनः ॥ तिर्यङ्मृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः २५

ल्पाद्विदुःइतिप्रश्नपरिहारमारभते त्रैलोक्यादिति त्रैलोक्याद्वहिराब्रह्मणोब्रह्मपर्यंतलोकपर्यंतमित्यर्थः तावत्पर्यंतवर्तमानंचतुर्युगसहसंब्रह्मणएकंदिनमाहुः तावत्येवचतुर्युगसहस्रीतस्यनिशायद्यस्यांनिशायांविश्वसृक्ब्रह्मनिमीलतिनिद्रामुद्रितलोचनोभवति २२ चतुर्युगसहस्ररूपनिशावसानेपुनर्ब्रह्मणोर्थापारब्धोलोककल्पःलोकानांजनानां तथाभूरादिलोकानांकल्पःसृष्ट्यादिलक्षणस्तावदनुवर्तते यावद्भगवतोब्रह्मणश्चतुर्दशमनून्भुंजन्भुंजानंदिनंस्पादितिशेषः दिनस्यभोक्तृत्वंनामोपचारमात्रं तत्रयज्ञादिमूर्त्यावर्तिणस्यहरेर्भूखण्डभोक्तृत्वमित्येतज्ज्ञापनायभुंजन्निमित्तिलिङ्गव्यत्ययः २३ मनूनांभोज्यमन्वंतरकालमाह स्वस्वमिति साधिकैकसप्ततिर्मनोःकालइत्यन्वयः सार्धाष्टदशलक्षवर्षाधिकैकसप्ततिचतुर्युगावसानंमनुकालइत्यर्थः तदुक्तं युगैकसप्ततेरुर्ध्वसार्धाष्टदशलक्षकं । वत्सराणांमनोभुक्तिःसहस्रंचतुरुत्तरं । शतानांप्रलयश्चैवपंचोत्तरमथापिच । आद्येषुषट्सुप्रथमेद्विसहस्रंप्रकीर्तितं । वत्सराणांमनोरंतएवमिन्द्रादीनांभवोदिति । मन्वंतरेष्वधिकृतमन्वादीनाह मन्वंतरोऽप्येति तद्वंश्याःमनुवंशभवाराजानः सुरेशाईन्द्रादयःयेचताननुईन्द्रादीननुचरंतोगंधर्वाद्याः एतेसर्वेयुगपदेककालएवभवन्तीत्यन्वयः २४ ब्राह्मोब्रह्मकृतःदैर्नदिनोब्रह्मणोदिनोदिनोऽप्येतिपमानः त्रैलोक्यवर्तयतीतित्रैलोक्यवर्तनःयत्रपरिणन्देर्नदिनसर्गेतिर्यगादीनांसंभवउत्पत्तिः २५

मन्वाद्योजगत्पालनादिकुर्वतीति यत्तद्गवदनुष्ठीतमेवेत्याह मन्वन्तरेष्विति सत्त्वंसत्त्वगुणं उदितपौरुषो नित्योदितपराक्रमः २६ जगत्पालनमेव भगवान्नियतं प्रलयइति मंदाशंका निवारयति त
मोमात्रामिति दिनात्यये ब्रह्मदिनापगमेरात्रिसमये भगवांस्तमोमात्रास्वनियततमोगुणप्रवर्तककालसंकर्षणरुद्रादिरूपमुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेन कालनाम्ना ब्रह्मणानुगतः कल्पप्रलयोदकेशेषे अनं
तमोगपर्येकेतूष्णीं निवृत्तजगद्वापा राभास्ते शेत इत्यर्थः ब्रह्मणा कालनाम्ना तु सहशेते हारीर्नो शि । इति वचनात्कालेनेति न प्रलयकालोत्र विवक्षितस्तस्य दिनात्ययइत्यनेन गतार्थत्वात् २७ देवदत्तस्वापविल
क्षणा भगवत्स्वापः कुतोऽस्मिन् अचराणामनवशेषां विनाशादित्याशयेन तल्लयप्रकारं वक्ति ॥ तमेवेति लोके निमुक्तशशिभास्करे सति ब्रह्मणि च शयान इव हरिं प्रविष्टे सति तन्निशाया मनुवृत्तायां सत्यां भूरादयो
लोकास्तं ब्रह्माणमनुविलीयन्ते । अनुविधीयन्ते इति पाठे शयानं हरिं अनुविधीयन्ते ब्रह्मणा सहसुप्ताः कियन्ते इत्यर्थः २८ तमेवल्यं स्पष्टयति त्रिलोक्यामिति संकर्षणमुखा निर्गताग्निना शक्त्या ज्वालन
या ऋग्वाद्योमहर्लोकनिवासिनः तस्मान्महर्लोकज्जनलोकं पदायांति २९ तावत्तदा विषसिधवः संकर्षणमुखविषसंमिश्राः सप्तसिधवः उत्कटाटोपोपस्य सतथा अतएव चण्डः उत्कटाटोपश्चासौ

मन्वन्तरेषु भगवान् विभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः ॥ मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ॥ कालेनानुगतः शेष आ
स्तेतूष्णीं दिनात्यये २७ तमेवानुविलीयन्ते लोका भूरादयश्च यः ॥ निशाया मनुवृत्तायां निमुक्तशशिभास्करे २८ त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणा
ग्निना ॥ यां तूष्मणामहर्लोकज्जनं ऋग्वाद्योर्दिताः २९ तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पांते विषसिधवः ॥ प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः ३० अंतःसत
स्मिन्सलिले आस्तेनंतासनो हरिः ॥ योगनिद्रामीलिताक्षः स्तूयमानो जनालयेः ३१ एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ॥ अपेक्षितमिवास्यापि परमा
युर्वयः शतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ॥ पूर्वः परार्धोपक्रांतो ह्यपरार्धोऽवर्तते ३३ पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ॥ कल्पो य
त्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेति यं विदुः ३४ तस्यैव चांते कल्पो भूयं पाद्ममभिचक्षते ॥ यद्वरेणाभिसरस आसीत् लोकसरोरुहम् ३५ अयंतुकथितः कल्पो द्वितीयस्या
पि भारत ॥ वाराहइति विख्यातो यत्रासीत् सूकरो हरिः ३६

चण्डश्चोत्कटाटोपचण्डस्तादृशेन वातेनेरिता उभयता उर्मयोऽप्युतेतथोक्ताः । आटोपः कोलाहलः ३० कल्पप्रलयोदकेश्वरैः स्थितिप्रकारं वक्ति अंतरिति अनन्तासन इत्यनेन हरिः स्वापः प्रलयार्थमुपचर्यते ननु ता
त्त्विकदत्तुपगम्यते ३१ एवंविधाहोरात्रवर्णनेन किं प्रयोजनमत्राह एवमिति अस्य ब्रह्मणोऽप्येवंविधैरहोरात्रैर्वयःशतं परमायुस्तथापि पुनरपेक्षितमिवेत्यन्वयः कीदृशैः कालनाम्नाः सूर्यादिर्यामिणो हरेर्गत्पोपल
क्षितैः ब्रह्मकालस्य सूर्यगत्योपलक्षणं मनुष्यकालस्य तु दशर्नामिति विवेकः अस्म्येति न परमात्मन उच्यते । नापुमानं भगवतः कस्मिन् रूपोऽपि विद्यते । अनादित्वाद्ब्रह्मत्वादनन्तत्वात् सतोऽप्यय इति वचनेन हरिः अ
लिप्तापुर्निषेधाद्ब्रह्मणोऽदिनमिति तस्य प्रस्तुतत्वाच्च ३२ ब्रह्मण आपुरधुनैव तावद्भूतमिति ज्ञापयितुं तदापुर्विभजति पदार्थमिति ३३ पत्रयस्मिन्कल्पे स ब्रह्मा सर्वस्यात्प्रथममभवत् पाश्चादेकल्पे पुन
प्राच्युत्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मोत्पत्तेर्प्राथम्यब्रह्माणं वाशब्दब्रह्मेति वेदवैयर्थ्यमिति विदुर्नामिति विशेषः ३४ प्रथमपरार्धवसाने कल्पमाह तस्यैवेति पञ्चस्मिन्कल्पे ३५ द्वितीयपरार्धस्यायं कल्पमाह अपामेति द्वितीय
परार्धस्यायं वाराहइति विख्यातः प्रथमः कल्पः ३६

हरेः कालमितापुर्माननास्तीति ध्वनितमिदानीं स्पष्टयति काल इति निमेषखिलवद्व्युपचर्यते ननु परमार्थः हरेरिति शेषः तस्य निमेषोऽस्ति चेत्तद्धर्मत्वेन कालाभिभूतत्वमायातमिति मंदांशं कां प्रत्याह अव्याकृत
 स्येति यः परमाण्वादिर्द्विपरार्धातस्तवेरितः कथितः पञ्चधा भ्रातृलोकानां मानिनां ममाहमेत्यभिमानवतां ब्रह्मादीनां प्रभुरन्यथा कर्तेश्वरः सकालो भूमादेशतः कालतो गुणतश्च पूर्णस्य नैवेष्टे नैवेष्टे प्रभुर्नान्यथा
 कर्तुं समर्थश्चेति यस्मात्तस्मादज्ञबोधनाय निमेष इत्युक्तमत एवोपचर्यत इत्युक्तं । भूमत्वमुपपादयति अव्याकृतस्येत्पादिना अव्याकृतस्य निमेषादिविकाररहितस्य परिच्छिन्नत्वेन विकारसंभवः स्यादित्यत उक्तं
 अनंतस्येति देशाद्यंतत्र परहितस्य आकाशे नीलिमोदेतीति श्रुतेरनंतस्याप्याकाशस्येव जनिमच्च किं न स्यादत उक्तं अनादेरिति कारणशून्यस्य विचित्रजगत्सु एकैकारणं न स्यादत उक्तं जगदात्मन इति
 जगत्स्वामिनः हीत्यनेनानादित्वादमध्यत्वादनंतत्वादिति हेतुत्रयं स्मृत्युक्तं सूचितं अत्र कालशब्देन बहूनामभिधेयत्वेऽपि सर्वसंहर्त्री श्रीदुर्गेवाभिधीयते तस्या एव ब्रह्मादिप्रभुत्वादप्यथा चेतनसन्निधानरहित
 स्य पाषाणादेरपि प्रभुत्वं स्यान्न चेदं कापि दृष्टमित्यभिप्रायेणाचार्यैः यमः कालो मानुषाणां तस्य कालः सुदर्शनः । तस्यापि रुद्रस्तत्कालो ब्रह्मादुर्गापितस्य त्वित्याद्युदाहृतम् ३७ ३८ प्रकारांतरेण भगवन्माहात्म्यं क
 थयति विकारैरिति अंतर्देशेन्द्रियपंचभूतमन आख्यैः षोडशविकारैर्युक्तः दशेन्द्रियाणि च मनोभूतान्यंङगता नितु विकारा इति वचनात् बहिर्द्विगुणया विशेषनाम्न्यापुथिव्यावृतः ततः परत आदिशब्दगृहीतैः
 दशोत्तरैः अप्रत्येजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्त्वप्रकृतिभिः पृथिव्या सहाष्टप्रकृतिसंज्ञांगतेरावृतः । पृथ्वीविशेष इत्याहुः शब्दादनिर्बहुत्वतः । सा सूक्ष्मत्वाद्गुणोत्पदं द्विगुणानुदशोत्तराः । अबादयः प्रकृत्यंतामष्ट

कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ॥ अव्याकृतस्यानंतस्य ह्यनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धात ईरितः ॥ नैवेष्टे सप्रभुर्भूम्न ईश्वरो ध्या
 ममानिनाम् ३८ विकारैः षोडशभिर्युक्तो विशेषादिभिरावृतः ॥ आंङकोशो बहिर्यं पंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९ दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ॥ ल
 क्ष्यते तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽंङराशयः ४० यमाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥ विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ४१ इति श्रीभागवते महापुराणे
 तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ४१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितः क्षतः कालाख्यः परमात्मनः ॥ माहिमावेदगर्भोऽथ दक्षाक्षी त्रिबोधमे १

प्रकृतयः स्मृताः । इति च । कियत्संख्याविस्तार इत्यत उक्तं पंचाशदिति एवं विधोऽंङकोशोऽयं यत्र हरौ प्रविष्टः परमाणुवल्लक्ष्यते तस्मिन् अंङकोशे तर्गताश्चान्ये च कोटिशो हरेः शरीररूपा अंङराशयोलक्ष्यंते ३९ ४०
 परमाणुपरममहच्छब्दवाच्यः पदार्थः साक्षात्परापण एव न पार्थिवान्यतम इत्याह यमिति यमं डाधारं भगवंतं भक्षरं ब्रह्म सर्वकारणानां ब्रह्मादीनामपि कारणमाहुः तस्य महात्मनो महत्परिमाणोऽपेतस्य
 साक्षात्पुरुषस्यात्पंताणुतरशरीरेषु सरणाद्वर्तमानात्पुरुषनाम्नो विष्णोरप्यंङकोशः परं धाम केवलं गृह्यते । इति शब्देन तदंतर्गता अंङराशयोऽपि गृह्यते वर्तमानाः एकमेवांङबहुत्वेन प्रत्येकं रोमकूपगतत्वाद
 नंतमित्यादिविशेषस्मृतिप्रसिद्धं सूचयति तदुक्तं अंतर्गताः शरीराणि शरीराणां बहुत्वेन अतीतानागतैस्तथा । अस्पृशेदेव कार्येषु प्रतिप्रतिचदर्शनात् । विष्णुसामर्थ्यतोऽंङानां बहुत्वं नान्यथा भवेदिति ।
 एकमेवांङबहुत्वेन प्रत्येकं रोमकूपगम् । ब्रह्मापश्यत्तथात्मानं हरेस्तेषु पृथक्पृथगिति च । अतीतानागतवर्तमानानंतब्रह्मादिपरमभागवतैरेनवरतागणिता चैत्यमाहिमत्वादायुर्मानहनित्वात्तस्मिन् देशे कालगुणानं
 त्यज्ञानस्यानंतकालीनतत्सामीप्यादिनिर्वाणमुख्यसाधनत्वात्तस्मिन्निरीतिशयभक्त्या तज्ज्ञानं सर्वथा संपाद्यं मुमुक्षुणेति भावः ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां द्वादशो
 ध्यायः ॥ १२ ॥ अत्र हरेरानंतज्ञानं यथामीति जनकत्वेन मुक्तिसाधनं तथा ब्रह्मादितारतम्यज्ञानं चेत्पेतदर्थं षष्टिप्रकारः कथ्यते तत्राविद्यायाः हेतुषु प्राथम्यात्तत्तद्विषयं वृत्तमनूचयत्तद्व्यर्थं प्रतिजानीते इतीति १

१. सात्पर्यगतं स्वभावमिदं तथा च शरीराणि । अंतर्गताः प्रविष्टाः विष्णुशरीरबहुत्वेन तद्गतानां अंङानां बहुत्वमित्युक्तं भवति ॥

आदिकृद्वाअग्रेतमःससर्जैत्यन्वयः अथमोहादिकमत्रैकवचनंनयथातारत्तम्येनसृष्टिरितिज्ञापनायेतिज्ञातव्यं । क्रमस्तु । तपस्तुशार्धरंप्रोक्तंमोहश्चैवविपर्ययः । तदाग्रहोमहामोहस्तामिस्रःक्रोधउच्यते । मरणं त्वंधतामिस्रमविद्यापंचपरिवेकेत्युक्तएव । तमोज्ञानंविपर्यासोमोहोऽन्येतुतदाग्रहाइतिवचनात् । एषामूलकारणमाह अज्ञानेति आज्ञानादृष्टिर्घटितेतथा २ अविद्याहेयेत्याशयेनाह दृष्टेति ततस्तर्हिदृष्टिर्निवृत्ताकिनेत्याह भगवद्व्यानेति अनेनसर्वप्रायश्चित्तरूपोपायःभगवद्व्यानमिति सूचितम् ३ आत्मभूर्ब्रह्मावसिष्ठादिव्यावृत्त्यर्थंनिष्क्रियानितिपरमहंसान् ४ ऊर्ध्वरेतसइत्यनेनैवस्वाज्ञाविमुखा एतद्विज्ञानमपिब्रह्मादृष्ट्यंतरकरणाशयोवक्ति तानिति स्वोविष्णुस्तस्मादुद्भूतवानितिस्वभूतसृष्टिकर्म मोक्षधर्माणोनिवृत्तिमार्गस्थाः ५ कथमवज्ञातइत्यतउक्तं प्रत्यारूपातेति निरस्तमनुशासनमाज्ञा करणंयैस्तेतथातैःचुक्रोधेतिशेषः क्षणिकोयंकोपश्चतुर्मुखस्वयनदीर्घकालीनइतिभावेनाह क्रोधमिति ६ प्रजापतेर्ब्रह्मणःसचासौमन्युःक्रोधःतन्मन्युःसद्योनियमनात्पूर्वक्षणमेवक्रोधसमयेभुक्कुटीनीलशि

ससर्जाग्रेथतामिस्रमंधतामिस्रमादिकृत् ॥ महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिनात्मानंबह्वमन्यत ॥ भगवद्व्यानपूतेनम नसान्यांस्ततोसृजत् ३ सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः ॥ सनत्कुमारंचमुनिनेष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृजत्पुत्रकाः ॥ तन्नै च्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोवज्ञातःसुतैरेवंप्रत्यारूपातानुशासनैः ॥ क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोपिभुवोर्म ध्यात्प्रजापतेः ॥ सद्योजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ७ सर्वैरुददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः ॥ नामानिकुरुमेधातःस्थानानिचजगद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्भोभगवान्परिपालयन् ॥ अभ्यधाद्रद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिति ९ यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ॥ ततस्त्वामभिधास्यंति नाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिद्रियाण्यसुर्योमवायुरग्निर्जलंमही ॥ सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्येकादशैवते ११ मन्युर्मनुर्महानासोमहाविश्वक्रतुध्वजः ॥ मरुतेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्दंतिरशलोमाचनियुत्सर्पिरिलांबिका ॥ इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १३ गृहाणैतानिनामा निस्थानानिचसपोषणम् ॥ आभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादिष्टःसगुरुणाभगवात्रीललोहितः ॥ सत्वाकृतिःस्वभावेनससर्जात्मस माःप्रजाः १५ रुद्राणारुद्रसृष्टानांसमंताद्भसतांजगत् ॥ निशाम्यसंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत १६ अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम ॥ मया सहदहंतीमिदिंशश्चभुभिर्बलवर्णैः १७

रानेत्रोहितस्यादित्यतोनीललोहितइति कारणगुणाःकार्येसमवपंतीतिन्यायात् अनेनसद्योजातोनीललोहितइतिनामद्वयंनिरुक्तम् ७ लोकेबालस्वभावप्रवर्तनायतस्यतंवक्ति सवाइति इंद्रादिदे वानांपूर्वजः ८ पाद्भोब्रह्मा मारोदीरितिपदम् ९ प्रधाननामाह यदिति १० हन्मनः ११ नामानीतिनामबहुलस्यप्रार्थितत्वात्कथंरुद्रेत्येकनामकरणमितितत्राह मन्युरिति मरुतेताःमरुताभिः । मरुताभिः कृष्णवर्त्माशुचिर्वह्निरुषर्बुधः । धूमध्वजश्चित्रभानुर्दहनोद्वपवाहनइत्यभिधानात् वह्निर्वीर्यइत्यर्थः ऊर्ध्वरेतस्त्वादिव्रतधारणादृतव्रतः । ऊर्ध्वरेतंविदूषाभंशंकरंनीललोहितमितिभुविः १२ रुद्राण्योरुद्रभा यांस्तेतुभ्यंदत्ताइतिशेषः १३ सपोषणमितिक्रियाविशेषणं पुष्पात्पनयागार्हस्थ्यधर्मेभितपोषणाभार्या प्रजानांपतिरसियच्चस्मात्तस्मात्प्रजाभवेत्पतित्वमपिगच्छतीति १४ गुरुणाप्रहृष्टासत्वाकृ तिर्वीर्याकृतिःसत्त्वबलमाकृतिर्भूतिःस्वभावेनोग्रवादिगुणैरात्मसमाः १५ १६ १७

प्रवृत्तकर्मनिवार्यपुनः किं व्यधत्तेति तत्राह तप इति तपो बहुविधं तत्रेदं को ह शमत्राह सर्वेति भगवद्गुणस्मरणलक्षणं तप आतिष्ठेत्यर्थः तप आलोचन इति धातोः सृष्टावनुपयुक्तेनानेन किमिति मा भूच्छंकेति व
किं तपसेति भवांस्तपसैव यथा पूर्वतथेदं विश्वं सृष्टासंभविष्यतीत्यन्वयः १८ निर्विषयेनानेन किमिति तत्राह तपसेति स्वविषयेण तपसोपलब्धस्य हरेः प्रसादेन लब्धज्ञानो भवान्सृष्टासंभविष्यतीति भा
वः सूर्यादिज्योतिर्वैलक्षण्यात्परं तर्हि निराकारं किनेत्याह भगवंतमिति ऐश्वर्यादिगुणशालिनं तर्हि किं न दृश्यत इत्यत उक्तं अधोक्षजमिति अबाह्येन्द्रियज्ञानविषयं तर्हि शशशृंगतुल्यमित्यत उक्तं सर्वेति
नान्विदं जीवदत्तं किनेत्याह अंजसेति इदमेव तत्त्वं नान्यदित्यर्थः । अंजसात्वारिते तत्त्वेऽप्यहो दुतखेदयोरित्यादवः । तच्चेप्यद्वांजसाद्वयमित्यप्रश्नश्च १९ सत्त्वाकृतिः स्वभावेनेत्युक्तसत्त्वस्वभावो
स्य स्पष्टः गुर्वाज्ञाकरणादिति भावेनाह एवमिति वनं जलम् २० तपस्तप्त्वारुद्र एव सृष्टिशेषं करिष्यतीति मत्वा ब्रह्मणा तूष्णीं स्थितं किं तत्राह अथेति भगवतो हरे रजोमिश्रसत्त्वशक्त्या युक्तस्य चतुर्मुखस्य अंगे
भ्य इति शेषः २१ किं नामानस्त इति चोच्यमानवकाशायाह मरीचिरित्यादिना २२ कस्मात्कस्मादंगादेशां जन्मेति तत्राह उत्संगादिति उत्संगादूरोः सकलतत्त्वनिर्णायके स्मिञ्छास्त्रेऽप्यथा तारत
म्यसृष्टिकथनं दुष्टजनमोहनाय तस्यापि शास्त्रतात्पर्यार्थत्वात् महतां प्रियत्वाच्च सृष्टेश्च बहुविधत्वात् तत्सृज्यानां च बहुरूपत्वादतो निर्णायकं ग्रंथानुसारेणास्पतात्पर्यमवगंतव्यं । तदुक्तं । कालतो वलतश्चै

तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूत सुखावहम् ॥ तपसैव यथा पूर्वे सृष्टा विश्वमिदं भवान् १८ तपसैव परं ज्योतिर्भगवंतं मधोक्षजम् ॥ सर्वभूतगुहावासमंजसा विंदते पु
मान् १९ मैत्रेय उवाच ॥ एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिम् ॥ बाढमित्थमुपामंज्य विवेश तपसेवनम् २० अथाभिधाय तः सर्गे दशपुत्राः प्रजज्ञिरे
भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरुग्रंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः २२ उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षो गुप्ता
त्स्वयं भुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचिकरा क्रतुः २३ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोः क्रुषिः ॥ अंगिरा मुखतो क्षणोत्रिर्मरीचिर्मनसो भवत्
२४ धर्मस्तनादक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् ॥ अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युलोकं भयंकरः २५ हृदिकामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वा
क्रुसिं धवो मेहान्निर्ऋतिः पायो रवाश्रयः २६ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वसृजो जगत् २७

ज्ञानानंदातिकैरापि । सर्वैर्गुणैर्विष्णुरेव श्रेष्ठस्तद्वरारमा । अनंतांशेन कालानुसमा तस्याश्चतुर्मुखः । अवरो बहुलांशेन तत्समो वायुरुच्यते । निषमाद्वायुरेवैको ब्रह्मत्वं याति नापरः । तस्मात्समानतामुक्तौ वायुत्वोक्तौ
चिदूनता । दशवर्षतु तत्पश्चाज्जननं तस्त्रिंशोरपि । आनंदादिस्तदशांशः कालः संवत्सरात्परः । यावत्पश्चाज्जनिस्तावत्पूर्वदेहस्यो भवेत् । ब्रह्मवाय्वोस्तु पेदेऽप्यौ तदशांशः सुखादिकः । शेषस्पगुरुडस्यापि कालो
दिव्यसहस्रकः । शेषरुद्रौ ब्रह्मवायू यथा तद्वत्परस्परम् । तदेव्यस्तदशांशः स्युस्ततांस्विद्रादपोमताः । एवंमुक्तौ च पूर्ववनान्यथा कचिद्विष्यते । अन्यथोक्तिर्यत्र च स्यात्तन्मोहार्थं भविष्यति । पूर्वापरविपर्ययो
बहु रूपत्वहेतुतद्विचिन्नात् । इंद्राद्याः सनकाद्याश्च दक्षाद्यापेपि चापरे । ऋषयो मनवो देवास्तद्वंश्यापेच केचन । उमाया अवराः सर्वैर्गुणैः सर्वैरसंशयः । तत्समो न भविष्यो वानभूतोद्यतनोपि वा । अतेहोरवस्य वायु
शेषवांश्चान्संभार्यकान् । शंकरं चेति वेत्तव्यमन्यन्मोहार्थमुच्यत इत्यन्यत्रापि २३ २४ यत्र पश्य धर्मस्य गृहेनारायणः स्वयं हरिर्नरनारायणकृष्णनाम्ना जात इति शेषः यस्मादधर्मान्मृत्युर्वेदविषयमलक्षणः
२५ उत्पत्त्यनंतरमपि स्वकारणमुक्त्वानतिष्ठतीति हृदीति अधरदच्छदाधरोष्ठात् वा रुन्मानुषी पायो गोलकात् अधाश्रयः दुःखाद्यभिमानौ २६ शरीरच्छायायाः कर्दमोऽप्यन्योस्तीति देवहूत्याः
पतिरिति संक्षिप्य फलितमाह मनसदाति २७

भगवन्महत्तत्त्वविद्विर्मेहद्विरसुरजनमोहनकर्तव्यमिति नियमवेक्षमाणस्य ब्रह्मणः कामिजनविह्वलप्रकारमाह वाचमिति दुहितरंशुंगाररसदोर्धातन्वीसुंदरी अकामामकुत्सिता वाचमानुषी नोन्माकं
 श्रुतं वार्तामात्रं न तु तथ्यमित्यर्थः २८ भगवदुपासनया तेन तत्र नित्यसन्निहितमनस्कत्वाददुष्टमनसः स्वयं भुवो दुष्टजनमोहनरीतिमाह तमिति २९ कथमनुवर्तितत्राह नेति यो गजं काममनिशुस्वां
 दुहितरंगच्छेत्तस्य एतत्कर्मपूर्वस्त्वदन्यैर्न कृतं येन परेष्वप्युत्तनास्तेऽपि न करिष्यंतीत्यन्वयः ३० ननु पामरस्येदं दुष्कर्मप्रवृत्तदुष्कर्मैर्धनभस्मकिरणसमर्थस्य नमद्विधस्येति तत्राह तेजयिसामिति एकस्य
 चेदिदं दुष्कीर्तिकरं न बहूनामिति मंदाशं कानिरासाय ते जीयसामिति बहुवचनं बहुभिरनुष्ठितमपि सुरापानं यथानिघंत्यार्पीति हि शब्देन लोकप्रसिद्धिं सूचयति इतोऽप्यनुपपन्नमित्याह यद्वृत्तमिति अनेन जग
 दुरुत्वेनैतत्त्वद्वृत्तकरणेनेतरेषामनर्थः स्यादिति ध्वनितम् ३१ क्रोधभीत्यासां त्वयं तोनमंत्याशयेनाह तस्मादिति संलापेन प्रार्थयमाना इति भावेनाह यद्वृत्तेन स्वेन स्वयंप्रतिभासमानेन रोचिषा ज्ञानेना
 त्मस्थं परमात्मस्थामिदं विश्वं व्यंजयामास स ब्रह्मा स्वसृष्टं धर्मपातुमर्हतीत्यन्वयः ३२ त्यागात्यागौ त्वितरप्रार्थनयामहतां स्वभावइति भावेनाह स इत्यमिति अद्यापि सहा स्थितत्वात्नेपं निजा सरस्वती किं त्वन्यैव
 त्यक्ता सा केति मंदाशंका । यां तत्पाजविभुर्ब्रह्मा मानुषी वा कृतुसां स्मृता । सरस्वती निजा भार्या देवी वाचं तु वां विदुरीति वाक्येन परिहर्तव्या ३३ दिश इति दिक्स्थानालक्ष्यं ते अन्यथामानुषीति विशेषोक्ति

वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयं भूर्हरती मनः ॥ अकामां च कमेक्षतः सकाम इति नः श्रुतम् २८ तमधर्मे कृतमतिं विलोकयापितरं सुताः ॥ मरीचिमुख्या मुनयो विलं
 भात्प्रत्यषेधयन् २९ नैतत्पूर्वैः कृतं त्वदनकरिष्यंति ये परे ॥ यः स्वां दुहितरंगच्छेदनिगृह्या गजं प्रभुः ३० ते जीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोकं यं जगदुरो ॥ यद्वृत्त
 मनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय कल्पते ३१ तस्मै न मो भगवते यददं स्वेन रोचिषा ॥ आत्मस्थं व्यंजयामास स धर्मपातुमर्हति ३२ स इत्थं गृणतः पुत्रान् पुरो दृष्ट्वा
 प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्तन्वीं तस्या जव्रीडितस्तदा ३३ तां दिशो जगृहुर्वोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ कदाचिद्व्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसं श्वतुर्मुखात् ३४
 कथं स्तक्ष्याम्यहं लोकान् समवेतान्यथा पुरा ॥ चातुर्होत्रं कर्म तं त्रमुपवेदनयैः सह ॥ धर्मस्य पादाश्च त्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ ॥ विदुर उवाच ॥ स वै वि
 श्वसृजामीशो वेदादीन् मुखतो सृजत् ॥ यद्यद्येना सृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपो धन ३६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ऋग्यजुः सामाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः ॥
 शस्त्रमिज्यांस्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात् क्रमात् ३७

वर्षथास्यात् तथा च यद्यस्या उत्पन्नं नीहारं रूपं तमो विदुरीत्यर्थः वेदादितदभिमानिनीनां सृष्टिर्विरितेति सुप्रप्रतिबुद्ध इव तत्सृष्टिकथयति कदाचिदिति चतुर्मुखोदिति चतुर्भ्यो मुखेभ्य इत्यर्थः ३४
 चातुर्होत्रकर्मदिकमपि भगवद्व्यानपूर्वकं सृष्टत्वाद्वास्तवमिति भावेनाह कथमिति कर्मणा समवेतानुपपन्नान् लोकान् कथं स्तक्ष्यामीति व्यापतो ब्रह्मणो वाचा कर्म तं त्रं कर्मशास्त्रं स मुत्पन्नं उपवेदस्मृतिलक्ष
 णेनैवेकपोद्घातग्रंथैः सह अत्र विशेषस्तु अभिमानिनः शब्दतश्च ब्रह्मा वेदान् ससर्जह । यत्पार्थिवत्वेनावाचात्तथा सर्वाभिमानिनः । इतिहासपुराणेतु श्रुत्वा हरिमुखात्स्वयम् । भारतादीन् विनापि आहारेणान्ये
 श्रनिमित्तान् इत्यनेन ज्ञातव्यः आश्रमवृत्तयः आश्रमाश्च तदाचाराश्च ३५ विदुरः स्वयं विभागं जानन्नपि लोकहितार्थं विविच्य वक्तव्यमिति पृच्छतीत्याह विदुर इति ३६ मैत्रेयोऽपि लोकहिताय विस्तार
 तो विदुरप्रश्नं परिहरतीत्याह ऋग्यजुरिति पूर्वादिभिः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्प्रदेशभिः शस्त्रं त्रं ऋग्वेदगताभिर्ध्यां त्रं प्राणं रतुतिस्तोमं त्रं प्रीत्याय वेदगो स्तोमः क्रियमाणं कर्म पुरतः क्रियमाणस्तु
 तिविशेषः अन्यदा क्रियमाणास्तुतिः प्रायश्चित्तमाथर्वणं व्यधात् विभागं कृतवान् वेदानां पूर्वमेवोद्धृतत्वात् ३७

आपुर्वेदवाहदं धनुर्वेदमापुधविद्यां गांधर्वभरतशास्त्रं स्थापत्यंतज्ञशास्त्रं ३८ इतिहाससहितपुराणं शब्दतत्परचननत्वर्येतः तस्यवीदिकत्वात् वेदस्यव्यक्तिमात्रमेवकरणं नचजनिवादिनोवाक्य
स्याविषयत्वेनाप्रामाण्यं तस्यस्वामिमान्युत्पत्त्याचरितार्थत्वात् अभिमानिनः शब्दतत्परश्चावेदान्तससर्जहेत्यावे । सर्वदर्शनः सर्वज्ञः अनेनब्रह्मोक्तस्यासिद्धमूलत्वंदर्शितं सर्वोपिदर्शनानियस्मादुत्पन्नानिस
तथोक्तइतिवा ३९ षोडश्यादयोयज्ञविशेषाः तद्वेदः कल्पतोबोद्धव्यः अथपुराण्याभिधुतादिकंद्वयंद्वयंचदक्षिणादिवक्त्रेभ्यउत्पन्नम् ४० तपआदिधर्मपादानामपिवक्त्रचतुष्टयाज्जन्मेतिज्ञातव्यं यथासं
ख्यं ब्रह्मचर्याद्याश्रमांश्रपूर्वादिवक्त्रेभ्यः ससर्ज भैक्ष्यचर्यादिवृत्तिभिः सह ४१ यथासंख्यमित्यनेनाश्रमचतुष्टयावातरभेदोपिविवक्षितस्तत्रब्रह्मचर्याश्रमावांतरभेदमाह सावित्राश्रमिति गुरुकुलेब्रह्मचारिणो
द्वादशवर्षपर्यंतमध्ययनकर्मसावित्रं । प्राजापत्यं ब्रह्मचर्य एकभार्यतुंगमनं । प्राजापत्यं ब्रह्मचर्यमेकभार्यतुंगमितेतिवचनात् । ब्राह्मं ब्रह्मचर्यं यावद्विवाहमध्ययनं बृहन्नाम ब्रह्मचर्यं यावज्जीवं वैश्विकं । गृहगृहस्था
श्रमेपीत्येवंचातुर्विध्यं । वार्तायायावरं भैक्ष्यचर्यं विशेषः । असंचय एकाहित्वं तत्तद्दिनार्जितव्रीह्यादेस्तद्दिन एवव्ययः । शालीनंतु वत्सरपर्यंतं स्ववृत्तिहेतोः कुसूलमंजूपादिषुव्रीहिधान्यादिग्रहणं शिलाच्छ
स्तुव्रीहिसस्यक्षेत्रेषुगलितव्रीह्यादिनादेहयात्रावर्तनं । वार्तायायावरं ज्ञेयमेकाहित्वमसंचयइति ४२ वनेवानप्रस्थाश्रमे । वैखानसामूलभक्षाः फलभक्षा उर्दुवराः । वाल्खिल्याः सर्वभक्षाः फेनपावत्सफेनपा ।
इत्यनेनव्याख्यातोयं श्लोकः । वत्समुखगलितपयः फेनपानेनजीवंतः । न्यासेयत्याश्रमेपूर्वकुटीचक्रः कुट्यांस्वगृहएवपुत्रादिदत्तात्रादिनाचकतेवृत्तिरिति अलंबुद्धिमाप्नोतीति । चक्रवृत्तावितिधातुः । द्वितीयो

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः ॥ स्थापत्य चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणंच पंचमं वेदमीश्वरः ॥ सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः समृजे सर्वदर्शनः ३९ षोडशयुक्थ्यौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्याग्निष्ठुतावथ ॥ आपोऽर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ४० तपःशौचं दयासत्यं धर्मस्येति पदानि च ॥ आश्रमांश्च यथा संख्यमसृजत्सहस्रं तृतिभिः ४१ सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा ॥ वार्तासंचयशालीनं शिलोच्छ्रय इति वैश्वदेव ४२ वैश्वानसावालखिल्यो दुर्बराः फेनपावने ॥ न्यासे कुटीचकः पूर्वबहूदोहंसनिष्क्रियौ ४३ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिस्तथैव च ॥ एवं व्याहृत्यश्वासत्रप्रणवेनास्पदंगताः ४४ तस्योष्णिगासीलौ मभ्योगायत्री च त्वचो विभोः ॥ त्रिष्टुप्मांसावस्तुतोनुष्टुब्जगत्यस्थनः प्रजापतेः ४५ मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतो भवत् ॥ स्पर्शास्तस्याभवत्तृतीया त्स्वरो देह उदाहृतः ॥ ऊष्माणश्चंद्रियाण्याहु रंतस्था बलमात्मनः ४६

वहूदः सवनत्रयस्नानं विना त्वकाले तीर्थजलदर्शने तत्र स्नानं कुर्वन्निदं । तृतीयचतुर्थोऽहस एकदं डीयज्ञोपवीती च । निष्क्रिय एकदं डी । हिंसादि क्रियारहितः परमहंसः ४३ आन्वीक्षिक विद्वानुसारीणी तत्र विद्या त्रयी त्रयो वेदाः वार्ता वाणिज्यादि दंडनीतिः राजधर्मः एते यथाक्रमणो वक्रचतुष्टयादासन् । एवं मूरादिव्याहृतपञ्च । अजस्य मुखचतुष्टयादपि व्यक्ताः प्रणवेन सह तद्वक्रस्थास्पदंगताश्चेत्यन्वयः त्रया सह पाठान्निशिवमोक्तान्वीक्षिकी तस्यावेदवहिष्कराद्विष्णुमोक्तैः । तदुक्तं । आन्वीक्षिकी तत्र विद्या सा च वेदानुसारीणी । विष्णुमोक्ता शिवाद्युक्ता ज्ञेया वेदवहिष्कृता । दंडनीती राजधर्मश्च त्रयी वेदाः प्रकीर्तिता इति । आन्वीक्षिक्या त्रय्या च ब्राह्मणानां जीवनं । दंडनीत्या राज्ञां । वार्तायवेश्यादीनामित्येतत्त्रयो तयितुं च पुनस्त्रयी ग्रहणं । वार्ता वाणिज्यकादि स्यादेताभिर्भुज्यते जीवनं । तदानीं शिक्षयादिना मन्त्राणां निर्मितपुरेति च । यद्वा प्रणवेन सह स्पदं ब्रह्मगतास्तत्प्रतिपादकत्वेन ते देकविषयत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । प्रणवेनेति तृतीयपद्या प्रणवस्याप्याद्यान्वंतश्च द्वेयं तस्य पूर्ववक्रजत्वात्तदुक्तं । प्रणवः पूर्ववक्त्रे गमूगाद्याश्च मुक्ततयात् । अक्षिणमवर्तत वेदाश्चैवाश्रमास्तथोति । तस्मात्प्रणवं मुखीकृत्य ब्रह्मप्राप्ता इत्येवमर्थतुतीयेति ४४ तस्य ब्रह्मणो रोमादिभ्यः सप्तच्छंदसां सर्गप्रकारमाह तस्येति अत्र क्रमव्यत्ययस्तस्योपि भग्नो मानो त्याविश्वस्य तु सारात्कारणानुगुण्याच्च ४५ पंचाशद्गुणानामपि ब्रह्मणो भिव्यक्तिप्रकारमाह स्य सा इति कादयो मावसानाः स्य सा स्तस्य ब्रह्मणो जीवाश्चैतन्पादमवभिव्यक्ता भासव्यर्णानां नित्यत्वादिभिव्यक्तिरेव स्वरी

कारादिदेहः देहादुदाहृतउद्धृतः शेषसहाऊष्माणः श्रोत्रादीन्द्रियाणि इंद्रियेभ्य उत्पन्ना इत्याहुः परल्लाभंतस्था आत्मनो ब्रह्मणो बलं बलादभिव्यक्ताः । अत्र सामानाधिकरण्यवचनं यस्माच्च ज्ञायते चांगात्तत्तपं
गाभिधं भवेदिति वचनाद्युक्तं प्रथमापचम्यर्थे अकुहविसर्जनीयानां कंठ इत्यादि स्थानभेदवत् अथांतरे स्थानभेदसंभवे कथमत्रोक्तं एवं स्थानमिति निर्णय इतीदं चोद्यं स्पर्शास्तस्या भवन् जीवात्स्वरा देहात् प्रजापतिरे ।
ऊष्माण इंद्रियेभ्यश्च अंतस्था बलतो विमोरित्यनेन परिहर्तव्यम् ४६ निषादपेभगां धारषड्जमध्यमधैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्ततंत्री कंठोत्थिताः स्वरा इति सप्त स्वराः प्रजापतेर्विहारेण शरीरसंचरणा विशेषेण भवति
स्मभभवन्नित्यन्वयः । स्वराणां सप्तविशेषत्वात् तस्मात् प्रीम तस्तदुत्पादनसामर्थ्यस्यात्तदस्य कथमिति तत्राह शब्दोति । शब्दब्रह्मात्मको ब्रह्मा सर्वशब्दाभिधोयतः । ऋतेनारायणादीनि नाम्नां सविषयो यत इति वच
ना नारायणादिनाम्नां व्यतिरेकेण सर्ववेदादिशब्दराशेर्विषयत्वात्तदुत्पादनसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः नित्यवर्णात्मकवेदानां नित्यत्वेन व्याप्तत्वात्परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणस्तद्विषयत्वं कथमत्राह व्यक्तेति व्यक्तं ब्रह्मांड
मुद्दिष्टमव्यक्तं महदादि च । तद्व्यापकत्वाद्ब्रह्मा तु व्यक्ताव्यक्तात्मकः स्मृत इत्यतो व्याप्तिमत्त्वात्तद्विषयत्वं युक्तं उक्तादन्यत्रापि व्याप्तिशक्तिमत्त्वात्प्रभोस्ति युक्तम् ४७ देहात्तदवयवेभ्यो ब्रह्मणः सृष्टिमुक्ताऽधुना

स्वराः सप्तविहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥ शब्दब्रह्मात्मनस्तावत् व्यक्ताव्यक्तात्मनः प्रभोः ४७ ब्रह्मानुभावविततो नानाशक्त्युपबृंहितः ॥ ततो परा मुपादाय
ससर्गा समनोदधे ४८ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥ ज्ञात्वा तद्ब्रह्म ये भूयश्चित्तयामास कौरव ४९ अहो अहृतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥
नद्येधं ते प्रजानूनं दैवमत्र विधातकम् ५० एवं युक्तिमतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥ यस्य रूपमभूद्देहाय त्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यां रूपविभागाभ्यामि
थुनं समपद्यत ॥ यस्तु तत्र पुमान्सोभून्मनुः स्वायं भुवः स्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपा ख्यामा हि ष्यस्य महात्मनः ॥ तदा मैथुनधर्मेण प्रजापदां बभूविरै
५३ सचाप्रि शतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्धाश्च भारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ॥ आकूतिरुचये
प्रादात्कर्दमायतु मध्यमाम् ॥ दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ४३ ॥

प्रकारांतरेण तस्मात्सृष्टिवाक्ते ब्रह्मेति । ब्रह्माततः पूर्वस्मादपरां स्त्रीपुरुषीकरणशक्तिमुपादाय सर्गाप्यनोदध इत्यन्वयः । परतंत्रस्य ब्रह्मणः स्वाधीनसृष्टिः कथयत उक्तं अनुभावेति अनुभावेन परब्रह्मणा
विततः तस्यानुग्रहाभूतेन पूर्ण इत्यर्थः । ब्रह्मानुभाववितत इत्येकं वापदं परब्रह्मणः प्रभावेण विततः हरेरनुकूलेन भावेन सत्तपाविततो धि कृतो विशेषसन्निधानवानिति वा अतएव नानाशक्त्युपबृंहितः नानावि
धसृष्टिसामर्थ्यपूर्णः ४८ तत्रासिहावलोकनप्रकारेण परां सृष्टिं वितततीत्याह ऋषीणामिति पत्रपश्चात्ततः श्रेष्ठस्तत्रासिहावलोकनमिति वचनात् पश्चादुत्पत्त्यमानस्य मनोऽभेद्यत्वाद्ब्रह्मासिहावलोकनं कृतमित्य
र्थः । मरीच्चादि ऋषीणां सकाशादपि तत्तस्मादविस्तृतत्वादेव अनेन महतापि पुरुषेण करिष्यमाणं कार्यमात्रोच्यते कर्तव्यं न सहसेति निर्दिष्टम् ४९ चित्तमविधां दर्शयति अहो इति सृष्टौ व्यापृतस्य कुतस्तत्राह
नहीति चित्तयानिश्चितमाह दैवमिति देवानुग्रहोस्ति चेत् सृष्टिः पूर्णवदिति निरचिनोदित्यर्थः ५० फलितमाह एवमिति युक्तिमतो व्यामवतः देवानुग्रहव्यपेक्षमाणस्य कस्य ब्रह्मणो रूपं हि धाम्नायव
पंकेन ब्रह्मणा प्राप्तत्वात्कायनामाभिचक्षते निरुक्तज्ञातिशेषः ५१ सद्रूपद्वयं किमभूदिति तत्राह ताभ्यामिति तयोर्नामविशेषमाह पस्तिवति स्वराट् च कवर्ती ५२ अस्य मनोऽर्थो यो यो विमुक्तिस्तद
त्याह तदेति तदा तन्मिथुनसृष्टिकालमारभ्य ५३ अनेन प्रजानां कान्यपत्सन्नुत्पादितानीति तत्राह सवेति तत्राभ्यां प्रादं प्रियव्रतेत्यादिना यतः कन्धाजगत् ५४ ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृती
यस्कंधे विजयध्वजलंटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अस्मिन् जगद्विहरे रवतारकथाश्रवणादिना साक्षात्पुरुषार्थः स्यादिति निरूप्यते श्रीशुकः परीक्षिते पुनरापविदुरमश्रमकारं वक्ति निशम्येति १ स्वधर्माचारैः स्वपतिस्वर्गनयतीति पत्नीतां प्रतिलभ्य तत इत्यने
न व्यापारांतरं निषेधति २ कोसौ वैदुरिकः प्रश्रम इत्यत्राह चरितमिति मेमहं वक्तव्यत्वे हेतुमाह विष्वक्सेन इति विष्वक्सेन व्रतेनाज्ञानलक्षणापस्य सत्तथोक्तः ३ विष्वक्सेन चरितं तद्रक्तचरितं विवर्तयते ४
रुषार्थीतरंगत्वेन मुमुक्षुणा श्रोतव्यं सूरिभिरीडितत्वादित्याह श्रुतस्येति सुचिरं श्रम आपातोपस्य सत्तथा तस्य पुंसां श्रुतस्य वेदाद्यर्थं श्रमस्य भंजसात्त्वेन सूरिभिरीडितार्थं ननु इहं कर्तुं ह्यस्य हरेर्मुखा
नुवादश्रवणं येषां हृदयेषु मुकुंदस्य पादार्विंदलसतीति शेषः तेषां पुंसां चरितश्रवणं वा ज्ञानिभिर्भिष्टुतोर्वः इति यस्माच्च स्मात्स्वार्थमुवमनोर्विष्वक्सेन कथाविना भूतत्वात्तत्कथां ब्रूहीति भावः ४ श्रीशुकः परी
क्षिते विदुरमश्रमकारं वक्तीति वक्तिसूतः शौनकादिभ्य इत्याह इति बुवाणां भिति सहस्रशीर्ष्णो हरेश्चरणोपधानं पादपीठायितं भगवत्कथायां प्रणीयमानः प्रियमाणः जम्प्य च श्रद्धां न्वयः विदुरमिति शेषः ५
संभाषणानंतरमन्यकथाप्रसंगो नास्तीति भावेनाह यदेति नायमंजलिर्दीपिक इति भावेनोक्तं प्रणत इति ६ ननु किमपि भाषागुह्याचन्यतया सांकेतिकी वा न द्वितीयः अपस्तुतत्वादसंभवाच्च यद्यप्यवसमाधि
श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमानृप ॥ भूयः प्रच्छ कौरव्यो वासुदेव कथा हतः ७ ॥ विदुर उवाच ॥ स वै स्वायं भुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयं
भुवः ॥ प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किंच कारततो मुने २ चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ॥ ब्रूहि मे श्रद्धा नानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ३ श्रुतस्य पुंसां सुचिरं श्रम
स्य नन्वंजसा सूरिभिरीडितोर्थः ॥ यत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादार्विंदहृदयेषु येषाम् ४ श्रीशुक उवाच ॥ इति बुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्ष्णं चरणोपधानम् ॥
प्रहृष्टो मा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ५ मैत्रेय उवाच ॥ यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायं भुवो मुनिः ॥ प्रांजलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ६
त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वात्तिदः पिता ॥ अथापि नः प्रजानां तेशु श्रूषाकेन वा भवेत् ७ तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्विज्यात्मशक्तिषु ॥ यत्कृत्वेह यशो विष्व
गमुत्र च भवेद्भक्तिः ८ ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्याद्वां क्षितीश्वर ॥ यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मे त्यात्मनार्पितम् ९ एतावत्यात्मजैरेवं का
र्या ह्यपचितिर्गुरौ ॥ शक्त्या प्रमत्तैर्गृह्येत शासनं गतमत्सरैः १० सत्त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ॥ उत्पाद्य शाधि धर्मण मां यज्ञैः पुरुषं यज ११
परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप ॥ भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशो नुतुष्यति १२ येषां न तुष्टो भगवान् यज्ञलिङ्गो जनार्दनः ॥ तेषां श्रमोऽप्यपार्थाय यदा
त्माना हतः स्वयम् १३ मनु उवाच ॥ आदेशोऽहं भगवतो वर्तयाम्यरिसूदन ॥ स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो १४

रेवेति भावेनाह त्वमेक इति अथ जन्मकृत्वा दृष्टिदत्त्वात्पितृत्वाच्च पोष्यैः शुश्रूषाकर्तव्या साकेन येन कर्मणा स्यादित्यर्थः अपिशब्देन कार्याकरणे पातकसूचयति ७ तदिति तत्कर्म इतोपि भगवच्छुश्रूषाक
र्तव्येत्याह कर्मस्त्विति आत्मशक्तिषु स्वकेषु निरूप्यते नैमित्तिकेषु कर्मस्विज्या पूजा तत्कर्मविशिनाष्टि यत्कृत्वोति इह लोके सर्वत्र यशो मुत्र परलोके गतिः सुखमाप्तिरक्षणस्याप्यहं शमिति शेषः ८ साक्षिण्येति ह
णा एव मनुग्रहः कर्तव्य इति भावं ध्वनयन् ब्रह्मावक्ति प्रीत इति तस्य स्माच्छाधिशिक्षस्व आत्मना परमेरणां मंतरेण ९ इयमेकामुरोः क्रियमाणा पूजेत्याह एतावतीति अपचितिः पूजा एतावतीति केपयित्व
त्राह शक्त्येति अथ गुरुनिर्वाणानंतरमेव शक्त्या शासनमाज्ञा गृह्येति यत्सेयमित्यर्थः १० आज्ञाभाह सत्त्वमिति अस्यां शतरूपायां ११ केन वेत्यस्य श्रमपरिहरति परमिति यमेनाज्ञाग्रहणमेकमिव रस्य
जापालनमिति द्वयं शुश्रूषणमुक्तं भवति पुरुषस्य पुरुषार्थाय श्रीनारायणप्रसाद एव तत्तत्प्रजापालनेन किंतव्यं भगवानिति १२ बाधकमाह येषामिति पञ्चोऽलिङ्गज्ञापको यस्य सत्तथा भगवद्विनोभयः
साधनमित्यनुश्रवणाद्याः आत्मा परमात्मा १३ अज्ञानाप्रजापालनापोपदिष्टो मनुस्तदाज्ञायां पात्रज्ञानं शर्धयते आदेशोऽहमिति कामाचरिसूदन अनुजानीहि अनुज्ञापयादित्यर्थः १४

मूल्यास्येस्थानेस्थितिर्विधापप्रजापालनं कर्तव्यमित्याज्ञातावदाशंक्यपरिहरति यदोक्तं इति सर्वसत्त्वानां पिपीलिकादिसर्वप्राणिनां यदोक्तं आवासस्यानंतामहीमहाभिसिप्रलयजलमेवमाभूत् हेदेवअस्यादे
व्याभूमेरुद्धरणेयत्नः कियतामित्यन्वयः १५ पूर्वमेवभूमेरभावंजानन्पित्रज्ञापार्थनापूर्वकं कृतमेवोपकृतं स्यादिति प्रवृत्तानोभूमेरुद्धारमालोचयतीत्याह परमेष्ठीते यथोन्नेतुमशक्यातयासत्तामग्राभू १६
मज्जनेनिमित्तमाह पीतमिति यावतापीतेनजलस्योद्रेकः शाम्यति तावत्सर्वमित्युच्यतेननुनिःशेषत्वेन अन्यथावार्भिःप्राव्यमानेत्यसंगतं स्यात् निवेशितानिवेशनीकृता १७ १८ वार्भिर्जलेः
प्राव्यमानाचंचलीक्रियमाणालयंगतामग्रा प्रजानांभारेणेतिशेषः सृजतःसतः अत्रास्यामवस्थायाम् १९ इदमेवानुष्ठेयमित्याह यस्येति सत्यसंकल्पस्यहरेर्भक्तत्वात्ब्रह्मापिसत्यसंकल्पइतीमम
र्थध्वनयन्हरेःप्रादुर्भावप्रकारमाह इतीति नासाविवरात्नासाबिलात्सहसासद्योनिरूपितत्वेनवराहतोकोवराहशिशुः २० तस्यब्रह्मणः स्वस्थाकाशेस्थितः २१ कुमारैःसनकादिभिः २२
सौकरंस्वरस्यविद्यमानंतर्कयामासमीमांसितवान् मीमांसाप्रकारंवाकि किमेतादिति अहोइत्यनेननिकटवर्तिनोमुनीनुन्मुस्वीकरोति वतस्वेदयन् २३ किंबहुनेदंमहाश्वर्यं अंगुष्ठाशिरोमात्रःअंगुष्ठा
यदोक्तःसर्वसत्त्वानांमहीमग्रामहांभसि ॥ अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयताम् १५ मैत्रेयउवाच ॥ परमेष्ठीत्वपांमध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम् ॥ कथ
मेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधियाचिरम् १६ पीतमयाजलंपूर्वंपृथिवीचनिवेशिता ॥ तथापिकिमिदंसाद्यप्लाव्यतेपुनरंबुभिः १७ प्रजादेवासुरपितृमनुष्यप
शुपक्षिणः ॥ सरीसृपान्नगान्नागान्भूतान्युच्चावचानिच १८ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्राव्यमानालयंगता ॥ अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः १९
यस्याहंहृदयादासंसर्दशोविदधातुमे ॥ इत्यभिध्यायतोनासाविवरात्सहसानघ २० वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणतः ॥ तस्याभिपश्यतःस्वस्थःक्षणेन
किलभारत २१ गजमात्रःप्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् ॥ मरीचिमुख्यैर्विप्रैश्चकुमारैर्मनुनासह २२ दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासचित्रधा ॥ किमेतत्सौकर
व्याजंसत्वंदिव्यमवस्थितम् ॥ अहोवताश्वर्यमिदंनासायामेविनिःसृतम् २३ दृष्ट्वांगुष्ठाशिरोमात्रःक्षणाद्रंडाशिलोपमः ॥ अपिस्विद्रगवानेषयज्ञोमेवेदयन्म
नः २४ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः ॥ भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः २५ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जितेन
ककुभःप्रतिस्वनयताविभुः २६ निशम्यतद्वर्धरितंस्वस्वेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्य ॥ जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तोत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्य ॥ २७
तेषांसतांवेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् ॥ ननर्दभूयोविबुधोदयायगजेंद्रली लोजलमाविवेश २८

अपरिमाणः गलितःस्थूलपाषाणागंडशैलाइतिस्मृताः । एषवराहोभेदनःस्वेदयन्पद्मोभगवानपिस्वित् २४ ब्रह्मणःसहसोत्पन्नाज्ञाननिरासप्रकारमाह इतीति मीमांसतोमीमांसमानस्यसतः मरी
च्यादिसूनुभिः १५ गर्जितफलमाह ब्रह्माणमिति प्रतिस्वनयताप्रतिध्वनिमतीःकुर्वतागर्जितेन १६ अयंहरिरितिज्ञात्वाएतैः किमकारीतितत्राह निशम्येति मायाययसूकरस्येवमप्यवराह
स्य स्वस्वेदक्षयिष्णुस्वस्वेदविनाशकरं वर्धरितंसूकराणांतादविशेषंभुत्वाजनादिलोकनिवासिनामुनयपक्षिभिःपवित्रैर्निर्दोषवेदैस्तपःपुरुषमवृणोभित्यन्वयःस्मेत्यनेमगुणानुपूर्वकस्तुतिस्त्वयति जनस्त
पइति छंदोभंगमपाद्वेदानुकारित्वाद्वाविसर्गातं २७ स्तुतिस्तत्प्रसादजननीसमभूदेतिभावेनाह तेषामिति वेदानांवितानेनविस्तारेणप्रतिपादितामूर्तिर्यस्यसतया पद्मा वेदप्रवितानमुज्जोवमुप
रिपतदवकरनिवारणवर्त्यस्याःसावेदवितानातादशीमूर्तिर्यस्यसतया यज्ञवितानमूर्तिरितिवाक्येयज्ञविस्तारेपुनर्दीप्तमूर्तिरित्यर्थः आत्मनोज्ञानानंदादिगुणानामनुवापोपस्थितत्वाया यज्ञस्तुतिस्तत्प्रवेषप्र
वार्थननर्दनमाह मूयइत्युभयप्रसंवध्यते मलयजलम् १८

तत्तच्चोनिजानातत्तत्क्रियापातितद्वावोऽनिवापेतिजलमवेशेतद्वावंगक्ति उत्क्षिप्तेति सभगवान्महीध्रः ना आख्यःपर्वतः कंमलयजलमविशदित्यन्वयःतंविशिनाष्टे उत्क्षिप्तवालउद्धृतपुच्छः ।
 अन्यत्रोन्नतकपोलः वालंतुकपिल्वंरंहिवेरदीर्घरोयकमित्याभिधानात् ह्रीवेरंवा सेआकाशेचरतीतिखचरः उभयत्रसमानं कठोराःपारिहटाःसटाबहलकेसरान्धुन्वन्कंपयन् अन्यत्रसटालताविशेषाः
 सराःपठुषारोमशारोमवतीत्वग्पस्पसतथोक्तः अन्यत्ररोमशःपिचुमंदःखरापिचुमंदस्वरगपास्मिन्सतथा सुरैराहतमभ्रंयेनासौसुराहताभ्रःसंताडितमेघः अन्यत्रसुरैःशृंगैःसितशृंगोधवलदंष्ट्रः अन्य
 त्रस्पष्टं ईक्षायानेत्रस्पल्योतिस्ताराकनीनिकातयाविभासोविभासनंदीर्षिर्पेस्पसतथोक्तः पद्मादर्शनाख्याभिज्जालपाशोभमानः २९ घ्राणेनेद्विपेणविजिघ्रन्गंधोपादानंकुर्वन्कोडापदेशोदेवकापानि
 मित्तेनवराहः ननुसाक्षाद्वराहः किंतुस्वर्पस्वतोध्वरांगोयज्ञमूर्तिःश्रीनारायणःपूर्वत्रपर्वतोपमत्वेनइष्टोक्तिरत्रतु अर्शातस्वद्योतनायेतिनपुनरुक्तिःअध्वरस्यपन्नस्यअंगानिकुशादीनिसाधनानिपस्मिन्सोध्व
 रांगइतिवा । अपदेशोलक्षणेस्यान्निमित्तव्याजयोरपीतिपादवः ३० जलप्रवेशसमयेसमुद्रेणस्तुतिरेवाकारिनत्वाकोशइत्याशयेनाह सवज्जेति सउदन्वान्समुद्रो द्वेपज्ञेश्वरमापादीतिभावेनचुकोशाजुहावोच
 नादेत्यर्थः रत्नामार्थनायांकःकुशःप्राप्तइत्यतउक्तं वज्रकूटदधोघनवद्वरिणोपेतस्यांगस्यनिपातवेगेनविशीर्णोतिनिष्पिष्टःकुक्षिर्पस्पसतथा अतएवोदरवेदनपास्तनयन् शब्दंकुर्वन् आतईवउत्सृष्टा
 ऊर्ध्वगताअतएवदीर्घाकर्मपएवकरास्तैःउदरादिवेदनार्तःपुरुषोयथाशिरसिकरंनिधायआक्रोशति तथेतिलौकिकार्थः अध्यात्मस्तुतिरेवकृतेत्यर्थः ३१ स्वरतरतरणिकिरणपरितप्तलोक्वराइवबह

उत्क्षिप्तवालःखचरःकठोरसटाविधुन्वन्स्वररोमशत्वक् ॥ सुराहताभ्रःसितशृंगईक्षायोतिर्विभासोभगवान्महीध्रः २९ घ्राणेनपृथ्याःपदवींविजिघ्रन्को
 डापदेशःस्वयमध्वरांगः ॥ करालदंष्ट्रोप्यकरालदृग्भ्यामुद्दीक्ष्यविप्रान्गृणतोविशत्कम् ३० सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिस्तनयज्जुदन्वान् ॥
 उत्सृष्टदीर्घोर्मिकरैरिवार्तश्चुकोशयज्ञेश्वरपाहिमेति ३१ सुरैःक्षुरमैदरयंस्तदापउत्पारवारंत्रिवरुरमायाम् ॥ ददर्शगातत्रसुषुप्तसुरग्रेयांजीवधानींस्वयमभ्य
 धत्त ३२ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहीविलग्रांसउत्थितःसंरुह्वेरसायाः ॥ तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंनुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ३३ जवानरुंधानमसह्यविक्रमःसलीलये
 मंसुगराडिवांभसि ॥ तद्रक्तपंकांकिततुंडगंडोयथागजेंद्रोजगतींविभिदन् ३४

रेर्जलमवेशःकिंतुपदर्शनार्थप्रावेशितदर्शनमनेनकृतमित्याह सुरैरेति उत्पारवारमितिक्रियाविशेषणं पारेतीरांतरेस्थितंजलंवाययोद्धतंभवतितथाक्षुरमैःक्षुरसाधर्म्यंपूरयंतीतिध्रुवोभिषितोरित्यर्थः यदा
 स्वर्धचंद्रैः अर्धचंद्रःक्षुरमःस्यादितिपादवः । सुरैस्तस्यसमुद्रस्यापोदरयन् भिदन्त्रिभिर्देवीरेष्यतइतित्रिवरुः त्रिपुपुगेपुअतारंनुमोतीतिवा गुरुशब्दवत्प्रक्रिया कूटोपेपूर्वस्पदीर्घोणइविदीर्घः अग्रेसरंवि
 लाप्यसुषुप्तिर्निद्रांकर्तुकामःसहरिर्षीजीवधानींसर्वभाण्याधारयूतामभ्यधत्तजलस्योपरिनिहितवान् तांगांतरसायांपात्तालेददर्शेत्यन्वयः वरुःसुगलरेखास्याद्वाराइस्पचाविस्फुटेत्यभिधानाद्बलिक्रियांकित
 गलोवा पारंरुणोतीतिपारवारः कर्मण्यणित्यणप्रत्ययः पञ्चादिप्राणिजातंतद्यथोद्धतंस्यात्तयेतिवा ३२ भगवतामहीदृष्ट्याकिमकारीतितत्राह स्वदंष्ट्रयेति विलग्रांरसातलेवंदीर्घइत्स्थितामही
 स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यपरसायाउत्थितःसआदिवराहः संरुह्वेउपपारुहोह रसालपैरसुरैःस्वभृतभूम्युभयनसमयेनिद्रितंकिंतत्राह तत्रापिदि सहरिस्तत्रभूम्युद्धरणसमयेपिस्वंधंयानंगदयापतंतंदेस्पमादिहिरण्या
 शंदंष्ट्रयाजघानेत्यन्वयः कीदृशः सुनाभवचकवत्संदीपिततीव्रमन्युःप्रज्वलितास्पुष्प्रकोपोऽतएवासह्यविक्रमःसुगरादौसहभंगजंघयातथा अंभसीत्यनेनरसातलात्किंचिदूर्ध्वमागत्येतिसूचयति तस्यदी
 पिरिसेपमाह तद्रक्तेति यथाजगतीतदभूमिर्भिभिदन्तिर्गदंतमहारेण गोल्लिखन्तस्पर्कांकिततुंडगंडोभवति तथादंष्ट्रमाहिरण्यासंहत्वा तस्यरक्तपंकेनांकिततुंडगंडोचकाशइतिशेषःअनेननविशेषणेन
 हिरण्यासौद्रोतमैकोदंष्ट्रयादृतइतरस्त्वन्पेनामुपेनेति ज्ञापये वज्रजस्तुहिरण्याभ्रःप्रथमदंष्ट्रयादृतः । सववपार्थदाविशोद्धितीषःकर्मतादनात् । पूर्वस्वपोदकेममाद्वितीयेतेनमजिताम् । पुनश्चस्वरतेवासी

हरिणाक्रोडमूर्तिर्नैत्यवर्गतव्यः अत्रैवोत्तरग्रंथेतिदुरप्रशंभरिजिहीर्षुणाहरिणाहरिण्याभङ्गकस्त्वव्यस्यस्योच्यते तदुक्तं व्यत्यासेनापिचोच्यतेअविवेकेन कुत्रचित् । दुष्टानामोहनार्थोपतत्रयत्रकथाः कचिदिति अविवेकोनामनक्तुर्हरेरज्ञानं । सर्वज्ञस्यकुतोज्ञानं व्यासस्योपाकरमगतिवचनात् ३४ अयंहरिरेवलोकराहइतिज्ञापनापविरिचप्रमुत्तानादेवाना मुपपत्तिविधिवाक्कि तमालेति उल्लिख्यतमुद्धरतं अनुवाकैरित्यसंख्याविशिष्टैर्वेदवाक्यैः ३५ उपस्थावार्किकृतं तत्राह जितंजितमिति त्रयीतनुंवेदमतिपाचांमूर्तिपरिधुन्वते रोमजलस्यागायकंपमाना य निलिल्युर्निलीनाः तेषुभ्यम् ३६ अनेनविष्णुरधंनलोकवराहइत्यस्यकिमायातमितितत्राह रूपमिति दुष्कृतात्मनामितिविशेषणेनसुकृतात्मनांसुदर्शनमितिध्वनितं अतइयमेवास्यपरब्रह्मत्वे मानंसूचितं अध्वरात्मकंपद्मसाधनप्रसूतिकारणं अनेनापिनकेवलभूषणुद्धरणार्थकितुसकलपद्मसाधनप्रसूतयेइदंरूपमितिसूचितं यद्वा यज्ञाख्यपरमात्मरूपं यज्ञोविष्णुर्देवतेतिश्रुतेः अनेनब्रह्मत्वंस्पष्टमुक्तंभवति अयमात्माब्रह्मेतिच अस्ययज्ञात्मकत्वंस्पष्टयति छंदांसीत्यादिना समच्छंदांसीत्मादयोयस्यतवत्वगादिषुवर्ततेतुभ्यंनमइत्यन्वयः बार्हर्षिर्भः इतिचक्षुषितुर्भेर्होत्राभिःकिपमाणंकर्मचातुर्होत्रं ३७ इहायज्ञपात्रं चमसश्चतुष्कोणसंनिवेशोयज्ञपात्रं प्राशित्रयज्ञपात्रंपुरोडाशादिर्वा द्वादशसोपग्रहाः रसनेजिह्वायांकिपायां च चर्वणंदंतैश्चर्वणं । चर्वणंचूर्णनंदंतैरितिपादवः ३८ आत्मजन्मतवजननं

तमालनीलंसितदंतकोव्याक्षमामुत्क्षिपंतंगजलीलायांग ॥ प्रज्ञायवदांजलयोनुवाकैर्विरिचमुख्याउपतस्थुरीशम् ३५ देवाऊचुः ॥ जितंजितंतेऽजितयज्ञभा वनत्रयीतनुंस्वापरिधुन्वतेनमः ॥ यल्लोमगर्तेषुनिलिल्युरन्वयस्तस्मैनमः कारणसूकरायते ३६ रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवयदध्वरात्मकम् ॥ छंदांसियस्यत्वचिर्बार्हिरोमस्वाज्यंदृशित्वंमिषुचातुर्होत्रम् ३७ सुकृतंढासीत्सुवर्देशनासयोरिडोदरेचमसःकर्णरंभ्रे ॥ प्राशित्रमास्येरसनेग्रहास्तुतेयच र्वणंतेभगवन्नमिहोत्रम् ३८ दीक्षात्मजन्मोपसदःशिरोधरस्त्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ॥ जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशीर्षणंकृतुःसभ्यावसथ्याचितयोऽसवोहिते ३९ सोमस्तुरेतःसवनान्यवस्थितिःसंस्थाविभेदास्तवदेहधातवः ॥ सत्राणिसर्वाणिशरीरसंधिस्त्वंसर्वयज्ञकतुरिष्टिबंधनः ४० नमोनमस्तेसिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वकृतवेक्रियात्मने ॥ वैराग्यमत्तयात्मजयानुभावितज्ञानायविद्यागुरवेनमोनमः ४१

दीक्षाव्रतसंग्रहः उपसदः उपसत्प्रामाण्योपज्ञविशेषाः उपसत्तिविशेषावाशिरोधोप्राप्तास्त्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः यस्यदंष्ट्रपोरुपकमावसानकर्मणीइष्टीमायणीपोदयनीयसंज्ञेवर्तेतेसत्तयोक्तः । कतुःसंकल्पः कृतोरितिपाठेकतोःसत्पसंकल्पस्यसर्वकृत्वाधारस्वभावतवशीर्षकंशिरः सम्पावसथ्यौ अमिचितयः सप्तकृतवस्तवावः प्राणाजन्मभूमयःचितयइतीहकाबंधनविशेषावा ३५ सोमोलवा प्रातरादित्रीणिसवनानि अवस्थितिर्निश्चलत्वेनगतिनिवर्तनं संस्थाविभेदाअग्निष्टोमादयःसप्त । अग्निष्टोमादयःसंस्थाभेदाःसप्तास्यतंतवइतिपादवध । त्वगादिसप्तवेहधातवः । अन्नभोक्तृयस्य तुमथमेतिसूत्रात् प्रथमायाःसप्तमीत्वंयुक्तं त्वचीत्यादिसप्तमीप्रयोगाच्च । सर्वाणिसत्राणिबहुभिःसंभूयकर्तव्यानिदीर्घकालीनानियज्ञविशेषकर्माणि । किंवदुक्तोक्तेनेत्युपसंहारति त्वंसर्वेति एकाहिकृत्वादि कादिसर्वयज्ञस्यापकेच्छावान् इष्टिबंधनः तवदेहबंधनेसंहननेइष्टिःप्रतिपत्तिध्यादिषुकिपमाणकर्मविशेषोवर्ततइत्यर्थः ४० उक्तानुक्तविशेषणानिसमुचीयविशिषांति असिलेत्यादिना सत्तामयस्ते नमंत्रादिषुसमिहितत्वादसिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वकृतवःसंकल्पायस्माद्भवतिससर्वकृतुःतस्मैक्रियात्मनेकर्मकारयितुत्वेनतद्वाचाप आत्मजयात्मनस्तवप्रसादाज्जातपावैराग्यजुंभितभक्त्यानुभावितंस्व स्वयोर्यवानुसारेणसमुत्पादितंस्वविषयज्ञानंयेनसत्तयातस्मै वेदादिपरविद्यागुरवे ४१

पूर्वमनाथत्वेन विलग्नमिह्यनेन स्त्रीणां मध्यवत्कृतत्वं ध्वनितमधुना सनाथत्वेन पर्वताद्यवयवपुष्पभूमिर्विराजत इति स्तुवंतीत्याह दंष्ट्राग्रकोट्येति दत्तादंतेन मतंगजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी सपत्राविसिनी मलि
न्यांतु विसिनी पद्मिनी मुखा इत्यमरः अनेन हरेर्धरणी धरेति नाम सार्थकमिति सूचितं ४२ इतरसंयोगेनेतेषां विराजनं हरेस्त्वात्मनैवेति भावेन स्तुवंतीत्याह त्रयीमयमिति भूमंडलं धृतेन दत्ताचका
स्ति विराजते चकास्तदीयाविति धातुरदादिः शृंगेणोद्धेन धनेन विभ्रमः कांतिविशेषः ४३ ब्रह्माद्यभीष्टं जानतोऽप्येनां किं करोमीति हरेः प्रश्नात्प्रागेन स्वाभीष्टं विज्ञापयंतीत्याह संस्थापयेति जगतां जंग
मानां तस्थुषां स्थावराणां मातरं तवपत्नीभेनां संस्थापय जलस्योपरीतिशेषः कीदृशस्त्वं पितासि सर्वस्येति शेषः यद्वा त्वं जगतां पितासि तस्थुषां मातरमेनामिति त्वत्कृतोपकारप्रत्युपकारमन्यमपश्यंतो व
यमिर्मनमस्कारं कुर्म इति विज्ञापयंतीत्याह विधेमेति उभयोर्मातृत्वं पितृत्वं तस्मादिति न्यंजयंतो विंशतिं पंतीत्याह यस्यामिति अनेन भूमेर्माहात्म्यं च सूचितं अरणिरग्निमथ न दारुविशेषः ४४ त्वदप्येनेदं
कर्म निरूपयितुमशक्यं किंपुनः करणमिति विज्ञापयंतीत्याह कइति उद्विबर्हणमुद्वरणमिदमस्माकमेवाध्वनन्तवेति श्रावयंतीत्याह नेति इतोऽप्यधिकविस्मयोऽस्तीति विज्ञापयंतीत्याह यइति अतिविस्म
योति शपितविस्मयः ४५ वाचा तव गुणगणानां संकीर्तनेन मनसा संस्मरणेन अंतःशुद्धाः बहिस्तव सटाग्रसमुद्भूतशुद्धजलबिंदुभिः पावितावयमिति विज्ञापयंतीत्याह विधुन्वतेति तृतीयाषष्ठ्यर्थे विधुन्व

दंष्ट्राग्रकोट्याभगवंस्त्वया धृता विराजते भूधरभूः समूधरा ॥ यथा वनाग्निः सरोदता धृता मतंगजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी ४२ त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमंड
लं नाथ दत्ता धृतेन ते ॥ चकास्ति शृंगोद्धनेन भूयसा कुलाचलैर्द्रस्य यथैव विभ्रमः ४३ संस्थापयेनां जगतां स तस्थुषां लोकाय पत्नीमसि मातरं पिता ॥ विधे
मयस्यैनमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ४४ कः श्रद्धांतीत्याद्यतमस्तव प्रभोरसांगताया भुव उद्विबर्हणम् ॥ न विस्मयोऽसौ त्वयि विश्वविस्मये
यो माययेदं सृजेति विस्मयः ४५ विधुन्वतावेदमयं निजं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवासिनो वयम् ॥ सटाशिखोद्भूता शिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमाना भृशमीशपावि
ताः ४६ सवैवतभ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ॥ त्वद्योगमायागुणयोगमोहतो विस्रंसतां नो भगवान्विधो हि शम् ४७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रत्युप
स्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ सलिले स्वखुराक्रांत उपाधत्ता वितावनिम् ४८ स इत्थं भगवानुर्वीविष्वक्सेनः प्रजापतिः ॥ रसायालील योन्नीताम
प्सु न्यस्य यो हरिः ४९ य एव मेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुमद्रां कथनीयमायिनः ॥ शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत यो शर्तं जनार्दनोऽस्या शुद्धिदमसीदति ५० त
स्मिन् प्रसन्ने सकला शिषां प्रभौ किंदुर्लभं ताभिरलंलवात्मभिः ॥ अनन्यभक्त्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पुमान् ५१

तस्तव यद्वा विधुन्वता त्वया पाविताः तत्कथमिति त्वतो विंशतिं सटेति त्वया पाविता इति पत्सटाग्रशिवांबुबिंदुभिरिति ४६ वराहस्य गंडशीलाक्षुपमत्वेन परिच्छिन्नत्वात्कर्मणोऽपि तथा त्वान्नायं विष्णुरित्या
शंक्यतं धाम नानोभ्रष्टमतिरित्याह सवा इति यः पुरुषोऽपारकर्मणो नंतविक्रमस्य तव कर्मणां भूषणद्वरणानां पारमं त्वेनेषते सत्पगिच्छति सभ्रष्टमतिर्वा इत्यनेन नरकपातं लक्षयति नोऽस्माकं तादृश
ज्ञानेन दुःखोदको लोको माभूत्कृतुस्तोदकं एव स्यादिति प्रार्थयंत इत्याह त्वद्योगेति तव बंधकशक्त्या भ्रष्टमनस्कत्वेन विस्रंसतां गलिततत्त्वज्ञानानां शंसुस्वसाधनज्ञानसाध्यं लोके विधेहीत्यन्वयः ४७ मय
स्तलोऽग्निमिति भावयंस्तदुक्तं करोति हरिरित्याह प्रत्युपस्थीयमान इति ४८ हरिस्ततः परं किंच करोति तत्राह स इत्यमिति प्रजापतिः प्रजापालनशीलः उन्नीतामुद्भूताम् ४९ अस्य वराहस्य विक्रमस्य पु
रुषाधिकहेतुत्वादयं हरिरेवेति भावेन तच्छ्रवणादिकलमाह यइति हरिमेधसः संसारसंहारिबुद्धेः कथनीयमायिनः कथनयोग्यसामर्थ्यस्य उशतीमभोदोग्भीम् ५० तत्प्रसादफलमाह तस्मिन् इति त्वया
भिल्लकालकृपाभिः प्रसादचरीभिस्त्वामिः स्वर्गायाशीभिः प्रसादोपि गायावच्छ्रवणादिना न स्यादिति ध्वनयन्नाह अनन्यभक्त्येति ५१

ननु कंचित्कालं हरिकथानिषेव्यपश्चान्मुच्यंतो दृश्यंत तत्र सारत्वं कथमित्याशंक्यते पशुकल्पा इत्याह कोनामेति नामशब्दः कुत्सने कोनाम कः कुत्सितः । पुराशब्दः पुराणेनिकटातीति अनागते च वर्तते पुराणकथा
 नानिकटातीतकथानामनागतकथानां च मध्ये सारभूतांतामिति शेषः । प्रबंधेनिकटातीति पुराणेनागते पुरेति यादवः । सुपूजिते मोक्षे धत्ते सुसुखं धापयतीति वा सुधा । दुष्प्राधारणपोषणयोर्धेत्पान इति धातुः । म
 वापहां संसारविनाशनामद्रावर्हाच पपौ शशाविति प्राच्या इति सूत्रात्पकारवकारः भवो भद्र इति यादवः नरेतरं पशुं ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्या
 यः ॥ १४ ॥ रुद्रादीनां हर्षाज्ञाकारित्वेन तद्वशाद्विरूपमचरितस्वातंत्र्यगुणाकरे हरौ मनोरातिः कर्तव्यापुरुषेणेति विधीयते स्मिन्नध्याये । तत्रादौ विदुरः पुनर्मुनिनावर्णितं वराहचरितमाकर्ण्य हरिकथायामलंबु
 द्विरहितो विशेषतः श्रोतुकामो मेनेयं पृच्छतीति शुकः परीक्षितं कथयति निशम्येति समुद्यतां जलिहरीमुद्दिश्येति शेषः कुत एव मवगतमित्यत उक्तं नचेति अनेन हरिकथाश्रवणतुष्णातिशयं ध्वनयति ततो हरि
 प्रसादेन हरिकथाश्रवणस्यादिति शिरसि मुकुलितकरकमल इत्यर्थः कथाश्रवणविघ्नपरिहाराय धृतव्रत इति १ उक्तकथां शेषवक्तव्यं नास्तीति द्योतयितुं श्रुतमनुवदति विदुर इत्याह तेनेति येन लयोदके मग्राभूरुदाहा

कोनामलोके पुरुषार्थसारवित्पुराकथानां भगवत्कथा सुधाम् ॥ आपीयकर्णोजलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विनानरेतरम् ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुरा
 णे तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ॥ पुनः संप्रच्छ समुद्यतां जलिर्नचाति
 तृप्तो विदुरो धृतव्रतः १ विदुर उवाच ॥ तेनैव च मुनिश्रेष्ठ हरिणाय ज्ञमूर्तिना ॥ आदिदैवो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम २ तस्य चोद्धरतः क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण ली
 लया ॥ दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् कस्माद्वेतोरभून्मृधः ३ मेनेय उवाच ॥ साधुवीरस्त्वया पृष्ठमवतारकथां हरेः ॥ यत्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीम् ४
 यथोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयार्भकः ॥ मृत्योः कृत्वेह मूर्ध्नि प्रमारुहहरेः पदम् ५ अथात्रापीति हासो यं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन देवानाम
 नुपृच्छताम् ६ दितिर्दाक्ष्यणीक्षत्तमारीचं कश्यपं पतिम् ॥ अपत्यकामा च कमे संध्यायां हृच्छयादिता ७ इष्टाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ॥ निम्लो
 चत्यर्कं आसीनमग्न्यागरे समाहितम् ८ दितिरुवाच ॥ एष मां त्वत्कृते विद्वन्कामजात्तशरासनः ॥ दुनोति दीनां विक्रम्य रंभा मिव मतंगजः ९

रितेनैव रूपांतरेण २ तदश्रोतव्यां शंपृच्छति तस्येति रणोत्पत्तौ महता परार्थेन भवितव्यं तादृशोपराधः कश्चित्प्रश्नार्थः ३ मेनेयो विदुरमश्रंस्तौतीत्याह साध्विति साधुस्तत्तमासूचितं वेहरोरिच्छापां
 रमत इति वीरः पुरुषार्थोपयोगित्वात्साधुत्वमस्येत्याह पक्षमिति ४ न केवलं संसारलक्षणमृत्युपाशविच्छेदनी हरिकथा अपित्वेहिकामुष्मिकसिद्धिकरीतिनिदर्शयति पपेति मुनिनानारदेनार्भकः
 पंचवर्षः अस्याः प्रपंचश्चतुर्थे वक्ष्यते ५ श्रोतुणां श्रद्धातिशयजननार्थं विदुरमश्रपरिहारत्वेन पुरावृत्तं कथयति अथेति अयं शब्देन पूर्ववत्प्रश्नपुत्रो हिरण्याक्षो वराहहरिणा हत इति पुनः संप्रश्नार्थं वाच्यं
 निहन्त्यत इति कथाविशेष आरम्भ इति सूचयति वधस्यैककर्तृत्वाद्दुष्टजनमोहनार्थत्वाच्च एवं कथनं संभावितमित्यपि पदेन वाकिं श्रुतो वक्ष्यत इति शेषः ६ कोपमिति तत्राह दितिरिति दाक्षायणीरसस्य पुत्री ना
 म्नादितिः मारीचं मरीचिः पुत्रं रामवैरिमारीचम्यावृत्त्यर्थं कश्यपमिति हृच्छयः कामः ७ मारीचां विशिनाष्ठि इष्टेति अग्निरेव जिह्वा यस्य स तथातं यजुषां पतिं यजुर्देवतमंत्राणां विषयत्वेन स्वाग्निं निम्लोचति
 अस्तंगच्छति अयाग्न्यागरेऽग्निगृहे ८ मनसैव च कमेन तु वाक्पूर्वकमिति तत्राह एष इति त्वत्कृते त्वामुद्दिश्य रंभां कदलीम् ९

न केवलं विषयभोगेच्छुरहंत्वापार्त्वे कितु प्रयोजनांतरच्छपापीत्याह तद्ववानिति प्रजावतीनां पुत्रवतीनां मायि अयुं कामिति पदच्छेदः संभ्रमादिकाराशिराशकारो न लुप्तः १० अस्मदनुग्रहात्कितवप्रयोजन मितितत्राह भर्तरीति सप्तपीपंचम्यर्थे भर्तुरासीरुमानानामित्यर्थः मानमपि पुत्रावाप्तिलक्षणमित्याशयेनाह पतिरिति ११ श्रुतगुणत्वेन स्नेहोदकेषामप्यामवान्वृतइत्यंतोपि मदनुग्रहः कार्य इत्याशयेनाह पुरेति १२ भार्वहृद्रताभिप्रायं अदवाददात् १३ उपसंहरति अथेति अयत्तस्माद्भवतो महत्तमस्वान्ममभवच्छरणगमनं सफलं स्यात् तथाहृत्त्वाविति भावेनाह आमेति महीयासि पुरुषे आसत्वेनोपसर्पणशरणगमनम् १४ एवंभाष्यमानामेनामगणय्यमारीशः किं तूष्णीमिमुद्यात्किंचिदुत्तरमवददुतेतिसंशयोभाभूदिति भावेनाह इतीति १५ यतोपस्यामार्थोपाद्यैर्जैर्मेवीजयाणा धर्माधिकामानां संबन्धिनीसिद्धिः १६ एतदेव विशदयति सर्वाश्रमानिति कलत्रवान्प्रशस्तमार्यायुक्तः स्वाश्रमेण गार्हस्थ्याश्रमेणाश्रदानादिनाश्रमार्थ्यादिसर्वाश्रमानुपादायसंभाव्यसंस्ताराह्वय्यसनसमुग्र

तद्भवान्दृष्टमानायांसपत्नीनांसमृद्धिभिः ॥ प्रजावतीनामद्रंतेमय्यायुं कामनुग्रहम् १० मर्त्यर्थाप्नोषुमानानां लोकानाविशतेयशः ॥ पतिर्भवद्विधोयासां
प्रजयाननुजायते ११ पुरापितानो भगवान्दक्षो बृहिवृत्सलः ॥ कंवृणीतवरं वत्सा इत्यष्टच्छतनः पृथक् १२ सविदित्वात्मजानां नोभावं संतानभावनः ॥
त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः १३ अथ मे कुरु कल्याण कामं कंजविलोचन ॥ आप्नोपसर्पणं भूमन्नमोघं हिमहीयसि १४ इति तां वीरमारीचः कृ
पणां बहुभाषिणीम् ॥ प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरुपदिच्छसि ॥ तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिं चैवर्गि
कीयतः १६ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ॥ व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् १७ यामाहुरात्मनो ह्यर्थं श्रेयस्कामस्य मानिनि ॥ यस्यां
स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः १८ यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ॥ वयं जयेमहेलांभिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा १९ न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं
गृहेश्वरि ॥ अप्यायुषा वाकात्स्न्येन ये चान्ये गुणगृह्रवः २० अथापि काममेनं ते प्रजायैकरवाण्यलम् ॥ यथामां नातिवाचंति मुहूर्तं प्रतिपालय २१ एषा घोरत
मावेला घोराणां घोरदर्शना ॥ चरंति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह २२ एतस्यां साध्विसंध्यायां भगवान्भूतभावनः ॥ परीतो भूतपर्षाद्भिर्दृष्टेष्णादतिभू
तराट् २३ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावकुंठामलरुक्मदेहो देवास्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते २४

मत्तयेतीत्यन्वयः स्वधुरं स्वव्यापारभारमध्यस्थानिक्षिप्य १८ इतोपिस्वंसेभाव्येत्याह यामिति इन्द्रियाण्येवारातयः शत्रव इन्द्रियारातयस्तान् इन्द्रियाणामरातयो विषयास्तानिति वा एवं चेदृष्टांतोपि संग्रह्यते उभयेषामपि बाह्यत्वात् पूर्वत्र संभावनामात्रतपोक्तम् १९ वक्ष्यमाणस्ववाक्यार्थकारयितुं मुनिः स्तुतिकरोति नवयमिति भवन्तो न प्रभवश्चेदन्वो भवाहशोनेतितत्राह येचेति येन्येच गुणस्य भवो गुणलुब्धाः पुरुषास्तेपि मार्यामनुकर्तुं न प्रभव इत्यर्थः २० किमिति स्तोत्रेण निःप्रयोजनेनेति बाष्पलुकेत्याह अथापीति यद्यप्येवमथापि तद्विकिमितिकालः क्षिप्यते इतितत्राह यथेति अतिवाचंस्तिनिर्वातितद्विंशत्यनगुर्वीजद्विकालकल्पामत्यंत उक्तं सुवर्तमिति प्रतिपालयमतीक्ष्ण २१ मतीक्षायां किं कारणमत्राह एषेति घोराणां वेलेत्पुक्तं स्पष्टयति चरंतीति २२ भवत्तामर्ष्येन भूतानि किं कुर्वतीति तत्राह एतस्यामिति २३ अस्मात्पशुपतेरपि किं प्रयमित्याशंक्य तस्मादस्मदवयवदर्शनेनैव यमित्याशयवानाह इतशानेति इत्यशाने विषयान्धकानि लोवात्पावापुः दमशानमं बलवती वावस्तस्यापुः पशुपतया भूतनाथ

मोघमवर्णः विशीर्णश्चिद्योतश्चजटाकलापोयस्यसतथा विशिष्टोद्योतः प्रकाशोयस्यसतथा भस्मनावकुण्डोऽवरूपणयस्यसतथोक्तः अमलरुक्मंरजतभस्मावरुणंरजतवद्वलोदेहोयस्यसतथा त्रिभि
नेत्रैरतिशेषः तेतवदेवरःसहोदर्याःसत्याःपतिः २४ गर्भिणीवधनोदार्थपिशाचचर्ष्यायाह पाशाकारित्वेनहरेःप्रियत्वादतस्तदप्रियंतस्याप्यप्रियमितिदानीमिदंनकार्यमित्यभिप्रेत्यतस्यहरेरतिशायितमा
हात्म्यमाह नयस्येति ब्रतैर्हरिप्रीतिकैर्यस्यचरणापविद्धापदातिर्यक्प्रहतांभुक्तभोगामप्यजां गृहभार्यापुत्रादिरूपां प्रकृतिशब्दवाच्यंश्रियमाशास्महेइच्छामःबेत्यनेनहरिमाहात्म्यमाचित्यमित्यास्वादयति
२५ अविद्यालभ्रणंपटलंदशनप्रतिबंधकनेत्रदोषंविभित्सवोभेत्तुकामामनीषिणोयस्यानवद्याचरितंजगत्सृष्ट्यादिकर्मगृह्णन्ति श्रवणादिनेतिशेषः यश्चहरिर्निरस्तसाम्यातिशयस्तस्यहरेराज्ञयादेवेन्द्रादिस
तामाश्रयोहरःपिशाचचर्ष्यामचरादित्यन्वयः । पिशाचचर्ष्यामचरद्बुद्धोविष्णवाज्ञयेवतु । गर्भिणीवधनोदार्थमहोविष्णुर्विदंबकृदिति वचनबलान्मध्यहयाज्ञयोतेपदमध्याह्नियते पशुपतावुक्तगुणानामसंभवाच्च
अहंरुद्रायधनुरातनोमीतिपराधीनताप्रतीतिश्च २६ ननुकेचिद्वेश्वरितमपिनिंदंतितत्कथमित्याशंक्य तेतमःप्राप्तियोग्या असुरजनाइति भावेनाह हसंतीति यैःशुनोभोजनमन्नमिदंशरीरंवस्त्रादिभिःस्वात्म
तयानिजस्वरूपतयाउपलालितंतेपुरुषाःसमीहितंविदंबनरूपचेष्टाविशेषमविदुषोऽविद्वांसोऽज्ञानवंतोऽतएवदुर्भगादुःस्वरूपतमआभुंयोग्याःस्वात्मनिस्वरूपएवरतस्याचरितमुपनयात् ज्येष्ठविवाहाच्चपूर्वं
पुत्रोत्पत्त्यादिरूपंहसंति नदेवचरितंचरेदितिद्योतकोद्दिशब्दः २७ इतोपिब्रह्मरुद्राद्यचित्यमाहिमापरमात्मेत्याह ब्रह्मादय इति ब्रह्मादयोदेवापेनहरिणाकृतंधर्मसेतुंवशाज्ज्ञपापालयंति इवितत्कृत

नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्याहतो नोतकश्चिद्विगर्हः ॥ वयंन्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेजांबतभुक्तभोगाम् २५ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृह्णं
त्यविद्यापटलंविभित्सवः ॥ निरस्तसाम्यातिशयोहरेःस्वयंपिशाचचर्ष्यामचरत्सतांगतिः २६ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मनूरतस्याविदुषःसमीहि
तम् ॥ यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्वभोजनंस्वात्मतयोपलालितम् २७ ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालायत्कारणंविश्वमिदंचमायया ॥ आज्ञाकरीतस्यपिशा
चचर्ष्याजहोविभूम्नश्चरितंविदंबनम् २८ मैत्रेयउवाच ॥ एवंसंवेदिताभर्त्रामन्मथोन्मथितेन्द्रिया ॥ जग्राहवासोब्रह्मर्षेष्टृषलीवगतत्रपा २९ संविदित्वाथभार्या
यास्तत्रिविधं विकर्मणि ॥ नत्वादिष्टायरहसितयाचोपविवेशह ३० अथोपस्पृश्यसलिलंप्राणानायम्यवाग्यतः ॥ ध्यायन्नजजापविरजं ब्रह्मज्योतिःसनातन
म् ३१ दितिस्तुब्रीडितातेनकर्मावधेनभारत ॥ उपसंगम्यविप्रर्षिमयोमुख्यभ्यभाषत ३२

सेतुपालाःइदंविच्योहरिःकारणंनिमित्तंयस्यतत्कारणंतत्कारणत्वंत्वमापयास्वेच्छयानपराधीनतयाहिशब्देनसहिकर्मफलोद्भिन्नतइतिमानंसूचयति तस्यहरेराज्ञां करोतीति आज्ञाकरी केयंशिवस्य
पिशाचचर्ष्या हरेराज्ञयाशिवःपिशाचचर्ष्यामकरोदित्युक्तंभवति ततःकित्नाह अहोइति विभूम्नःपरिपूर्णस्यहरेर्विदंबनंलोकानुकारिरूपंचरितमहोजगत्पूज्यान्रुद्रादीनापिस्वाज्ञाकर्माणिप्रवर्तयतीति
अत्ररुद्रविषयत्वेनपयास्थितव्याख्यानस्यानुपपत्तिरुक्तेतिनेहप्रपंच्यते २८ हरेर्माहात्म्यंदुर्बोधयदेवंज्ञापितयादित्यापापकर्माणिप्रवृत्तामितिभाववान्मैत्रेयएवमुक्तयातयाकिमकारितिवैश्वरोमजःशंकोप
रिहरन्नाह एवमिति संविदितासम्पग्ज्ञापिता वासःपरिधानम् २९ निर्विघ्नंदुराग्रहं दिष्टायकर्मसाक्षिणेदेवाय । निर्वेशउपभोगःस्यादुपवेशस्तुमैथुनमित्यभिधानं । प्रत्यारंभेप्राप्तयेत्यभिधानादेस्व
नेनप्रत्यारंभंसूचयति ३० अप्सरोमुग्धमुनिवदाकल्पमारीचेनतयोपविष्टकिनेत्याह अथोति अथदीर्घपातानंतरमेवाचम्यमुपेतैनकिमन्नाह ध्यायन्निति ज्योतिःस्वज्योतीरूपंविरजं ब्रह्मलानि
रजोमलविधुरं ब्रह्मपापनूतनातनश्रवणोदेनसीदतेब्रह्मगापन्यात्मकंमंत्रंजजापेत्तन्मयः ३१ दित्यापुनश्चकार्यममूढाधिकमितिगर्वोभूवास्थितांक्रियांतरमारब्धमुतेतित्वाह दितिस्त्विति स्वकर्म
गाजातेनावधेन ३२

स्वकृतपापकर्मप्रतीकारोपायमाह नमइति भूतानामृषभइत्यस्यव्यारूपानंपतिरिति अंहसमपराधम् १३ समस्तापराधानांप्रतीकारोनमस्कारादन्योनास्तीतिमत्वातमेवतदोषनिरासपटुगुण
विषयत्वेनकरोति नमइति रुद्रीपापराधलक्षणरोगद्रावकाय रोदनाद्बुद्धशिशुस्वभावोनयुक्तइत्याह महतइति तस्यलोकानुकरणार्थत्वाद्दोषायस्यादितिभावः यक्षादेरपिमहत्त्वादितिअ
तउक्तं देवायेति तस्यापिदेवयोनित्वादित्यतउक्तं उग्रायेति उद्धृतंसर्वग्रसतीत्युग्रस्तस्मै तर्ह्यपंसर्वभक्षकोनतुनेजाभीष्टवर्षात्पतउक्तं मीढुषइति मिहसेचनइतिधातुःस्वयंसुखित्वेनवर्ततेचेन्निजायसुखंद
दातीति तत्कथमित्यतःशिवायेति अनेनप्रसिद्धनामकरणेनकृत्यकर्तरिन्यस्तदंडायतद्विरुद्धकर्तरिधृतदंडायेतितत्तद्योग्यतातिरेकेणक्रियांनकरोतीत्युक्तं उभयार्थसूचकविशेषणमाह मन्यवेमननशी
लायक्रोधात्मनेवा गुणदोषौमत्वानिग्रहानुग्रहौकरोतीति अनेनइमारुद्रायस्थिरधन्वनेगिरःक्षिपेषवेदेवायस्वधावैइत्यादिमंत्रोदाशैतः ३४ फलितमाह सनइति माभीरितिभीमःप्रसादकर्तृत्वेहेतु
माह व्यधस्येति व्याधौहंसायामितिधातोःसंततहंसाशीलस्य अपिपदेनकैमुत्पलक्षणोहेतुरुक्तः ॥ ३५ ॥ गर्भःसर्वधारक्षणीयइतिलौकिकीलोकपातामनुसरंतीमाशासानांकामयमानांप्रवेपतीकंपमा

नमेगर्भमिमं ब्रह्मन्भूतानामृषभोवधीत् ॥ रुद्रःपतिर्हिभूतानांयस्याकरवमंहसम् ३३ नमोरुद्रायमहतेदेवायोग्रायमीढुषे ॥ शिवायन्यस्तदंडायधृत
दंडायमन्यवे ३४ सनःप्रसीदताद्रीमोभगवानुर्वनुग्रहः ॥ व्याधस्याप्यानुकंप्यानांस्त्रीणांदेवःसतीपतिः ३५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ स्वगर्भस्याशिषंलो
कयामाशासानांप्रवेपतीम् ॥ निवृत्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः ३६ ॥ कश्यपउवाच ॥ अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषान्मौहूर्तिकाहुत ॥ मन्निदे
शातिचारेणदेवानांचैवहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रेजाठराधमौ ॥ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडौमुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनांहन्यमानानांदी
नानामकृतागसाम् ॥ स्त्रीणांनिगृह्यमाणानांकोपितेषुमहात्मसु ३९ तदाविश्वेश्वरःकुद्धोभगवान्लोकभावनः ॥ हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रीञ्छतप
र्वधृक् ४० ॥ दितिरुवाच ॥ वधंभगवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना ॥ आशासेपुत्रयोर्महंमाकुद्वाद्वाह्मणात्प्रभो ४१ नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्य
च ॥ नारक्यश्चानुगृह्णंतियांयांयोनिमसौगतः ४२ कश्यपउवाच ॥ कृतशोकानुतापेनसद्यःप्रत्यवमर्शनात् ॥ भगवत्युरुमानाच्चभवेमप्यपिचादरात् ४३

नाम् ३६ आत्मनोमनसोऽप्रायत्यात् उपशमनलक्षणप्रयत्नाभावात्तत्पवापांरूपदोषान्मन्निर्देशातिचारेणमदाज्ञातिक्रमणेनहेलनादवज्ञानात् ३७ जाठराधमौपुत्राधमौवधमत्वमुपपादयति लोकानिति
३८ प्राणिनांहन्यमानानांसतामकृतापराधानांस्त्रीणांनिगृह्यमाणानांसतीनांमहापुरुषेषुकोपितेषुस्तसु ३९ शतपर्वधृक्देवेन्द्रः ४० भर्त्रेवमुक्तादितिःकिमाहितित्राह वधमिति सुनाभेनचक्रेणयुक्तःउदा
रोमहान्बाहुर्ह्यस्यसतथोक्तः । उदारोमहतिरुपावइतियादवः । तेनमहंमाशासेइच्छामि किंतुविशेषोस्तीत्याह माकुद्वादिति ४१ ब्रह्मशापेनहतस्यकोरोषइतितत्राह ब्रह्मेति एतादृशःकोरोषोस्तीतितत्राह
नभूतेति नारक्यःनरकैपच्यमानाःप्रजाःअसौब्रह्मशापदग्धभूतभयदोवा चशब्दोवार्थे ४२ सुनाभापुत्रात्पुत्रयोर्महंमाकुद्वाद्वाह्मणात्प्रभो ४१ नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्य
इस्तवधाल्लोकोभक्तस्मान्यस्यनकचित् । तथाप्यपुत्रमोहापनविधिकंकचित्कचिदित्याशयवान्कश्यपःमकरातरेणतयोःसद्वृत्तिःस्यादितिअनयस्तुतरंवाक् कृतशोकेति कृतपापकर्मनिमित्तशोकान्ज्ञाते
नानुतापेनपश्चात्पेनतवपुत्रस्यहिरण्यकशिपोःपुत्राणांमध्यैसतांसंमतएकःपुत्रोभवितासतवपुत्रस्यसद्वृत्तेहेतुःस्यादितिशेनः तदुक्तं हिरण्यकशिपुश्चापिभगवार्भेदयातमइत्यादि । नपुत्रमात्रात्पिचादेःसद्वृत्तिः
किंतुनिर्देशादिगुणविशिष्टादितिभावेनतदुपमाह गार्पतीति भगवदशलोविनाभूतत्वान्त्समामित्युक्तम् ४२

४४ साधवोपस्यमहादस्यशीलंशमादिस्वभावमनुवर्तितुमात्मनिकर्तुर्निर्वेरादिभिर्यथास्थितवस्तुदर्शनादिगुणैरात्मानमंतःकरणं भावयिष्यतिशमादिमत्कुर्वति दोषानपनीयकथामिवयोगैराविष्याद्युपायं
दुर्वर्णदुष्टवर्णहेमेवधयाभावयंति अष्टादशदोषाभिरस्यस्वस्वरूपास्थितिकुर्वति तथेत्यर्थः अनेननिवर्तनेनात्रेदंतात्पर्यमवगंतव्यं तथाहिहिरण्यकशिपौद्वौचेतनोत्तमैकःसद्गतियोग्यएकोन्यगतिपरिग्यः
अनादिभक्तिलक्षणयोग्यतौषधेनदुःसंगदोषलक्षणदुर्वर्णमपनीयपुत्रादिःतच्चेतनस्यसद्गतिहेतुःस्याजविष्णुभक्तिविधुरस्यातोऽन्यदुष्टजनमोहनार्थं तदुक्तं । स्वतःसद्गतिर्योग्यस्यपुत्रदेहेतुताभवेत् । योग्यता
नादिभक्तिःस्यादयोग्यस्यकुतोऽगतिरिति ४५ तवपौत्रस्यमहादस्यमाहात्म्यंभगवत्प्रसादायत्तमितिभावेनाह यत्प्रसादादिति यस्यहरेःप्रसादात् प्रसन्नत्वेहेतुमाह यदात्मकमिति यदात्मकंयत्स्वा
मिकंयेनव्याघ्रंचशश्वदृक्सर्वदैकप्रकारज्ञानोभगवान्यस्यानन्ययासर्वोत्तमोहिरिरेतत्सदृशोऽन्योनास्तीत्येवंविशिष्टयाहशान्नेनततोष्यते ४६ सवाइति सएवपौत्रोमहात्माएतादृशमहिमा अतत् तस्मा
द्धरेरन्यत्सर्वमनित्यमसारंहीनंचेतिनिरूप्यविहास्यतित्यक्षयतीत्यन्वयः महानुभावोमहाप्रभावःवैष्णवसिद्धांतेमहानिश्वयोवा वैकुण्ठनारायणम् ४७निर्वेरादिभिरित्यत्रादिशब्दोक्तान्गुणानाह अलपटइत्यादि

पुत्रस्यैवचपुत्राणांभावितैकःसतांमतः ॥ गायंतिघद्यशःशुद्धंभगवद्यशसासमम् ४४ योगैर्हेमेवदुर्वर्णंभावयिष्यंतिसाधवः ॥ निर्वैरादिभिरात्मानंयच्छी
लमनुवर्तितुम् ४५ यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकम् ॥ शश्वदृक्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्यथादृशा ४६ सर्वमहाभागवतोमहात्मा महानुभावो
महतांमहिष्ठः ॥ प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यैकुंठमतद्विहास्यति ४७ अलंपदःशीलधरोगुणाकरोदृष्टःपरार्थेव्यथितेषुदुःखितः ॥ अभूतशत्रु
र्जगतःशोकहर्तानैदाधिकंतापमिवोद्धुराजः ४८ अंतर्बाहिश्रामलमजनेत्रंस्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपम् ॥ पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुरत्कुंडलमंडि
ताननम् ४९ ॥ भैत्रेयउवाच ॥ श्रुत्वाभागवतंपौत्रममोदतदितिर्भृशम् ॥ पुत्रयोश्चवधंरुष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
द्वतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ भैत्रेयउवाच ॥ प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरस्तेजोहनंदितिः ॥ दधारवर्षाणिशतंशंकमानाऽसुरार्दनाव १
लोकेतेनहृतालोकैलोकपालाहतौजसः ॥ न्यवेदयन्विश्वसृजेष्वांतन्यातिकरंदिशाम् २

ना अलंपटोर्वरक्तः शीलधरः शीलसमाधाविति धातोः समाधिर्कुर्वाणः गुणाकरो गुणनिधिः व्यथितेषु दुःखितेषु पुपरेषु दुःखितस्तद्दुःखमात्मीयं करोतीत्यर्थः अभूतशत्रुरजातशत्रुः नैदाधिकमुष्णकालजातम्
४८ अतद्दास्यतीत्यनेन ब्रह्मेतरजगद्दास्यति न तु ब्रह्मेति ध्वनितमर्थं स्पष्टयति अंतर्वेहिरिति श्रियो ललनायाः श्रियो ललामंतिलकस्थानी पंद्रष्टा द्रक्ष्यति ४९ एतच्छ्रुत्वा दित्या किमकारीति तत्राह श्रुत्वेति अ
मोदतेत्यनेनैविति रपि सद्भाते योग्येति निरूपितमिति ५० ॥ इति श्रीभागवते प्र० तृतीये स्कन्धे विजयवज्रकृतटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ जयविजययोः शापमोक्षयोः प्रदानं कृतसंन्यादिमादिजातेषां
नेन तेषां भगवत्समाधिसमुद्रैकसमुद्रतमाहात्म्येनानेकमचारितमाहिमाहरिरिति निरूप्यते स्मिन्नध्याये तत्रादौ दित्या पुनः किमकारीति विदुरस्य हार्दप्रश्नपरिहरात् प्रजापत्यमिति प्रजापतेः कश्यपस्येदं
इदियथाविहितमतयः परेषां तेषां स्विनतिजोहन्ति हरतीति परतेजोहन् अमुरार्दनादरेर्वधंशंकमाना १ किमतस्तत्राह लोक इति तेन गर्भेण लोके हृता लोके अपहृतप्रकाशेति तत्परिहारादिहताजसोन
हृतामर्ष्याः इंद्रादिलोकपालाः दिशां ध्यात्वा व्यतिकरमंधकारेण मातं व्यत्ययमुपद्रवं नित्यर्थः २

यत्नेनसंविग्राभ्रांतावयमेतत्तमोवेत्थजानासि तत्रनिमित्तंवदंति नहीति कालादिव्यवधानेनाज्ञानंस्यादित्यतउक्तं कालेनेति अस्पृष्टमव्यवहितंज्ञानवर्त्मयस्यसतथातस्याप्रतिषेद्धज्ञानमार्गस्येत्यर्थः ३ त
 देवविवृणोति देवदेवोति परेषामुत्तमानामपरेषामधमानामतीतानागतानांवाभूतानांभाववित्दृश्यस्योसीतिव्यक्तंज्ञानासीतिभावः ४ सर्वस्मात्प्रणतिरेवप्रसादजनीतिमत्वात्पूर्वकंस्तुवंति नमइति
 विज्ञानवीर्यापामतिवदज्ञानाय तदेवविशदयति माययेति माययाश्रीनारायणानुगृहीतप्रज्ञावलेनइदंविश्वमुपेयुषेज्ञातवते रजआदिगुणेनज्ञानप्रतिबंधःसंभाव्यतइत्यतउक्तं गृहीतेति इयांज्ञापाउपद्राव
 कत्वेनगृहीतरजआदिगुणविशेषाय इतोपिज्ञानवीर्यतवैवेतिभावेनस्तुवंति नमस्तइति व्यक्तंअज्ञातंरस्ययोनयेकारणाय सृज्येषुवस्तुषुअज्ञातसर्जनस्यातिबहुलज्ञानसापेक्षत्वात्तस्यसृष्ट्युक्त्यणोतिशयि
 तज्ञानमस्तीतिक्विवक्तव्यमितिनिरूपितं सर्वेषांज्ञानादिगुणप्रतिबंधकारजआदिगुणाः कथमस्यनविरोधकाहरिमसादादितिचेत्तत्प्रसादसंभवोपिकथमित्यतोवाह अव्यक्तेति अव्यक्तंब्रह्मतथोनिःका
 रणंयस्यसतथातस्मै । योब्रह्माणंविदधातीतिश्रुतेः । तेनेब्रह्महृदायआदिकवयइतिव । अतःस्वपुत्रत्वेनसर्वानुग्रहपात्रत्वात्तस्यसत्त्वादिगुणाः परिपंथिनइति ५ यस्यपदभीष्टंतत्प्राप्तयेतेनतथानुष्ठेयमिति
 मन्वानादितिगर्भनिमित्तमिदमिदमपराभवपरिहरणायतादृशगुणविशिष्टत्वेनस्तुवंतीत्याह यइति येषुरुषाअनन्यभावेनहरेरन्यःस्वतंत्रोनास्तीतिज्ञानदृढीकृतभक्त्यात्वाभावयंतिनिरंतरोपासनपावशीकु
 र्वतितेषांपुंसांनकुतश्चित्पराभवइत्यन्वयः पराभवकर्तृणांत्वत्सृष्टजीवांतर्गतत्वेनत्वत्त्वत्परावकांनृद्व्यंतीतिभावेनोक्तं आत्मभावनमिति आत्मनोजीवान्भावपत्युत्पादयतीत्यात्मभावनस्तं आत्म

देवाऊचुः ॥ तमएतद्विमोवेत्थसंविग्रायद्वयंभृशम् ॥ नह्यव्यक्तंभगवतःकालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ॥ परेषामपरेषां
 त्वंभूतानामसिभाववित् ४ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे ॥ गृहीतगुणभेदायनमस्तेव्यक्तयोनये ५ येत्वनन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनम् ॥ आत्म
 निप्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकम् ६ तेषांसुव्यक्तयोगानांजितश्चासैद्रियात्मनाम् ॥ लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ७ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तं
 त्येवयंत्रिताः ॥ हरंतिवलिमायतास्तस्मैमुख्यात्मनेनमः ८ सत्त्वंविधत्स्वशंभूमनृतमसालुप्तकर्मणाम् ॥ अदभ्रदययादृष्ट्याप्रपन्नानर्हसीक्षितुम् ९

नःपरमात्मनोभावनयानिरंतरोपासनयाप्रवृद्धतदनुग्रहस्यतवासाध्यंनास्तीत्यतोवात्मभावनमिति आत्मनोभावनंयस्यसतथातं नकेवलंजीवजातंत्वदुत्पन्नत्वेनत्वदधीनं किंतु चेतनाचेतनात्मकंसर्वमपि
 त्वयाधृतमित्याहुरित्याह आत्मनीति त्वमपिजीविष्येकइतिमंदाशंकांनिवारयति परामिति परंसर्वोत्तमं अनेनजीवोत्पादकत्वेऽनुपपत्तिःपरिहृता । महदादिकार्यकारणव्यापित्वेनसर्वोत्तमत्वंपुक्तमिति
 भावेनोक्तंसदसदात्मकमिति । नकेवलंभारधरदेवदत्तवज्रजगद्धारकत्वमस्याकिंतुतर्वादिषांभवेनापीत्यतोवेत्युक्तं सदसदात्मकमिति ततोविशेषंप्रतिपद्येत्पादिद्वितीयेसर्वव्याप्तिमत्त्वमुक्तं मुक्तामुक्तप्रपंचस्यसु
 खादिदातृत्वादुक्तंयुक्तमित्यतोवेत्युक्तं सदसदात्मकमिति संतआत्मानोमुक्ताअसंतःआत्मानोऽमुक्तायेषामुभयेषामपिकुतुखंयस्मात्तत्तथोक्तम् ५ विशिष्टव्यानमनसएवैवंविधफलवत्त्वंननुतन्मात्रस्यतमा
 त्रेणयोगादीनांपारपाकाभावेनयुष्मत्प्रसादानुत्पत्तिरितिभावेनवान्बिंशंपतीत्याह सुव्यक्तेति अष्टांगलक्षणयोगः ७ विधिनिषेधलक्षणयावेदवाचाप्रवर्तमानाःप्रजाःस्वस्वकर्मानुसारेणसुखादिकम
 श्रंति तजार्थकुत्रोपयुज्यते इत्याशंक्यतयास्वदीपयानिघतास्त्वदुक्तप्रकारेणत्वत्पूजाकुर्वतितदनुसारेणभवान्फलप्रपञ्छतीत्यतस्त्वत्सर्वोत्तमइत्याहुरित्याह यस्येति यस्यतवतत्प्राप्तोवेधनोपरिणितपापी
 येषारज्ज्वरिप्रित्तावद्याः यत्रिबंधनइतिधातुः हरंतिनपंति मुख्यात्मनेसर्वेभ्योजीवेभ्योमुख्याय ८ भवतांमहतासंरंभेनस्तवमाभिप्रायःकइत्यतस्तमाहुरित्याह सत्त्वमिति सत्त्वित्यतश्चदे
 नपूयोक्तवैशिष्ट्यंस्मारयंति दितिगर्भनिमित्तमिदमिदमपराभवपरिहरणायतादृशगुणविशिष्टत्वेनस्तुवंतीत्याह यइति येषुरुषाअनन्यभावेनहरेरन्यःस्वतंत्रोनास्तीतिज्ञानदृढीकृतभक्त्यात्वाभावयंतिनिरंतरोपासनपावशीकु
 र्वतितेषांपुंसांनकुतश्चित्पराभवइत्यन्वयः पराभवकर्तृणांत्वत्सृष्टजीवांतर्गतत्वेनत्वत्त्वत्परावकांनृद्व्यंतीतिभावेनोक्तं आत्मभावनमिति आत्मनोजीवान्भावपत्युत्पादयतीत्यात्मभावनस्तं आत्म

किमिदानीमयनिमित्तमितितद्विज्ञापयंतीत्याह एषइति काश्यपंकश्यपस्यविद्यमानंदिश्यामर्पितमोजस्तेजःएषगर्भःसर्वादिशस्तिमिरयन्अंधकारयन्लोकमदीपानांसूर्पादिग्रहाणांतेजोवष्टंभनंदिशामंधकारि
त्वमतोस्पतेत्वयापरिहारोद्रष्टव्यइतिपावत् १० स्वप्रज्ञाधिगमंस्तुवतामेषामुत्तरंभूतिजानीते ब्रह्मेति मैत्रेयोविदुरंवाक्कि सप्रहस्येति शब्दगोचरोमिथोव्यवहारविषयः वेदवेद्योवा प्रीणन्प्रीणयन्
प्रत्याचष्टभवदुक्तस्योत्तरंरक्षयामीत्याह ११ स्ववचनमध्येतत्प्रश्नामाभूदितिमवानादितएववकुमारमतेमानसाइति मममनसोजाताः अंतरिक्षादिलोकान् किमपोजनवंतइत्यतआह लोकेष्विति १२
ततःकिमत्राह तइति विकुण्डारूपंनिलयंमृदंनितरांलीयतेस्मिन्सर्वमिति १३ गूण्यागारत्वंनिवारयति वसंतीति येनित्यमनिमित्तेन अःविष्णुर्नैमित्तंयस्यसोऽनिमित्तःतेनाविष्णुवर्षणबुद्ध्याकिपमाणे
नेत्यर्थः धर्मेणहरिमाराधयंस्तेयत्रवसंतीत्यन्वयः वैकुण्ठवन्मूर्तिर्येषांतेतयोक्ताःसाहस्यभाजइत्यर्थः १४ यत्रलोकेवृषःश्रेष्ठआद्यःसर्वैरुपजीव्योभगवान्स्वैर्भगैर्मूर्तिमाद्रिरुपेतःशब्दगोचरोऽनं
तानांमूर्तिधराणविदानांविषयःपुमान्पुनरायणो विरजंदूरीकृतजोगुणं सत्त्वंबलज्ञानसमाहाराभ्यस्त्वमवष्टभ्यस्वानांनोपदस्ति तत्सर्वमृदयन्रक्षन्आस्तइत्यन्वयः १५ कैवल्यंब्रह्मकैवल्यममृतमक्षरं
ब्रह्मेत्यभिधानं ज्ञानपुष्पसाध्यत्वाच्चैःश्रेयसम् १६ सललनाललनाभिःस्त्रीभिःसहितैवैमानिकाविमानेनचरंतःपुरुषाः लोकस्यजनस्यशमलक्षपणानिपापनाशनानिभर्तुर्हरेश्चरितानियत्रगायंति नन्वत्रगा

एषदेवदितेर्गर्भोजःकाश्यपमर्पितम् ॥ दिशस्तिमिरयन्सर्वाएधतेमिरिवैधसि १० मैत्रेयउवाच ॥ सप्रहस्यमहाबाहोभगवाञ्छब्दगोचरः ॥ प्रत्याच
ष्टात्ममूर्देवःप्रीणन्रुचिरयागिरा ११ ब्रह्मोवाच ॥ मानसामेसुतायुष्मत्पूर्वैसनकादयः ॥ चेरुर्विहायसालोकान्लोकेषुविगतस्पृहाः १२ तएकदाभ
गवतोवैकुण्ठस्यामलात्मनः ॥ ययुर्विकुण्ठनिलयंसर्वलोकनमस्कृतम् १३ वसंतियत्रपुरुषाःसर्वैर्वैकुण्ठमूर्तयः ॥ येनिरयमनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिम्
१४ यत्रचाद्यःपुमानास्तेभगवान्शब्दगोचरः ॥ सत्त्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृदयन्वृषः १५ यत्रनैश्रेयसंनामवनंकामदुर्वैदुमैः ॥ सर्वर्तुश्रीभिर्विंध्रा
जत्कैवल्यमिवमूर्तिमत् १६ वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्तुः ॥ अंतर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनसंहितधियो
प्यनिलंक्षिपंतः १७ पारावतान्यष्टतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरबर्हिभिस्तत् ॥ कोलाहलेविरचितोचिरमात्रयोर्ध्वैर्भृगाधिपेहारिकथाम
नुगायमाने १८

नंदवनव्यापानेननघटतेपुष्पसौरभ्यसमविशादिर्नेद्रिपक्षोभसंयवादित्य । शंस्यपरिहरतिर्भतर्जलइति अत्रांतःशब्दःसमीपवचनः जलसमीपेतेदिलसंतीनांमधोवसंतेविद्यमानानांमाधवीनांवातंतीलजापु
ष्पाणांगंधेनसंहितधियोविभुब्धयुद्धयोप्यनिलंगंधमापकंवायुंक्षिपंतःपरिहरंतः तुशब्देनभेदवाचिनामुक्ताममुक्ताश्चैरमुपेसांति सममुक्तानांकाचिदपिपुष्पगंधवहवायुर्नेद्रिपक्षोभलक्षणोभ्रमोनास्तिअमुक्ता
नांकाचिस्स्यादितिवात्पर्यनिष्पद्यते । मुक्ताश्चैवाधिकारस्थाद्विधिवैकुण्ठलीकगाः । अमुक्तानांभ्रमःकापिनमुक्तानांकाचिद्वेदोक्तिवचनात् १७ तत्रतपानांभक्तानांहरेश्चरणारविधार्चनात्सरःकथास्ति
तत्राह पारावतेत्यादिना भृगाधिपेहारिकथामनुगायमानेसप्तस्वरसमाहारेणगातुमुपकाविसति सद्गानमकुजजिह्वापारावतादिपक्षिगणैश्चिरमात्रयात्रिमात्रादिसररेणकोलाहलेकलकलतक्षणे कूलवेविरचिते
सत्ययंसमयइतिमत्वापस्मिन्वैकुण्ठेनुलसीदलेमंधारादिपुष्पराशौचभक्तैरभिर्मूलैर्वितेसतितुलसीकाभरणेनतुलसीमाकाधारिणाकारिणान्यपुष्पदलमण्डपादहस्तेनतुलसीदलमुदृत्यतद्वेधेमाणेनाचितेसंभाषिते
साते मंधराद्याःसुमनसोमंधारादिशब्दवाच्यास्तदेवतास्वस्थास्तुलस्यास्तपोपदुमानपति । मंधार्चइतिमितिशेषः । शिरसीनास्थादराश्वसर्वैश्चानाद्रिकुण्डगाः । अमुक्तामुक्तिमापोतिभिषमस्तकथेयः

स्वस्वामिनोहरेरनुवृत्त्यानिर्तरसेवयादूरेषमाः दूरीकृतयमलोकाः अतएव सर्वैः स्पृहणीयशीलाः सुयशसो भर्तुहरेर्गुणगणानामिथः कथनेषु नरागस्तस्मादुत्पन्नं यद्वै कुर्व्यं पारवश्यं तन्निमित्तेन जातायां बाष्पकला
नंदाश्रुधारातया पुलकीकृतान्पंगानि शरीरतदवयवायेषां तितथोक्ताः सुयशस इति भागवतानां विशेषणं वा वैकुण्ठादप्युपरिशिवलोक इति केचिदाचक्षते तस्यामस्तु तत्त्वादनुपपन्नत्वादिति हेतुद्वयं हीत्यनेन सूचय
ति २५ प्रकृतमनुसरति तद्विश्वगुर्वधिकृतमिति अथ मुनयः परां मुदमापुरित्यन्वयः भगवत्समाधिना नित्यवृत्तानां मुनीनां कादाचित्कमोदप्राप्तौ किं कारणमुच्यते तत्तु विकुण्ठस्थानमुपेत्य कीदृशं । उता मृतत्वस्ये
शातोपदमेनातिरोहति । इत्यादिनापो मुक्तामुक्तप्रपंचाधारत्वेन श्रुतः सचासौ विश्वगुरुस्तेन मुक्तामुक्तप्रपंचगुरुणा हरिणा अधिकृतं विशेषतः स्वामित्वेनाभिमतं भुवनशब्देन तत्स्थाः पुरुषालक्ष्यं तेतैः शिवलोको
त्तमतया वंद्यं दिव्यमप्राकृतं विचित्राणि नानावर्णानि विबुधाभ्याणां विमानानि शोचयति दीपयति इति विचित्रविबुधाभ्यां विमानशोचिः । शुचिर्दीप्ताविति धातुः । अपूर्वपूर्वमदृष्टं योगमायाबलेन भगवदुपा
सनालब्धज्ञानबलेन प्राप्येत्यर्थः २६ मुदमुपेत्य बहिरेवावतिष्ठंत उतांतरा विशन् आविश्य चार्किकवक्रुरितितत्राह तस्मिन्निति तस्मिन्वैकुण्ठेषट्कक्ष्याः गोपुरद्वाराप्यतीत्य तत्रासज्जमाना अनिवार्य
माणाः सप्तमायां कक्ष्यायां स्थिता देवावचक्षता पश्यन्ति त्वन्वयः केयूरादिभिर्विठंकोऽलंकृतो वेषोपयोस्तौ तथोक्तौ २७ तयोर्भावं वर्णयति मत्तेति असितानां श्यामानां बाहूनां चतुष्टयस्य मध्ये बभ्रसि वि
न्यस्तयामत्ता द्विरेफाभृंगायस्यां सामत्ता द्विरेफावनमालिकावनमालादयानि वीतौ परिवृतौ कुटिलपावक्रयावक्रस्थितपाभ्रवासहस्फुटं निर्गतेन रक्तेक्षणेन रक्तांतकटाक्षनिरीक्षणेन मना क्विचिद्ब्रह्मसंकोपं द

ताद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवंद्यं दिव्यं विचित्रविबुधाभ्यां विमानशोचिः ॥ आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् २६ तस्मिन्नतीत्यमु
नयः षडसज्जमानाः कक्ष्याः समानवयसस्त्वथ सप्तमायाम् ॥ देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्थ्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटं क्रवेणौ २७ मत्ता द्विरेफवनमालिका यानि वी
तौ विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ॥ वक्रभ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गतेन रक्तेक्षणेन च मनाग्रमसंदधानौ २८ द्वार्येतयोर्निविशुर्भिषतोरपृष्ठापूर्वा यथारपु
टवज्रकपाटिकायाः ॥ सर्वत्र ते ह्यविषयामुनयः स्वदृष्ट्यापे संचरंत्यविहता विगताभिर्शंकाः २९ तान् वीक्ष्य वातरशनां श्रुतुरः कुमारान् वृद्धान् दशार्धवयसो वि
दितात्मतत्त्वान् ॥ वेत्त्रेण चास्वल्यतामतदर्हणांस्तौ तेजोविहस्य भगवत्प्रतिकूलशौलौ ३० ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हतमाह्वयिहरेः प्रति
हारपाभ्याम् ॥ ऊचुः सुहृत्तमदिदक्षितभंगईषत्कामानुजेन सह सात उपश्रुताक्षाः ३१

ज्ञात्वातिष्ठत इत्यर्थः २८ ये मुनयः सर्ववस्तुषु स्वस्वतंत्ररूपहरेर्दृष्ट्या तन्निमित्तवर्शनेन अविषयानि स्पृहाः अतएव विगताभिर्शंकाः । अविहताः अग्रतिहतगतयः सर्वत्र संचरन्ति हि यस्मात्तस्मा
त्ते मुनयः तावपृष्ठाभिषतोऽपश्यतोस्तपोद्धारितया प्रविशुर्निःशंकतया कीदृशी द्वारः याभारपुटवज्रकपाटिकाभारेण पिच्छेनालंकृतं पुटं यस्याः सा भारपुटा वज्र
शिलाकृता कपाटिका भारपुटा वज्रकपाटिकायां सा तास्तथा । लोहमप्यारकूटस्यात्पिच्छलं चारमालिपायितियादवः २९ ततः किमभूदितिसत्राह तानिति वातोवापुरेवरशनावलं पेति तया तान् कुमारान्
त्युक्तं विवृणोति दशार्धवयस इति दृष्ट्या पंचवर्षान् विदितात्मतत्त्वान् ज्ञातपरमात्मस्वरूपान् वेत्त्रेण पश्यतां स्वल्यतां प्रवेशमतिरोधं च क्रतुः अतदर्हणान् स्वरूपान् योग्यान् तेजस्तेषां भ्रातृव्यं विदित्वाऽम
ण्यप्य तत्र निमित्तमाह भगवदिति भगवतोहरेः प्रतिकूलं विकुण्ठं शौलं योस्तौ तया तौ । जयस्य विजयस्यापि कदाचिद्ब्रह्मसापवः । कृष्णावतारपर्यंतं प्रातिकूल्यं च जायत इति वचनेन सापनिमित्तं
प्रातिकूल्यं सावधिकं चेति ज्ञायते अन्यथा तयोस्तत्राह स्थानमेव न पुज्यते रजआद्यभावस्योक्तत्वात् ३० न्यस्य नंदं त्वात्प्रतिपिद्वास्ते तूष्णीं ययागतं पयुः किमत्राह ताभ्यामेति सुषुम्नं तमाः पूज्यतमाः सुहृत्त
मप्यहरेर्दिदक्षितस्य दर्शनेच्छायां भंगे विभेसादेर्परकामानुजेनालंकोपेन उपश्रुतानि भतिकुलीकृतान्यतीति येषां तितथोक्ताः प्रतिहारपाभ्यामनिमिषेषु निषिध्यमानाः कुरित्यन्वयः ३१

क्रोधाकलितनेत्रत्वादितर्नाकित्वहितमेवतत्कीदृशमूर्तुरितितत्राह कोवेति भगवतउचैःपरिचर्ययासमुन्नतपूजादिसेवयाइहवैकुण्ठेस्वर्गोयंस्थानमेत्यतद्वार्मिणांतस्पहरेधर्मानादिधर्मवर्तासतांभागवतानाम
पिपयेकःपुमान्विषमस्वभावःशत्रुरयमिदंमित्रमितितामसशीलः वाइत्यनेनार्थंतानुपपत्तिसूचयति भगवद्विषयेशंकनीयोस्तीतिभवविषेधःक्रियतइतितत्राह तस्मिन्निति कुहकयोर्मिथ्यादृष्टिमतोपेव
योरात्मवत्तयात्मापरिशंकनीयस्तथेहतस्मिन्भगवतिविषयेपरिशंकनीयोविरुद्धस्वभावः कोवास्तिनकोपीत्यन्वयः कुतोनास्तीत्यतआह प्रशांतोति लोकेअप्रशांतस्यपरेणसहोत्पादितवैरस्यचशंकनी
योदृष्टस्थानायंपुरुषेषुप्रशांतत्वात्अनुत्पादितवैरत्वाच्च किंचप्रकृष्टानंदस्वरूपत्वादनुपहतैश्वर्यादिषुपुण्णस्वात्सर्वशरीरेषु गतत्वादप्रतिद्वंद्वत्वादप्राकृतशरीरत्वाच्चातोस्मिन्विषयोवर्धइत्यर्थः ३२ आ
पादितदोषएवपुरुषोदंडयोग्यइतितयोर्दोषित्वमुपपादयति नहीति इहार्मिन्लोकेस्थिताधीराज्ञानिनःसमस्तस्यमुक्तामुक्तपर्वस्यकुक्षयःशरीरकुहराणिपस्यावासभूतानिसमस्तकुक्षिस्तास्मिन् यद्वा
समस्तकुक्षौस्थितेभगवतिअंतरंगिद्वंद्वेनपश्यंतिकिंतुयत्रपस्मिन्लोकेनभसिमहाकाशेनभोघटाकाशमिवात्मानंस्वात्मस्थंभगवद्रूपमात्मनिव्याप्तेभगवद्रूपेपश्यंतितयोरैक्येनेत्यर्थः ततःकिमत्राह यु
वयोरिति एवंज्ञानिप्रत्यक्षेजाग्रतिमुरालिगिनोर्देवलक्षणवतोयुवयोर्मनसायतोभेददर्शनादस्यभेदस्यद्रष्टुःपुंसःसर्वत्रदुःस्वप्नामिरूपंभयंभवति तादृशमुदरभेदि उद्वताअरादोषायस्मात्तदुदरंअतस्यभे
ददर्शननिमित्तंभयंव्युत्पादितंकिंप्रतिशरीरंतर्पामित्वेनस्थितस्याभयस्पहरेरन्यस्माद्रूपमस्तीतिबुद्धिःकृता अन्यथा स्थचिवारणांकिमितिकृतम् । हिशब्देनतत्त्वानुभवसिद्धंदर्शयति । यद्वा । सर्वोदरगतं

कोवाइहेत्यभगवत्परिचर्ययोचैस्तद्वार्मिणामपिसतांविषमस्वभावः॥ तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः३२नह्यंतरंभवगती
हसमस्तकुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः ॥ पश्यंतियत्रयुवयोःसुरालिगिनोःकिंव्युत्पादितंयुदरभेदिभयंयतोस्य ३३तद्वाअमुष्यपरमस्यविकुंठभ
र्तुःकर्तुंनयुक्तमितिधीमहिमंदधीभ्याम् ॥ लोकानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसखयइमेरिपवोस्ययत्र३४तेषामितीरितमुभाववधार्यधोरंतरंब्रह्मदंडमानि
वारणमस्रपूगैः ॥ सद्योहरेरनुचरावुरुविभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ३५ भूयानघादिभगवद्विरकारिदंडोयोनीहरेतसुरहेलनमप्यशेषम् ॥
मावोनुतापकलयाभगवत्स्मृतिब्रोमोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोघः ॥ ३६ ॥

युवयोरितिवृत्तीपार्थेष्वी । तयातद्धारपालत्वेनस्वस्वामिसंबंधस्यस्वानुभवसिद्धत्वेनतदपलोपनसर्वापलापमसंगात्भगवदपराधएवकृतइतिद्योतयति ३३ एवंदोषानुपपाद्यतद्योग्यदंडंकर्तुमुपक्रमं
ते तद्वाइति मंदधीभ्यांकपटबुद्धिभ्यांयुवाभ्याममुष्यविकुंठभर्तुंमूलरूपस्यपरंपरादस्यावतारार्थपर्यामिरूपस्यवपद्रेददर्शनतत्कर्तुंनयुक्तमितिधीमहिचित्तपामः । तद्युवाभ्यांकृतमतोतरभावदृष्ट्याभेददर्श
नेनेतोवैकुण्ठलोकाद्यत्रयेषुत्रिविधेभ्योस्यहरेरिपवःस्युःतान्पापीयसोऽतिपापाज्जन्मपेभ्यान्लोकान्देहान्ब्रजतमित्यन्वयः त्रीनासुरान्देहान्पातमित्यर्थः । वाइत्यनेनपथोदकंदुर्गवृष्टपर्वतेषुविधावसी
त्यादिश्रुतिप्रमाणयति ३४ स्वराजयविजयोस्तथेतनावितिव्रजतमिति तेषामिति । तावुमीहरेरनुचरौजयविजयौउरुचदुविभ्यतइत्यन्वयः । ब्रह्मास्त्राद्यस्त्रपूगैरनिवारणप्रतिषेधमशक्यंघोरंतेषामिती
रितंब्रह्मदंडंब्रह्मशापमवधार्यइदिकृत्वाकिंचतेषांपादौदृष्ट्वातइतितत्पदग्रहावपततांभूमावितिशेषः अतिकातरेणेतिभयातिरेकंदर्शयति सद्यइतिनिर्दोषत्वम् ३५ पादयोःपतित्वात्ताभ्यांपुनःकिंकृतमप्रा
भूयानिति हेचतुर्थांशमशिसामणयोभगवद्विभवद्विरस्मत्कृतादघादपराधादिदेतोभूयान्महान्दंडोऽकारिमुक्तएवापमितिब्रुवाते यद्वाति योदंडोनावावयोः नकेवलंपुष्पदपराधमेवहरति कित्
यथातथासुरहेकुनश्रीब्रह्मादिदेवावज्ञानमपिहरेवहर्तुसमर्थंभवति तत्रेदंभगवतः प्रार्थयावहे नावावयोरिहवैकुण्ठेस्थितयोरंशिनोर्भोपुष्पाकमनुतापकलयापश्चात्तापकेशेनपुनःपूर्ववत्भगवत्स्मृति
भगवतोपयास्वरूपज्ञाननाशकोमोहोभवेत्माभूत् कीदृशयोर्पुष्पचछापेनाधोधालोकादप्यधरलोकमामुर्वजवोरंसेनेतिशेषः ३६

विजयपोऽसन्कादीनां सिलापोहरेः कर्णताडितः किनामूदत्राह एवमिति द्वयोरप्यंशांशिविवक्षयावहुत्वास्वानामिति बहुवचनं एवंस्वानां स्वपार्श्वानां सत्सु सनकादिषु अतिक्रमप्रतिघातलक्षणमपराधानि
 न्मभिलयात् मुक्तस्थानात्तदेव तस्मिन् सप्तमकक्षयास्थाने स्थितां स्तान्पयावित्पन्वयः स्वानां स्वभक्तानां सदतिक्रमं विद्यमानमपराधमिति वा आर्षाणां ज्ञानिनां हृद्यो हृदयंगमः भगवदागमनं सनका
 दीनां पुण्याधिक्यं ध्वनयति परमेति ३७ शेषकलुषितशेषु पितृवात् भृत्यापराधतत्स्वाभिन्पारोप्यतस्मिन्नागते ते मुनयस्तिर्यक् दृष्टो भूवृत्किमत्राह तंतिवति तुशब्दोपस्वात्कालिको मध्यं दिनचल
 नार्कवच्चतुचिरकालभावीति निरूपयति स्वपुंभिः स्वभृत्यैः प्रतिहृतं प्रत्यर्पितमौपयिकमुपायनादिसत्कारद्वयं यस्मै सतथोक्तस्तं सहस्रोत्पापागमनात्संक्षिप्तबाहनादिगमनपोऽपसाधनं वा चक्षुर्विषयमित्य
 नेन प्राप्तमायारूपभ्रातिमुन्मूलयति स्वसमाधिगम्यमितिसाधिदानं दलक्षणमपश्यन्नित्यर्थः तदानीं तनवैभवो शेषं वर्णयति हंसश्रियो रिति हंसवद्वलश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुना सुखस्पर्शवायुना लो
 चं च लं शुभ्रं वलं चातपत्रमुष्णनिवारणच्छत्रं तदेव शशीचंद्रमास्तस्य केसरेभ्योरदिभ्योनेः सृत्तानि शीकराणि वा तास्त एव चानुनिवारीणे यस्मिन् शिववायुलोलशुभ्रातपत्रशशिकेसरांबुस्तम् ३८ कृत्स्नः
 पूर्णः प्रसादः प्रपन्नतायस्य सतथा सुमहास्तमेवाविधं मुखं यस्य सतथा तं स्पृहणीयधाम कमनीयतेजः पुंजमिच्छाविषयस्थानं वा श्रेहोदूतपावलोककलपाकटाक्षकलपामक्तानां हृदिसंस्पृशंतं त्वंगिद्रियसुखं कु

एवंतदैव भगवानरविदनामः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः ॥ तस्मिन् ययौ परमहंसमहामुननिमन्वेषणयि चरणोचलयन्सहश्रीः ३७ तंत्वागतं प्रति
 हृतोपयिकं स्वपुंभिस्ते च क्षताक्षविषयं स्वसमाधिगम्यम् ॥ हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोलशुभ्रातपत्रशशिकेसरांबुस्तम् ३८ कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृ
 हणीयधाम सहावलोककलया हृदिसंस्पृशंतम् ॥ श्यामेष्टथाबुरसिशोभितयाश्रिया स्वश्रीवामणिं सुमगधंतमिवात्मधिष्ण्यम् ३९ पीतांशुकंपृथुनितंबम
 धिस्फुरंत्याकां च्यालिभिर्विस्तयावनमालयाच ॥ वलगुप्रकोष्ठवलपं विनतासुतांसे विन्यस्य हस्तमितरणधुनानमजम् ४० विष्णुक्षिपन्मकरकुंडलमंडनाहंग
 डस्थलोन्नसमुखं मणिमरिरीटम् ॥ दोर्दंडसंडविरेचरतापराधहारेण कंधरगतेन च कौस्तुभेन ४१ अत्रोपसृष्टमिति चोत्सृष्टमिदिरायाः स्वानां धिया
 विराचितं बहुसौष्ठवाढ्यम् ॥ महंभवस्य भवता च भजंतमंगने मुनिं रीक्ष्य न वित्तदृशो मुदाकैः ४२

यैतं श्यामेष्टथाबुरसिशोभितयाश्रिया श्रीवस्तु रूपयात्मनश्चतुर्मुखस्य धिष्ण्यं गृहस्थानीयरूपं कौस्तुभोन्नसमुखं प्राणश्रुदामणिस्तथेति वचनात् स्वश्रीवापां स्थितं मणि
 कौस्तुभं नाम सुभगधंतमिव विकासपंतमिव स्थितम् ३९ पीतांशुकंपृथुनितंबमधिपीतां वरावीतविस्तीर्णकटितटोपरि स्फुरंत्यात्सहस्रगुणयाकां च्यालिभिर्विस्तयावनमालयाच शोभमानं वलगु
 निसुंदरेण कोष्ठमणिबंधस्थाने वलयः कंकणो यस्य सतथा इतरेण दक्षिणेन करेण कंकमलं धुनानं कंधधंतम् ४० कात्यादिगुणैर्विष्णुतंतिपत्नीनिरस्यती मकराकारकुंडले विष्णुक्षिपन्मकरकुंडले तपोभिकता
 हं अलंकारयोग्येन गंडस्थले यस्मिन् सतथा तथोन्नसमुखतनासिकं मुखं यस्य सतथा तं शस्तामणयोऽस्य सतीति मणिमत्ताहं मरिरीटं यस्य सतथा तं दोर्दंडानां संवरपत्रमूहस्य विरेचरतापराधहारेण कंधरगतेन च कौस्तुभेन
 परार्धहारेण अनव्येमुक्तामालया कंधरगतेन कंडालं विना कौस्तुभेन मणिना च युक्तं एवं विशिष्टमगधंतमवधत्तेति पूर्वगान्वयः ४१ योतर्गभित्तमत्तपुद्रेको भगवदर्थानां तं नदिरापि निर्गतं विभवेनात्तं भवे
 ति ते मुनयो हरेरंगं रीक्ष्य मुदानवित्तदृशः । अलं बुद्धयसासनेत्राः केः शिरोभिर्नै मुरनाधारदंडवत् भुवि पेतुरित्यर्थः अंगांगिनोरगुरापि भेदो नास्तीति तस्येति विशेष्यावचनमित्यतस्तदंगं विशिष्टाहि अमेति यथा
 न्योपप्यर्थः यथा दन्तादिभिराराधे विरापालक्ष्म्या अपि अजास्मिन्काले उपसृष्टमुत्तमिपुत्सृष्टं यद्वा मकेशादिपादावपवविशिष्टेषु पिष्टं मयोपसृष्टमसितं निश्चितं नातः परामिति तथापि स्वानां स्वभक्तानां

पाविरचितं स्मृतं केचित्त्वदेहातर्हदवावकाशमादेशमात्रं पुरुषं संतमित्यादिना । अविद्यमानकारणं विद्यमानस्मृतिस्तथा । उभयं रचनं मोक्षपूर्वसिद्धेः पुनस्मृतिरित्यभिधानाच्च । तस्माद्रचनाशब्दस्य स्मरणा
 र्थवासिदं इतोपि मक्तधिया स्मृतं न कृतं कृतस्य न्यूनातिरेकसंभवादिति भावेनाह बह्विति विपुलानेकयोर्बहुरितिवचनादनंतसौंदर्योपेक्षणपूर्णं इतोपि माधारचितं नेत्याह मह्यमिति मह्यं मम प्रवक्ष्ये
 मिति वा ४२ अर्थक्रियाकारित्वाभेदमाधारचितमित्याह तस्येति स्वविवरेण स्वनासिकारंभे गतर्गतः प्रविष्टस्तस्य हरेः पदारविषयोः किंजल्कैः केसरीरविस्थितैर्जोभिर्मिश्रासंपृक्तापातुलसीति स्यामक
 रंदेन मधुना युक्तो मंदो वा पुस्तैः सनकादीनां चित्ततन्वोः संक्षोभं च न विकारं च कारेत्यन्वयः । विकारानुत्पत्तौ का उपपत्तिरिति तत्राह अक्षरजुषामिति वैराग्यादिगुणैरक्षरजुषां ब्रह्मसेवतां न्यासिनामपि अ
 नेन पद्यप्यपूर्वविकारसंभावनामाप्तिर्निरित्तथापि हरिचरणापितुलसीमहिमातिशयोक्त्या मनोविकासलक्षणविकारादानं दाश्रुधारासंपातस्तदनुसंक्षोभाद्रोमां च इति सूचितं । क्षुभसंचल इति धातोः
 ४३ मनश्चलने नेंद्रियचलनं तस्मात्तनोः संचलनमिति नियमादतोऽप्यमापेक्ष्य संक्षोभ इति ध्वनयन्नाह तेवा इति योनित्यं स्वहृदि अंतरेऽपरोक्षीक्रियते स एवापमित्यतो मुष्येति । पित्र्बंधन इति धातोः सितं ब
 द्धं मुकुलितं असितं नवोत्फुल्लं वदनमेवासितपद्मकोशमन्यथासितं शुद्धं असितं कृष्णमिति वा शापप्रदानस्यानभीष्टत्वेन मुखस्य काष्ण्यं जातं तदयुक्तमुत्तरप्रशापानुमतिप्रतीतेः । यद्वानेत्रयोर्नालिनवर्णत्वेन तद्युक्तत्वा
 त्वदनालपनीलपद्मकोशमुद्गीक्ष्य स्वपंवामनत्वाद्दरेः प्रांशुत्वादूर्ध्वमुखाः दृष्ट्वा लब्धा शिषो भगवदवपवेषु मुखयमुखदर्शनात् प्राप्तपुण्योच्चयाः सुंदरतराधरश्चकुंदवदलोहासश्चपस्मिन्सतथातं पुनर्मुखदर्शनानं
 तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदं किंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः ॥ अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ४३ तेवाजमुष्यवद
 नासितपद्मकोशमुद्गीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासम् ॥ लब्धा शिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं न स्वारुणमणिश्रयणं निदधुः ४४ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमा
 गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् ॥ तेतद्वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन् युतमष्टमोगैः ४५ कुमार ऊचुः ॥ योतर्हितो ह्यदिगतोऽपि दुरात्मनां
 त्वमद्यैषिनो नयनमूलमनंतराद्वः ॥ यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहांगतो नः पित्रानुवर्णितरहो भवदुद्भवेन ४६ तंदां विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रतिरतिर
 चयंतमेषाम् ॥ यत्तेनुभावविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्धं यो हृदिविदुर्मुनयो नुरागाः ४७

तरेन स्वापवारुणारक्तमणयस्तेषां श्रवणमाश्रयणमाश्रयं तदीयमंघ्रिद्वंद्वमवेक्ष्या वाक्मुखादृष्ट्वा मुखमारभ्य पादाद्यंतं सर्वांगमवलोक्य नितरादप्युरित्यन्वयः हृदि च निदधुः आलोकय मिति वा बहिष्ठस्य
 हृदतस्पर्शैकत्वमपश्यन्निरपर्थः ४४ मनःसंकल्पेन वागिन्द्रियप्रवृत्तिदर्शनादप्यमपि कश्चन संक्षोभः संजात इत्यभिनेयंतः स्तुवंतीत्याह पुंसां गतिं ध्यानास्पदमुपासनाविषयं बहुपूर्णाया मिति धातो
 चेहृत्वेन पूर्णत्वेन मर्तृजातं नयनान्यभिरमयति सुखयति इति नयनाभिराममेवं विधत्तद्वपुर्दर्शयानं दर्शयंतं मनन्यसिद्धैरन्यैरेन नुभूतैरौत्पत्तिकैः सह जैरष्टमोगैरणिमाद्यैश्च यैर्पुंसां मिश्रितमभिचंद्रितं समगृणन्नित्यन्व
 यः । गृस्तुतामिति धातोः ४५ गुरुपदिष्टगुणानुसंधर्तनरूपत्वादियं स्तुतिः पारमार्थिकी न लौकिकी त्याग्येनाह योतर्हित इति त्वंदुरात्मनामशुभमनस्कानां ह्यदिगतोऽपि अंतर्हितोऽसि अत्यंतसमीपवर्तिनोऽदर्श
 नवचनं स्तुतिरवाचुद्वतां नामनपरमार्थतद्वत्तत्तत्कर्मनंतराद्व इति अनवसितमाहात्म्यादिदमपि किंचन माहात्म्यमित्यर्थः सत्त्वमच्चनो नयनमूलमपि चक्षुर्विषयंगतोऽसि किमुणा विशिष्टत्वेनेत्यत आह
 यर्ह्येति भवत उद्भवो जननं पश्य सतथा तेन नः पित्रानाज्जातमनायाहं येन लक्षणेनानुवर्णितरहः यथावदुपदिष्टरहस्यः हरिरस्मत्कर्णविवरेण हृदयगुहांगतो भूतस्तुल्यलक्षणविशिष्टत्वेनेति शेषः । अनेन स
 विधानं लक्षणं भगवंतं महाज्ञमतुमायामयति प्रकरेणोपदिष्टदृष्टयो रूपवैरेकत्वं द्रष्टव्यं ४६ इतोपि नेदं तत्कालोपपन्नमायामप्युक्तं तु साक्षाज्जगज्जन्मादिकारणमिति भावेन स्तुवंतीत्याह यंत्वा
 योति तेषामवभाषिभाजन्मादिकारणत्वेनोपदिष्टः तथेदानीं चक्षुर्विषयश्च तत्त्वापरमात्मनः परब्रह्मणस्तत्त्वमतारोपितं रूपं विदामविद्यः । कीदृशं त्वांसं प्रतीक्षामि तेषां लोकानां तत्त्वेन गुणेनैव सुखं

अथ तमुत्पादयंतं सृष्ट्यादीप्रवर्तमानस्यानारोपितरूपत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्य सन्मग्नानि ज्ञाने मानमित्याहुरित्याह यत्तदिति तवानुभावस्य जगत्सृष्ट्यादिमाहं ज्ञानो नुभावेन निश्चयज्ञानेन विदिते ल
साधेद्वैरचलैर्भक्तियोगैर्विरागाविषयेषु शोभनाध्यासबुद्धिविधुराश्रयैवोद्वेगयउन्मीलिताहंकारबंधा उत्पादितपुत्रभार्यादिस्नेहरूपहृदयग्रंथयोवा मुनयः सर्वज्ञाः परमहंसा यत्तत्त्वं विदुर्गुणरूपापरोक्षीकुर्वते
तादृकृतत्वात्मकं स्त्वाविचइत्यन्वयः ४७ इतोऽप्युपनिषत्कामिन्यापरिष्वक्तं सत्त्वमेव यतो भगवत्कथारसायनस्वादुज्ञानमुक्तावानंदसमृद्धिहेतुभूतभाक्तीज्ञानमंतरेण दर्शनमात्रेण स्मरपकभाक्तीज्ञानानां पुंसां
योग्यां मुक्तिना काक्षतइत्याह नात्यंतिकमिति आत्यंतिकं प्रसादं भगवद्दर्शनमात्रेणालिगशरीरात्पयसमपेविद्यमानभक्तीज्ञानपरिपाकाभावात्सन्मग्नभिव्यक्तानंदमोक्षमपिन विगणयंति विशिष्टोपपत्तिनव
हुग्रन्थे । भक्तीज्ञानपरिपाकात्किंचित्पूर्वचमुच्यते । दर्शनेन हरेस्तत्रानांदः पूर्णतां जेदिति वचनात् । तव भक्तपाकपावृत्तपानवृत्तत्वात् भुवउन्नयैरुज्जुंभणविशेषैरपितभयमन्यत्पारमेश्वरादिपदांकिंचाकि
मुक्त्वर्थं कुशलाइत्यनेन मुमुक्षोः केवलभक्तो मुक्तावपि सुखी भवेदित्यतो मोक्षेच्छुभ्योनापेक्षकाणां मुक्तावानंदोद्रेकः स्यादिति भक्तपापादनमेव साधीयानिति बुद्धिपाठवसूचयति कीर्तन्यं कीर्तनीयं तीर्थं शुद्धं प
शोयस्य सतथा तस्य अत्र मुक्तीनां बाहुविध्यात्तदधिकारिणां च तथा त्वान्मुक्तावपि भेदः पारमार्थिकः तदातुरेकत्वेनापि स्वगतोभेदो नास्ति अनेकत्वेमिथोवैषम्येण नाशयत्वापत्तेः प्रमाणविरोधाच्चेति चोचितं

नात्यंतिकं विगणयं पिते प्रसादं किंचान्यदपि तभयं भुवउन्नयैस्ते ॥ थेंगत्वदं प्रिशरणाभवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशलारसज्ञाः ४८ कामं व्रजे म
वृजिनैर्निरयेषु नष्टाश्चेतोऽखिवद्यादिनुते पदयो रमेत ॥ वाचश्च नस्तुल्यसिवद्यादिते प्रिशोभाः पूर्ये तते गुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्च कथयदिदं पुरुहूतरूपं तेने
शनिर्द्वितीमवापुरलं दशोनः ॥ तस्माददं भगवतेन महद्भिधेमयो नात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ५० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे षोडशो
ध्यायः ॥ १६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इति तद्गुणतांतेषां मुनीनां योगधर्मिणाम् ॥ प्रतिनंद्य जगादेदं विकुण्ठानिलयो विभुः १ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ वै पार्षदौ
महानयो विजय एव च ॥ कदर्थी कृत्यमां यद्वो बह्वक्रांता मतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतोदंढो भवद्भिर्मां मनुवतैः ॥ स एवानुमतोऽस्माभिर्भुनयो देवहेलनात् ३

४८ वयमपि त्वदं ध्येकशरणत्वादिदमेवाकांक्षामहेनान्यदिति विज्ञापयंतीत्याह काममिति अंगीशोभयंतीत्वं प्रिशोभाः स्तुतिद्वारेणैति शेषः निरयेषु पुष्पादिपोनिषु वृजिनैर्दुःस्तेनंष्टः क्लिष्टाः । पावत्परमभक्तेस्तु
मुज्यते दुःखमुत्खणम् । तावन्मुक्तो सुखोद्रेकस्तत्र चेद्वक्तिवर्धनमिति वचनार्थमभिप्रेत्य निरपमाप्तिमार्थना कियते इत्यभिप्रायः ४९ सत्याभक्तौ सर्वज्ञानोद्रेकः स्याद्यथा तवापरोक्षसंभवो वृत्तस्तपेहा
स्मदपराधमविगणयेति भावेनाहुरित्याह प्रादुरिति पुरुविस्तीर्णहृतं पशोपस्य सतयाहे पुरुहूतअलं निर्वृतिमापुरित्यनेना तददंष्ट्रेषां दृष्टेः स्पष्टत्वं सूचयति तस्येपेयं प्रत्युपक्रियेत्याहुरित्याह तस्या इति पोभगवा
न्प्रतीतः मेक्षितो भक्तैरिति शेषः यक्षदुरात्मनां दुरुदयः दुःप्रकाशस्तस्मै भगवते इदमुत्कृष्टं वमः विषेमकुर्मइत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
दुस्तरापत्तिपरिहाराय भक्तपाहरिरेवमार्थनीय इत्ययमर्थः प्रतिमाच्यते ऽस्मिन् अध्याये तत्रादौ भक्तपराधीनोऽहमिति प्रकटयिष्यतोदरेः सनकादीन् प्रतिस्नेहवचनप्रकारमाह इतीति । योगीभक्तियोगः स एव यमेव सा
मस्तीति योगधर्मिणो विषयमिदं वक्ष्यमाणं तस्त्वनं प्रतिनंद्य विकुण्ठानिलय इत्यनेन प्रतीतं परिच्छिन्नत्वं निवारयति विपुरिति विभुः सर्वगतेत्यादिति यादवः १ महामिति । अत्ययेन च यमिजययोः पार्षद
प्राधान्यं सूचयति माकवर्धी कृत्या विगणय्यामयोजनीकृत्येति वा तत्कुतश्चित्तनाह यद्गइति बाह्यतिकाया विशेषणं यथापहः पूर्णो भवति तथा तिक्रममपराधमक्रांतामकुर्वता यद्यस्मादिति शेषः २ यद्विभवव
ताप्येतौ वक्ष्याविति शंकितापुष्पाकमस्माकं केकमनइकत्वापुष्पाभिर्दत्तवृद्धं बोस्माभिर्दत्तयाह यस्तिवति ३

नायाकिरीटैरिति बहुवचनं केवलं विप्रबहुमानार्थतदं धिरजोभरणमित्याशयेनात्मानं वैशिनष्टि यदहणेति यदर्हणं भोयस्य मम ब्रह्मणा कृतपादमहात्मनोदर्कगणारूपममः चंद्रललाभेन चंद्रशेखरेण
तद्वर्तमानान् लोकान् जनान् पुनाति ९ इदमपि महिमांतरकथनं विप्रद्वेषोपि मद्द्वेष एवाधः पातहेतुत्वादित्याह येमइति येषुरुषामेतनूः प्रतिमास्थानीयान् मदीयान् मद्भक्तान् द्विजवरान् तथा । शरणं ग्रहरक्षि
त्रोरित्यभिधानादलब्धशरणानिरक्षकरहितानि भूतानि भेदबुद्ध्या वैलक्षण्यबुद्ध्या दुदुहुः पडिपां चक्रुः चेचां धनक्षतदृशोऽधीकृतदृष्टयो भितो मन्पुयैषां ते तथा द्रक्ष्यंति तान् ममाधिने तुर्दंडनायकस्य यमस्य गृध्रा
श्येनाः लपंति नेत्राण्युत्पाटय भक्षयंतीत्यन्वयः १० इदानीं मद्भक्तब्राह्मणसत्कारपरिपाकं वच्मीत्याह ये ब्राह्मणानिति तुष्यहृदः हृष्यन् मनसः स्मिताख्य सुधया उक्षितमासिक्तपद्मवक्रयेषां ते तथा अनुराग
कलपास्नेहबद्धा । कलबंधन इति धातोः । वाण्या आत्मजवत्गृणंतः प्रशंसंतः अहमिव यथाहं विमानं संबोधयामि तथा संबोधयामि तेषाम्भक्तारुपाक्षिपतो भर्त्सयतः ब्राह्मणान् चर्चयंति कथं मापि धिया हरिरेषु विशेषतः
संनिहित इति बुद्ध्या हंतैर्विमार्वकैरुपाकृतो वशीकृत इत्यन्वयः ११ नन्वेवमुभयेषां पुष्पाकं शापो भिमतश्चेत्कदापि शापमोक्षो नेत्यतस्तन्मोक्षमाह तन्मे स्वभर्तुरिति विप्राणां ममात्यंतां प्रियत्वात्ताद्विरोधिना
माद्विरोधिन एवेति यस्मात्तथापि पुष्पद्वयतिक्रमगतिपुष्पदपराधफलमसुरत्वादिलक्षणं प्रतिपद्य सद्यो भूयो ममांतिकमितामागच्छतामित्यन्वयः भगवतोक्तमिदं तात्कालिकं ननु तच्च भित्यत्राह मेस्व
भर्तुरिति स्वभर्तुर्मे असायं विमानुरागलक्षणं निश्चयं अलक्षमाणौ विप्रार्चनादिलक्षणैरप्यजानंतौ अज्ञानं च ब्रह्मशापनिमित्तं तयोरिति ध्वनयति नहि वैकुण्ठे अज्ञानादिसंभवोस्ति ननु ममांतिकमितामित्यनेन शा

येमेतनूर्ध्वजवसानदुदुर्हमदीयान्भूतान्यलब्धशरणानिचभेदबुद्ध्या ॥ द्रक्ष्यंत्यवक्षतदृशोद्यभिमन्यवस्तान्शृगारुषाममकृपंत्यधिदंडनेतुः १० येब्राह्मणा
न्मयिधियाक्षिपतोर्चयंतितुष्यद्भृदःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः ॥ वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गुणतःसंबोधयंत्यहामिवाहमुपाकृतस्तैः ११ तन्मेस्वभर्तुरव
सायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिप्रतिपद्यसद्यः ॥ भूयोममांतिकमितांतदनुग्रहोमेयत्कालतोप्यविरमोहृतयोर्विवासः १२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथत
स्योशर्तीदेविमृषिकुल्यांसरस्वतीम् ॥ आस्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माप्यदृश्यत १३ सतीव्यादायशृण्वंतोलब्ध्वीगुर्वर्थगह्वराम् ॥ विगाह्यागाधगंभीरं
मविदुस्ताच्चिकीर्षितम् १४ तेयोगमायपारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ॥ प्रोचुःप्रांजलयोविप्राःप्रहृष्टाःकंपितत्वचः १५

पमोक्षलक्षणः कोनुग्रहविशेषो ध्वनितः स्यादिति तत्राह तदनुग्रह इति हतयोर्ध्वमच्छापेन सुरेतरगातिगमितयोरेतयोर्वैवासः वैकुण्ठादसुरादिव्यवस्थानं कालतो बहुना कासेनाप्यविरमो वसानरहितमि
ति यत्तस्मात्समेनुग्रहः पुनर्मेलोकप्रामिलक्षणः शापमोक्षइत्यर्थः मदमुग्रहाभावेवल्लवतात्राक्षणशापेन कदाप्यसुरयोनिमोक्षोनस्यादिति भावः हि शब्देन सनकादीनामपिशापमोक्षानुमतिरस्तीति चोत्प
ति यतः स्वामिनोभिमतभूस्पैरप्यनुयंतव्यम् १२ कोपादिदष्टानतिषां शापमोक्षानुमतिः कथं संगच्छत इति तत्राह अथेति तस्य हरेरुशती मभीष्टप्रदामृषिकुल्यामृषिकुलस्तु। तपरा मन्यत्र मुनिकुलामेषां दे
वीमभिधेयमणिभिर्वीतमानामन्यत्र देवादि स्नानक्रीडायोग्यांसरस्वर्गा वाचमन्यत्र नदीमास्वाद अवपादिनाऽन्यत्र स्नानादिना भवहिदक्षाभंगांकुरितेन मन्युना सर्पेण दृष्टानां तेषां सनकादीनामात्मजनोन्म
त्रबाष्पाभ्यंतरविशिष्टो देहोत्पद्यत कोपापमगेन मगवदुक्तयुज्जतानंदपूर्णा यून्यविषयापमगेन प्रकृतिस्थितो भूदित्यर्थः १३ वचनमाधुर्यात्सादनेन मनसस्तुप्तिर्नत्वर्थज्ञानेन तस्यानवगाह्यविति भावेनाह स
तीमिति मुखं व्यापापमृष्वंतः शब्दतोलार्थमिता गुरुणामहस्यार्थेन गह्वरामप्रवेश्यावाचं विगाह्यावचार्यगावप्रतिष्ठायामिति घातोरगाधमतलस्पर्शगत एवमभीरवमाहुमशक्वंतस्वरेश्वरीपि र्षं किंच न कर्तु
मिष्टं केचन भ्रमेति न विदुः । कुविभेपे इति यातुः १४ सहिषावत्ज्ञानमपि किंच न नोचुः किमिति तत्राह तेषां गोत सनकादयः योगमायया स्वरोच्छया जातेन भूर्भोगेनारब्धवत्यादितः पारमेश्वर्यमहोदयो ब
लपदसंबंधिमनूतैर्यस्य स्वतत्वात्तद्विरमोपुरित्यन्यथाः सांपतत्वचोरोभाजितगात्राः १५

द्विपत् गुणानामतीपमानत्वात्तद्वि कार्थोक्त्याभावरंमाकरोत्किंतुपरमभागवतत्वेनपसंभोपस्वसतथोक्तः एवंविधमाहात्म्यः सस्वद्विजानामनुपपन्नामुगमनेनतत्पादपुण्यरजसापुनीतिःशुचिपरं
 सद्द्विजानुपपुण्यरजःपुनीतिः पथगतावितिधातुःश्रीवःसलक्ष्मभीवत्सारूप्यलंछनमगाःकिमगमाजनस्वसौभाग्यपात्रत्वागच्छःकिमिस्पाक्षेपः अतइयंभगवदुक्तंसर्वविग्रस्तुतिपरमितिसिद्धं यद्यप्यंशा
 खतात्पर्यार्थःस्यात्तर्हीदंस्तुतिपरंस्यात्तत्कुतइतीयमाशंका । हरिभक्तिहरेःप्रीतिज्ञानानंदाद्योमुणाः । अधिकारेचमुक्तौचब्रह्मवाज्वोश्चतस्त्रियोः । शेषवोद्गहराणांचतस्त्रीणांवासकावेनां । यथाक्रमेणुविज्ञेया
 भूमौकारणतोऽन्यथा । देहस्यलक्षणंचैवभूमावप्यन्यथाभवेत् । ब्रह्मादिपुक्रमेणैवमित्यंस्यादेहलक्षणं । श्रियोधिकागुणाःसर्वेसर्वेभ्योऽनियमेनतु । उक्ताश्चैवाप्युक्ताश्चततोविष्णोर्नसंशयइत्यनेनपरिहृतेति २०
 इतोपिद्विजकुलस्यगोपनीयत्वाभिप्रायेणभगवताद्विजावनादिकंकियतेइतिविज्ञापयतीत्याह धर्मस्येति नूनमप्यत्प्रयोजनमंतरेणधर्मस्यधारकस्यधारणाद्भगवान्धर्मइत्यादेर्भगवतस्तेतवस्वैःस्वरूपभूतैस्त्रिभि
 रनंतासनवैकुण्ठक्षीरसागरशायिभिः पट्टिरंशैर्मूर्तिभिश्चराचरमिदंविश्वंद्विजानांदेवतानांप्रयोजनमुद्दिश्यभूतंरक्षितमित्यन्वयः हेत्रियुगात्रियुगेष्ववतारोयस्यसतथातस्यसंबुद्धिः तत्प्रातिनिषेधपक्षानिर्मूलना
 भावेरक्षणंकथंसंगच्छतेइत्यनउक्तं तदमिधातीति तपआद्यनुष्ठानविरोधिरजस्वमश्नतनुवामूर्त्यानिरस्याभिभूय कथंमूर्तिरित्यतउक्तंनोवदयेति अस्माकंज्ञानप्रदाननिरतया किमाख्ययेत्स्या
 पिइदमेवोत्तरंवरदयाकपिलारूपया । कपिलोवरदश्चैवविकल्पश्चेतिक्थ्यतइत्यतोगुणवाचकस्याविशेष्याभिधेयत्वंकथमितिनिरस्तं तापसस्यशांतस्यकपिलस्यक्षत्रियवदापुधाद्यग्रहणात्कथंविरोधिवि
 भाशकत्वमित्यतउक्तं सत्वेनेति सत्वेनसत्त्ववर्धनेननिरासइतिशेषः तृतीययासत्त्वगुणस्पर्कारणमात्रत्वंमुख्यत्वंकपिलस्यैवमुख्यत्वंज्ञापये शरेणरामइतिवत् एवंविशेषार्थःकस्मादपंकल्प्यतइति

धर्मस्यतेभगवतस्त्रियुगात्रिभिःस्वैःपट्टिश्चराचरमिदंद्विजदेवतार्थम् ॥ नूनंभूतंतदामिधातिरजस्तमश्चसत्वेननोवरदयातनुवानिरस्य २२ नत्वंद्विजोत्तम
 कुलंयदिहात्मगोपंगोसावृषस्वर्हणेनसुसूतृतेन ॥ तर्ह्येवनेक्ष्यतिशिवस्तवदेवपंथालोकोग्रहीष्यदृषभस्यहियत्प्रमाणम् २३ तत्तेनभीष्टमिवसत्त्वनिधेर्वि
 धित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धृतारैः ॥ नैतावतात्र्याधिपतेर्वतविश्वभर्तुस्तेजःक्षतिस्त्ववनतस्यसतेविनोदः २४

चोद्यं अनंतासनवैकुण्ठक्षीरसागरगैस्त्रिभिः । रक्षांकरोतिभगवान्कापिलःसत्त्ववर्धनात् । असत्त्वोपिरजश्चैवतमश्चापिनिरस्यात्स्वित्पनेननिरस्तम् २२ हेवृषइंद्रपरमैश्वर्यवारिधेयोद्विजदेवतारक्षकानिरतःस
 त्वंपद्यदीहजगतिआत्मैवगोपंगोपकोपस्यतदात्मगोपंद्विजोत्तमकुलंसुसूतृतेनशोभनामधुसावाग्यस्यसतथातेनस्वर्हणेनलोकमान्यसत्कारेणनगोमानराक्षेतासि देवकीडादिगुणपूर्णवर्हितदानीमेवत
 वक्षिवःशुद्धःपंथाःतत्त्वविषयोज्ञानमार्गःशिष्टाचारश्चनक्ष्यतिउत्सन्नोभविष्यति तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह लोकइति लोकइतरोजनःऋषभस्यसत्त्वमप्रवृत्तिसमर्थस्ययत्प्रमाणंतद्वेवाग्रहीष्यत् यद्यदाचरति
 श्रेष्ठइत्यादेः २३ ततःकिमनिष्टंतत्राह तत्तइति यस्मादसुराभ्रमियाअपिलोकस्यपथादुःखजनकत्वेननतयाहरेः नित्यानंदपूर्णत्वात् दुःखप्रवेशानवकाशात्किंतुनिषेधयोग्यज्ञानविषयमाभिप्रेतंभगवतोमतं
 तदुक्तं असुराभ्रमियाश्चापिनित्यानंदानलोकवत् । निषेध्यबुद्धिविषयमपिपंहिहरेर्मतमितितस्मादनभीष्टमिवेत्युक्तंसत्त्वनिधेरित्यप्यंहेतुःसुखकरमार्गनाशनंतत्तेवानभीष्टमिवदुःखजनकत्वेननकिंतुनिष
 द्यत्वेनैवानभीष्टं कुतइतिब्रूमाह विधित्सोरिति अशक्तस्येच्छयाकोर्धइतितत्राह निचेति नन्वेवंविधस्यतवमानभंगहेतुःविप्रमणायःकिमितिक्थितइतितत्राह नैतावतेति विप्रमणनस्यतवमान
 तदप्येतावतातेजःक्षतिःमानभंगलक्षणवैजोर्भंगोनास्ति तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह त्र्यधीति नकेवलंत्रिलोकीमात्रस्याधिपतिस्तनत्पानांसमस्तानामविशेषेणयोडेत्पाह विश्वभर्तुरिति नचानेनकिमपिप्र
 योजनमित्याह सतइति विप्रमणायोविनोदोलीलाविलासः तुषाण्डेनप्रयोजनार्तरनिदारपति २४

अधीशानिरुपमचरितासंदेशभवाननयोर्ध्यावन्त्यंदमंदंविचष्टेपश्यति अथवात्रैववृत्तिस्थितिरुक्तगावपंततयोरैकेनिर्व्यलीकमनुमन्महिअनुजानीमहे पूर्वदंढादलोदंढोभिमतश्चेत्सोस्त्वित्यभिप्रेत्ययं
वादमामित्युक्तंयेवयमनागसौस्वतोनिष्पापौकिलिबपेगदोषेणायुंक्ष्महिपोजितवंतस्तेष्वस्मासुयउचितोदंढःसवाधियतामित्यनेनापिहरेर्विप्रप्रित्वमुक्तंदंढाबभूववध्वनितं किलेवुकेतिसूत्रात् किलधैत्य
क्रीडनयोस्तिस्माद्वातोरिलक्ष्ययोभवतिबुगागमश्चदोषेभिधेयेनेनाकिलिबपमितिभवतीत्यनेनस्वतएतौनिर्दोषौनिमित्तात्सदोषावितिसूचितम् २५ सनकायुक्तेरुत्तरत्वेननपुरुक्तिकरोति एताविति
संरंमोद्रेपोत्कर्षःतेनसंभृतःसंपादितोयःसमाधिर्नसएकाग्रतारूपस्तेनानुबद्धोयोगोभक्तियोगोययोस्तौतथाउपयास्यतःउपयातामिति व्यत्ययस्तत्क्रियायाः अंतर्भक्तावाहःकुद्धाहिरण्याद्याहरिर्मति । स
र्वकुद्धाःशंभराद्याअंतःक्रोधवशास्तथेतिविशेषसूचयति तत्तयोः २६ अथोत्तरकथाप्रसंगःकइतितत्राह अथेति अथशापमोक्षानंतरम् २७ अनुमान्पानुज्ञाय श्रियंस्वरूपतां स्वरूपंश्रीस्तथाभाषाद्विधा
श्रीस्तुहरेर्मतेति २८ मामैष्टंभयनंकुरुतशंसुखमस्तु इच्छेइच्छामि २९ अपराधांतरसद्भावान्मतामित्युक्तं कोसावपराधइतितत्राह एतदिति अपवारितानिवारिता योगनिद्राशुपागते ३० ब्रह्म

यंवानयोर्दममधीशभवान्विचष्टेवृत्तिचवातदनुमन्महिनिर्व्यलीकम् ॥ अस्मासुवायउचितोधिपतांसदंढोयेऽनागसौवयमयुंक्ष्महिकिलिबपेग २५ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ एतौसुरेतरगतिंप्रातिपद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ॥ भूयःसकाशमुपयास्यतआशुयोवःशापोमयैवविहितस्तदवैतविप्राः २६
ब्रह्मोवाच ॥ अथतेमुनयोदृष्टानयनानंदभाजनम् ॥ वैकुण्ठतदधिष्ठानंविकुण्ठचस्वयंप्रभुम् २७ भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच ॥ प्रतिजग्मुःप्रमुदि
ताःशंसंतोवैष्णवींश्रियम् २८ भगवाननुगावाहयातंमामैष्टमस्तुशम् ॥ ब्रह्मतेजःसमर्थोपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९ एतत्पुत्रैवनिर्दिष्टंरमयाकुद्वयायदा ॥
तदापवारिताद्वारिविशंतीमय्युपारते ३० मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् ॥ प्रत्येप्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३१ द्वाःस्थावादिश्यभगवान्
विमानश्रेणिभूषणम् ॥ सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्यमाविशत् ३२ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्वरिलोकतः ॥ हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्म
यौ ३३ तदाविकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्रेषुपुत्रकाः ३४ तावेवबधुनाप्राप्तौपार्षदावृषभौहरेः ॥ दितेर्जठरमाविष्टं
काश्यपंतेजउल्बणम् ३५ तयोरसुरयोरद्यतेजसायमयोर्हिवः ॥ आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ३६

शापनिवारकसंरंभप्रवभक्तियोगवरमुपदिशभिवाह संरंमेति एतयोर्भक्तियोगोस्तीतिकस्यादवगतमितीदंचोद्यं । अंतर्भक्तावाहैवराहिरण्याद्याहरिर्मताः । तत्रभक्त्याभवन्पूताद्वेषभावेशकान्मतः । ब्रह्म
जाअसुरायेतुविष्णोःपार्षदांगवाः । बाणाद्याअहरेर्द्वेषमंतःकृत्वातमोगताइत्यनेनानिरस्तं । अनेनसंरंभोनीचफलोभक्तियोगएवब्रह्मशापनिस्तारकइत्युक्तंभवति पुनःशापाद्वधावृत्तौस्वरूपावाभौकालक्षेपो
नास्तीत्याशयेनोक्तं कालेनेति ३१ द्वाःस्थौद्वारपालौ ३२ दुर्मदानादंढएवमदशातिहेतुरितिभावेनाह सौत्विति गीर्वाणऋषभौइति संधिकार्याभावादेवश्रेष्ठमपिचारिकामितिदशपाति दुस्तराद्वम
शापतोविगतस्मयौनष्टमदावभूतामित्यन्वयः ३३ मदाभावात्तत्रैवावस्थानमभूत्किनेत्याह तदेति विकुण्ठधिषणात्तुवैकुण्ठलोकात् विमानाग्रेषुस्थितानामितिशेषः ३४ कथाप्रसंगमकृतसंगमयति ताये
योति दितेरुदरंमाविष्टंकश्यपस्यविद्यमानंकाश्यपंतेजोवीर्यपाशौ ३५ असुरयोरसुराविष्टयोः आक्षिप्तमभिभूतंतेजस्यमतीकारनुपदिशति एतर्होति एतर्हिइदानींतत्तस्यमतीकारंविधित्सतिकर्तुमिच्छति
कालोत्तरेकिपमाभत्वापराधपूरणस्यचापेक्षितत्वादिदानीमिच्छेवेत्यतोविधित्सतीति ३६

अधुनेवभवताकोश्रुपायोनिरूपणीयइत्याशंक्योक्तमेवविवृणोति विश्वस्येति विश्वस्यस्थित्यादिहेतुरित्यनेनास्यतत्कर्तृत्वं सूचयति योगेश्वरैर्ब्रह्मादिभिरपिदुरत्ययोदुर्ज्ञेयोयोगमार्गउपायप्रकारोपस्यसत्
 पाक्षेभ्योप्राप्तविधास्यतीत्यनेनेदानींकालइतिसूचयति उक्तकालेकोनिश्चयइत्यतउक्तं ज्ञातेति त्राणशीलत्वात्करिष्यत्येवेतिनिश्चयोपपत्तेः हेत्वंतरंवाह न्यधीशइति त्रयाणांलोकानामीश्वराइन्द्रादय
 स्तेषामीश्वरेश्वर्यकर्तृत्वेनस्वामी त्राणोपेक्षायाभिद्राघैश्वर्यमपिनस्यादिति फलितमाह अस्मदीयेति अस्मदीयेनविमर्शेनोपायनिर्माणेनकियानर्थः नकोपीत्यर्थः । स्यादप्यधिकईश्वरइतिपादवः
 ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अनन्यवध्ययोर्हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोर्निहंतुर्हरेरमितमहिम्नोवगतत्वाद्दस्मिन्भगवतिभक्तिः कर्तव्येति
 नमहिमाप्रतिपाद्यतेस्मिन्ध्यायद्वयेतत्रादौदेवानांत्रिदिवगमनंवक्ति निशम्येति आत्मभुवाजगन्नागीतंकथितम् १ अपत्यपरिशंकिनीअपत्ययोर्हरेर्नाशशंकावती यमोपमलौ २ आभ्यादैत्याभ्यां
 यथाजनोपद्रवाभवंतितथासूचकानुत्पातानाह उत्पाताइति ३ सहाचलाःसपर्वताःप्रदेशबहुत्वाद्बुवइतिबहुवचनं सोल्काउल्कापातसहिताअशनयोनिर्घाताः ४ फट्कारश्चैवफूत्कारस्तथाकिलकि
 विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्योगेश्वरैर्मिदुरत्यययोगमार्गः ॥ क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांरूपधीशस्त्रातास्मदीयविमृशेनकियानिहार्थः ३७ ॥ इति
 श्रीभागवतेम०तृतीयस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ निशम्यात्मभुवागीतंकारणंशंकयोञ्जिताः ॥ ततःसर्वेन्यवर्ततन्निदिवायदिवौकसः १
 दितिस्तुभर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसुषुवेयमौ २ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः ॥ दिविभुव्यंतरिक्षेचलोकस्यचभ
 यावहाः ३ सहाचलाभुवश्चेलुर्दिशःसर्वाःप्रजव्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चार्तिहेतवः ४ ववौवायुःसुदुस्पर्शःफट्काराराववान्मुहुः ॥ उन्मूल
 यन्नगपतीन्वायानीकोरजोध्वजः ५ उल्लसत्तडिर्दंभोदघटयानष्टभागणे ॥ व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशविमनावार्धिरुद्रमिभुभि
 तोदरः ॥ सोदपानाश्रसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ७ मुहुःपरिधयोभूवन्सराह्नोःशशिसूर्ययोः ॥ निर्धतरवनिर्हृदाविवरेभ्यःप्रजाज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषुमुस
 तीवमंत्योवाह्निमुखवणम् ॥ सृगालाजपिटेकारैःप्रणेतुरशिवाशिवाः ९ संगीतवद्गोदनवदुन्नमच्यशिरोधरा ॥ व्यमुंचन्विविधावाचोग्रामसिंहास्ततस्त
 तः १० सरोश्राःकर्कशैःक्षत्तःखुरैर्घ्नतोधरातलम् ॥ स्वात्काररमसामत्ताःपर्यधावन्वरुथशः ११

लादयः । अनुकारशब्दाविज्ञयायेचान्येतादृशामता इत्यभिधानात् । फट्कारोऽनुकारशब्दःतद्वाङ्मयफट्काराराववान्तादृशाइतिटंकारादयः वात्पानिर्मंडलवायूनामनीकेसमूहोपस्यसत्तमा रज्जवत्त्वजो
 यस्यसरजोध्वजः ५ उल्लसत्तडिर्दंभोदघटयानष्टभागणे ॥ व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशविमनावार्धिरुद्रमिभुभि
 समुद्रःसोदपानावापीकृपादिभिःसहिताः शुष्कानिम्लानानिपंकजानियापुतास्तथा ७ परिधयःपरिवेषाःनिर्धतरवीर्निर्धवर्गजेनशब्दःतस्मिन्निर्हृदाःप्रतिध्वनयःविवरेभ्यःपर्वतगुहादिभ्यः ८ उन्मूलाः
 पुमांसःशिवाःसृगालाजपिटेकारैःनिर्दितानुकारस्वरैःप्रणेतुरित्यनेनेनाशंसूचयति तदुक्ते अपिःसंभाषनाप्रभगर्हाशंकासमुच्चये । नाशस्तत्रगालानांशिवानांवाच्यथास्वरइति ९ ग्रामसिंहास्तार
 भेयाःशिरोधराःकलास्तानुध्वजव्याकरपसंगीतवद्गोदनवदुन्नमच्यशिरोधरा १० सरोश्राःकुराःउश्राःसरोश्रास्वात्कारोऽप्यनुकारशब्दःतस्वरमसावेगेन ११

रासभागदेमार्गदभाविध्वनिप्रस्ताः सगाः पक्षिणोनीहादुदपतन् १२ गावः सीरमेयः अमसन्मीताः वैवर्णिगानिमात्रिमाः १३ अन्यिदुष्टग्रहाः १४ अन्यान्मूर्कपादीन्तपोर्जपविजययोस्तत्त्वशा
पादिनिमित्तविदितजानति नतेषामुत्पातादीनां तत्त्वजपविजयनिमित्तविदतीति वा १५ इदानीदैत्ययोर्गर्ववक्ति ताविति सहसाचलेन पौरुषपराक्रमः अश्मवत्तारेण हनेन १६ कीदमिदिति
बहुवचनेचतुरस्रापेक्षयाकाष्ठादिशः १७ तयोनामकरणवक्ति प्रजापतिरिति प्रजापतिः कश्यपः तयोनामकार्षीदैत्यन्वयः कथमत्राह पश्यति यमयोस्तयोर्मध्येयः स्वयिहात्मागजायतजातस्तर्हिहिरण्यक
शिपुंविदुर्वेतयोर्मातासाततः पश्चाद्यमसूतप्रजास्तर्हिहिरण्याक्षविदुरित्यर्थः १८ पूर्वजस्पजयस्यादिग्विजयवक्ति चक्रइति मकुतोपिवाहिरंतः शुष्कादेरपिमृत्युयस्यसोक्तुतीमृत्युः १९ अनुजस्यादिशांज

रुदंतोरासमत्रस्तानीडादुदपतन्सगाः ॥ घोषेरण्येचपशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोत्रसन्नसृग्दोहा स्तोयदाः पूयवर्षिणः व्यरुदन्देवर्लिगानिद्रुमाः पेतु
र्विनानिलम् १३ ग्रहान्पुण्यतमानन्येभगणाश्चापिदीपिताः ॥ अतिचेरुर्वकगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् १४ दृष्टान्यांश्चमहोत्पातान्नतत्तत्त्वविदः प्रजाः ॥
ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनिरेविश्वसंभ्रवम् १५ तावादिदैत्यौसहसाव्यव्यमानात्मपौरुषौ ॥ बद्धघातेश्मसारेणकार्येनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पृशौ
हेमकरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदैर्भुजैः ॥ गांकंपयंतौचरणैः पदेपदेकट्यासुकांच्यार्कमतीत्यतस्थतुः १७ प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यः प्राकृस्व
देहाद्यमयोरजायत ॥ तंवैहिरण्यकशिपुंविदुः प्रजायंतं हिरण्याक्षमसूतसाततः १८ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोभ्यां ब्रह्मवरेणच ॥ वशेसपालान् लोकांस्त्रीनकु
तोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षोनुजस्तस्यप्रियः प्रीतिलुदन्वहम् ॥ गदापाणिर्दिवंयातोयुयुत्सुर्मंगयन्नरणम् २० तंवीक्ष्यदुःसहजवंरणत्कांचननूपुरम् ॥ वैज
यंत्याक्षजाजुष्टमंसन्यस्तमहागदम् २१ मनोवीर्यमदोत्सिकमधृष्यमकुतोभयम् ॥ भीतानिलिल्लियरेदेवास्ताक्ष्यत्रस्ताइवाहयः २२ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वा
माहसास्वेनदैत्यराट् ॥ सैद्रान्देवगणान्छेवानपश्यद्व्यनदजृशम् २३ ततोनिवृत्तः क्रीडिष्यन्गंभीरंभीमानिःस्वनः ॥ विजगाहेमहासत्वोवाधिमत
इवद्विपः २४ तस्मिन्प्रविष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः ॥ अहन्यमानाजपितस्यवर्चसाप्रधापितादूतरं प्रदुद्रुवुः २५ सवर्षपूगानुदधौमहा
बलश्चरन्महोर्मीः श्वसनेरितामुहुः ॥ गुर्व्याभिजन्नेगदयाविभावरीमासेदिवास्तातपुरंप्रचेतसः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकोयादोगणामाभृषभंप्रचे
तसम् ॥ समयं प्रलब्धुं प्रणिपत्यनीचवज्रगादमेदेक्षधिराजसंगरम् २७

धविस्तुत्याह हिरण्याक्षइति पुष्टुर्भुक्तुकामः २० रणत्कांचननूपुरं कणकपादवल्लयं पुण्यैश्चतुर्गुणांवालां वैजयंतीं विदुर्बुधा इत्यादिधानाश्चतुर्गुणिता विजयंतीनाम् २१ मनोमिश्रतवीर्यं
वेनोत्सिकमुद्रितं मिलिल्लियरेनिलीनास्ताक्ष्यैरुद्धस्तेन २२ सहसाचलेन २३ २४ सन्नधियोनलुब्धयः प्रधापिताभिमहृताः २५ तासविदुर मचेतसोवरुणस्यनाकादिधातुपुर्यासेदि
धानं गामा यद्विद्यागपयामिजगद्विषयः २६ प्रलब्धुं विप्रलब्धुं स्वयन्माधन्नीयवत् २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

बृहच्छ्रवालोक्त्यामकीर्तिः दुष्टोर्मदोर्मदः तेनवीरावपमित्पात्मानंक्षंतुंशीलमेषामस्तीतिदुर्मदवीरमानिनःतेषांवीर्यमात्मन्यावहतिस्त्रिधापयतीतिवीर्यरहितान्करोतीतिवीर्याविहः एतदेवविबृणोति विजित्येति राजसूयेनयज्ञेनायजदिति यदतोदुर्मदवीरमानिनांवीर्यावहत्वादिधराजत्वाच्चेमेयुर्देहीतिगतेनान्वयः १८ विनिषेधमेवावोचत्कथमित्यतउक्तमंगेति यद्वाविपृथक्भूतंपुरुषमवोचत् २९ सकइतितत्राह पश्यामीति आवारायिष्यतिआवृणोति सम्पक्निरोत्स्यतीतिवा तत्ररुचिजनयति मनस्विनइति ३० सकुत्रेतिविचारोमाभूदित्याह तमिति वरिंशूरमारात् निकटमधुने ववीराःशेरतेस्मिन्निति । बाहुलकादधिकरणेअच्यद्वापुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः वीरशपोरणांगणस्तस्मिन् ममविरूपेणतेनसंगमःकथंघटतइतिशंकाभाभूदित्याह यस्त्वाद्विधानामिति प्रशांतयेवि नाशायवराहादिरूपाणि यच्चौत्पत्तिकजयभाजनानांदेवादीनांजपोनयोःकथमितिशंकेयं नदेवानांप्रजापानांविजेतावरतोविना । बलेनविद्ययावापिनसमस्तत्पतीन्विना । वरोपितादृशोयावच्छरीरंनान्य देहगइत्यनेनपरिहर्तव्येति ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ एकमर्थमनेकधाप्रतिपद्यमानोमहामनास्तद्विरुणोक्तंविगणय्यावज्ञायविचार्यवा आगच्छेति यद्यपिविशतेःसंपूर्वास्त्वापार्थत्वंतथाप्यत्रजलेनेत्रेनिमील्यप्रवेशाभिप्रायेणोक्तम् १ अग्रदंष्ट्रायादंष्ट्राग्रेणप्रकर्षेणोर्ध्वनीयमानाऽवनिर्धनसतथातं घराधरंपर्वतंकिञ्चेत्युक्तमविजितामिति अक्षणा

त्वलोकपालाधिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यावहोदुर्मदवीरमानिनाम् ॥ विजित्यलोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुराऽयजत्प्रभो २८ सएवमुत्सिकमदेन विद्विषादृढंमलब्धोभगवानपांपतिः ॥ रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयम् २९ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वारणरंग कोविदम् ॥ आवारायिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः ३० तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशायिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः ॥ यस्त्वाद्विधानामस तांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ मंत्रेयउवाच ॥ तदेवमाकर्ण्यजलेशभाषि तंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः ॥ हरेर्विदित्वागतिमंगनारदाद्रसातलंसंविविशेत्वरान्वितः १ ददर्शतत्राविजितंधराधरंप्रोब्रीयमानावनिमग्रदंष्ट्रा ॥ मु ष्णंतमक्ष्णांबुरुहारुणश्रियंजहासचाहोवनगोचरोमृगः २ आहैनमेह्यज्ञमहींविमुंचनोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता ॥ नरुवस्तियास्यस्यमुयामयोक्षितःसुरा घमासादितसूकराकृते ३ त्वनःसपत्नैरभयायकिंवृतोयोमाययाहंस्यसुरान्परोक्षजित् ॥ त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढंप्रमृजेसुहृच्छुवः ४ त्व यिस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् ॥ बलिहरंत्युपयोयेचदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यंत्यमूलाः ५

अंबुरुहारुणश्रियंरक्तपद्मदलकांतिसुष्णंतंचोरपंतंनेजलेगविचभूमौचरतीतिवनगोचरोमृगोवराहः २ ननुमुविष्यतमानोवनेजलेचहग्विषयोभूदहोइतिप्रहस्यातिरश्रीनोगतःकिनेत्याह आहेति विश्वसृजा ब्रह्मणारसौकसादैत्यानामर्पिताइताभमुपाभूम्यासुराअधमापस्मात्ससुराधमइतितात्पर्यः अनेनहिरण्याक्षस्यांतर्मेतिध्वनयति प्रातीतिकेनद्वेषंप्रकटयति यथासंभवमुत्तरमाप्येवमहनीयम् ३ अस्माकंशत्रुभूतैर्देवैरभयापवृत्तत्वान्माययासूकरादिव्याजेनासुराब्रह्मांसिमारयसि अन्यत्रनोऽभयापसपत्नैर्वृतःकिंयस्त्वंमाययाअसुरान्हंसीति कीदृशस्त्वंपरोक्षजित्परोक्षेणामत्यप्रतमाचौदैवधायती ति अक्षार्णीद्रिधाणिजयतीत्यक्षजित् अतएवपरःयोगमायाबलंकपटोपायबलमतएवाल्पपौरुषत्वासंस्थाप्यहत्वासुहृद्वांशुवःप्रमृजइत्यन्वयः स्वकृतेच्छाबलं स्वसमपुरुषसमूहसिद्धिभेदकचित्तेत्यस्यकृत्वाप यितुंयोग्यमूढमत्तपाद्वर्तुत्वासर्वत्रसुहृदंसंसारशुचःप्रमृजइत्यन्वयः ४ इदानींवाक्येप्रमुद्रलयावि स्वशीति अमूलान्मूलश्रयसिद्धिः ५

तस्यांतरभाक्तिविदधानइवजासद्वेषंसहमातोपदर्थजलमज्जनंतत्करोमीतिमन्वानउदमज्जदित्याह सइति उपलभ्यहृष्टा करेणुर्हस्तिनी ६ हरेरभीष्टकार्यमध्योहिरण्याक्षेणकिमकारीत्याह तमिति अनुब्रुतोनुयातःहिरण्यकेशोहिरण्याक्षः ७ त्रिलोक्यामेकीभूयागतायामप्यविभ्यतोहरेःकिमेकेनहिरण्याक्षेणानुयातंनेतिभावेनभूमेःप्रतिष्ठापनप्रकारंवाक्ति सगामिति गांभूमिमुदस्तादुपारिगोचरेअदूर प्रदेशे स्वसत्त्वंस्यैर्बलक्षणंस्वबलम् ८ अथजलेभूमिंप्रतिष्ठाप्यपृष्ठतोनुब्रुतंरिपुमविगणय्यहरिणाकिंकृतमत्राह परानुषक्तमिति परानुषक्तंपृष्ठतोनुगतं तपनीयोपकल्पासुवर्णाभरणभूषितामहतीगदायस्पत यातं कांचनैराभरणौश्चित्रितान्यलंकृतान्यंगान्यवयवायस्पसतथातं प्रहसन्नित्यनेनबाह्यकोपलक्षणंनिरुणद्धि इदंमहतांलक्षणम् ९ किमाहेत्यतआह सत्यमिति जलशापित्वाद्वनगोचराजलविषयाः ज्ञा निभिर्मृगपत्वात्मार्गणाच्चमृगाइत्येतत्सत्यं तत्रकेषांमार्गणांक्रियतइत्यतउक्तं युष्मद्विधानिति ग्रामांसिहान्शुनःमृत्युपाशैःप्रतियुक्तस्यबद्धस्यपुंसोविकथनमसंबद्धभाषणम् १० न्यासहरानेक्षेप

सतुद्यमानोरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलभ्यभीताम् ॥ तोदंमृषांनिरगादंबुमध्याद्वाहाहतःसकरेणुर्यथेभः ६ तंनिःसरंतंसलिलादनुब्रुतोहिरण्यकेशोद्वि रदंयथाज्ञपः ॥ करालदंष्ट्रोशानेनिःस्वनोब्रवीद्रताहियांकिंत्वसतांविगर्हितम् ७ सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ॥ अभि शुतोविश्वसृजांप्रसूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः ८ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पमहागदंकांचनचित्रितांगम् ॥ मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तेःप्रचंडमन्युः प्रहसंस्तं वभाषे ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधानमृगयेग्रामसिंहान् ॥ नमृत्युपाशैःप्रतियुक्तस्यवीराविकथनंतवगृह्णंत्यभद्र १० एतेवयंन्यासहरारसौकसांगतहियोगदयाद्रावितास्ते ॥ तिष्ठामहेथापिकथंचिदाजौस्थेयंकयामोबलिनोत्पाद्यवैरम् ११ त्वंघट्टथानांकिलयूथपाधिपो षट्स्वनोस्वस्तयआश्वदुद्बुहः ॥ संस्थाप्यचास्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञानातिपिपत्यसंभ्यः १२ सोधिक्षितोभगवताप्रलब्धश्चरुषाभृशम् ॥ आजहारोल्बणंक्रोधंक्रोड्यमानोहिराडिव १३ विसृजन्नहिवच्छ्वांसंमन्युप्रचलितेन्द्रियः ॥ आसाद्यतरसादैर्योगदयाभ्यहनद्वरिम् १४ भगवांस्तुगदावेगं विसृष्टंरिपुणोरसि ॥ जवंचयतिरश्विनोयोगारूढइवांतकम् १५ पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः ॥ अभ्यधावद्वरिःकुहःसंरमाहृष्टदन्तदः १६

हारिणः रसौकःसुस्थितेषुकथंनिक्षेपापहरणमित्यतउक्तं गतहियइति गृह्णतहृत्त्वेनमवानपिवद्व्रतिचेसुल्लयःसमाधिरित्यतउक्तंतिष्ठामहइति बलिनारिपुणावैरमुत्पाद्यकथंचिदाजौस्थेयंस्थातव्यं क्रुद्रयाभोगंतव्यप्रदेशाभावात् अथतस्मात्तिष्ठामहेआत्मानंप्रकाशप्रस्थितिर्कुर्मः प्रकाशनस्येयारूपयोश्चेतिसूत्रापात्त्यनेपदप्रयोगः ११ नादंबलीतिनेत्याह त्वमिति स्थानामिति स्थिनोल्बणंवे स्थानांस्थिनांयूथपाधिपस्त्वनोस्मान् अस्वस्तयेनाशालयार्मगलायादुद्बुहःद्रोहमकार्योरितिपत्तत्किल क्रीडनमसुराणांहिसनं विहारस्वभावोद्धतोपुद्गापयदस्तेरपन्वयः किलथैत्यक्रीडनयोइतिपातुः । ततःकिंकलमवाह संस्थाप्येति इयंतवप्रतिज्ञाअस्याश्रपालनेनवाप्रशस्तकर्मवस्यादित्याह यःस्वामिति अतिपिपातंप्रशस्यपालयति पुपालनपूरणयोः अतिःस्यादधिकार्थोक्तौप्रशंसायामतिक्रमइति १२ आविष्टासुत्यावानिमित्तंवाहक्रोधभावमाह सइति प्रलब्धोवाचावंचितः क्रीड्यमानोऽनिरुद्धाविषयंकिंपमाणःवीड्यमानइतिवा । १३ मन्युनामचलितानिस्वस्थानन्मुतानीतिपाणिपस्य तः १४ योगादुद्योगाविष्टः १५ दृष्टोदन्तदोऽधरोष्ठोपेनसतया १६

आजग्रेत्यस्याकर्मकत्वस्योतनापदक्षिणासमुवीत्युक्तं आहोयमहनइत्यात्मनेपदं कोविदोहदापुद्गमार्गेमेदज्ञानपटुः १७ इत्येकोहिरण्याक्षः शरिरच्युतः १८ स्पृधोःस्पर्धमानयोः क्षतसदस्यरुधि
रस्याप्राणेनविवृद्धं पुद्गल्योस्तीतयोः इलायांभुविशुष्मिणोर्मत्तवृषभयोः १९ इदं पुद्गलकाम्पकर्मवदज्ञातं न किमुमसादिदेवैष्टमिति भाषेन ब्रह्मागमनं वक्ति देवस्येति यस्मास्तस्माच्चनानिवाचनं
वेषुयस्यसतथातस्य मापयास्वेच्छयास्वस्वतंत्रपरमात्मानं राजयति दीपयातप्रकाशयतीति स्वरादब्रह्मातदुपदिष्टब्रह्मज्ञानेन हिसर्वेषां मुक्तिरिति २० मकेवलं पुद्गलदर्शनाप्यब्रह्मण आगमनं किंतु दैत्यवधो
पापनिवेदनलक्षणकार्यं तत्र ज्ञापनापचेत्यनेनाशयेन हारं प्रति ब्रह्मविज्ञापनप्रकारं वक्ति आसन्नोऽहो रमापपाठवं अहार्यं आहर्तुं ब्रह्मण्यो विक्रमो यस्य सतथातं विलक्ष्य हृष्टासहस्रणीः अनेककल्पजनने ब्रुत्वात् ब्रह्मणो योगनाम २१ प्रथमतो दैत्यस्य वक्ष्यस्वेदोषानाह एष इति २२ ब्रह्मया
दानाद्यपहारेणागस्कृत् आगोमंत्रश्च विप्रियमिति । वधादिनाभयलुपमिहोत्रादिपूषणेन दुष्कृत् तत्र निमित्तमाह अस्मच्छुच्येति २३ क्रीडाया अकरणे कारणमाह यदिति आशीविषं कृष्णसर्पविषमुत्थि

ततः स्वगदयारातिदक्षिणासमुविप्रमुः ॥ आजग्रे सतुतांसौम्यगदयाकोविदोहनत् १७ एवं गदाम्यांगुर्वीभ्यां हर्षक्षोहरिरेव च ॥ जिगीषया सुसंरब्धावभ्यो
न्यमभिजघ्नतुः १८ तयोः स्पृधोः सिग्धगदाहतांगयोः क्षतसवाप्राणविष्टद्वयुद्धयोः ॥ विचित्रमार्गोऽस्तो जिगीषया व्यभदिलाया मिबशुष्मिणोर्मृधः १९
दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥ कौरव्यमह्याद्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागाहृषिभिर्दृतः स्वराट् २० आसन्नोऽहो रमपेतसाध्वसंकु
तप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ॥ विलक्ष्य दैत्यं भगवान्सहस्रणीर्जगादनारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच ॥ एष ते देवदेवानामंभिमुखमुपेयुषाम् ॥ विप्रा
णांसौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्द्वयकुहुष्कृदस्मल्लब्धवरोऽसुरः ॥ जन्वेष्यन्नप्रतिरथोलोकानटतिकंटकः २३ मैत्रेय उवाच ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अवधार्य विरिचस्य निर्व्यलीकामृतं वचः ॥ प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपांगेन सोऽग्रहीत् १
कुशमसत्तमम् ॥ आक्रीडवालवदेव यदाशीविषमुत्थितम् २४ नयावदेषवर्धेत स्वां विलां प्राप्यदारुणः ॥ स्वां देवमायामास्थाय तावज्जह्येनमच्युत २५
एषावोस्तमासं ध्यालोकशंवदकरीप्रभो ॥ उपसर्पति सर्वात्मसुराणां जयमावह २६ अधुनेवाभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोभ्यगात् ॥ शिवाय नस्त्वं सुहृदा
माशुनिस्तरदुस्तरम् २७ दिष्ट्यात्वा विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयम् ॥ विक्रम्येनं मृधेहत्वा लोकानाधेहि शर्मणि ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
तृतीयस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अवधार्य विरिचस्य निर्व्यलीकामृतं वचः ॥ प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपांगेन सोऽग्रहीत् १

तमुज्ज्वलितं पत्तस्मादिति २४ स्वविलां मासुरीमपराङ्मातावत्ततः पूर्वमेव स्वां मायां महिमानं त्वदन्येन न हन्यत इत्यर्थः ब्रह्माप्युत्पत्त्यनेन अक्षतः क्षतवद्विष्णुरसमः समवत्तथा । अजितो जितवचो वज्रो वज्रप्र
काशपेत् । सर्वरूपेष्वनंतोपि ब्रह्माद्याधैवतन्मतेः । अनुसारितपात्रयुः कुर्यध्वनसदुःखभागिति वाक्यंचोत्पत्तिरिति कादृश्यासुरीवेलेतितनाह एषेति आदरं तु मुखं विद्याच्छब्दकारं तु भक्षणमित्यभिधानात् ।
लोकशंवदकरी सर्वजनभाषिणी २५ इदानीं समीचीनो योगः कश्चित्नाह अधुनेति मध्याह्नस्त्वभिजिज्मोक्तआपादोत्तरएव च । अवधस्यापि पूर्वार्धे विषुवच्च अभिजिज्मृतमित्यतोभिजिज्मो गोमध्वेदिममूर्ध
२७ अस्यानन्यवध्यत्वं स्पष्टं जनयति दिष्ट्येति मृत्युमारकं त्वात्वां शर्मणि सुखेभाधेदिस्थापय ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वकृतटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
अवचनं हारिणावधूतकिमत्राह अवधार्येति अपांगेन कटाक्षेण ।

विरिचवाक्पमहणहरिणाकृतमितिकथंज्ञापयतइतितत्राह सतइति मुखतःपुरतः हनौकपोले हस्वेनवराहेणउन्नतस्यासुरस्यकपोलेहननंकथामित्यतउक्तं उत्पत्तेति २ दुष्टजनमोहनापसाहतेति विघूर्णिताविभ्राम्यत्यक्तारेजेउल्कावादेतिशेषः ३ तदाजनंमतिअसुरोपिस्वस्यधर्मयुद्धवित्त्वंप्रकाशयति सइति लब्धवार्थःप्राप्तावकाशःमृधेधर्मप्रत्ययार्थनिरायुधेसायुधेनेतरेणनप्रतिमहर्तव्यमितिलौकिकम् ४ अथान्यत्तहरिप्रियंतदुक्तं धर्मःसत्यमितिप्रोक्तोधर्मश्चापिहरेःप्रियइति अनेनयोहरेःप्रियःसधर्मोन्पोलौकिकइत्युक्तंभवाति अतएवमानयामासंत्युक्तं नतुप्रियमिति अपविद्धगदाप्रत्यादा नयोथानांजुगुप्सितंकिमुतहरेरतोहरिणाकिमकारीतितत्राह सुनाभमिति सुनाभंमुदर्शनम् ५ महानपीतरभेरितएवस्वकर्तव्यंकरोतिनतुस्वयमितिभावज्ञाःस्वेचराअस्ववधायमेरयंतीस्थाह तामिति व्यग्रंशत्रुहननापविभ्रमचक्रंयस्यसतथातंतद्विदातस्यहरेःस्वरूपज्ञानाम् ६ दैत्यस्यवीरस्वभावंदर्शयति सइति स्वेचराणांतद्वचनंनिशम्यामर्षेणदुःसहद्वेषेणपरिभुजानिस्वस्थानच्युतानींद्रियाणियस्य सतथा स्वदंतच्छदंस्वाधरोष्ठमदशदृष्टवान् ७ वीरत्वादधरोष्ठदशनफलमाह करालेति संचक्ष्णःपश्यन्हतोसीत्याभाष्येति ८ हरेर्युद्धलाघवंवाकि पदेति शत्रोस्तांगदां वातरंदसावायुवेगे

ततःसपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयम् ॥ जघानोत्पत्त्यगदयाहनावसुरमक्षतः २ साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् ॥ विघूर्णितापतद्रेजेतदद्भुतमिवाम यत् ३ सतदालब्धवीथींपिनबबाधेनिरायुधम् ॥ मानयन्समृधेधर्मेविष्वक्सेनंप्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायांहाहाकारेचनिर्गते ॥ मानयामासतं धर्मेसुनाभंचास्मरद्विभुः ५ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमुखेनविषज्जमानम् ॥ चित्रावाचस्तद्विदांस्वेचराणांतत्रस्मासन्स्वस्तितेऽमुंजहीति ६ सतन्निशम्यात्तरथांगमग्रतोव्यवस्थितंपद्मपलाशलोचनम् ॥ विलोक्यचामर्षपरिभुजैर्द्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छृण्वन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्ध्यांसंचक्षा णोदहन्निव ॥ अभिदुत्यस्वगदयाहतोसीत्यहनद्वरिम् ८ पदासव्येनतांसाधोभगवान्यज्ञसूकरः ॥ लीलयामिषतःशत्रोःप्राहरद्वातरंहसा ९ आहचायुधमा धत्स्वघटस्वत्वंजिगीषसि ॥ इत्युक्तःसतयाभूयस्ताडयन्त्यनदद्भुशम् १० तांसजापतर्तीवीक्ष्यभगवान्समवस्थितः ॥ जग्राहलीलयाप्राप्तांगरुत्मानिवप ब्रगीम् ११ स्वपौरुषेप्रतिहतेहतमानोमहासुरः ॥ नैच्छद्भदांदीयमानांहरिणाविगतप्रभः १२ जग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलितज्वलनोपमम् ॥ यज्ञायधृतरू पायविप्रायाभिचरन्पथा १३ तदोजसादैत्यमहामटार्पितंचकासदंतःस्वउदीर्णदीधितिः ॥ चक्रेणचिच्छेदनिशातनेमिनाहरिर्यथातार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४

न अनेनप्रतिवीरस्यपरिहारायोग्यत्वप्रकाशेनहरेरतिमाहात्म्यंप्रकाशितम् ९ एतदेवध्वनयति आहेति चःसमुच्चये नल्लल्पमाहात्म्यस्यायुधमाधत्स्वेत्पादिप्रवचनंयुज्यतेभीत्यावागनुद्रलनादृष्ट माक्षिपतीत्याह त्वमिति उक्तंसत्यमितिमन्वानःस्वपाठव्यनक्ति इतीति १० हरिरपिदुद्धलाघवंदर्शयतीत्याह तांसइति ११ दैत्यस्याभिमानमुद्रलयति स्वपौरुषइति १२ सतःकिंचकारेति तत्राह जग्राहेति अभिचरन्कृत्यामयुंजानः १३ स्मरणापागतंमावैरिवधायकिमितिनप्रायुक्तंभगवानितिमुदर्शनचैत्यंजानन्निवतेनशूलमाच्छिन्नादित्याह तदेति पदोजसाबलेनदैत्येनमहाभटवापि तंमुक्तंयामगवात्रिशातनेमिनाउत्तेजितधारेणानेनानेकसंख्यापरिच्छेदनेयस्यनैशित्यनाशोनास्तीतिसूचनेनहरिचक्रस्यहरेरिवातिमाहात्म्यमुक्तं चक्रेणशूलंचिच्छेदैत्यन्वयः आत्मस्यशरीरपूजयेवा च्छिन्नविशिष्टोतनायोक्तमंतःसइति अंतःस्वेआकाशमध्येउदीर्णदीधितिर्यस्यतत्तद्योक्तं अनेनहरिचक्रादन्धेनाच्छेद्यत्वमुत्तद्योतितं मंदबुद्धयवतारार्थनिरुद्धमपिदृष्टांतपाति हरिरिति इधीचेर्महामु नेरस्थाननिरचितवक्रस्याप्रोपत्तेनतदच्छेदेमुनेखद्धानिमित्तकोपभयात्गुरुबेनोत्सवंत्यक्तंप्रजामिद्वोच्छिन्नदिवितदिहोच्यतेहरिरित्यादिना १४

किंदैत्यआयुधाभावादधावदितितत्राह वृक्कणइति वृक्कणेच्छिन्ने विभूतिर्लक्ष्मीरस्यास्तीतिविभूतिमत् प्रहृत्यप्रहारं कृत्वा असुरः मापया असनशलिः असेरुरदिति सूत्रादसुक्षेपणइतिधातोस्ताच्छील्यार्थउ
रत्प्रत्ययोभवति १५ दैत्यमुष्टिप्रहारेणकिंहरिणापतितंमूर्च्छितं पलापितमिति विदुरस्यमानसींशं परिहरति तेनेति द्वाभ्यां पिबतीति द्विपोगजः १६ अंतर्धापि दैत्येनाकिमकारीतितत्राह अथेतिपोग
मावेश्वरस्वरूपभूतानामणिमादिमहिम्नामधिपतावित्येनानामुयौमायाहरेर्बाधिकानस्युरितिसूचितं अस्यविश्वस्योपसंयमं प्रलयम् १७ पांसवंधूलिमयंक्षेपणैः पाषाणक्षेपणैः पाषाणक्षेपणयंत्रैः १८
द्यौर्व्योमाध्रौर्धौर्मेघजालैर्वैद्युत्तद्विस्तनयित्नवोगर्जन्मेघाविद्युतस्तनयित्नवस्तैः सहवर्ततइतिवैः १९ युधसंप्रहारइतिधातोः नानायाधानिनानाविधसंप्रहारानमुंचंतीति दिग्वाससोनग्राः २०
अतिवैशसाअतिकूराः यक्षादिभिरुत्सृष्टाउच्चरिताहिंसावाचोभ्रूयंतेतिशेषः २१ यथेच्छयैव सर्वतुमनसादेहतोपिवा । कर्तृशक्तोपिशस्त्रावालीलेवानंतशक्तितइति वचनान्मनआदिनाऽसुरमायाविनाशेस

वृक्कणे चशूले बहुधारिणाहरेः प्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् ॥ प्रवृद्धरोषः सकठोरमुष्टिनानदन्प्रहृत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्यमाहतेक्षतर्भगवानादि
सूकरः ॥ नाकंपतमनाग्वापिस्रजाहतवद्विपः १६ अथोरुधाऽसृजन्मायांयोगमायेश्वरेहरो ॥ याविलोक्यप्रजास्रस्तामेनिरेस्योपसंयमम् १७ प्रव
वुर्वायवश्रंढास्तमः पांसवभीरयन् ॥ दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिताइव १८ द्यौर्नष्टमगणाभ्रौवैः सविद्युतस्तनयित्नुभिः ॥ वर्षाद्विः पूयकेशासृक्वि
ण्मूत्रास्थीनिचासकृत् १९ गिरयः प्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोनव ॥ दिग्वाससोयातुधान्यः शूलिन्धोसुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्धक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वर
थकुंजरैः ॥ आततापिभिरुत्सृष्टाहिंसावाचोतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशनम् ॥ सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुक्तचततस्त्रि
पात् २२ तदादितेः समभवत्सहसाहदिवेपथुः ॥ स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ व्युदस्तासुस्वमायासुभ्रूयश्चात्रज्यकेशवम् ॥ उपोपगूह
मानोमुददृशेवस्थितंबहिः २४ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतं वज्रसारैरधोक्षजः ॥ करेणकर्णमूलेऽहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः २५ समाहतोविश्वसृजाहवज्रयापरिभ
मद्रात्रउदस्तलोचनः ॥ विक्रीर्णवाहं प्रिशिरोधरोऽपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता २६ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रं परिदृष्टदच्छदम् ॥ अ
जादयोवीक्ष्यशशंसुरागताजहोइमांकोनुलभेतसंस्थितिम् २७

मर्थापिभगवान्कीलपैवतत्राशायसुदर्शनंमायुक्तेत्याह प्रादुष्कृतानामिति विनाशनंविनाशकारणं अमृतक्षेममभयमितित्रयः पादायस्वसत्रिपात् २२ सुदर्शनप्रयोगेणभगवान्दितेः पुत्रमरणं संज्ञापयति
तदेति २३ ममातेनत्तंचरदत्स्वमायानशेषराद्रवत्किनेत्याह व्युदस्तास्विति शस्त्राभभावात्कथंयुद्धायमाष्टस्याशंक्यद्विसुखादिवत्पदावेष्टयतिस्पीक्याहन्तीतिभावोपपन्नोपजकरत्यासयेनाह सपेति
उपोपात्यंतसमीपेवर्तमानममुंमगवंतंगूहमानः स्वहस्तवत्पात्वाहैरवस्थितंहरिंदृशेइत्यन्वयः २४ ममशमुहनादायायुधग्रहणंमंदजनानुकरणार्थंनतदशक्त्यत्वात्स्वहस्तापिनेवशक्तिरस्तीतिज्ञापयन्
शत्रुर्वतीत्याह तमिति अहन्याहरत् त्वाष्ट्रंयुद्धः पुत्रवृत्रं मरुत्पतिरिन्द्रः २५ हरेरपंप्रहारो रिपोर्धौर्निद्राहेतुरित्याह समाहतइति विश्वसृजाहरिणाभयवज्रानिरायसेनसमाहतः सुल्लिखन्मुक्तिः न
भस्वता वायुना २६ वीराणारणरंगे मरणं सत्कीं पुनर्भगवन्निमित्तमितिभावेनब्रह्मादयोस्यासुरस्यवरणंस्तुवंतीत्याह क्षितापेति संस्थितिमरणम् २७

इत्तरस्मरणादस्य स्मरणस्य वैशिष्ट्ये किं कारणमत्राह यमिति असतोऽमंगलात् सूक्ष्मशरीरात् मुमुक्षवः करपादयोरैकपादन्योन्यक्रियाशक्तिमत्त्वाच्चपदाहतइत्युक्तं योगिनामस्य दैत्यस्य महाविशेषोस्तीति चोक्तमित्युक्तं चेत्पुनरेतदेहत्यागोपेदेहांतरारंभोस्तीति सूचनात् अतोऽस्य सुकृताधिक्यं हरिमुखं हृष्टामरणं न स्यात्तदपि पार्षदस्यैव न तदा विष्टस्यासुरस्य २८ पार्षदत्वं स्मारयति एताविति असद्रतिमासुरां योनिं जन्मभिरिति बहुवचनेन शापमोक्षानंतरं जन्मानंतरं प्राप्य ज्ञानमापाद्य वैकुण्ठे मुक्तिस्थानमाप्तिरिति सूचयति २९ इदानीमापरोक्षतः स्तुवंतीत्याह नमश्चति अखिलयज्ञतंतवेऽखिलयज्ञानां प्रवर्तने सैतान् भूतापस्थितौ निमित्तभूताय अहंतुदोष्यथकः अयं विक्रमोऽस्माकमपि परमानंदहेतुरभूदित्याह त्वत्पादेति ३० हिरण्याक्षहननानंतरं हरिणा कोविक्रमो कारिसोऽस्ति चेत्तमाख्याहीति मानसो विदुरशंकां प्रत्याह एवमिति संसादयित्वानिहत्य नितरां हनने स्वातंत्र्यं दर्शयति पुष्करविष्टरादिभिर्ब्रह्मादिभिः ३१ हेरर्वराहावतारस्य चरितमुपसंहरति मयेति यथापेन प्रकारेण हिरण्याक्षो हतो निराकृतस्तथाते

यं योगिनो योगसमाधिना हरेर्ध्यायंति लिङ्गादसतो मुमुक्षवः ॥ तस्यैष दैत्यऋषभः पदाहतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह २८ एतौ हि पार्षदावस्य शापाद्या तावसद्रतिम् ॥ पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते हजन्मभिः २९ नमोनमस्ते खिलयज्ञतंतवे स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये ॥ दिष्ट्या हतो यं जगतामहंतुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रेय उवाच ॥ एवं हिरण्याक्षमसह्य विक्रमं संसादयित्वा हरिरादिसूकरः ॥ जगाम लोकं स्वमखंडितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ३१ मया यथानुक्तमथादितो हरेः कृतावतारस्य सुमित्रचेष्टितम् ॥ यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महाभूधेः क्रीडनवन्निराकृतः ३२ श्रीशुक उवाच ॥ इति कौषारव्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ॥ क्षत्तानंदं परं लेभेमहाभागवतो नृप ३३ अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसां सताम् ॥ उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साकस्य किंपुनः ३४ योगजैर्द्रव्यप्रस्तं ध्यायंतं चरणांबुजम् ॥ क्रोशंतीनां करेणूनां कृच्छ्रतो मोचयद्दुतम् ३५ तं सुखाराध्यमृजुभि रनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञः कोनसेवेतदुराराध्यमसाधुभिः ३७ यो वै हिरण्याक्षबधं महाद्रुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ॥ शृणोति मायत्यनुमोदते जसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजः ३७

न विधिना कृतवराहावतारस्य हरेः चेष्टितं मयानुक्तं श्रुतवत्कथितमया दित आरभ्य अथातोऽनंतरा पार्थविकल्पारंभमंगल इति पादवः ३२ शुकोऽप्येतां कथां श्रोतुं मुनीभ्यः कूलयति इतीति यद्यपि मयः परानं प्रोक्तं तथापि विदुरस्यापि किमिति परीक्षितो मनः शंकां परिहरति शुक इत्यतो वाह इतीति ३३ अत्र कैमुत्येन परमानंदं संपादयति अन्येषामिति ३४ इतोऽपि हरेः कथा श्रवणात् परमानंदावाप्तिः स्यादित्याह यज्ञति करेणूनां करिणीनां क्रोशंतीनां रुदंतीनां कृच्छ्रादा सव्यमरणात् कृतस्मरणानंतरं कालोपमंतरेण ३५ एवं विधो हरिर्भक्त्यैकसाध्य इत्याह तामिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थमाह दुराराध्यमिति ३६ कलभवेति मंत्राक्षिः स्यादिति च द्वक्ति यो वाहति अपिशब्देनान्यपुष्कतानां संग्रहात् अत्रापरमात्मसत्त्वमज्ञानेन बध्यत इति ब्रह्मवधः संसारस्वस्मात् उक्तकलेधिकारिणमाह द्विज इति ३७ सैव हरो भिरतिशयभक्तिसंभवात् ३७

गानापशकानांश्रवणैकरतानांकिफलमत्राह एतदिति अंतर्द्विविशेषणात् श्रवणाभ्यासेनमननादिशक्तिसंभवात् अपरोक्षज्ञानसामर्थ्याल्लिंगशरीरविनाशेनारापणोगम्यतइतिगतिर्भवतीतिध्वनय
ति ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकापर्विशोध्यः ॥ २० ॥ सृष्टिमलायाभ्यास्फुटंविज्ञेयस्वदेवादीनांतारतम्यज्ञानस्पहरिणीतिजनकत्वेनपुरुषार्थहेतुत्वादनुक्त
समुच्चयार्थचपूर्वोक्तसृष्टिप्रपंचयत्पस्मिन्नध्याये । सृष्टौलयेतारतम्यदेवानांज्ञापतेस्फुटम् । तारतम्यपरिज्ञानेमहातात्पर्यमिष्यते । अतस्तद्बहुशःसूक्तमन्यचेतत्प्रकाशकमितिवचनात्प्रवक्ताश्रोतुरभी
ष्टमर्थबूतेकिमन्यद्वेतिज्ञातुंनशक्यतेतस्माच्चनिरासार्थतत्रादौराजाशुकंपृच्छति महीमीति महीमध्यास्यमज्ञांस्थित्वा । अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिसूत्रास्तसम्यर्थेद्वितीया । अवरजन्मनांपश्चात्तनका
लेजातानांप्राणिनामार्गायवर्णाश्रमस्वरूपभेदज्ञानायकानिद्वाराणि सृष्टिसाधनानिअध्यतिष्ठत्तत्रस्थित्वासृजदित्यर्थः १ विदुरप्रश्रवचनानुसारेणममवक्तव्यमितिभावेनपृच्छति क्षत्तेति सन्निकृष्टमृत्यो
स्तवविदुरप्रश्रोआम्यविषयत्वेनकथंसंगच्छतइत्याशंक्यनमाहशोसावितितदुणानाहक्षत्तामहाभागवतइत्यादिना अत्रैतानिविशेषणानिमित्तोहेतुहेतुमद्भावसूचकानीतिज्ञापते क्षतसंचूर्णनइतिधातोःसं

एतन्महापुण्यमलंपवित्रंधन्यशस्थंपदमायुराशिषाम् ॥ प्राणेंद्रियाणांयुधिशौर्यवर्धनंनारायणोतेगतिरंगशृण्वताम् ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेविशोध्यः ॥ २० ॥ ॥ राजोवाच ॥ महींप्रतिष्ठामध्यास्ययोसौस्वायंभुवोमनुः ॥ कान्यध्यतिष्ठद्वाराणिमार्गायावरजन्मनाम् १
क्षत्तामहाभागवतःकृष्णस्यैकांतिकःसुहृद् ॥ यस्तत्याजाग्रजंकृष्णेसपत्यमववानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः ॥ सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्प
रांश्चाप्यनुव्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयंविस्वास्तीर्थसेवया ॥ उपगम्यकुशावर्तजासीनंतत्त्ववित्तमम् ४ तयोःसंवदतोःसूतप्रवृत्ताह्यमलाःकथाः ॥ जा
पोगांग्यइवाघश्योहरेःपादांबुजाश्रयाः ५ तानःकीर्तयभद्रंतेकीर्तन्योदारकर्मणः ॥ रसज्ञःकोनुत्प्येतहरिलीलामृतांपिवन् ॥ ६ ॥ मूतउवाच ॥ एवंपरी
क्षितापृष्टोभगवान्वादरायणिः ॥ भगवत्परिष्ठाध्यात्मस्तमाहश्रूयतामिति ७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ हरेर्धृतक्रोडतनोःस्वमाययानिशम्यगोरुदरंणरंसातलाव
लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसंजातहर्षोमुनिमाहमारत ८ विदुरउवाच ॥ प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् ॥ किमारभतमेवज्ञन्ब्रूह्यव्यक्तमार्गवि
त् ९ येमरीच्यादयोविप्रायस्तुस्वायंभुवोमनुः ॥ तेवैब्रह्मणआदेशात्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउतकर्मभिः ॥ आहोस्वित्संह
ताःसर्वददंस्मसमकल्पयन् ११

सारगिरिसंचूर्णनात्क्षत्ता एकःप्रधानःसर्वोत्तमोहरिरंतोनिर्णयोस्यास्तीतिअस्मिन्नर्थेयथाविहितप्रत्ययःअववानपराधवान् २ सर्वात्मनेतिमोक्तहेतुनिगमनरूपम् ३ किमन्वपृच्छन्मपापृष्ट
मन्यद्वेति कुशावर्तंगंगाद्वारे ४ तत्रान्यमसंगादुभूताएवेतिभावेनाह तयोरेति ५ बहुशःश्रुतत्वाच्चवर्तमानिद्वाल्त्वस्यादितितत्राह रसज्ञइति ६ एतमर्थंमृतःशून्यकादिभ्यःकथमिति प्रवमिति
अर्पिताध्यात्मःअर्पितशरीरमाधिकृत्यवर्तमानंमनआदीन्द्रियजातंवेनसोर्पिताध्यात्मः ७ शुकोपिस्वत्पृष्टमर्थमर्हंविदुरोमैत्रेयंवकीत्याह हरोरिति ८ किमाहेतितत्राह प्रजापतीति अवरजानांपरमात्मादि
तत्त्वानांमार्गमकारंवेत्तीति ९ राजविदुरप्रश्रोरेकविषयत्वंवक्ति पश्यति अभावयन्भाववर्धयन् १० द्वितीयाभ्यां स्वतंत्राभ्यापेक्षारहिताःकर्मभिःपेरिताहविशेषः संवत्ता संविक्रिताःस्मेत्यनेनसं
दत्तसंजनेमपानंस्मारयति ११

किमारभतेति यत्पृष्ठं तस्योत्तरं वक्तुं पूर्वोक्तसृष्टिप्रविस्मरणायादितो नुवदति दैवेनेति दुर्वितर्क्येण प्राप्य दृष्टानां बहुत्वाद्नुमातुमशक्येनादृष्टेन नैषातर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेरदृष्टांतर्पामिणा हरिणा वा दुर्विकल्पेनेति पाठे इदमदेवेति संशयाविषयेणानि मिषेण सर्वतो विलक्षणेन सृष्टिकालेन तदंतर्पामिणा हरिणा वा सर्वेषां मूलकारणस्य प्रलयसमुद्रे लक्ष्मीपर्वकेशपानस्य भगवतः प्रेरणया जातक्षोभात्कार्पाभिमुखोत्पन्नविकाराद्विषमावस्थामुपगता द्रुणत्रयाद्यथासंख्यसंयुक्तत्वादिगुणत्रयान्महान्महत्तत्त्वाभिमानां ब्रह्मासीत्तदभिमन्यमानमहत्तत्त्वं चाभूत् । किंच भगवतो वीर्याधानेन जातक्षोभादुत्पन्नसिद्धत्वं विशेषात् स्वजीवशक्त्यां गुणकर्मयो नौ इत्यतो गुणत्रयाभिधानादक्षरान्महत्तत्त्वाभिमानां वायुश्च सरस्वती भारती च जाता इत्यर्थः महतो ब्रह्मशयूचतद्वापैचाभिमानिन इति वाक्यादयमर्थः कल्प्यत इति ११ महत्तत्त्वादहंकारस्योत्पत्तिमाह रजःप्रधानादिति साम्पावस्थायां मूलैरजासि यद्रजो मूले तमसि मिश्रितं यद्रजो मूले सत्त्वे यद्रज इति त्रिधा विभक्तेन समस्तेन रजसा युक्तत्वाद्वजःप्रधानत्वं महत्तत्त्वं सत्तस्मान्महतो महत्तत्त्वाद्देवचोदिता द्विकुर्वाणा ज्जासो वैकारिकतैजसाभ्यां संहितः त्रिलिंगस्त्रिभूता इति तामसाहंकारो विषयादीनि पंचभूतानि ससर्जैत्यन्वयः अनेनैतच्च सिद्धं तैजसाहंकारः श्रोत्रादि दशेंद्रियाणि वैकारिकाहंकारो मनोदिगाद्यभिमानि देवान्ससर्ज मूलाहंकारादनंतगुरुद्रुद्राद्याः स्वभार्याभिः सह जाताः मनोभिमानि नावनि रुद्रचंद्रौ वैकारिकाभिमानि देवविशेषाज्जातौ तदुक्तम् । अहमः शेषवौ द्रौ च रुद्रेंद्रौ कामतत्त्वियः । मनसस्त्वनिरुद्धश्चंद्रश्चान्ये योदितम् । एवं कामोऽन्यत्पयस्तु सूक्ष्मस्थूलादिभेदतः । सृष्टौ गुणे च ज्ञानादौ मुक्तिस्थेष्वप्ययं क्रमः । नियमेनान्यथोक्तिस्तु मोहायासुरजन्मना

मैत्रेय उवाच ॥ दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानि मिषेण च ॥ जातक्षोभाद्भगवतो महानासी द्रुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगो देवचोदितात् ॥ जातः ससर्जभूता दिर्विद्यदादीनि पंच च १३ तानि चैकैकशः सष्टु मसमर्थानि भौतिकम् ॥ संहत्य दैवयोगेन हैममंडमवासृजन् १४ सोशयिष्ठाधिसलिलं आंडको शोनिरात्मकः ॥ साग्रं वैवर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्राकोरुदीधिति ॥ सर्वजीवनि कारयौ कोयत्तत्स्वयमभूत्स्वराद् १६ सोऽनुविष्टो भगवतायः शेते सलिलाशये ॥ लोकसंस्थां यथा पूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया १७ ससर्जच्छाययाऽविद्यां पंचपर्वाणमग्रतः ॥ तामिस्रमंधतामिसंत मोमोहोमहातमः १८

मिति १३ सूक्ष्मसृष्टिमनूयस्थूलसृष्टि वक्तुमारभते तानीति यद्वासाद्वितीया इत्यादिमश्रं परिहरति तानीति तानि त्रयोविंशतितत्त्वानि भौतिकं हैमं ब्रह्माहं देवस्य क्रीडादिगुणसंपन्नस्य हरेर्वीर्येन चेष्टकलक्षणप्रवेशसंबन्धेन संहत्यसंयुज्यावगम्यवासृजन् १४ सृज्यवस्तुनि विमृश्य स्रष्टव्यानि न सहसेति या यमनुसंधत्तौ हरेरेन्दोः तत्त्वचनंतरंतर्ततः सर्जनं क्रमेण स्यादित्यभियतत्वेन जलावगाहेन दार्यादिकंच स्यादित्येवं स्रज्जलावस्थानं वक्ति सोशयिष्ठेति निरात्मकः अमकाशितपरमात्मस्वरूपः परमात्मा तत्र नास्तीति किं न स्यादत्राह अन्ववात्सीदिति अव्यक्ततया स्थितः १५ यो ब्रह्मांडगर्भो दैके श्रीमयः पृथ्वी के कालनाम्ना मङ्गलासदृशपातस्तस्य हरेर्नाभौ पद्ममूदित्यन्वयः इयमितरपद्याद्विशिनष्टि सहसेति सहस्रवासंख्यया संख्यातेभ्योर्केऽप्युर्वी दीपितेर्दोषिर्पे स्यत्तत्तथोक्तं अनेन सर्वमकाशकसर्वा गुणत्रयैः पूर्वतमसावगृह्यकाशे कथं भवति रिति निरस्तं सर्वजीवनि कारयौ कोयत्तत्स्वयमभूत्स्वराद् १६ यत्पर्यवस्योत्पन्नस्तत्प्रयोजनमाह सोऽनुविष्ट इति यो हरिः सलिलाशये गमो दकलक्षणे वारिधौ श्रीसाभिहितशेषपर्वके शेते तेन भगवता नुविष्टः स ब्रह्मा स्वया संस्थया परमात्मनि स्थितसामर्थ्येन यथा पूर्वं लोकसंस्थानेन पश्येत्तत्तुर्गं लोकव्यवस्थानि र्ममे इत्यन्वयः १७ विद्याकापनो मत्स्यादिविद्यामास्तज्ज्ञापनार्थतस्तुष्टिप्रपमतां वक्ति ससर्जते प्रापयाराज्यपरपर्यायवात्तन्वा पर्वण्यहा तामिस्रमित्यनेनोक्तव्ययमाणेन कान्यप्यतिष्ठद्वाशनीत्यस्यां चरमुक्तं भवति १८

अधिष्ठात्रमविनविस्तृष्टोदेहोनिष्ठोभूतकनेत्याह जगदुरिति क्षुत्तृषीःसमुद्रवोपस्थाःसातथोक्ताताम् १९ क्षुत्तृषीज्ञानविरोधिन्पौयतोब्रह्मणःस्वोत्वादकत्वेनगुरुत्वमविज्ञापयन्नादिभिस्तद्ब्रह्मणार्थमद्राकी
तिभावेनाह क्षुत्तृष्टम्यामिति उपसृष्टाउपद्रुताअस्यविवरणक्षुत्तृष्टदिता इत्युच्चैर्वदंतोभिदुद्रुवुः एवंब्रह्माणमारक्षतकिंतुजक्षध्वंभक्षयतेति २० तत्रब्रह्मणाकिंकृतमत्राह देवइति यूपंमामाजक्षत
किंतुरक्षत आपदिमित्रजनोबोधनीयइतिभावेनाह अहोइति अहोयुष्माकमज्ञानयूपंमेषजाःपुत्राभविष्यतस्मात्तजक्षणमयुक्तंकिंतुरक्षणमेव कीदृशोयुष्माकमध्वेयेयूपंमजक्षतकिंतुरक्षतेत्युचि
ध्वंतेयक्षामविष्यथयेकेचिद्वयंमारक्षतकिंतुजक्षतेत्युचिध्वंतानिरक्षांसिभविष्यथ २१ देवानांविद्यायोग्यत्वेनतद्विरोधविद्यासृष्ट्यनंतरंदेवसृष्टिमाह देवताइति यायादिव्याःक्रीडादिगुणयुक्तास्तास्ता
देवताःप्रभया भादीसावितिधातोःसर्वप्रकाशकलक्षणयाविद्यापरपर्यायपातन्वासृजदित्यन्वयः सर्वसृष्टिभ्यः प्रधानत्वात्प्रमुखतइति देवयंतःक्रीडादिगुणान्द्योतयंतोदेवास्तांप्रभारूपांतनुमहापुर्ंगी
कृतवंतस्तदहरभवच्च २२ अदेवानसुरान् जघनतोजघननाम्नादेहेन २३ क्रुद्धोभीतइतिविडंबनं परापतत्पलायितवान् २४ पलायनावधिमाह सइतिहरिप्राप्यजगादेतिशेषः अनुरूपमुपा
सकानांयोग्यतानुकूलमात्मनोदर्शनंयस्यसतभातम् तेतव यमितुं यममैथुनइतिधातुःमैथुनंकर्तुं नित्यंभगवत्प्रीतिकृत्प्रेषणेनआपदिहरिरेवस्तोतव्यइतिभावेनाह त्वमिति अनासन्नौनप्राप्तोपादौयै

विससर्जात्मनःकायंनाभ्यनंदत्तमोमयम् ॥ जगदुर्ध्वक्षरक्षांसिरात्रिक्षुत्तृष्टसमुद्रवाम् १९ क्षुत्तृष्टम्यामुपसृष्टास्तेतजगधुमभिदुद्रुवुः ॥ मारक्षतैनंजक्षध्वमि
त्युच्चैःक्षुत्तृष्टदिताः २० देवस्तानाहसंविमोमामाजक्षतरक्षत ॥ अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूपंभविष्यथ २१ देवताःप्रभयायायादिव्याःप्रमुखतोसृजत् ॥ तेऽ
हार्षुर्देवयंतोपेविसृष्टांतांप्रभामहः २२ देवोदेवान्जघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान् ॥ तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे २३ ततोहसन्सभगवा
नसुरैर्निरपत्रपैः ॥ अन्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतःपरापतत् २४ सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिम् ॥ अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५
पाहिपांपरमार्त्तमंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः ॥ ताइमायमितुंपापाउपक्रामंतिमांप्रभो २६ त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टानांक्लेशनाशनः ॥ त्वमेकःक्लेशदस्तेषामना
सन्नपदांतव २७ सोवधायस्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः ॥ विमुंचात्मतनुंवोरामित्युक्तोविमुमोचह २८ तांकणचरणांभोजांमदविह्वललोचनाम् ॥
कांचीकलापविलसदुकूलच्छन्नरोधसम् २९

स्तेतथातेषामनासन्नपदाम् २७ स्वानिष्ठवारणेसमर्थस्यापिभगवान्स्वप्रियाधिशरणंगतस्यब्रह्मणस्तन्निवारणोपायमाह सइति सर्वज्ञस्यापिर्विचरस्याज्ञयदशक्तवत्कार्पण्यमवधार्य तदुक्तं ज्ञानम
पिसमर्थोपिकचिद्ब्रह्माहरेःमियम् । ज्ञात्वाकरोतिकर्माणिस्वज्ञवच्चाप्यशक्तवदिति अनेनस्वापदंपरिहर्तुंसमर्थस्यतत्प्राप्तोहरिशरणगतोहरिप्रीतिःस्यादितिन्पापोदर्शितः विविक्तमनन्याधीनमध्यात्मदर्श
नंशरीराविक्रमविकृत्यवर्तमानंज्ञानंयस्यसविविक्ताध्यात्मदर्शनोऽशेषविशेषज्ञानवानित्यर्थः चेतनाचेतनराशोर्विविक्तोमित्रोऽतएवाध्यात्मासर्वजीवराशेरधिकह चरइतिदर्शनमपराभिज्ञानयस्यसत्थोक्तः
तद्ब्रह्मोवेदाहं ब्रह्मास्मीतिश्रुतेरितिवा । स्यादध्यधिकईश्वरइतिपादवः हेत्यनेनस्वाज्ञाकरणादरेरभ्यधिकाप्रीतेरभूदितिसूचयति अतएवविमुंचेति भवतश्चेन्मदनुग्रहप्राप्तज्ञानसाधनयोग्यासुरास्तिकि
मनपाधोरयेति २८ निश्चेतनासातनुःकिमभूदितितत्राह तामिति असुरास्तांतनुंस्त्रिधंतीभूतामुपलभ्यदृष्ट्वा कीदृशीं शरीरपूर्वाचरयोःसंधौजघनेजातत्वान्नाम्नासंध्यांतवैरसुरैरितांपरिवृतां कला
पोभूषणेवर्द्धस्यभिधानात्कांचीकलापेनकांचीभूषणेनविलसतादुकूलेनछत्रंपिहिवरोधः कठितठंयस्याःसातथाताम् २९

अन्योन्याश्लेषेणपरस्परसंबन्धेनउत्तुंगौउभतौनिरंतरावनवकाशौचपयोधरौस्तनोयस्याःसातथाताम् ३० नीलालकानावरूथःसमूहोस्याअस्तीतिनीलालकवरूथिनीतामुपलभ्यमाप्यस्त्रियंजातांतांतनु
मुद्दिश्यमुमुहुरितिवा ३१ अत्रमोहोनामनमूर्च्छाकिंतुवैकुण्ठ्यहेतुकोवितर्कइतिभावेनाह अहोरूपमिति ३२ ततःकिंचकुरितितत्राह वितर्कयंतइति ३३ भामिनि कांतिमिति रूपमेवद्रविणंद्रव्यं
तदेवपण्यंकयधोभन्तेनदुर्भगान्त्वत्संगोपभोगभाग्यरहितान् ३४ त्वत्संदर्शनमेवास्माकंसुरतकियेतिभावेनाहुः यावोति एवमपितवेपंकंदुकक्रीडास्मन्मनःसेदयतीत्याहुः उद्धुनोषीति ३५
इतरकंदुकक्रीडापाइयंवैशेषिकीत्याह नैकत्रोति हेशालिनिभार्यै पतत्पतंगमुन्नमदवनमत्कंदुकंजयतितेपादपद्मं प्राप्नोति विषीदतिभंगंप्राप्नोति जटावरूथोवेणीभारोऽमलोमुक्तश्च मलबंधनइतिधा
तोः ३६ सर्वभावैःस्त्रियोवंधहेतवइतिभावेनअसुराणांतद्वहणमाह इतीति संध्यांव्यावर्तयति सायंतनीमितिप्रातःकालीनायाःपुण्यहेतुत्वात् प्रलोभयंतीमात्मनीच्छांकुर्वती ३७ देवासुरसर्ग
योरनंतरंगंधर्वादिर्गस्याभ्याहंतत्वाच्चमाह प्रहस्येति भावगंभीरमिति क्रियाविशेषणं भावः शृंगारचेष्टा कथंज्ञातुंशक्यतइवितमभिनयति जिघ्रंत्यात्मानमात्मनेति नाम्नाकांत्यातन्वा

अन्योन्याश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधराम् ॥ सुनासांसुद्विजांसिग्धहासलीलावलोकनाम् ३० गूहंतीव्रीडयात्मानंनीलालकवरूथिनीम् ॥ उपलभ्यासुरा
संध्यांसर्वेतांमुमुहुःस्त्रियम् ३१ अहोरूपमहोर्धैर्यमहोजस्यानवंवयः ॥ मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति ३२ वितर्कयंतोबहुधातांसंध्यांप्रमदाय
तीम् ॥ अभिसंभाव्यविसंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ३३ कासिकस्यासिरंभोरुकोवार्थस्तेत्रभामिनि ॥ रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविबाधसे ३४ यावा
कासित्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतव ॥ उद्धुनोषीक्ष्यमाणानांकंदुकक्रीडयामनः ३५ नैकत्रतेजयतिशालिनिपादपद्मंघ्रंत्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगम् ॥ मध्यं
विषीदतिबृहत्स्तनभारभीतंश्रांताचट्टिस्मलःसुजटावरूथः ३६ इतिसायंतनीसंध्यामसुराःप्रमदायतीम् ॥ प्रलोभयंतीजगृहुर्मत्वामूढाधियःस्त्रियम् ३७
प्रहस्यमावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना ॥ कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान् ३८ विससर्जतनुंतांवैज्योत्सांकांतिमतींप्रियाम् ॥ तामेवचाददुः
प्रित्याविन्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभूतपिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा ॥ दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयहृशौ ४० जगृहुस्तद्विमृष्टांतांजृम्भणारूपां
तनुंप्रभो ॥ निद्रादींद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते ॥ तयोच्छिष्टान् वर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः ॥ साध्यान्ग
णान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ४२

३८ ज्योत्स्नांचंद्रिकावदाह्लादकरांसंज्ञांतरंवा प्रियांमनोदृष्टिसुखकरां ३९ भूतादीनांदिवयोनित्वाद्रंधर्वादिसृष्टचनंतरंभूतादिसृष्टिमाह सृष्टेति आत्मनोदेहितस्तंद्रोमुखव्यादानादिलक्षणमुत्पादय
तीत्यात्मतंद्री तेनजृम्भणारूपेनदेहेन ४० तस्याःस्वभावलक्षणमाह निद्रादीति विक्लेदोवैकुण्ठ्यं तयातन्वोच्छिष्टान्ग्रस्तान्देहिनोर्धर्पयांतस्वचेष्टादिविशेषान्कारयंतितंचेष्टाविशेषान्मायंभवति
तच्छास्त्रातिशेषः व्यसृजन्मलवद्देहंवाहंननुनिजंपुरा । ब्रह्मातच्चाहारादित्वंमापदेवादिदेवतमितिचचनात्वात्तमेवममादिशरीरंत्यजतिब्रह्माननुनिजंदेहाभेतिज्ञापते पुरासृष्टिसमये ४१ स्वयोगात्प्र
दानेनभूताःसाध्यादिगणाःपितृपिशाचादिग्रहदोषनिवारयंत्यतस्तत्सर्गानंतरंसाध्यादिगणसृष्टिवाक् ऊर्जस्वंतमिति अनेनप्रेतादिग्रहानांमुख्याचिकित्सेयमितिदर्शितं ऊर्जस्वंतंसारान्वतं ऊर्जसार
समुद्दिष्टतदेवपितृमन्त्रमितिच नाम्नापरोक्षेणदेहेन अतएवाप्यापिमांसदृष्ट्यगोचरेभ्यःपित्रादिभ्यस्तनुषुचैपिडादिकंप्रयच्छति ४२

आत्मनःसर्गःसृष्टिर्पश्चात्सआत्मसर्गस्त्वं पत्सारांभवितन्वते बलिहरणादिनाविविक्त्यतरंति ४३ सिद्धादीनांसाध्याद्यवरत्वादनंतरंतत्सर्गमाह सिद्धानितिनाम्नातिरोधानेनकायेनअंतर्धानाख्यमंतर्धानाप
रपर्यायमात्मानं देहमितरस्मादुत्तमहृद्यहेतुत्वादितरेषांवरादिनाअहृद्यत्वमेतेषांस्वतएवेतिविशेषःहरिशक्तेरचित्यत्वादितिभावः ४४ स्वबोधनविहंबनायस्वसन्निकृष्टपुरुषसृष्टेःप्राशस्त्यसृष्टिजनना
यचपुरुषाभाससृष्टिमाह सकिन्नरानिति किंप्रश्नाक्षेपकुत्सायांवितर्काभासगोचरइतिवचनात् किन्नराभासान्किंपुरुषान्पुरुषाभासान्आत्मनारूपेणकायेनासृजदित्यन्वयः येनभावेनब्रह्मापदार्थान्सृजति
सचेष्टादिलक्षणोभावस्तेषामौत्पत्तिकतयायावच्छरीरंवर्ततइत्यतस्तंभावंदर्शयतीत्याह मानयन्निति आत्मनामनआदिनाआत्मानंस्वशरीरंगंधपुष्पादिभिर्मानयन्पूजयन्दर्पणादिनाआत्माभासंस्वच्छा
यांविलोकयन्नसृजदितिपूर्वेणान्वयः अयंन्यायःपूर्वोत्तरत्रचानुसंधेयः ४५ परमेष्ठिनात्यक्तंतेकिन्नरास्तद्रूपंस्वभावलक्षणकमाकारंजगदुत्पत्त्यन्वयः रूपंशब्देपशौश्लोकेग्रंथावृत्तौहितादिषु । सौंदर्य
चस्वभावेत्यभिधानं । तेषांकृत्यमाह मिथुनीभूयेति तंब्रह्माणंकर्मभिश्चरितैःपद्यादिनाग्रथितैः अनेनपक्षिणांसृष्टिरपिव्याख्याताकिन्नरादीनांमुखस्यैवराकारत्वादंजत्वाविशेषात् ४६ सर्पादि
सृष्टिप्रकारंवक्ति देहेनेति भोगवतासर्पशरीराकारवतादेहेनशयानोब्रह्माप्रजासर्गंअनुपचितेअलंभावरहितेबहुचिंतयाजातात्क्रोधात्तद्वपुरुत्ससर्ज हिशब्दोहेत्वर्थः यस्मात्क्रोधादस्त्राक्षीत्तस्मादीषदुपद्रुताः
क्रुद्धाःसर्वान्लोकानुपद्रवंतीति ४७ एकस्मादेहादुत्पन्नानामवांतरभेदमाह यइति अमुतःअमुष्माच्छरीराद्येकेशाअहीयंतत्यक्ताआसंस्तेऽहयोजज्ञिरइत्यन्वयः क्रियापदस्यसुबंतत्वंपदधत्तस्मादभवइति

तआत्मसर्गंतंकायंपितरःप्रतिपेदिरे ॥ साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते ४३ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोसृजत् ॥ तेभ्योददौतमात्मान
मंतर्धानाख्यमद्भुतम् ४४ सकिन्नरान्किंपुरुषानात्मनाचासृजत्प्रभुः ॥ मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासंविलोकयन् ४५ तेतुतज्जगद्गूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना
मिथुनीभूयगायंतस्तमेवोषसिकर्मभिः ४६ देहेनवैभोगवताशयानोबहुचिंतया ॥ सर्गेनुपचितेक्रोधादुत्ससर्जहितद्वयः ४७ येहीयंतामुतःकेशाअहय
स्तेजजज्ञिरे ॥ सर्पाविसर्पतःकूरानागाभोगोरुकंधराः ४८ सआत्मानंमन्यमानःकृतकृत्यमिवात्मभूः ॥ तदामनूंससर्जतेमनसालोकभावनान् ४९
तेभ्यःसव्यमृजदेहंपरःपुरुषआत्मनः ॥ तांदृष्ट्वायेपुरासृष्टाःप्रशशंसुःप्रजापतिम् ५० अहोएतज्जगत्स्रष्टुःसुकृतंवततेकृतम् ॥ प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्सा
कमन्नमदामहे ५१

वेदेदृष्ट्वाद्युक्तं विसर्पतोविविधसर्पणात्सर्पाः तत्स्वभावमाह कूराःक्षिप्रंक्रोधशीलत्वात्नगच्छंतित्यगाअगामभवतीतिनागाःक्षिप्रगंतत्वात् तल्लक्षणमाह भोगोरुकंधराइति भोगवदुर्व्योबृहत्सःकंधरापे
षांतेतथामित्तिप्रदीपन्यायेनोरुशब्दउभयत्रान्वेतव्यः उरुभोगाश्चोरुकंधराश्चोरुभोगोरुकंधराः उरुभोगायविग्रहेमहाकंठापथीमाहि तन्नोनागःप्रचोदयादितिजांगलिकतंत्रे ४८ सृष्टानांसर्वेषांसर्वकर्मावि
कारित्वेनोपकारकत्वेनमनुसृष्टिमाह सआत्मानमिति यदात्मभूर्ब्रह्मात्मानंदेहंकृतकृत्यमिवमन्ममानोभूतदंतैवसानेमनःपूर्वलोकभावनान्लोकवृद्धिकरान्मनूंससर्ज सपरःपुरुषोब्रह्मात्मनस्तंदेहंतेभ्यो
व्यसृजदित्यन्वयः । सर्वस्याःसृष्टेरियंसृष्टिःप्रशस्तेतिभावेनाह तांदृष्ट्वेति येपुरासृष्टादेवास्तेतामनुसृष्टिदृष्ट्वाहोइतिप्रजापतिप्रशशंसुः ४९ ५० एतदेवविवृणोतिएतदिति हेजगतःस्रष्टस्तेसवैतत्क
तंकर्मसुष्ठुकृतंपर्याप्तमितोधिकंनास्तीत्यर्थः वतेत्यनेन ताअब्रुवन्सुकृतंवतेश्रुतिर्मानमिति किंचयस्मिन्मनुसर्गपागादिक्रियाःप्रतिष्ठिताः ततःप्रयोजनमाह साकमिति तैर्दत्तमन्नंभवतासाकमदामहे
तेनास्मत्प्रसादात्तेषामपिमहतीप्रजावृद्धिःस्यादित्यदामहेइति व्यत्ययेनप्रयोजनमसूचि दृष्ट्वातुपौरुषांसृष्टिदेवाःसुकृतमूचिरे । इत्यनेनयेपुरासृष्टाअसुरास्तेतांसृष्टिदृष्ट्वाप्रजापतिप्रशशंसुरित्यपव्याख्यानं
प्रत्युक्तेदेवसृष्ट्यनंतरत्वाच्च ५१

सुरसृष्टेः प्रथमतः कृतमप्युषिसर्गदेवसुरादिसाधारणत्वप्रकटनाय तत्सर्गपश्चाद्वक्ति तपसेति हृषीकेशो ब्रह्मांतर्यामी तपश्चादिना युक्तः सर्वस्मादादौ सर्वाभिमतः प्रजाऋषीन्ससर्जेत्यन्वयः सर्वत्रापिश्रीनारा-
यण एव ब्रह्मांतर्यामित्वेन सृष्टानान्य इति प्रकाशनाय हृषीकेश इति भगवत्येव ब्रह्मनाम प्रायोजीति ज्ञातव्यं अमेदाभिप्रायेणाकिनस्यादिति चेन्न दैत्योपद्रवे तत्परिहाराय ब्रह्मणा क्रमेण विष्णुशरणोपगतो रक्तत्वा-
त् यत्रापि तु हरेर्नामतदन्यत्र प्रयुज्यते । तदांतरहरेस्तत्र हृषीतिर्नान्यथामवेत् । स्वातंत्र्यादवरत्वं च परस्यापि प्रयुज्यते । स्थितस्यापि यथाराज्ञः स्वानां जयपराजयावित्पनेन मुख्यार्थानुपपत्तावमुख्यार्थो-
पपत्तेः सिद्धत्वात् ५२ अजो ब्रह्मायत्तस्वशरीरं समाधियोगपूर्तिमत्तपोविद्याविरक्तिमच्च तस्य शरीरस्यैकैकांशं समाध्यादिकं तेभ्यः ऋषिभ्यः प्रादादित्यन्वयः ५३ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजय-
ध्वजकुतटीकायां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ अकामः सर्वकामो वामोक्षकामो हरिभजेदिति यदुक्तं पूर्वत्र तदिह कर्दमचरितव्याजेन प्रपंच्यते ध्यायन्नपेण तत्र मैत्रेयं विदुरः पृच्छति स्वायं भुवस्येति परमत्वेनोत्तमत्वे-
न संमतः संप्रति पन्नस्तस्मात्कथ्यतामिति हेत्वर्थे च शब्दः एधिरे एधां च क्रिरे १ देवहूत्याः कथाया अवश्य श्रोतव्यत्वेऽपि प्रथमस्तत्कथने मनोः कन्ये वनतु पुत्राविति प्रतीतायास्तस्या अभ्रातृमतीत्वेन परिणेतुः प्राश-

तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ॥ आदावृषीन् हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशस्तस्य देहस्यांशमदादजः ॥ यत्तत्समाधि-
योगद्वितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ विदुर उवाच ॥ स्वायं भुवस्य च मनोर्वंशः परमसंम-
तः ॥ कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपदौ सुतौ स्वायं भुवस्य वै ॥ यथा धर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवर्तमहीम् २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् देव-
हूतीति विश्रुता ॥ पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ तस्यां सर्वे महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ॥ ससर्जकतिधावीर्यतन्मेशु श्रूषवेव ४ रुचिर्यो-
भगवान् ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ॥ यथा ससर्जभूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणो दितः ॥ सरस्वत्यां
तपस्तेपे सहस्राणां समादश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ॥ संप्रपेदे हरिभक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ७ तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ॥
दर्शयामास तं क्षतः शाब्दं ब्रह्मदधद्वपुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोज्ज्वलत्सजम् ॥ सिग्धनीलालकं व्रातवक्राजविरजांबरम् ९ किरीटिनं कुंडलिनं शंख-
चक्रगदाधरम् ॥ श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् १०

स्त्यबुद्धिर्न स्यादिति तत्प्रतीत्यै तत्पुत्रावाह प्रियव्रतेति वा इत्यनेनौरसत्वप्रवधारयति एतच्चरितं वक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे वा २ देवहूत्याः भ्रातृमतीत्वं मुक्त्वा तच्चरितं श्रोतुमुक्तमनूद्य शेषं पृच्छति तस्य वा इति अ-
स्तु मनोः पुत्री ततः किमित्यत आह प्रजापतेरिति त्वया या कर्दमस्य प्रजापतेर्जायेत्युक्ता ३ सकर्दमस्तस्यां कतिधावीर्यससर्ज तद्वीर्यसर्जनलक्षणं चरितं यमनियमादियोगलक्षणैः ४ अनंतरं रुचिद-
क्षयोश्चरितं वक्तव्यमित्याह रुचिरिति ५ मैत्रेयः प्रथमतो मनुपुत्रयोः कथाया वक्तव्यत्वेऽपि सूचीकटाहं न्यायेन रुचिदक्षयोश्चरितयोरनंतरं पृष्ठत्वाच्चेदहं वृद्धी चरितं विनाभूतं कर्दमचरितं वक्तुमुपक्रमते यथा
इत्यादिना सहस्राणां दशसमाः ६ किंविषयमिदं तप इति तत्राह तत इति समाधियुक्तेन क्रियायोगेन वैदिकतां त्रिकलक्षणोपायेन दाशुषं दाशुदानेवरदम् ७ साधनसामग्रीफलमाह तावदिति यः स्वयं च-
रीकृतस्तत्मात्मानं शाब्दं वेदैकवेद्यं ब्रह्मसर्वगुणपूर्णं अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहंतो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतिवेद्यत्वदर्शनाय ब्रह्मपदप्रयोगः वपुः शुभाकारं शुभाकारे तनौ वपुरिति नमायामपम् ८ शुभाकारत्वं
विष्णोति सवामिति ९ क्रीडनकं क्रीडासाधनं द्रष्टुणां मनःस्पर्शमनोविषयोऽस्मितेक्षणे यस्य स तथा तम् १०

११ स्वभावात्माव्यग्रमनाः स्वतंत्रोभावोपस्यसस्वभावोहारिः स आत्मनि मनसि यस्य स तथेति वा स्वभावे आत्मा यस्य स तथेति वा १२ स्तुतिरपि स्तुत्यस्य हरेः क्षिप्रमीतिकरियथार्थत्वेनानुकंपाहे तुत्वादुत्तरत्र फलोदयाच्चेति भावेनाह जुष्टमिति हेईदच सतात्पर्यवेदादिभिः स्तुत्यं अद्य अखिलसत्त्वरशोः पूर्णज्ञानबल समुद्रस्य तव दर्शनात्साक्षात्कारात्तोस्माकमक्षणोर्जुष्टं निषेवणं त्वत्क्षेत्रादि विषयसंक्षिप्तं सम्यक्फलितमभूत् वताश्चर्यामिदं दुर्भगेष्वस्मात्सु अनुकंपेति उपलक्षणमेतत् श्रोत्रादेस्तथाश्रवणादिनिषेवणं अक्षण्वंत इत्यादि श्रुतेः । तवानुग्रह एव मुख्यं निमित्तं तन्नास्मत्प्रयत्नामिति भावेनाह यद्दर्शनमिति रूढयोगानिरंतरानुवृत्तध्यानायोगिनो यमादिमंतः पुरुषाय दर्शनं आशासते वांछंति तादृशमिति भावः । महता कालेन प्रयतमानानां योगिनामाकांक्षाभात्रमस्माकं तु अल्पेनैव कालेनाभूदित्यतो वतेति १३ इदानीमनुग्रहकातरं भगवद्वापश्यन् कर्दमः स्वमनोरथं गृहयन् विज्ञापयति यद् इति ईशेऽर्प्यं वारिधेतव मायया बंधकशक्त्या हतचेतसो नष्टज्ञानांतः करणाः पुरुषा भवासिंधुपोतसंसारसमुद्रस्योत्तरणे तरीभूतं त्वत्पादाराविंदं कामलवाय उपासते सेवते ये कामानिरयोपि स्युः सुलभास्तां स्तेषां रासि रादान इति धातुः निरयः सूकरादियो निरतिक्लृष्टत्वाद्योतनायेदमुदितं अनेनेदृश्यमपि भगवत्कटाक्षोपक्षिप्तं किमुतराज्यादीति सूचितम् १४ किमेन न प्रकृते इत्याशंक्या ह मप्येष्वेकोलं पठ इत्याह तथेति तथा पूर्वोक्त कामोपासकवत् सोहं च कामदुष्कांघ्रिपस्याभीष्टवर्षणशीलकल्पतरोस्तवा शेषमूलम् अपेक्षि

विन्यस्तचरणां भोजमंसदेशे गुरुतमः ॥ दृष्टास्वेव स्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकंधरम् ११ जातहर्षोपतन्मूधुर्नाक्षितौ लब्धमनोरथः ॥ गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्पीतः स्वभावात्मा कृतांजलिः १२ जुष्टं वताद्याखिलसत्त्वरशोः संसिद्धमक्षणोस्तव दर्शनात् ॥ यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः ॥ १३ ये मायया ते हतचेतसस्त्वत्पादाराविंदं भवसिंधुपोतम् ॥ उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेपि ये स्युः १४ तथा स चाहं परिबोदु कामः समा नशीलां गृहमेधिधेनुम् ॥ उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुष्कांघ्रिपस्य १५ प्रजापते स्तेव च सार्धं शतं त्यालोकः किलायं कामहेतोर्निबद्धः ॥ अहं च लोकानुगतो वहामि बलिं च शुक्लानि मिषाय तुभ्यम् १६ लोकांश्च लोकानुगतानं सृजित्वा श्रितास्ते चरणात्पत्रम् ॥ परस्परं त्वदुणवा दसीधुपीयूषानि र्यापित देहधर्माः १७

तसमस्तपुरुषार्थकारणं पादमूलमुपेयिवान् इत्यन्वयः किं कामस्त्वमित्यत उक्तं परिबोदु काम इति समानशीलां गृहमेधिधेनुं गृहस्थपक्षांगभृतां भार्यापरिबोदु कामः परिणेतु कामः तत्र निमित्तमाह दुराशय इति दुरशोभने विषये आशयो यस्य स तथा दुरशोभनदुःस्वयोरिति पादवः १५ अघटितघटकमहिमा भगवान्यतः सकामोपास्तं निष्कृष्टं जानंतोपि मादृशास्तव वेदाख्यवचनमाययानि यताः संसरंतीत्याह प्रजापतेरिति अधीशेति संबुद्धेः प्रजापतिर्हरिरेव न विरिचस्तस्य तत्र प्रमुखार्थानुपपत्तेरिदं दिशब्दवत् अधय ईश्वरादह्मादयस्तेषामपीशजगत्सृष्ट्यादिविभूतिप्रवर्तकत्वात् प्रजापतेस्तव च सावेदलक्षणं तस्यातस्य वा कृतं निर्माणं निर्मादामानीति श्रुतेः अयं जनः स्वर्गादिकामहेतोर्निबद्धः किल तत्पूजालक्षणं बलिं वहतीति शेषः हे शुक्लसंसारं च विलाप्य कंसुखं आदाय ददातीति लोकानुगतत्वादहमप्यनिमिषाय प्राणिबीजं पुण्यपापनिरीक्षणार्थमुन्मीलितनेत्रत्वात् च्छब्दवाच्याय काळांतर्पांमिणे तुभ्यं बलिं वहामि उत्तरत्र सभार्यो वहं पयति चार्थः १६ अयमेव बलिर्भगवदप्यनुब्रूयाच्चिकीर्षितो भक्तिदुरपि भवतीति भावेनाह लोकांश्चेति अस्मात्लोकान्मेत्सेति श्रुतेः लोकान् जडशरीराणि च लोकानुगतानं सृजित्वा श्रितास्ते चरणात्पत्रं श्रिताः पुनश्च परस्परं त्वदुणवा दसीधुपीयूषं मुसजनकनवसूतगवीदुग्धं पत्तेनानि र्यापिताः मर्वाति वा देहधर्माः सच्चिदानंदात्मकशरीरधर्मापेयास्तेव वा यद्वा निर्वापितानि विचारिता जननमरणादिलक्षणपदेहमपेयास्तेव वा १७

लक्षणदर्शनाल्लक्ष्यमध्याहृत्यान्वेतव्यं तेतवचक्रमेषामायुर्नेछिनत्तीतिशेषः सुदर्शनाचावर्तपाति अजरोति अजरेकदापिजरादोषराहितेअक्षेनाभिद्वारेभ्रमतीत्यजराक्षभ्रमिःनियतलिङ्गत्वादिरिशब्दवत्
 अधिमासैःसहत्रयोदशमासाःआराणिदलानियस्यतत्तथा त्रीणिशतानिषष्टिंसंख्यासाहितानिअहोरात्रलक्षणानिदिनान्येवपर्वणिग्यस्यतत्तथात्रिशतंषष्टिपर्वच्छादसत्वादनुस्वारलक्षणविंदुलोपोनास्तिषट्
 ऋतवोनेमयश्चक्रमांतदेशायस्य तत्षण्णेमिअनंताःपरमाणुद्वयणुकादिलक्षणाच्छिदाःछिद्राअतिशयितच्छिद्राअवयवायस्यसंतीतिअनंतच्छिदि तृतीयोतिशयेइतिसूत्रादेकारोलोकवैलक्षण्यलक्षणा
 तिशयार्थः यद्वाछदइत्यास्मिन्नर्थेछिदीतिनिपातनं । मथनान्मिथिलोजातइतिव्युक्तं । त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभिर्यस्यसात्रिनाभिः करालस्रोतोऽतिदूरवेगजगदाच्छिद्यकवलीकृत्यधावत्गच्छत्पुनः
 पुनरावर्तमानमित्यर्थः यदेवंविधंकालचक्रंतदितिशेषः एषामायुराच्छिद्यनधावत् जगदाच्छिद्यधावदित्यनेनगृहाभ्रमंगृहीत्वापामरवन्नसंसरामिक्तित्वदनुग्रहकरंकर्मकारंकारंजरसंगच्छन्तेनिवृत्तिमार्गं
 मनुतिष्ठातीतिध्वानितम् १८ भक्तजनविषयस्वेच्छानियतसंसारोन्मूलनंकैमुत्पेनसिद्धामेतिभावेनाह एकइति निर्गुणस्यगुणेषुसत्सुतदमृतपानेननिर्वापितदेहधर्मत्वंसंभवातितत्तुचित्पामित्यतोवाह एकइति
 ब्रह्माद्यन्यतमासाध्यजगत्सर्जनादेस्त्वेत्कटाक्षलेशानियतत्वेनबंधध्वंसनंकिमुक्तव्यं सार्वज्ञादिगुणाभावेसृष्ट्यादिकमनुपपन्नमतोन्यथानुपपत्त्यागुणानामानंत्यंसिद्धमतउक्तंयुक्तमिति आत्मनिस्वोदरोस्य
 तस्यजगतःसिद्धक्षयास्वाधीनयायोगमाययाचित्प्रकृत्याजडप्रकृत्याचलोकविडंबनार्थद्वितीयपेत्पुक्तं द्वितीयआत्मभित्तिपाठपुरुषरूपोभूत्वेत्यर्थः स्वशक्तिभिः स्वरूपसामर्थ्योपेतमत्स्याद्यवतारैःपालनादि

नतेजराक्षभमिरायुरेषांत्रयादेशारंत्रिशतंषष्टिपर्व ॥ षण्णेम्यनंतच्छिदियत्रिनाभिकरालस्रोतोजगदाच्छिद्यधावत् १८ एकःस्वयंसन्जगतःसिद्धक्षया
 द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ॥ मृजस्यदःपासिपुनर्गसिष्यसेयथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः १९ नैतद्वताधीशपदंतवेप्सितंयन्माययाजगृहेभूतसु
 क्षमम् ॥ अनुग्रहायत्वयियर्हिमालयालसत्तुलस्याभगवान्विलक्षितः २० तंत्वानुभूत्योपरतक्रियार्थंस्वमाययावर्तितलोकतंत्रम् ॥ नमाम्यभीक्ष्णं
 नमनीयपादसरोजमल्पीयसिकामवर्षम् २१

कंकरोपीति सृष्ट्यादिलक्षणंवास्तवमिति विज्ञापनापोर्णनाभिनिदर्शनमुक्तं । यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्यतेवेतिश्रुतेः १९ यथासृष्ट्यादिलक्षणज्ञानंपुरुषार्थसाधनमित्याशयेनसृष्ट्यादिकमुक्तंएवंसृष्ट्युपयोर्भेद
 ज्ञानंतत्साधनमित्यभिप्रायेणाह नतदिति अधीश यत्भूतसूक्ष्मब्रह्माहंमाययास्वेच्छयानन्यप्रेरणयारूपत्वेनजगृहेअंगीकृतवान् भूतसूक्ष्मेनिर्मितमपिमृदवदित्युच्यते तवैवरूपमीप्सितंसत्पज्ञानमनंतं
 ब्रह्मेतिउपनिषदमीष्टंवरूपंनमवति वतएवंज्ञानमेवतोपलक्षणपुरुषार्थकरमभेदेनज्ञानलेदलक्षणदुःस्वरूपमित्यर्थः तर्हि किमित्यग्रहीदित्यतउक्तं अनुग्रहायेति त्वापिभक्तिभाजांमंदाधिकारिणांभगवतिभ
 त्त्युत्पादकानुग्रहायाग्रहीदित्यर्थः त्वयैतत्कुतोज्ञातं यर्हीतिविलक्षितइतिपदमावृत्त्युपोजनीयं सभगवान् यर्हिपदालसंतितुलसीपस्यांसालसत्तुलसीतयामालया उपलक्षणमेतत् मकरकुंडलाद्यलंकारै
 श्रमयाविशिष्टत्वेनलक्षितोक्तितोन्यवस्तुवैलक्षण्येनलक्षितोव्यानपदंगमितस्तपेदानीमपिलक्षितोदृष्टइतिपर्हिपस्मात्तस्मादिदमेवाभीष्टमितिज्ञातं यद्वातृनपश्टिवातोर्नोपायवान् भगवान्भूतानांस्वयं
 पुमशक्यंयत्पूजंगृहेपतत्तवेप्सितंपदं तर्हि कथं दृष्टमितिवत्राह अनुग्रहायेति तर्ह्यनुग्रहोपितथाविशिष्टःकिमितिनाभुदनाह यर्हीति यदा याहशलक्षणवत्तपालक्षितोष्पातस्तयामपादिलक्षितोदृष्टइतिप
 स्मात्तस्मात् भक्त्यनुकंपितत्वात्स्वस्वामित्वज्ञानंश्रेयःसाधनमितिमुचितम् २० यदनुग्रहेणसाधिकानंदलक्षणंवपुर्दर्शयतोभवतोऽनमनोपापनदानेनमित्यनुग्रहस्यप्रत्युपकरोमीतिभावेनाह तत्त्वैतियस्त्वमाया
 तेनजगत्सृष्ट्यादिकंकरोपिअहंतत्वात्तानंमामीत्यन्वयः ननुपनिर्नतुर्नमोविशिष्टःस्याच्चर्हि सशक्तिपाविषयःस्यादित्यतस्तंविशानश्रिभनुभूतेति अनुभूत्यास्वरूपानुभवेनोपरलोमित्यनिवृत्तक्रियार्थः पु

हादिनिमित्तकर्मफलविषयोयस्मत्तथास्वरूपानदानुभवेनानिवृत्तविषयसुखोवातं स्वमाययास्वेच्छपावर्तितंलोकतंत्रदेहादिलक्षणलोकप्रवृत्तिसाधनंयेनसतथातं अभीक्ष्णशःपुनःपुनरित्यनेनतात्पर्यातिशयोक्तकेनइदमेवस्वस्मीतिसाधनमिति सूचयति भवानौषधपानवत्बलात्कर्मणारुचिविषयोनांकितुस्वतएवेतिभावेनाह नमनीयेति इतोपित्वमेवनंतव्यइत्याह अल्पीयसीतिअल्पीयसिजात्यागुणेनवाल्पतरमत्तेकीडेव्यासमिवाभीष्टवर्षतंकामस्याभीष्टस्यवर्षोपस्मात्सतथोक्तः समित्यक्षरयोजना । पद्मा महदहंकारादिजगत्सृष्ट्यद्वयंतज्जिज्ञंभवतीतिपन्मतंतदूपयितुमेवाह तंत्वेतिउक्तार्थोपश्लोकः आर्वतितलोकारूपराज्यव्यापारोयेनसतथातम् २१ कर्दभेनप्रणतरूपंसत्यज्ञानानंदलक्षणमेवनमायाशबलमितिभावेनाह इतीति प्रेम्णापुक्तेनस्मितेनसहसकृदुत्कृष्टंक्षिणंतेनविलोकनेनविभ्रमंतीविस्फुरंतीभूर्यस्यतथोक्तः २२ पुरामेमयातवचैत्यंचित्तस्थमभिप्रायंविदित्वैवसमयोजि तंप्रेरितंतदेवाह यदर्थमिति २३ पूजाकर्मणःक्षणभंगुरत्वेनतस्मादिदंफलमभूदितिनिश्रेतुंनशक्यतइतिशंकांमामून्मदपितत्वेनाक्षीणफलत्वादित्यभिप्रेत्याह नवाइति जातुवैकदाचिदपिपाशुपतशास्त्रोक्तवन्मपिसंगृहीतात्मनांसमाहितमनआर्दीद्रियाणांपुष्पाकंपन्मदहंणंतदिदंभवद्विधेषुपुरुषेषुमुषाक्षणभंगुरत्वेन निष्फलंनस्यान्मदर्पणचिकित्सायुक्तत्वादभक्तव्यावृत्त्यर्थमतिवराभिति संगृहीतात्मनामितिषष्ठीसप्तम्यर्थेवा संनिकृष्टत्वाद्दुभयोःस्वस्वामित्वसंबोधोनित्यमनुसंधेयइतितात्पर्यंद्योतनायमायोज्यन्ययाम

ऋषिरुवाच ॥ इत्यव्यलीकंप्रणतोजनाभस्तमावभाषेवचसामृतेन ॥ सुपर्णपक्षोपरिरोचमानःप्रेमस्मितोद्दीक्षणविभ्रमहूः २२ श्रीभगवानुवाच ॥ विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितम् ॥ यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषेदंस्यात्प्रजाध्यक्षमदर्हणम् ॥ भवाद्विधेष्वतितरांमापिसंगृहितात्मनाम् २४ प्रजापतिपतिःसम्नादमनुर्विख्यातमंगलः ॥ ब्रह्मावर्तयोधिवसञ्छास्तिसप्तार्णवांमहीम् २५ सचेहविप्रराजर्षिर्महिष्याशतरूपया ॥ जायास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदम् २६ आत्मजामसितापांगीवयःशीलगुणान्विताम् ॥ मृगयंतीपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभुः २७ समाहितंतेहृदयंयत्रेमान्परिवत्सरान् ॥ सात्वां ब्रह्मचृपवधूःकाममाशुभजिष्यति २८ यातआत्मधृतंवीर्येनवधाप्रसविष्यति ॥ वीर्येत्त्वदीयऋषयआधारयंस्तेजआत्मनः२९

यिसंगृहीतात्मस्वितिप्रयोक्तुंशक्यते अनेनश्रेयोधेभिरभेदवार्तादूरादेवपरिहृत्यभेदज्ञानमेवापाद्यामिति सूचितम् २४ कर्दभंमशस्यप्रकृतमनुसरति प्रजापतीति प्रजापतयोमरीच्यादपस्तेषांपतिःसप्तार्णवामितिअनेनसप्तार्णवविवृतं ब्रह्मावर्तक्षेत्रमाधेवसन् अधिशीरुस्थासांकर्मेत्यतःसप्तम्यर्थेद्वितीया २५ ततःकिमस्माकमत्राह सचेतिदेविप्र २६ वनवासिनोममसम्नाजाकैवत्राह आत्मजामिति असितापांगीनीलशुतिनेत्रांती नीलांजनांशित्वेनापितत्स्वभावःस्यादितिगुणांतराण्याह वयइति किमद्वयइतिप्रश्नमंतरेणवपोलक्षयति मृगयंतीमिति आसन्नरजःकामुक्त्वेनपाणिग्रहणयोग्यामित्यर्थः २७ राजपुत्र्यात्तापसोहंकथमनुरूपःस्यामितिब्रह्माह समाहितमिति राजपुत्रीत्वादिविशेषणमंतरेणयत्रपस्यावध्वामिमानतीतान्परिवत्सरान्तेहृदयंसमाहितंममानुकूलाभार्यास्यादितिसंक्षेपम् २८ इदंचतत्संकल्पांतर्भूतंसत्यंभवतीतिभावेनकन्याविशिनष्टि येति याचात्मधृतंवीर्येरेतोलक्षणंगर्भनवयाप्रसविष्यति नवधाविभक्तयामसूतंतववर्षिर्वंशवृद्धिकरंचेत्याह वीर्यइति मरीच्याद्युपयोपि स्वदीयेदीयेनवधाविभक्त्यपुत्रीभूतेआत्मनस्तेजोर्गर्भलक्षणमाभास्यन्पीदभवामनुक्तमकरिष्यत्तदीतिशेषः सानृपस्यवधूःकन्यात्वांकामंभजिष्यति संसेविष्यतइत्यन्वयः आशुकांसोपेनैवेति २९

मदपणमुदधाविकित्सितस्वधर्मानुष्ठानस्य मत्प्राप्तिरेव फलमित्याह त्वंचेति ३० गार्हस्थ्यानंतरं चतुर्थाश्रमोपवश्यमनुष्ठेय इत्याशयेनाह कृत्वेति अमयंदच्चाभूतेभ्य इति शेषः आत्मवान्मदे
कशरणः सन्पासाश्रमानुष्ठानफलमाह मयीति सहजगदितिक्रियाविशेषणं यथाजगतासहवर्तमानस्तथात्मानं त्वांमपि द्रष्टुमिच्छामि मदाधारं पश्यसीत्यर्थः आत्मनित्वापि स्थितं मां च पश्यसि अनेना
धाराधेयभावेनोपास्ति कुर्वेत् एवं विधत्ते न मत्प्राप्तिरुक्त्येतोभेदज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनमुक्तं भवति ३१ पिब विच्छेदात्पितृश्रापः स्यादित्यातं कोमाभूदिति भावेनाह संभूयेति तव क्षेत्रे मार्यायां क्षेत्रपुरे
युद्धे देहे केदारे योनिभार्ययोः पुण्यस्थाने समूहे चेति यादवः । त्वद्वीर्येण सह गर्भमविश्येति शेषः स्वाशकलयाशुकरक्तसंबंधरहितया सच्चिदानंदलक्षणया संभूयसंभूयगमिव्यज्यतत्त्वसंहिता तत्त्वसंख्यानलक्षणं सां
ख्यशास्त्रं प्रणेष्येकारिष्य इत्यन्वयः ३२ कर्दमायाशेषपुरुषार्थसाधनमभीष्टं हारि रूपदिश्य पुनः किमकार्षीदिति तत्राह एवंतमिति प्रत्यगक्षमंतर्पांमि विषयमिन्द्रियं विषयत्वेन गच्छत्येनं प्रतीतिप्रत्यगक्षगः अ
परोक्षज्ञानविषय इत्यर्थः मत्प्राप्तिस्थितोपादानां मिन्द्रियविषयगतो वा ३३ अशेषसिद्धेश्वरैः समस्तब्रह्मादिभिरभिष्टुतः सिद्धैः सनकादिभिर्भृग्यतइतिसिद्धमार्गश्च मार्गो मृगपदे मासिसौम्यक्षेत्रे न्वेषणे ध्वनि ।

त्वं च सम्यगनुष्ठीय निदेशं मउशत्तरः ॥ मयि तीर्थीकृता शेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यते ३० कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानं सहजगद्
क्ष्यस्यात्मानि चात्मवान् ३१ संभूय स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामते ॥ तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्येत् तत्त्वसंहिताम् ३२ एवंतमनुभाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षगः ॥
जगाम बिंदुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ३३ निरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ॥ आकर्णयन्पत्ररथेन्द्रपत्रैरुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम ३४
एवंसंप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः ॥ आस्ते स्म बिंदुसरसितं कालं प्रतिपालयन् ३५ मनुः स्यंदनमास्थाय शातकौंभपरिच्छदम् ॥ आरोप्य स्वांदुहित
रंसभार्यः पर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् ॥ उपायादाश्रमपदं मनुः शांतव्रतस्य तत् ३७ यास्मिन्मगवतो नेत्रादपतन् हर्षाविद
वः ॥ कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेर्पितया भृशम् ३८ तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्वत्या परिष्ठुतम् ॥ पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रुमलताजालैः कू
जत्पुण्यमृगद्विजैः ॥ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजि श्रियान्वितम् ४० मत्तद्विजगणोद्भुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम् ॥ मत्तबर्हि नटाटोपमा ह्वयन्मत्तकोकिलम् ४१

पत्ररथाः पक्षिणस्तेषामिन्द्रो गरुडस्तस्य पत्रैः पक्षैरुदीर्णमुत्कृष्टं सामयस्मिन्तथा तं स्तोमं स्तुतिविशेषम् ३४ अनंतरं कर्दमोपितपद्मे तस्य पत्रं किमत्रेत्यन्यत्र वागमत्कितत्राह एवमिति प्रतिपालयन् प्रती
क्षमाणः ३५ कृपयाशुक्तमपि नृषामवतिः किमुतेश्वरभाषितमिति भावेन मनोर्गमनं वक्ति अनुरिति पर्यटन्महीमिति ३६ अनेनापि त्रादुहितं ध्वरा नुगमनं लौकिकमिति राज्यपरीक्षा व्याजेन यद्वच्छपा
प्राप्त इति भावं सूचयति हे सुधन्वन्विदुर शांतव्रतस्य पूर्णव्रतस्य ३७ कर्दमाश्रमस्या बिंदुसर इति नाम कस्मादिति तत्राह यास्मिन्निति ३८ बिंदूनां सरणं प्रसरणं यत्र तद्विंदुसर इति कन्यादानकार्यं मन्तरे
पापि श्रेयोर्थिना गंतुं योग्यामित्याशयेन तदाश्रमगुणानाह पुण्यामिति शिवं चामृतमपाचितं च जलं पार्सिंस्तत्तथा । अमृतं व्योम्नि देवाभ्यपन्नोऽपेरसायने । अपाचिते च दुग्धाव्यावित्थमिधानम् ३९ पु
ण्यद्रुमाश्च तस्यादयः लताग्राधव्यादयः तेषां जालैः समूहेः मुकुलैश्च युक्तं इति शेषः पुण्यमृगाः कृष्णसारंगदयः द्विजाकारितर्पादिपक्षिणः ४० मत्तेन द्विजगणेन विशिष्टपक्षिसमूहेन उद्भुष्टमाघोषितं मत्ता
नाभ्रमराणां विभ्रमः शृंगारविशेषोपस्मिस्तत्तथा बर्हाणि येषां संतीतिर्बर्हिणो मयूरास्त एव नटास्तेषामाटोपो वृत्त्यसंभ्रमोपस्मिस्तत्तथा मिथ आह्वयंतो मत्ताः कोकिलापार्सिंस्तत्तथा ४१

न केवलमश्वत्थादयोपश्रुऽन्वेपिसंतीत्याह कदंबेत्पादिना ४२ सामान्येनोक्तान्पाक्षिणोविशेषनाम्नानिर्दिशति कारंदवैरित्पादिना कारंदवारूपमहापाक्षिभिः ४३ श्वविशोवृकागवपावन्यागावः गोपुच्छाश्चमर्यः हरिभिः सिंहैः मर्कैर्वनमार्जारैः नाभिभिर्मृगनाभिभिः ४४ ४५ तपसि विषये उग्रतर इत्युग्रयुक्तीन्निवेगवतेत्यर्थः उग्रयोगतपस्त्वेषुः कार्श्येन दृष्टिसुखाजनकेकन्यादानेवैराग्यस्यादिवित्तत्राह नातिक्षाममिति तत्र हेतुद्वयमाह भगवत्तद्वति ४६ पुरुषलक्षणाभावेनातिक्षामत्वमप्रयोजकमितितत्राह प्रांशुमिति प्रांशुमुन्नतं तपोवेषगृहत्वेनान्यल्लक्षणं अत्र न दृश्यत इति भावेनाह जाटिलं असंस्कृतमनलंकृतम् ४७ उटजं पर्णशालामनुरूपयाराजयोग्यया ४८ वृणानिभूमिरुदकं वाक्चतुर्थोचसूनुतेति अस्यार्थमनुसंधानोमुनिर्वाचापितं मानयतीत्याह गृहीतेति श्लक्ष्णयामधुरया ४९ किमर्थानुरसांवाणीमाहेत्यत्राह नूनमिति मुकुरेमुखस्येवास्मिन्नराज्ञिहरेर्विशेषसन्निधानस्य प्रतीयमानत्वादेवेति वाक्ते हि शब्दो हेत्वर्थः सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात्त्वमितिसप्तम्यर्थे त्वयिहरेःपालिनीतात्त्विकीशक्तिः सन्निहिताहियस्मात्तेतवचंक्रमणं सम्यक्पर्यटनं सतामस्मादृशानां संरक्षणाय सतामस्माद्विरोधिनांचवधाय नूनं निश्चय इत्यन्वयः ५० एतदेव विवृणोति यद्वति अर्कस्य

कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः ॥ कुंदमंदारकुटजैश्च तपोतैरलंकृतम् ४२ कारंदवैर्वैकैर्हंसैः कुरैर्जलकुटैः ॥ सारसैश्चक्रवाकैश्च कोरैर्वल्गुकूजितम् ४३ शशकैर्हरिणैः क्रौडैः श्वविड्गवयकुंजरैः ॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ४४ प्रविश्यत तीर्थवरमादिराजः सहानुगः ॥ ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हृतहुताशनम् ४५ विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजाचिरम् ॥ नातिक्षामं भगवतः सिग्धापांगविलोकनात् ४६ तद्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ प्रांशुपद्मपलाशाक्षं जाटिलं चोरवाससम् ४७ उपसंस्तृत्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतम् ॥ अथो टजमुपायांतं नृदेवं प्रणतं पुरः ४८ सपर्यया प्रत्यगृह्णात्प्रतिनं द्यानुरूपया ॥ गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ॥ स्मरन्भगवद्देशमित्याह श्लक्ष्णयागिरा ४९ नूनंचक्रमणं देवसतां संरक्षणाय ते ॥ वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ५० योर्केद्वर्गनीद्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ॥ रूपाणि स्थाना धत्सेतस्मै शुक्लात्मने नमः ५१ नयदारथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् ॥ विस्फुरच्चंडकोदंडोरेथेन त्रासयन्नवान् ५२ स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मंडलं भुवः ॥ विकर्षन् बृहतीं सेनां पर्यटस्यं शुमानिव ५३ तदेव सेतवः सर्ववर्णाश्रमानि बंधनाः ॥ भगवद्रचिताराजन्भिद्येरन्वतदस्युभिः ५४ अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्धर्मैर्कुशैर्नृभिः ॥ शयाने त्वयि लोको यदस्युग्रस्तो विनक्ष्यति ५५

रूपमकाशकत्वं चंद्रस्याद्वादकत्वमग्रेष्टृत्वमिंद्रस्यैव पर्यकर्तृत्वं वायोः श्रेष्ठत्वं यमस्य दुष्टजनदमने निर्घृणत्वं धर्मस्य पुण्यापुण्यविवेकवैशद्यं प्रचेतसो वरुणस्य गाभीर्पयस्त्वमेतानि रूपाणि स्थाने तत्तद्विनिर्धाय काले मासे आधत्से धारयसि तस्मै शुक्लस्य हरेरात्मने मतिमा रूपाय विशेषावेशसन्निधानस्थानाय नम इत्यन्वयः प्रतीयमानतादात्म्यं विहाय तत्प्रतिमात्त्वकल्पनानाप्रामाणिकी स्वायं भुवो मनुष्यवृक्षपुरलोकैर्नावपि । ब्रह्मशेषविपाकरुद्रइंद्राण्यदयस्तथा । विष्णुवेशशुताः सर्वे ननु विष्णुस्वरूपकाः इति वचनात् युक्तमुक्तम् ५१ जगद्रक्षणां धर्मस्य अत्वात्तद्वहरेर्विशेषावेशो युक्त इत्यभिप्रेत्य व्यतिरेकमुत्तेजराज्ञानं प्रशंसति नयदेति जैत्रं जयशीलमघान्पापपुरुषान् त्रासयन्कंपयन् ५२ अंशुमाना इत्यः ५३ दस्युभिर्हि साक्षीकैः पुरुषैः सतुभेदः स्यात् ५४ ततः किमत्राह अधर्मस्येति व्यंकुशैः निरंकुशैः अतोपि किमत्राह शयान इति शयानेन्यापान्यायविचारगुन्ये ५५

कृपित्वामिमानभंगमयात्किंचित्ज्ञाननिवर्कर्मः कार्यविशेषपृच्छति अथापीति अनेनराज्ञोर्धनाशमंगभयनिवृत्तमिति ध्वनयति ५६ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ राज्ञा कर्मपृष्ठं श्रुत्वा चतुर्णां आस्थापिकश्च नवागव्यवहारो वा कारीति तत्राह एवमिति सत्रीड इवेति विनयगुणं भूषयति उपारतं वावदपेक्षितमुक्त्वा तूष्णीं स्थितं यद्वा उपाधिके सर्वेश्वरे हरारवकारशब्दवाच्ये रतं निरतं श्रीनारायणध्यानोपेतमित्यर्थः अआअंअः पुराणधिरिति पात्रे १ हेत्यनेन विप्रक्षत्रिययोः सूचितां समानसंबंधप्रसिद्धिप्रपंचयति ब्रह्मेति अस्मत्परीप्सयाऽस्मद्ब्रह्मणेच्छया छंदोमयान्वेदप्रधानान् तपःकायकेशः विद्याशास्त्रज्ञानं योगो भगवद्भक्तिलक्षणः अनेन क्षत्ररक्षासामर्थ्यमुक्तं भवति अलंपटान् विरक्तान् शमदमादिगुणसंपन्नानित्यर्थः २ विप्राणां त्राणां परक्षणाय अनंतत्वद्योतनाय दोः सहस्रादिति उभयोर्हरेः किंप्रियतममिति तत्राह हृदयमिति तस्य हरेर्ब्रह्मकुलं हृदयमिति प्रियं हि छिन्धां स्वबाहुमपीत्युक्तं हि तर्हि किं क्षेत्रेणेत्यत उक्तं क्षत्रमिति अंगांगिभावेन तारतम्येनातिप्रियत्वम् ३ यत एवांगांगित्वमत एव ब्रह्मक्षत्रं रक्षति क्षत्रं च ब्रह्मरक्षति आत्मानं चोपदेशादिना रक्षति यः सदा सदात्मकः कार्यकारणव्यापी देवो ह्ययमपि रक्षतीत्यन्वयः ४ स्वमार्धनां ग्राहयितुं कर्मप्रशंसति तवेति दर्शनादित्यनेन चक्षुःसमिकर्षः शास्त्रीयवचनंचेति द्वयं विवक्षितं धर्मराज्यपालनादिकम् ५ भगवद्दर्शनं सुपूतानामेव लभ्यते नापृण्यानामित्याह दिष्टयेति अंगसंगस्तुततोऽधिकपुण्याल्लभ्यत इति

अथापि पृच्छेत्वां वीर्यदर्थं त्वमिहागतः ॥ तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपाद्यमहे हृदा ५६ ॥ इति श्रीभागवते म० तृतीयस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवमाविष्कृता शेषगुणकर्मोदयं मुनिम् ॥ सत्रीड इव तं स भ्रातुपारतमुवाच ह १ ॥ मनु उवाच ॥ ब्रह्मा सृजत्स्वमुखतो युष्मानस्मत्परीप्सया ॥ छंदोमयांस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्राणाया सृजच्च स्मान्दोः सहस्रात्सहस्रपाव ॥ हृदयंतस्य हि ब्रह्मक्षत्रमंगं प्रचक्षते ३ अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्मक्षत्रं चरक्षतः ॥ रक्षतिस्माव्ययो देवः सदा सदात्मकः ४ तव संदर्शनादेव च्छिन्नामे संशया हृदः ॥ यत्स्वयं भगवान् प्रीत्या धर्ममाहरिरक्षिषोः ५ दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो दुर्दर्शो यो कृतात्मनाम् ॥ दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णं मे भवतः शिवम् ६ दिष्ट्या त्वयानुशिष्टो हं कृतश्चानुग्रहो महान् ॥ अपावृत्तैः कर्णरंघ्रैर्जुष्टादिष्व्योशतीर्गिरः ७ स भवान् दुहितुः सह परिक्लिष्टात्मनो मम ॥ श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ८ प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहितामम ॥ अन्विच्छति पतियुक्तं वयः शीलगुणादिभिः ९ यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥ अशृणोन्नारदात्सैषा त्वय्यासीत्कृतानि श्रया १० तत्प्रतीच्छाद्विजाऽये मांश्च द्वयोपहृतां मया ॥ सर्वात्मनानुरूपां ते गृहमेधेषुकर्मसु ११

भावेनाह दिष्टयेति ६ अपावृत्तैर्विवृतैरुशतीरुशत्पोनिर्मलाः ७ अलमनुलापेन किमिच्छुरागतोसितद्वीतितत्राह स भवानिति ८ भ्रातृमतीत्वेन माह्यत्वे हेतुं पुनिकापुत्रधर्मराहित्यं ध्वनयन्नाह प्रियव्रतोति सामान्यविशेषाभ्यां व्यवहारः संभवति अतएव कथमस्यावरविचारइति तत्राह अन्विच्छतीति यदा वयः शीलगुणादिभिर्युक्तं पतिमांश्चिच्छातिसंभोगवयः प्राप्तासीत् नहि कन्यास्वयंप्रतिमृगयतेत्युक्तं वांघवा एवातोऽन्विच्छतीत्यनेन वय एव लक्ष्यते ९ यदा तु नारदाद्वतः शीलादिगुणानशृणोत् ततः किमत्राह सैषेति याश्रुतवती सैषा स एव मम पतिः स्यादिति कृतानि श्रयासीत् १० अथापि कीदृशोऽसीत्मास्त्वइत्यादिविशेषमादिनानि श्रयो लभ्यते इत्यत एकोऽशो निरगापि अतो द्वितीयोपनिर्धार्य इति भावेनाह तत्प्रतीच्छेति कन्येच्छायाः प्रतिनिधित्वेनेच्छां कुरुष्व हाणेत्यर्थः अत्रान्योपि पुणोस्तीत्याह अतएव पति उपहृतां दत्ता अतोपि गुणान् गृहाणेत्याशयेनाह सर्वात्मनेनि गृहमेधेषु गृहस्थाश्रमयोग्यपक्षारूपेण कर्मसु तव सर्वात्मनापुकापुक्तविचारयंतरेण स्वत एवानुक्षरामनुकूलशब्दादिगुणा १ कर्मशब्देपक्षोऽप्येकां पावृत्तोऽपि सुखं च स्वभावेचेति ११

किंचनेदानीमिति प्रतिपादनेन चान्नखियं परिहरेत्तद्व्यतिथिः श्रुतिविरोधोपि स्यादिति भावेनाह उद्यतस्येति निर्मुक्तसंगस्य विषयसंगमनिच्छतोऽपि न तु सर्वात्मना संगस्य निषिद्धत्वादनर्थहेतुत्वाच्च तदुक्तं य
स्तु प्रवृत्तितो भूत्वा पुनः सेवेतमैथुनम् । पश्चिद्वर्षसहस्राणि विष्णवां जायते कृमिरिति कामरक्तस्य योग्यस्य प्रतिपादः प्रत्याख्याननिषेध इत्यर्थः १२ भवतमंतरेणान्यः कश्चित्प्रत्याख्याति चेद्वाचकं चास्तीत्याह यउ
द्यतमिति कीनाशकदर्थकर्षकं वा १३ अनापृच्छागमनमात्मदोषपरिहरति अहंचेति अनेन बहिर्मुखेषु भयं दोषो न पंडितोऽपि विदितः । उपकुर्वाणो विवाहकामः । वेदानधीत्ययो वर्णा विवाहार्थगुरोः
कुलात् । कृतानुज्ञो निवर्तेत उपकुर्वाण उच्यते १४ प्रतिबुद्धप्रत्युत्तरो मुनिः किमकार्षीदिति राज्ञो तः शंका निवारयति बाढमिति बाढमिदं विदुषोति उद्धोदुकाम इति बाढं त्वभिप्रते मृश इति च तब पुत्रीवो
हुं योग्येत्याह भ्रममत्तेति । पतिशुश्रूषणे यत्ता विष्णवास्तस्मिन् स्पृहा धर्मार्थकामहेतुर्पात्वममत्तेति तां विदुरिति । त्वमत्तेति पाठे र्थितायान्यस्मै वाचाप्यदत्तत्वात् परामृष्टशंकाभावाद्दुपयितुं योग्येत्याह अमत्तेति
च शब्दोद्देश्यार्थः किं नामायां विवाह इति तत्राह आवयोरिति चतुर्णां विवाहविधीनामप्येवाहिको विधिराचोवाचः । शक्त्या कन्यामलंकृत्या हूय पत्रप्रदीपयते स ब्राह्म इति स्मार्तः । मुहूर्तप्रतीक्षणस्येयमित्यतो वाह
आवयोरिति आद्योद्यतनो देवस एव विवाहयोग्यो विधीयत इति विधिः विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवतीति वचनादयेत्यव्ययं सुबंतरूपमपि विवक्षावशाद्भवति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति सूत्रा

उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते ॥ अपि निर्मुक्तसंगस्य कामरक्तस्य किंपुनः १२ यउद्यतमना दृश्य कीनाशमभियाचते ॥ क्षीयते तद्यशः स्फीतमान
श्चावज्ञया हतः १३ अहंत्वा शृण्वं विद्वद्बुद्धाहार्थं समुद्यतम् ॥ अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रतां प्रतिगृहाण मे १४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ बाढमुद्धोदुकामो ह मम प्रतातवात्म
जा ॥ आवयोरनुरूपो सावाद्यो वैवाहिको विधिः १५ कामः समूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः ॥ कएव ते तनयांना द्रियेत स्वयैव कांत्या
क्षिपती मिवाश्रियम् १६ यां हर्म्यं पृष्ठे कण्ठं प्रिशोमो विकीर्तनी कंदुका विह्वलाक्षीम् ॥ विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्य संमोहविमूढचेताः १७ तां
प्रार्थयंती ललना ललामामसे वित श्रीचरणैरदृष्टाम् ॥ वत्सां मनोरुच्यपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधो भिजातः १८ अतो भजिष्ये समयेन सार्धं यावत्तेजो
विभ्रयादात्मनो मे ॥ अतो धर्मान्पारमहंस्यमुख्यान् शुश्रोपदिष्टान् बहु मन्येऽविहिंसात् १९

१५ संतानलक्षणः स्त्रीणां मुख्यकामः सविधिना स्यात्तादृशो भूयादिति राज्ञो भिप्रार्थं जानन्निव कर्दमो निर्मुक्ते काम इति यः कामः समाम्नायविधौ वेदवाक्येदशास्पां पुत्रानाधेहिपातिमेकादशं रुधीति प्रतीतोऽप्या
ख्यातो हेनरदेव सकामस्तेतवास्याः पुत्र्याः स्यादित्यन्वयः अन्तरमपि भवतामपुत्रीलालनीयेति न प्रार्थनीयमिति भावेनाह कएवेति स्वयौत्पत्तिक्या कांत्यान्याः स्त्रियः क्षिपंती निरस्यंती श्रियं लक्ष्मीमिव स्थि
ता अनादरे हेतु रूपलावण्याद्यभावाभावादित्यर्थः १६ यथापुरास्यानारदवाक्यादस्मद्गुणविषयाभिरुचिभूतधात्मा कामपिकेनाचित्पार्थिकेन आवितायामस्यां धृंगारादिगुणयंक्तिमाकण्यां कांक्षासमुत्पन्ने
ति भावेन तल्लावण्यं स्तौति यामित्यादि श्लोकद्वयेन विश्वावसुर्गर्धर्वः समीचीनो मोहो यस्य स्मात्सौंदर्यात्तत्तथा तेन संमोहेन सौंदर्येण विमूढं कृत्या कृत्यशून्यं चेतो यस्य स तथा यद्वासंमोहो दर्शनाज्जातं पारवश्यं तेन
मूढचेता अनेन कर्दमस्य प्रापित्वमन्वर्धमिति दर्शितं यद्वासंमोहो नाम वस्तुनिजो हविशेषस्तेन १७ प्रार्थयंतीमित्यादीनि पंचविशेषणानि स्वीकारे कारणाणि ललनानां विलासिनीनां स्त्रीणां ललामां तिलकमूर्तां
नसेवितो भ्रियो लक्ष्म्याश्चरणौपेस्तेतयातैः पुरुषैरदृष्टामित्यनेन दृष्टिविषयकारयोग्यतापेन किंपुनः स्वीकार इति सूचयति मनोऽनुत्तममिति कुलं उच्यपदज्ञानपावस्य स्वसारं भगिनीमिति भ्रातृयतीत्वं कोप्य
स्थाने जातो भिबुधः स्यावभिजात इति अनेनात्मनो योग्यताविसर्गध्वनयति १८ किमनुलापेनोक्तं सर्वसत्यं सत्यं सत्यं परं किं पठेति तत्राह अत इति यतएवं विधुणा अत इति समयेन कालेन कांक्षायां

यावदिति इयंतवपुत्रीयावद्वदामेआत्मनःशरीरस्यमुक्ताविकारकृतरेतोलक्षणंतेजोविभृपादिभर्ति अहमपितावदेवाविभर्मीतिशेषः ततःपरंकिमत्राह अतइति अतोऽत्रापत्योत्पत्त्यनंतरंपारमहंस्यमुख्या
नूपरमहंससंस्थानोतएवमुख्यानुशुद्धेनानित्यशुद्धेनहरिणोपविष्टानविहितान्पञ्चाशालम्भनविधुरान्पमान्वहमन्येअनुतिष्ठामिसंभाष्यामीत्यर्थः १९ अस्मिन्नर्थेहरिरेवावयोःसाक्षीत्याह यतइति
येनसंस्थाप्यतेस्वतेतोनिधायरक्षयतेमलपेयत्रयस्योदरेसचप्रमाणंसाक्षीअनंतइतिसाक्षिणःकालत्रयेप्यवस्थानमाह २० मैत्रेयोविदुरंप्रतिकर्दमस्यमितभाषित्वगुणंवाक्ति सउग्रधन्वन्निति इ
यदेवतावदेव स्वमनीषितंचेदमूदतोहरिणाकिमितिहरावनादरबुद्धिर्नामूचत्प्रसादादेवेदंसमस्तंकार्यजातमभूदितिसततंश्रीनाराणस्मृतिमानितिभावेनउक्तमरविंदनाभमिति । नवोद्गाहयोग्या
याःकन्यायाःप्रथमःकर्षणयंत्रःपत्युः स्मितशोभिमुखमन्यधेदानीमंगारलिप्तमिवोचरन्नकिमुतवैमुख्यादिकंस्यादित्यतइदमौत्पत्तिकंनैमित्तिकमितिभावेनायमेवपतिःस्यान्नान्यइतिस्मितशोभिनामु
खेनदेवहूत्पामनआकर्षितामित्याह स्मितशोभितेनेति लुभगाध्यैशुभुभिक्षांक्षायामित्याकांक्षणमप्याकर्षणविशेषः २१ महिषीदुहितोःपूर्वसंवादइदानीमपिसन्नेतदर्शनेनान्यथाभूदितिवि
विदिषुरिवराजातन्निश्चयज्ञानपूर्वकंकन्यामस्माभदादित्याह सइति अन्वयंतरम् २२ तत्रराह्याकिमदापीतितत्राह शतरूपेति परिवर्तान्वरवध्वोर्दोषमानद्रव्याणि तानि

यतोभवद्विश्वमिदंविचित्रंसंस्थाप्यतेयत्रचवावतिष्ठते ॥ प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः २० ॥ मैत्रेयउवाच ॥ सउग्रधन्वन्नियदेवावभा
षयासीच्चतूष्णीमरविंदनाभम् ॥ धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१ सोनुज्ञात्वाव्यवसितंमहिष्यादुहितुःस्फुटम् ॥ तस्मै
गुणगणाध्यायददौतुल्यांप्रहर्षितः २२ शतरूपामहाराज्ञीपारिवर्हान्महाधनान् ॥ दंपत्योःपर्यदात्प्रीत्यागृहावासपरिच्छदान् २३ प्रत्वाडुहितरंसम्राट्
सहस्रायगतव्यथः ॥ उपगुह्यचवाहुभ्यामौत्कंभ्योन्मथिताशयः २४ अशकुवंस्तद्विरहंमुंचन्वाष्पकलामुहुः ॥ आसिचन्नंबवत्सेतिनेत्रोदैर्दुहितुःशिखाः
२५ आमंत्र्यतंमुनिवरमनुज्ञातःसहानुगः ॥ प्रतस्थैरथमास्थायसभार्यःस्वपुरंरुपः २६ उभयोर्ऋषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः ॥ ऋषीणामुपशां
तानांपश्यन्नाश्रमसंपदः २७ तमायांतमपिप्रेत्यब्रह्मावर्तप्रजाःपतिम् ॥ गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मतीनामपुरीसर्वसंपत्सम
न्विता ॥ न्यपतन्न्यत्रोमाणियज्ञस्यांगंविधुन्वतः २९ कुशकाशास्तएवासैलसद्वरितवर्चसः ॥ ऋषयोयैःपराभाष्ययज्ञन्नान्यज्ञमीजिरे ३०

लोकविलक्षणानि किनेत्याह गृहेति २३ पुत्रीदत्त्वाकिचित्कालमत्रैवतत्स्नेहादवात्सीत्किनेत्याह प्रत्वेति सहस्रायसमानाय अनेनमनुःस्वकुमारीराजकुमाराभावाच्छांदसापदचवानित्यपवा
दमपाकरोति २४ वाष्पकलाभश्चावेदन् नेत्रोदैर्नेत्रजलैः शिखाःकेशभारान् २५ २६ राजामहतिगहनेकक्षेस्थितायकस्मैचिन्मूलफलाशनायतापसायपुत्रीदत्त्वापाम्यहमित्यनुशोकानुत्पादकं
स्वराजधानीविशिष्टसंपत्समुद्रमृषीणामाश्रममंडलंददशैस्वपुरीमवादित्याह उभयोरिति ऋषिकुल्यायाःऋषिकुलप्रियायारोधसोस्तीरयोःस्थितानामुपशांतानामतिशयितभगवन्निष्ठानाम् २७ मनोःराजे
तिशब्दार्थकपति तमायांतमिति अनेनप्रज्ञानुरागेणरंजनाद्वाजेतिशब्दोतिरुक्तइतिध्वनयति २८ इयपिनगरीतरक्षेत्रेभ्योपिपुष्पतमेतिश्रेष्ठथमाह न्यपतन्निति जलाद्र्यंगंविधुन्वतोपज्ञवराहस्या
माद्रोमाणिज्ञातानंदलक्षणानियत्रबर्हिष्मत्यान्यपतन् सहस्रशोवताराभिव्यक्ताभभूवन्नित्यर्थः २९ रोम्णामवतारस्वेकुशकाशात्मकत्वंकथयितितत्राह तइति सप्तसुमयमेतिसुत्रात्तेस्योज्ञानानं
दलक्षणेभ्योवसीर्णेभ्योरोमभ्यमवकुशकाशाभासभित्यन्वयः प्रथमश्रापपरित्यागौत्कारणमितिचेन्नहरेर्देवोपादेपरहित्यात् न्यपवन्नित्युत्पत्त्याकिंनस्यादितिचेन्न ज्ञानानंदस्वरूपेभ्योरोमभ्योस्यकुशाद
य । विधुन्वतःप्रयागेवताराहपुषोभवन् । तानिरोमाणिदेवस्यरूपाण्यासंसहस्रशइतिराक्षयविरोधात् । रोम्णांकर्कशत्वात्कुशकाशानामकर्कशत्वेनसुकुमारकांतियच्चात्नरोमत्वेपुनरपि विवेचना

लसदिति लसद्वरितवर्चसोभास्वद्वीकुरश्यामरोचिषः पथापोदाहकत्वमन्यनियतमेवंकुशादीनामवध्यराक्षसपरिभावकत्वंभगवद्रोमशक्तिनियुक्तमतस्तएवासन्नितिव्यपदेशइतिभावेनाह अथयइति पराभा
व्यपराभययज्ञभगवंतं ३० इतोपिकुशादीनारोमव्यपदेशोयुज्यते यज्ञांगत्वेनविष्णुपदप्राप्तिहेतुत्वादित्याशयेनाह कुशेति कुशकाशमयंकुशकाशनिर्मितं यत्रकुशकाशाकरेपुरोस्थित्वामनुर्गमपुरुषमपजतेन
मनुनायतोयस्यबर्हिषोगुणात्स्थानगुणाद्वाहदमक्षयंस्थानंविष्णुपदंलब्धं अनेनबर्हिष्मतीतिशब्दार्थोनिरुक्तइतिज्ञायते ३१ समनुरेवंविधंबर्हिष्मतीनामपुरीनिर्विशयसुखमावसदित्यन्वयः तस्याविषयभो
गमावेशन्यागारस्थवत्किमुत्तमत्राह तस्यामिति तस्यांपुर्याविद्यमानंभवनंप्रविष्टःकामान्भोगान्विषयभोगोधर्मादिपुरुषार्थविरोधेनदुःखहेतुरित्यतउक्तमन्याविरोधतइतिअन्यस्यधर्मादेरविरोधेन ३२
धर्माद्यविरोधेनविषयभोगः कथमत्राह संगीयमानेनेति अनुबद्धेनस्निग्धेन ३३ ग्राह्यस्तस्येवाविषयासक्तस्यहरिकथाश्रवणेनकिंफलमत्राह निष्णातामिति योगमायासुयोगसामर्थ्येणविमादिषु मुनिसर्वज्ञं
वेत्तावेद्यस्यसर्वस्यमुनिःसन्निरुदाहृतइत्यभिधानं संसृपितुंहरिकथाश्रवणात्श्रुथायितुम् ३४ विषयसेवायाःप्राबल्येकथंनशेकुरीतिवचनमित्याशंक्यहारिकथाश्रवणादेर्निरंतरत्वेनसंवर्धितोपचयत्वेनवतो

कुशकाशमयंबर्हिरास्तीर्थभगवान्मनुः ॥ अयजद्यज्ञपुरुषंलब्धंस्थानंयतोदृढम् ३१ बर्हिष्मतीनामपुरीनिर्विशयसुखमावसत् ॥ तस्यांप्रविष्टोभवनंता
पत्रयविनाशनम् ॥ सभार्यःसप्रजःकामान्बुभुक्षेन्याविरोधतः ३२ संगीयमानसत्कीर्तिःसस्त्रीभिःसुरगायकैः ॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेनहृदाशृण्वन्हरेःकथाः
३३ निष्णातंयोगमायासुमुनिस्वायंभुवंमनुम् ॥ यदासंसृपितुंभोगानशेकुर्मगवत्परम् ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरयापनाः ॥ शृण्वतो
ध्यायतोविष्णोःकुर्वतोब्रुवतःकथाः ३५ सएवंस्वांतरनिन्येयुगानामेकसप्ततिम् ॥ वासुदेवप्रसंगेनपरिभूतगतित्रयः ३६ शारीरामानसादिव्याःपर्यासे
येचमानुषाः ॥ भौतिकाश्चकथंलेशाबाधंतेहरिसंश्रयम् ३७ यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधानशुभान् ॥ नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ३८
एतच्चआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् ॥ वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः॥२३॥
श्रीशुकउवाच ॥ पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिर्मिगितकोविदा ॥ नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुम् १ विसंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच ॥ शु
श्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाप्रभो २

विप्रावरुपातिशयादितिभावेनाह अयातयामाइति यातयामंगतरसं । गतसारंयातयामंयामःसारइहोच्यतइतिवचनादयातयामाभगतसाराननिष्फलाइत्यर्थः । यामाःकालावयवाःस्वांतरयापनाःस्वावसान
कारिणः ३५ सकालावधिःकिथानित्यत्राह सएवमिति स्वांतरंस्वकालावधिपरिभूतंनिरस्तंगतीनातिर्यग्यातनातमसांअपयेनसतथा ३६ शारीरादिकेशोपहृतस्वेनयामानाभगतसारत्वंकथमत्राह शारी
राइति पर्यासेमानुषत्वेनावस्थानेपिमानुषामनुष्येभ्योजाताः भौतिकाभूतमेतादिभ्योजाताः ३७ धर्मशास्त्रप्रणेनुत्वाह्लोकहितकररूपनकोप्युपद्रवइत्याशयेनाह यःपृष्टइति ३८ मनुचरितमुपसंहृत्यउक्तव्याशं
प्रतिजानीते एतच्चशते तस्यमनोरपत्यस्यदेवहूत्याउदयंसमृद्धिर्नृण्वति ॥३९॥ इतिश्रीभा०म०तृतीयस्कंधेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥२३॥ पितृभ्यामातापितृभ्यामातापितरौपितरावि
त्यभिधानं । इगितकोविदाधिचरत्यविज्ञाननिपुणा । भवानीपार्वती १ विसंभेनपरपुरेवाभीष्टादिदेःस्पादितिनियमपलभणेनविन्यासेनआत्मशौचंमनःशुद्धिःशुश्रूषयादिवश्रवणेच्छयासौहृदमनिमित्तस्नेहः २

कामोविषयेच्छा दंभआत्मनिअविद्यमानमाहात्म्यप्रकटनं अद्यं पापव्यसनं तेजीयांसमतीन्द्रियकरणशक्तिर्मतम् १ संतोषलक्षणमादिमसंभाषणंतदभूदित्याह सवाइति पुत्रादिमहाशिषआशासा
नाभिच्छंतीम् ४ सामांभलानामतएवकार्शितांलघ्वीभूतशरीरपष्टिम् ५ परमभक्त्यादिकमस्तीतिकुतोलक्ष्यतइतितत्राह पइति योदेहिनामत्यंतसुहृत्अप्यंस्वदेहः समुचितंभानालंकारभोज
नादिलक्षणप्रतिनापेक्षितःकिमितितत्राह क्षयितुमिति यदर्थेयस्यममर्पीत्यर्थक्षयितुंकुशीकर्तुं ममकुशदेहदर्शननैवअयंतुष्टःस्यादित्यदतोहंतवतुष्टइत्यन्वयः ६ किमनयागुडजिह्विकयाम
बुरयावाण्यापुरुषार्थानुपयोगिन्येत्याशंक्यतुष्टिफलंप्रत्यक्षयति यामइति स्वधर्मनिरतस्यमममत्तपआदिसाधनैर्विजितोपाज्जितातस्यहरेरनुभावनयानैरंतरोपासनयाउत्पन्नभगवत्प्रसादादवरुद्धावशी
कृतायातांमेममविद्यमानांहाष्टिप्रपश्य सन्निकृष्टफलत्वात्तुभ्यंवितरामि तयाकितत्राह अभयामिति अभयप्रदामशोकांदुःखविनाशनीं मदनुभावनयोतपाठेममीनत्यशुश्रूषालक्षणयोपासनया
त्वयावरुद्धाउपदेशयोग्यताकारितेत्यर्थः आत्मयोगश्चित्तनिरोधलक्षणः ७ मोक्षव्यतिरिक्तपुरुषार्थानांक्षणभंगुरत्वेनतत्साधनमायासेननपृथगनुष्ठेयमेतदविनाभूतत्वाच्चेत्याभिप्रेत्याह अन्यइति स्व
र्गाद्यवाप्तिसाधनोपदेशंविहायचतुर्थपुरुषार्थप्राप्त्युपायोपदेशःकस्मादित्यतोवाह अन्येपुनरिति उरुक्रमस्यभगवतोभ्रुवउद्विजृंभतोविनाशकलक्षणस्फुरणेनविभ्रंशिताविनाशिताअर्थरचनाविषयभो

विसृज्यकामंदंभंचद्वेषलोभमघंमदम् ॥ अप्रमत्तोद्यतानित्यंततेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवीसमनुव्रताम् ॥ दैवाद्द्वरीयसःपत्युराशासा
नांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकार्शितांव्रतचर्यया ॥ प्रेमगद्गदयावाचापीडितःरूपयाब्रवीत् ५ तुष्टोहमद्यवतमानिनिमानदायाःशुश्रूषयापरमया
परयाचभक्त्या ॥ योदेहिनामयमतविसुहृत्स्वदेहोनापेक्षितःसमुचितंक्षयितुंयदर्थे ६ यामेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्र
सादात् ॥ तामेवतेतदनुभावनयावरुद्धाहाष्टिप्रपश्यवितराम्यभयामशोकाम् ७ अन्येपुनर्मगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य ॥ सिद्धा
सिमुंक्ष्वविभवात्रिजवर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुराधिगानपिविक्रियामिः ८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ एवंबुवाणमबलाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेत्यगताधिरा
सीत् ॥ संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरैषाग्रीडावलोकविलसद्वासिताननाह ९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ राद्वंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविमोतदधैमि
मर्तः ॥ यस्तेम्यधायिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्वरीयसिगुणप्रसवःसतीनाम् १०

गद्यमत्कारायेषातितथोक्ताः इतिपस्मात्तस्मात्तदुपदेशोर्किनकिमपीत्यर्थःस्वर्गादीनांभवद्विजृंभानुगृहीतावस्थानत्वात्तदनुग्रहेणतत्प्राप्तिःकिंवाच्चेतिस्वनियमितंकंठोक्तीकरोति सिद्धासीतिनकेवलंचतुर्थ
पुरुषार्थेनत्वंसिद्धासिक्त्वपेक्षिताशेषपुरुषार्थेनापि तत्कथमत्राह मुंक्ष्वेति निजधर्मस्पदोहोपेक्षिततथातान् अश्वमेधादिविशिष्टक्रियाभिःसाधनैरपिनरैर्दुराधिगान् अधिगंतुमशक्यान् अनेनभगवदनुग्र
हएवालमेतदवाप्तयेनकर्मादिकमित्युक्तंभवति ८ एवमुपदिष्टायादेवहूत्यामनसिकिमभूषितितत्राह एवमिति अखिलामुयोगमायाविद्यासुभणिमाद्यष्टांगयोगसामर्थ्यसिद्धिकरीषुविचक्षणंनिपुणं भर्तुःयस्य
अतामवेत्यावेक्ष्यसदाशुश्रूषानिरतत्वेनतदवसरापिनास्तीतिगताधिःनिरस्तमनःपीडा एतत्कथमवगतमत्राह संप्रश्रयेति प्रश्रयेणविनयगुणेनसहवर्ततइतिसंप्रश्रयःसचासामिणयःस्नेहमसरस्तेनविह्वला
स्त्रलंतीतयाग्रीडायावलोकविलसच्छृंगारविशेषकुर्वदसितंगदस्मितंपस्यतत्तथा ग्रीडावलोकविलसद्वासितमाननंयस्याःसातथा ९ स्वयंमसर्जैद्रियत्वात्श्रोतुश्रप्रसादजनकवाक्यमाहेत्याह राद्वंबिति
देहिनावृषयासगभ्रेष्ठयद्वीप्येतप्रदरादंसिद्धं हेमर्तःअमोघयोगमायायाधिपेत्वयिपयोगसामर्थ्यतदहमवेमीति अर्थाकतवापेक्षितमत्राह यस्तइति तेतवसकृदंगसंगःशरीरस्पर्शलक्ष्म्योप्राप्त्यधर्मः सम
योम्यधायिसमुपासितोमार्गइतिशेषः सकृदंगसंगेनांकलंस्यादितितत्राह वरीयसीति सतीनांपतिव्रतानांसीणाधरीपासिगुणोपमेपत्यौसकृदंगसंगोपुनप्रसवःगुणादयंपुनंप्रसूतेइतिसकलप्रेत्यर्थः १०

तद्वैतथास्त्वित्याशंक्यकर्तृर्किंचिदस्तीत्याह तत्रेति तत्रसकृदंगसंगविषयेयथोपदेशंशास्त्रोपदेशमनतिक्रम्यकृत्यमितिकर्तव्यतामुपशिक्षयिष्यामुपादत्स्व कुतोविद्योपादानमत्राह येनेति अतिरिंसयात्रा
 न्यधर्मच्छयाकाशितपृथगेभ्यः अस्मादेहोपेनविद्योपादानेनसिध्येतसफलेभ्योपात्सकामोस्तुकिमुद्दिश्येत्यतउक्तं तेकृतइति त्वत्कृतमनोभवेनत्वभिनिर्गतायाः अभिभूतायाः कीदृक्विद्योपादा
 नकामइतितत्राह तदीशेति यत्सर्वभौमेषुन्याममसदृशयोग्यतद्वनंविद्यासामर्थ्येनविचक्ष्वहृष्टाकुर्वित्यन्वयः अतितरारिंसपारंतुमिच्छपातेतवमनोभवधर्षितायामेषकामः कमनीयआत्माकापोपेनवि
 द्याबलेनरचितेनशृङ्गादिनासिध्येततादृशंभवेत्तंविचक्ष्वेतिवा ११ विषयेभ्यआहृत्पात्मान्येवाधिष्ठापितसर्वेन्द्रियग्रामोपिकर्दमः आश्रितवत्सलामहांतइतिभावंदशेयन्प्रियावचनंपालपन्योगविद्याबले
 नतत्क्षणएवशृङ्गनिर्ममइत्याह प्रियाइति यादृशेनभगवद्व्यानेनाभीष्टंस्पात्तादृशयोगमनुतिष्ठन् आविरचीकरत्प्रकाशयामास १२ श्रोतुर्णांभगवद्व्यानामाहात्म्येभद्रातिशयजननायाप्राकृतंमाकृतमिववर्णं

तत्रेति कृत्यमुपशिक्षयथोपदेशंयेनैषमेकांशितोतिरिंसयात्मा ॥ सिध्येततेकृतमनोभवधर्षितायाः कामस्तदीशभवनंसदृशंविचक्ष्व ११ ॥ मैत्रेयउवाच ॥
 प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्कर्मयोगमास्थितः ॥ विमानंकामगंक्षतस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुषंडिव्यंसर्वरत्नसमान्वितम् ॥ सर्वद्व्युपचयोदकं
 मणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दिव्योपस्करणोपेतंसर्वकालसुखावहम् ॥ पट्टिकाभिर्विचित्राभिः पताकाभिरलंकृतम् १४ स्रग्भिर्विचित्रमालाभिर्मंजुसिंज
 त्पटंभिः ॥ दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् १५ उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथक्पृथक् ॥ कृतैः कशिपुभिः कांतं पथं कव्यजनासनैः १६ तत्रत
 त्रविनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ॥ महामरकतस्थरूपांजुष्टंविह्वमवेदिभिः १७ द्वास्तुविह्वमदेहल्याभातंवज्रकपाटिमत् ॥ शिखरोष्णद्वनीलेषुहेमकुं
 भैरधिष्ठितम् १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाद्यैर्वज्रभित्तिषुनिर्मितैः ॥ जुष्टंविचित्रवैतानैर्महर्हिर्हैभतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्रतत्रनिकूजितम् ॥ कुत्रिमान्म
 न्यमानैः स्वानधिरुद्धाधिरुद्धच २० विहारस्थानशयनसंवेशप्रांगणाजिरैः ॥ यथोपजोषंरचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ ईदृगृहंतत्पश्यंतीनातिप्रीते
 नचेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्मस्वयम् २२ निमज्ज्यास्मिन् हृदेभीरुविमानमिदमारुह ॥ इदंशुक्लकृतंतीर्थमाशिषामामयेवृणाम् २३
 सातवर्तुः समादायवचः कुवलयेक्षणा ॥ सरजंविभ्रतीवासोवेणीभूतांश्चमूर्धजान् २४ अंगंचमलपंकेनसंछन्नंशबलस्तनम् ॥ आविवेशसरस्वत्याः
 सरःशिवजलाशयम् २५

पति सर्वकामेत्यादिना सर्वसातमूर्दीनाउपचयेनसमाहारेणउपकर्ममुत्कृष्टं पतदेवविशिष्टमिति मणिस्तंभैरिति उपस्कृतमलंकृतम् ११ दिव्यानि कुलालादिरचनारहितान्युपस्कराणि भांडादिदृष्टाभ्या
 नितैर्युक्तं पट्टिकाभिः पट्टवस्त्रकृताभिः १४ विचित्रमालाभिः नानाविधपुष्परश्मिताभिः स्रग्भिर्मालाभिर्मंजुसिंजतैः शब्दैर्कृतैः पथं यथोपजोषंरायास्तुतास्तथोकास्ताभिः १५ कशिपुभिः शर्याभिः
 पथैर्कर्मभिः १६ १७ द्वास्तुद्वारेषुविह्वमदेहल्यानिर्मितद्वारबंधेन । देहलीद्वारबंधः स्यादितिच । वज्ररत्नकृताः कपाटयोपस्मिन्संतीतिवज्रकपाटिमत् १८ चक्षुष्मत्पदीशिवंतः पद्मरागाभ्यामणयः
 विचित्राणां विलानानां समूहैः १९ कुत्रिमान्प्रांथार्थकृतान्स्वान्मलमिमान्मन्यमानैः २० सयननिवेशनसंवेशः प्रांगणंशृङ्गपूर्वभूमिरितिरंशृङ्गवाहसंस्कृतभूमिः यथोपजोषंयथास्तुतम् २१ परिषा
 रिकानावावाविमीवेन सर्वभूतानांशयमभिमापनमितो जानातीति सर्वभूताशयामिदम् २२ आशिषांशुभानांवाचमे माह्वे एवंविधेहृदतीर्थे २३ सरजंमूलिभूतरम् २४ मलेनकिंतेनउद्वज्जनेन
 पंकेनकर्मैककल्पयेनवा शबलोद्वज्जनांशुतीस्तनोपादेनस्तवपातत् सरस्वरयाः सरोहृदंशिवानांजलाभ्यामाशयेनमानम् २५

हृदं प्रविश्य किमकरोदित्यत्र सातः सरसीति वेदमगृहं तत्र स्थिता दशशतानि सहस्रं किं शोरवयसः षोडशवर्षवयस उत्पलं गंधयः २६ पथितृणदर्शनवदेतद्दर्शनेनाकिमस्याः
 प्रयोजनमितितत्राह तां दृष्ट्वेति अनेनाभ्युत्थानप्रणामसंभाषणादिप्रयोजनमुक्तं भवति कर्मकरीः कर्मकर्मः शाधिः अनुशासनं कुरु २७ कीदृशं परिचारकं कुर्वन्नितितत्राह स्नानेनेति महत्पारा
 स्यादर्थेण योग्येन मनस्विर्नामिसन्नमनसं नूत्नेनूतने २८ वरीयांसि वरणीयतमानि तु मंति कांति मंति सर्वगुणैर्भक्ष्यभोज्यचोष्णलेह्यलक्षणे रूपेण मधुरादिषु गुणोपेतं वा आमृतवत्स्वादुमधं यस्मिन्
 दमृतासवम् २९ भर्तुः सान्निध्याभावेशरीरशृंगारेणोक्तत्रवक्ति अथेति आदर्शो दर्पणे आत्मानं शरीरं विरजं निर्मलं कृतस्वस्त्ययनं दासीभिः कृताशीर्वचनम् ३० कुलस्त्री तु शिरःस्नानमुत्सवे स्नातुतैलतः ।
 वारे वापैतुके कर्मण्यन्यदा कंठसंघ्वा इति स्मार्ताः ३१ पूर्वपश्चिमभागापेक्षया श्रोण्योरिति रुचकेन वृत्ताकारेण कंठाभरणेन ३२ सुभ्रुवादिभिश्चलसत्त्वकासन्मुखं पार्श्वस्मस्तत्तथोक्तं पद्मकोशं स्पर्धत इति पद्म
 कोशस्पृत्तेन ३३ एवं विधमात्मानं हृष्टाय दाक्षीणां क्रुषभं दयितं प्रेष्ठपातिं पतिसमीपे इदं सर्वं शोभत इति स्मरतस्तदा सप्रजापतिर्यत्रास्ते स्वयंचताभिः स्त्रीभिः सह तत्रैवास्तइत्यन्वयः ३४ यदा सामर्तुः
 पुरस्तात् स्थितं स्त्रीसहस्रं वृत्तं आत्मानमद्राक्षीत् तदा तस्य कर्दमस्य योगगतिं भगवद्भयानफलं निशाम्य किमिदं चित्रमिति संशयं विस्मयं प्रत्यपद्यत ननु कोटिद्वयावलंबिविकल्पं प्रागेव निश्चायकधर्मदर्शनादि
 सातः सरसि वेशमस्थाः शतानि दशकन्यकाः ॥ सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलं गंधयः २६ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्रांजलयः स्त्रियः ॥ वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शा
 धिनः करवामकिम् २७ स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ॥ दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यैवमानद २८ भूषणानि परार्थानि वरीयांसि घुमंति च ॥
 अत्र सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् २९ अथादर्शं स्वमात्मानं सग्विणं विरजांबरम् ॥ विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम् ३० दृष्ट्वा कृतशिरः स्ना
 नं सर्वाभरणभूषितम् ॥ निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोण्योरधस्तयाकांच्याकांचन्या बहुरत्नया ॥ हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम्
 ३२ सुभ्रुवासुदताश्चक्षुःसिग्धपांगेन च क्षुषा ॥ पद्मकोशस्पृधानीलैरलैकैश्चलसन्मुखम् ३३ यदा सस्मार क्रुषभमृषीणां दयितं पतिम् ॥ तत्र चास्ते सह
 स्त्रीभिर्यत्रास्ते सप्रजापतिः ३४ भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृत्तं तदा ॥ निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ३५ सतां कृतमलस्नानां विभ्राजंतीमपूर्वव
 त् ॥ आत्मनो विभ्रती रूपं संवीत रुचिरस्तनम् ३६ विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् ॥ जातभावो विमानंतदारो हयदमित्रहन् ३७ तस्मिन् बलुप्तम
 हिमाप्रिययानुषक्तो विद्याधरीभिरुपचोर्णवपुर्विमाने ॥ बभ्राज उत्कचक उडुगपानवीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः ३८

तर्ह्यः ३५ अर्थक्रियायोग्यत्वाभाविकल्पापरपर्यायः संशयो भूत्किंतु विस्मय एवेति भावेन व्यवसायोपक्रमवक्ति सतामिति स्तनपट्टिकायां संवीतौ रुचिरौ स्तनौ यस्य तत्तथा ३६ जातभावः प्रादुर्भूतव्य
 वायल्लारंभः ३७ जातभाव इत्युक्तं विवृणोति तस्मिन्निति सतस्मिन् विमाने बभ्राजैव कास इत्यन्वयः प्रकाशयोग्यगुणानाह अलुप्तेऽप्यादिना अलुप्तमहिमा अपरिच्छिन्नमादात्म्यः शास्यकर्मास
 कस्यापि सामर्थ्यलोपो नास्तीत्यर्थः सर्वे द्विषाणां जरयंति ते जइति श्रुतेरितरेषां सस्यादिति माहात्म्यलोपशंकाकारणमाह प्रिययेति आलिंगने तु च नेवाप्यनुपगो नुवर्तत इति भगवद्दर्शनादिना उपचोर्णवपु
 र्चणितं शुभ्रपित्तवपुर्न सतया अनेन सुरताल्लेख्य एव परिचारका इति सूचितं कचः कलंके दोषे च कुंतले भरे तथा इत्यभिधानादुत्कचक उडुगपानवीच्यः उत्कृष्टे गुणो यस्य सतुडुगपानं पातुं योग्यमध्यामृतं
 पुडुगपानं तस्य वीचिः परंपरास्यास्तीत्युडुगपानवीच्यः मत्वर्थे यत्प्रत्ययः यद्वा उडुगपानः उत माघः (आमृतश्रीच्यपवावीच्यः प्राप्त षोडशवर्षः मास षोडशवर्षः सभावीच्य इति कथ्यत इति च बुद्धश्च वतारार्थ
 दृष्टोत्तमाह ताराभिरिति उडुपतिश्च उक्तविशेषणाभियया संभवंचं द्वे पिघटनीयानि ३८

वनजलक्रीडादीनां सुरतांगत्वात् तदप्यनेनानुष्ठितमिति भावेन कामगामिस्थुक्तं विष्णोति श्लोकद्वयेन तेनेति तेन विमानेनाष्टानां लोकपालानां मिन्द्रादीनां विहारः क्रीडायासुतास्तथोक्ताः कुलाचलेंद्राणां स
प्रकुलपर्वतानां द्रोणानां तंबगुहास्तासु अष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीषु वैश्रवणवच्चिरं मे इत्यन्वयः पाषाणसंधिषु सूर्यकिरणसंतापसंभूतनिदाघेषु स्वतः कामाग्निना तप्तस्य सुरतोः सवानुभवः कथं घटत इत्य
त उक्तमनंगेति अनंगसस्त्रोमारुतो वायुस्तेन सौभगासु सुंदरसुखासु सुधुनी आकाशगंगा तस्याः पातेन प्रसवणेन शिवः कर्णसुखः स्वनः शब्दो यासुतास्तासु अनेन विशेषणद्वयेन मां च शैत्यमिति गुणद्वयमुक्तं लल
नाः स्त्रियः वरूथः समूहः उभयत्र समम् ३९ इदानीं सौरभ्यं ध्वनयति वैसंभके सुरवन इति ४० इतरेषां विमानिकानां विमानानां वा अधिकृतेष्वेव प्रदेशेषु संचारादस्य विमानस्य विशेषाभावात् सर्वान्तिशयी
त्याह आजिष्णुनेति विमानेन चरंतीति विमानिकास्तान् ४१ एतदैश्वर्यं न स्वानियतं श्रीनारायणप्रसादापत्तमित्याशयेनाह किं दुरापादनमिति उदामचेतसामगाधबुद्धीनां तीर्थशुद्धजलंगंगापदोयं
स्य सतीर्थपातस्य ४२ बह्वाश्रयं भूगोलकादधिकैश्वर्यं ति शयः स्वाश्रम इति भावेन ततस्तत्स्थनिवृत्तिवक्तिप्रेक्षयित्वेति स्वसंस्थया स्वसमाध्यापायांस्तावत्प्रदेशोपेतं भूगोलकं भूमंदलम् ४३ विदुस्तः

तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणेष्वनंगसखमारुतसौभगासु ॥ सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपातशिवस्वनासुरे मेचिरंधनदवल्ललनावरूथी ३९ वैसंभके सुरवने
नंदने पुष्पभद्रके ॥ मानसे चैत्ररथ्ये च सरमे रामया सह ४० आजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ॥ वैमानिकान् त्यजेत चरन् लोकान्यथानिलः ४१ किं
दुरापादनं तेषां पुंसां मुद्दामचेतसाम् ॥ यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणोऽप्यसनात्ययः ४२ प्रेक्षयित्वा भुवोगोलं पत्यै यावान् स्वसंस्थया ॥ बह्वाश्रयं महायोगी स्वाश्र
मायन्यवर्तत ४३ विभज्य न वधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ॥ रामां निरमयन् रे मे वर्षपूगान् मुहूर्तवत् ४४ तस्मिन् विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरिं श्रिता ॥
न चाबुद्धयततं कालं पत्यापीच्येन संगता ४५ एवं योगानुभावेन दंपत्योरममाणयोः ॥ शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक् ४६ तस्यामाघतरे
तस्तां मावयन्नात्मनात्मवित् ॥ न वधा विधाय रूपं स्वं सत्यसंकल्पविद्विभुः ४७ ततस्तां सुषुप्ते सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः ॥ सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितो
त्पलगंधयः ४८

स्वाश्रमं प्राप्य किमकार्षीत् कर्दम इति तत्राह विभज्येति महायोगित्वाद्बहुशरीरग्रहणसमर्थः कर्दम आत्मानं स्वं न वधा विभज्य योगशक्त्या न वसंख्या विशिष्टानि शरीराणि गृहीत्वा सुरतोत्सुकां मानुपरधिकामु
कीमानवीं सनुपुत्रीं रामां पतिवद्रूपवतीं नितरारमयन्वात्स्यापनोक्तविधिनावर्षपूगान् मुहूर्तवद्वेद इत्यन्वयः ४४ तृतीयपुरुषार्थानुभव ईदृगिति व्यनक्ति तस्मिन्निति मसृणत्वाद्भक्तिरिति पोबहुतिर्यस्तं का
लम् ४५ इदानीं कालं संख्याति एवमिति शरदो वत्सराः व्यतीयुरतिक्रांताः कामलालसयोश्चंद्रोदपेवर्धमानसमुद्रतरंगवद्विषयभोगाभिलाषयोः ४६ सुरतफलितमाह तस्यामिति । आत्मचित्तं विवि
णोति सत्येति सत्यसंकल्पो हरिः तंसत्यसंकल्पत्वादिगुणविशिष्टत्वेन वेत्तीति येन योगुणो हरा बुपसंहिपत्ते सतद्गुणविशिष्टो भवतीति न्यायात् स्वयमपि सत्यसंकल्पः स्वं स्वरूपं न वधा विधायतामप्या
त्मना मनसानवधाभावपन्नतं मयां गम्य लक्षणं रेत आधत्तेत्यन्वयः योगशक्त्या न वसुस्वभ्यव्याप्तिसामर्थ्यं सूचयति विभुरिति अर्धमात्मन इति पाठे आत्मनोर्ध्वपत्नीमात्रपतिर्यर्थः अर्धो वा एष आत्म
नो यत्पत्नीति श्रुतेः ४७ शुद्धनदरीणां कषय आत्मा स्वं स्वेज आत्मन इत्यादावभिहितत्वादाहिवः सगर्भः श्रीलिंग इति निधितेपि कतिपुकाकावपेपुमतेपुता किमसूतेति तत्राह तत इति सत्यस्य
नेन निरस्य कतिपि विविशं कां ४८

महतांयदुत्तरंकार्यतत्प्रार्थनापूर्वकं कर्तव्यमित्यतोदेवहृतिः पुत्रीणां दानं पुत्रं च प्रतिप्रार्थयते पतिमिति मन्त्रजिष्ण्वंतं संन्यासं कर्तुमिच्छंतं आलक्ष्य विषया विरागादिलक्षणेन ज्ञात्वा उशती पुत्रं कामयमानाऽतएव स्मयमाना विषयाभिलाषिणी वात्मानं दर्शयंती उत्पत्त्यमानं भर्तुर्विरहजेन विह्वलेन ४९ विषयाभिलाषं न कालिखंतीति नखा एव मणयः न स्वमणयस्तेषां श्रियं स्य स तथा तेन अनेन कामार्ताः इदां गुणे न भूमिमुल्लिखंतीति वात्स्यायनमीसद्वीमीतसूचयति ५० किमाहेति वृत्तमनुवदति सर्वमिति उपोवाहोपचकार अर्था कितत्राह अथापीति अभयमभयलक्षणं पुत्रम् ५१ किंचतुभ्यंतव दुहितृभिः समाः अभयमिति समान्यत उक्तं स्पष्टयति अपीति त्वयिवनं मन्त्रजिते संन्यस्य वनं गते सति ममाविशोकाय संसारदुःखप्रहाणाय पुत्रः स्यादपि संभवेत्कतत्संभवाय भवदनुग्रहोभूयादिति शेषः सच्चिदिति पाठे सच्चिदानंदलक्षणः परमात्मेति ध्वनयति कश्चिदिति पाठे अयमेवार्थः सुदृढादसः ५२ अथापि पुत्रप्रार्थनं न्याजेनेधं विषयाभिलाषुरिति शंका माभूदित्याह एतावतेति इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु प्रसंगो गुणबुद्ध्यातिस्नेहलक्षणोयस्तेन परित्यक्तो विस्मृतः परमात्मा सर्वोत्तमो हरिर्ध्यासातथोक्ता तस्याः ५३ ममगतकालोऽपि पुरुषार्थहेतुः स्यादिति प्रार्थयते इत्याह इन्द्रियार्थेष्विवेकं यथापि इन्द्रियार्थेषु सज्जं त्याग्य वतः परमितरविलक्षणं भावं योगैश्वर्यमजानं त्याग्ये त्वयि कृतो यः प्रसंगः स तथापि परमभागवतत्वेन तत्संगत्वान्मे अभवाय अपुनर्भवायास्त्वित्यन्वयः ५४ ज्ञानं विना संगस्य पुरुषार्थहेतुत्वं कथमित्यतस्तं विशिनष्टि

पतिसाप्रजिष्ण्वंतं तदालक्ष्योशतीसती ॥ स्मयमाना विह्वलेन हृदयेन विदूयता ४९ लिखंत्यधोमुखी भूमिपदानसमणिश्रिया ॥ उवाच ललितांवा च निरुध्याश्रुकलांशनैः ५० सर्वतद्गगनमह्यमुपोवाहप्रतिश्रुतम् ॥ अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं विमृश्याः पतयः समाः ॥ अपि स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रजिते वनम् ५२ एतावतालं कालेन व्यतिक्रांतेन मे प्रभो ॥ इन्द्रियार्थप्रसंगेन परित्यक्तपरात्मनः ५३ इन्द्रियार्थेषु सज्जं त्याग्य प्रसंगस्त्वयि मे कृतः ॥ अजानं त्याग्य परं भावं तथाप्यस्त्वभवाय मे ५४ संयोगः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितो धिया ॥ स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते ५५ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ॥ न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हिसः ५६ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढम् ॥ यात्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षे ह बंधनात् ५७ ॥ इति श्रीभागवते महा० तृतीयस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निर्वेदवादिनी मेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ॥ दयालुः शांतिनी माह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् १

संयोग इति साधुषु भागवतेषु निःसंगत्वाय संसारविरागाय अनेन वैराग्यभाक्तिज्ञानद्वारा सत्संगः पुरुषार्थहेतुरित्युक्तं भवति ५५ सत्संगत्पोऽप्यब्रह्मार्पणं बुद्ध्या च किं तिस्रस्य कर्मणो द्वारद्वारिकया परमपुरुषार्थहेतुत्वं केवलस्य क्षणिकत्वेन चाचेतनत्वेन च स्वाभीष्टफलदानसामर्थ्याभावादित्याह नेहेति इह कर्मभूमौ येन पुरुषेण यत्क्रियमाणं कर्म धर्माय धर्माख्यपुरुषार्थप्राप्तये न स्यात् विरागाय न कल्पते वैराग्योत्पत्तौ न समर्थः स्यात् तीर्थपदस्पृहरेः सेवायै च न स्यात्तादृशकेवलस्य कर्मणः कर्ता स पुरुषो जीवन्मृत इत्युच्यते अपिशब्देन तत्स्य जन्मग्रहं याति यस्मात्तस्याद्वागवतसंगत्या शिषितं कर्मैव कर्तव्यमित्यर्थः ५६ तर्हि किमर्थं सकृदंगसंगोभूयादिविषयाभिलाषः प्रार्थित इति तत्राह साहमिति सातादृश्यं भगवतो हरेर्भाषया बंधकशक्त्या वंचितानूनं तर्कपापि तर्कनिधययोनौ नमिति च तत्र हेतुमाह यात्वां विमुक्तिदं प्राप्य संसारबंधनात् मुमुक्षे इति स्मृदत इति हेत्यनेन संसारमवृत्त्यारंभमेवेच्छामीति सूचयति ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वज उवाच कापांचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ हरेरवतारा अपि सच्चिदानंददेहत्वाच्च कृशोणितसंपर्कशरीरानभवंतीत्याद्यर्थतात्पर्यावबोधाय स्यात्प्राप्यारंभः तत्रादौ कर्दमेन देवदुष्कृतस्याकिमुत्तरत्वेनाभापीति तत्राह निर्वेदवादिनीमिति निर्वेदवैराग्यं वदितुं प्रतिपादयितुं शीलमस्यास्तीति निर्वेदवादिनीं शांतिनीं भार्यां । शांतिनीं माह शुक्लाभिव्याहृतं वचनम् १

आत्मानं त्वं च मतिपितुः शुक्ररूपेण भ्रातृयोनीनभरतीत्यभरः तत्र हेतुर्भगवानिति २ कदाप्रतिपत्स्यत इत्याशंक्यमदुक्तनिर्णयानंतरमाविर्भविष्यतीति भावेन नियममाह धृतव्रतेति ३ अपिरपान्येवि
शोकायेति श्रंश्रं प्रत्याह सत्वयेति ब्रह्माणं चतुर्मुखं विभावयत्युत्पादयतीति ब्रह्मपरमात्मतत्त्वं ग्राहयतीति वा तपश्चर्यां बुद्धिमुत्पादयतीति वा ब्रह्मभावनः ओदर्यः पुत्रतया वतर्षिः हृदयप्रथिमहंकारबंधं संसार
म् ४ देवहूतपिपदमादीनां दुःसह स्वाभेदानीं तत्करणं प्रकारांतरं चिदुपादिश्यतामिति भावेन भर्तृवचनं नोपास्ते किंतु श्रद्धयान्वातिष्ठादित्याह देवहूतीति संसारिचेतनव्यावृत्तये कूटस्थमिति सर्वव्यापिरूपवज्रो
दासीनं ब्रह्मा विज्ञानोपदेशारमिति भावेनोक्तं गुरुमिति ५ बह्व्यामपि साधनसामर्थ्याकार्यानुत्पत्तिवदत्रापि तथा किं नेत्याह तस्यामिति बहुनांतिथिविशेषाणां कालावयवानां पूरणे काले गते सति कार्दमं कर्द
ममुक्ताभिविकारं रमणीयं गवीरं रेत आपन्नः प्रविष्टस्तस्य रेतस आपदं विलापनलक्षणं नयतीति आपन्नोवा तस्यां देवहूतपि जज्ञे प्रादुर्भव अस्यायमेवार्थ इत्यत्र तादृशं दृष्टांतमाह अग्निरिवेति यथाग्निर्द्वार
णि स्थितो दारुतश्चाभिव्यक्तो भवति अतएव तस्यामित्युक्तं पूर्वमपि तत्र सत्त्वात् एतत्सर्वं नावतारेष्वपि हरेर्देहः शुक्रादिसंभवः । तथापि शुक्रसंस्थः सन्मातृदेहं प्राविश्य च । विलाप्य शुकंतं नैव केवलज्ञानरूप
तः । उदेति भगवान्विष्णुः काले लोकं विहं वयन् । इत्यादिग्रंथांतरसिद्धं । काले दशमे मासे ६ तत्र साक्षात्प्रापण एव रूपांतरेणाभिव्यक्तो लोकविलक्षणोत्सवदर्शनादिति भावेन तं कालं विशिनाष्टि अवाद्यप

ऋषिरुवाच ॥ माखिदो राजपुत्रीत्यमात्मानं प्रत्यनिर्दिष्टे ॥ भगवांस्ते क्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासिभद्रं ते दमेन नियमेन च ॥ तपोद्रविणदाने
श्च श्रद्धया चेश्वरं भज ३ सत्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं वशः ॥ छेत्स्यति हृदयग्रंथि मोदयौ ब्रह्मभावनः ४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ देवहूत्यापि संदेशं गौरवे
ण प्रजापतेः ॥ सम्यक्श्रद्धायपुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुम् ५ तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः ॥ कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञे मिरिवदारुणि ६ अवाद्यंस्त
दाव्योऽस्मिन्वादित्राणि घनाघनाः ॥ गायंति तं स्मरं धर्वा नृत्यं तपस्सरसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दिव्याः स्वेचरैरपवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्चादिशः सर्वा अंभांसि च म
नांसि च ८ तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्यापरिभुतम् ॥ स्वयंभूः सार्धं मृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्यगात् ९ भगवंतं परं ब्रह्म सत्वेनांशेन शत्रुहन् ॥ तत्त्वसंख्यान
विज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् १० सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ११ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वयामेऽप
चितिस्तात कल्पितानि व्यलीकतः ॥ यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानदमानयन् १२

भित्त्यादिना घनाघनाः गर्जन्मेघाजगर्जुरिति शेषः ७ तस्मिन्हरो व्यज्यमाने अपवर्जिता अधःपातिताः ८ इतोपि हरिरेवाभिव्यक्त इतरकथा ब्रह्माद्यागमनासंभवादि त्याशयेनाह तत्कर्दमेति ९ सरस्वत्या
परिभुतमिति विशेषितत्वात्तीर्थस्नानार्थं तेषामागमनं किंतत्राह भगवंतमिति आद्विष्णोर्जात इत्यजस्य चतुर्मुखत्वे सिद्धे पितृस्य भक्त्या र्थित शयस्त्वद्योतनाय स्वराडिति मनोवाकाय कर्मभिः स्वतंत्रे राजत इ
ति स्वेन राजत इति वा नभारतीमंगमृपेत्यादेः सत्त्वेन सर्वगुणपरिपूर्णत्वेन सिद्धेनांशेन किमप्योजनोपमवतार इत्यत उक्तं तत्त्वेति चतुर्विंशतितत्त्वानां संख्यानं सम्यग्ज्ञानं तत्त्वविज्ञप्त्यै विज्ञापनाय सत्त्वं
स्वप्रकृतगुणेष्वेकत्वात्तेन प्राकृतदेहेन जात इत्येवार्थ इतीदं चोक्तं । महागुणाभिपूर्णत्वं सत्त्वमित्युच्यते बुधैरित्यनेन परिहर्तव्यं । केवलो निगुणश्चेति श्रुतेश्च अत्र संख्यानमित्यनेन सम्यग्ज्ञानमेव कथ्यते न तु दुष्टक
पिलोक्तं शास्त्रं कुतः सम्पूज्यं तत्संख्यानं चतुर्थोपयोग उच्यत इति वचनात् १० ब्रह्मणागम्य किं वचनमुक्तं तत्राह सभाजयन्निति तत्त्वहरेश्चिकीर्षितं सम्यक्ज्ञानसाधनशास्त्रनिर्माणे च समाजयन् साधय
ति बहुमानयन् इरेभक्तानुकीर्षितत्वेन प्रहृष्यमाणैरसुभिर्दिद्विपैरुपलक्षितश्च शब्देन हरेश्चिकीर्षी सभाजनं कर्दमं सभापणं च समुचिनोति ११ सामान्येनोक्तं विशिनाष्टि त्वयेति अपचितिः पूजा केयमपचि
ति तत्राह यन्मे संजगृह इति १२

एतावताकथमपचितिरभूदित्यत्राह एतावतीति बाढमभिमन्युमन्येतकरोमीतिषावत्तावत्येव १३ किमनयास्तुत्याप्रजाःसृजेतिभवदाज्ञाननिस्तीर्णेतितत्राह इमाइति सत्यःसंस्वितिशेषः सतीगुणे
नाकेफलंतत्राह सर्गमिति सर्गमवशिष्टमितिशेषः अनेनमदाज्ञाचक्रतास्यादित्युक्तंभवाति १४ मानुषसर्गस्तुमिथुनेनभाव्यतइतियस्मादतआसांयोग्येभ्योयथारुचिदेहीत्याह अतइति अनेनोमीलो
कौचमाप्रोषीत्याशयेनाह विस्तृणीहीति विस्तृणीहिविस्तृतंकुरु १५ अपंतवगृहेवतीर्णःसाभान्नारापणएवतान्यस्तल्लक्षणसद्भावादित्यहंवेभि त्वमपितथाविद्दीत्यभिप्रेत्याह वेदाहमिति भूतानांजी
वानांशेवधिपुरुषार्थसाधननिधिदेहंविभ्राणं कंपिवतिलातिचेतिकपिलंनान्नाहंवेदेत्यन्वयः १६ योज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणांस्वरूपमुद्धरन्प्रकाशयन् उन्मूलयन्वा यश्चाहिरण्यकेशादिस्वलक्षणलक्षितस्तमि
तिशेषः हिरण्यश्चभृंहिरण्यकेशइत्यादिश्रुतेः १७ स्वस्पजगदुरुत्वादिसिद्धयेदेवहूत्याअपिस्वविज्ञानमुपदिशाति एषमानवीति तवतत्त्वविज्ञापनेनाविद्यासंशयग्रंथिअज्ञानमविद्याविकल्पःसंशयस्ता
भ्यामुत्पन्नग्रंथिबंधनंपाशलक्षणांछित्त्वागांभूमिविचरिष्यति स्वपादैकशरणानांतत्त्वज्ञापनायेतिशेषः १८ नकेवलंतवाविद्यासंशयग्रंथिछिनत्तिकित्वन्येषामपीतिभावेनाह अयमिति अयंभगवान्लो

एतावत्येवशुश्रूषाकार्यापितरिपुत्रकैः ॥ बाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः १३ इमादुहितरःसत्यस्तववत्ससुमध्यमाः ॥ सर्गमेताःप्रभावैःस्वैर्बृहद्विष्यं
तिनैकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि ॥ आत्मजाःपरिदेहंगविस्तृणीहियशोभुवि १५ वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया ॥ भू
तानांशेवधिदेहंविभ्राणंकपिलंमुनिम् १६ ज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरंश्रयः ॥ कालोपसृष्टंयत्सांख्यंवक्ष्यत्यासुरयेविभुः ॥ हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्म
मुद्रापदांबुजः १७ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः ॥ अविद्यासंशयग्रंथिछित्त्वागविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः ॥
लोकेकपिलइत्याख्यांगतातेकीर्तिवर्धनः १९ ॥ भैत्रेयउवाच ॥ तावाश्वास्यजगत्सृष्टाकुमारैःसहनारदः ॥ हंसोहंसेनयानेनस्वधामप्रत्यपद्यत २० ग
तेशतधृतौक्षत्तःकर्मस्तेनचोदितः ॥ यथोदितंस्वदुहितृःप्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरीचयेकलांप्रादादनसूयामथात्रये ॥ श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्या
यहविर्भुवम् २२ पुलहायगर्तियुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ॥ ख्यातिसभृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम् २३ अथर्वणेददाच्छांतिययायज्ञोवितन्यते ॥
विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्तत्क्रषयःक्षत्तःकृतदारानिमंभ्यतम् ॥ प्रातिष्ठन्नंदमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम् २५

केकपिलइत्याख्यांगताइत्यन्वयः संसारकंपल्यहेतुत्वात्केकपिलइत्यस्मिन्नर्थेविप्रतिपत्तिर्नास्तीत्याह सांख्येति सांख्यशास्त्रंकृत्वाभवतेकत्वेनतदाचार्याणांपुरुषाणांपरमगुरुत्वेनतैःसुसंमतोऽविप्रतिपत्तः
कुतर्ककृतंनितसांख्यकर्तानायमित्याह सिद्धेति सिद्धामुक्तांस्तेषांगिणस्याधीशः अन्यकपिलस्यैतदभावात् । इतोपिनदुष्टकपिलोपमित्याह तेकीर्तिवर्धनइति १९ मानुषैःसहबहुलंसंभाषणंनमा
य्यमितिभावेनजगत्सृष्टुःस्वधामाभिगमनंवाकि ताविति हंसोनिर्मलः २० कर्ममेनपुत्राननदर्शनेनधातुर्वचनंनविस्मृतमितिभावेनतदुक्तंकरोतीत्याह गतइति शतधृतौशतानंदेचतुर्मुक्ते तवइत्यनेन
विलंबःकृतइतिध्वनयति २१ मंदमतीनांसम्पगवबोधायवरान्वयनक्ति मरीचयइति २२ २३ कर्ममोजामातृणांदुहितृषुभीत्यर्थकिमकार्षीदितितत्राह विप्रर्षभानिति समलालयन्नमानामाभ्यामावर्त
यः २४ तल्लालिताजामातरस्तस्मीत्यर्थेतदाश्रमपूवकिमवसन्नुतस्वाश्रममयासिपुरुषमपिसंभाषितमितित्राह ततइति कृतदाराविहितभार्याभार्यातरमाशीच्छारहितावा । भुगेक्षयतेपयविकृतंक्षति
हितेधेवदितिपादवः नंदधनमानाभ्यातृदिमापन्नाःमाताः २५

सूचीकटाहन्वायेन कर्दमजा मातृणामनवसरादुक्तकथाप्रसंगे विष्णोः पुनरपि कर्दमचरितशेषं वक्ति सचेति कृतादिषु त्रिषु युगेषु प्रादुर्भावो यस्य स त्रिषु गतः । युगत्रयावतारेण त्रियुगश्चेति कथ्यत इति च आत्मना ब्रह्मवचनेन च सम्यक् ज्ञात्वा विविक्त एकान्ते २६ स्वाभीष्टश्रवणा योपोद्गातरं चयति अहो इति निरयेन रक्तुलये मंसारे देवतास्ताच्च कांश्चिद्रूपो भामोने देवताः २७ भगवत्प्रसादं विना देवताप्रसादेना किं स्यादित्याशंक्य तत्प्रसादा विना भूतो न्यथा तत्प्रसाद एव न स्यादतस्तस्य श्रीनारायणस्य प्रसादाने केन जन्मना कितु बहु भिज्जन्मभिः योग्यानामैवोपासकानां स्मादित्याह बहुजन्मेति पतयो निजितो द्वयग्रामाः शून्यागारेषु एकान्तस्थानेषु मधुवनादिषु समीचीने नानेदोषेण भक्तियोगेनाष्टांगयोगेन वा युक्तेन समाधिना संज्ञातसंज्ञेन यस्य पदं स्वरूपम् २८ यश्च स्वानां स्वभक्तानां पक्षं पुष्पातीति पक्षपोषणः स एव भगवानद्यग्राम्याणां विषयलोलानां नोहेलनमवज्ञानगणयानाहृत्य केवलानुग्रहलक्षणबुद्ध्या गृहेषु जातः प्रादुर्भूत इत्यन्वयः न इत्युक्तानुसारेण गृहेष्विति बहुवचनं यद्वा माहशानामिति वा २९ किंच भक्तानामभिवर्धनस्तेषामेव शर्मसुखं चिकीर्षुस्त्वं तव पुत्रत्वेनावतरिष्यामीति स्वीयं वाक्यं ऋतं सत्यं कर्तुमेष्टेभार्यायामवतीर्णोसीत्यन्वयः भक्तशर्मकरणा यतदभिमानवर्धनाय स्ववाक्यसत्यत्वकरणा यचेत्यवतारइति गम्यते ३० अर्थांतरं चास्तीति कथयति तान्येवेति स्वजनानां स्वभक्तानां वसुदेवदेवकपादिरूपाणि अभिव्यक्त्यर्थं रोचते अभीष्टानि भवन्ति तान्येव न रूपं प्राकृतमस्यास्तीति अरूपी तस्य तवाभिरूपाणि प्रियाण्य तद्दानां ब्रह्मादिभक्तानामस्मद्गृहेऽवतारस्येष्टत्वादस्मत्पुत्रत्वेनावतीर्णोसीति पूर्वोक्तान्वयः । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति सूत्रात् स्वजनेभ्य इति वक्तव्ये स्वजनानामिति षष्ठी स्वस्वामित्वज्ञापनायेति ज्ञातव्यं यत्तु ब्रह्मादिरूपाणीति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यवचनं तत्पतिमात्वेन तद्योग्यानां भवेदुपासनादिसंग्रहार्थं त्वद्योतेनाय । सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितमित्यादि नैव तत्सिद्धेति संतोष्यं यद्भक्तानामभीष्टं

सचावतीर्णो त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ॥ विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २६ अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः ॥ कालेन भूयसानूनं प्रसीदंती ह देवताः २७ बहुजन्मविपाकेन सम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुं यतं ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् २८ स एव भगवानद्यहेलनं न गणययनः ॥ गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः २९ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ॥ चिकीर्षुर्भगवत्शर्मभक्तानामभिवर्धनः ३० तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ॥ यानि यानि हरोचंते स्वजनानामरूपिणः ३१ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सया द्वा सदा भिवादार्हणपादपीठम् ॥ ऐश्वर्यवैराग्यशो वबोधवैर्याश्रियापूर्णमहंप्रपद्ये ३२ परंप्रधानं पुरुषं महातं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ॥ आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचं स्वच्छंदशक्तिकपिलंप्रपद्ये ३३

रूपं तत्रावतार इत्यत्र किं प्रमाणमवलंब्यावधियत इत्यत एव कारणव्यक्तो भवेद्वारिस्तत्रयत्स्थानं रुचितं सतामिति सूचितम् ३१ कर्दम आत्मनः पुत्रत्वाभिमानं विहाया परोक्षज्ञानी तं विजानन्नन्यसाधारणैर्लक्षणैस्त्वस्तीतीत्याह त्वांसूरिभिरिति ब्रह्मादिसूरिभिः अद्यात्पक्षसत्यपौरितिव श्रियेत्येकवचनमेषामन्योन्यमभेदद्योतनाय अत्र हरेर्वैराग्यनामस्वेतरस्य समस्तस्यासारतादर्शनम् ३२ प्रधानं पुरुषं प्रकृतेः पुरुषयोः परमुत्तमं यद्वापि पारिपूर्यति जनसंपदेति परस्त्वं सृष्ट्या पूरकत्वं ब्रह्मादेरप्यस्तीत्यतः प्रधानं प्रकर्षेण धीयते जगदिति प्रधानं भर्ता सन् प्रियमाणो विभर्तीति श्रुतेः । कार्यानुविष्टतया प्रकृतेरपि प्रधानं तत्त्वमस्तीत्यतः पुरुषमिति पुरुषताविति धातोर्गमनशीलत्वात्पुरुषस्तं ताच्छील्ये धेयुष-प्रत्ययः प्रकृतेरचेतनत्वेन गमनशक्त्यभावात् तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुविश्यमुख्याधारकत्वं हरेरेव द्वाविमो पुरुषो लोके इति पुरुषशब्दवाच्यत्वात् । चित्प्रकृतेरपि कथंचिदुक्तलक्षणयोग्यता इत्यत उक्तं महातमिति त्रिविधानं त्यमुर्का प्रधानं तं कालगुणादिनोतिभावेनाह कालं कविं त्रिवृतमिति नहिका लस्य काप्यंतोदृष्टः कविशब्दस्याति कांतदार्शित्वार्थत्वेन गुणानंत्यममतिहतं त्रीणि पृथिव्यधेजांसि आवृत्त्यव्याप्यतिष्ठतीति स्वरूपानंत्यमपि अथवानेनोक्तोर्ध्वप्रमाणमुच्यते त्रिभिर्वैदोर्वैषम्य इति । वैदोर्वैषम्यं तत्त्वाद्भगवांश्चिद्वदित्युच्यते बुधैरिति । तथा च । सर्वे वेदायत्पदमामनंतीत्यादि श्रुतिः । न वेदं लोकावलक्षणमत्राह लोकपालमिति लोकपाल इति द्वादीनामप्यस्त्यत आत्मानुभूत्येति आत्मानुभूत्या स्वरूपज्ञानेनैव सम्यगशेषविशेषतया ज्ञातः मपंचोपेन सतथातं इदमपि लक्षणं तस्यैव पुक्तमित्याह स्वच्छंदशक्तिमिति स्वेच्छानुसारेण जगत्सृष्ट्या विशाक्तियुक्तं कंबलाणां पिपिना किं रुद्धं च लालयतीति कपिलस्य यस्मादुत्पद्येव ब्रह्मापमयो निःपितामहः । ब्रह्मादिषु मलीनेषु इति बोध्यं सर्वव्याप्यत्वात् तानि लक्षणानि बहुहरेरेव ज्ञातव्यानि नास्मादशैरिति स्थितम् ३३

एवंस्तुत्याभगवन्तमसाद्यस्वाभीष्टानुज्ञाप्रार्थयतइत्याह तत्त्वामिति उताप्यर्थविकल्पयोरित्युक्तेराप्यर्थः अवतीर्णेनत्वयाप्रकामोपितथापियएवंविधलक्षणस्तत्त्वानुपृच्छेअनुज्ञाप्रार्थये किमर्थतत्राह परित्राजामिति परित्राजांसंन्यासिनापदवीमास्थितःसंन्यस्तोहृदिस्वांपुंजन्त्वामुद्दिश्यमनोयोगैर्कुर्वन्अतएवविशोकःत्वद्वियोगनिमित्तशोकरहितोप्रमैकराप्रविधिनाकारिष्येअटिष्यामीत्यन्वयः १४ कर्दमस्तुत्याप्रसन्नोभगवांस्तस्मैज्ञानमुपदिशति मयेति आभासोज्ञानमालोकोलंकाभासश्चकथ्यतेइत्यभिधानादत्रलोकशब्देनज्ञानंविबक्षितंस्तत्पलौकिकेयथार्थज्ञानविषयेयन्मयाप्रोक्तंदेवलोकस्यजनस्यप्रमाणंकारणं हिशब्देनाप्ततमत्वादितिहेतुसूचयति ब्रह्माविष्णुर्हिलोकस्येतिस्मृतेःद्वितीयंब्रह्मणोक्तमपिप्रमाणमितिध्वनयति अज्ञानविप्रलंभादिदोषराहित्यमाप्तत्वंतदस्माकमस्तीतितवासिद्धमिति भावेनाह अयेति अहंतुभ्यमवोचंतवपुत्रत्वेनावतरिष्यइतिपद्यस्मात्तद्वर्तकर्तुमयाऽजनिवत्कृतइतिशेषः अतोहमपिनाविप्रलंभकइतितवासिद्धमिति अतोहमाप्ततमइत्यर्थः ३५ स्वानांपक्षपोषणइतिपदुक्तंतत्राह एतन्मइति स्थानेभिप्रायआशयइत्याभिधानात् दुराशयादुःस्थानात्संसारान्मुमुक्षूणांपुंसां देहमाधिकृत्यवर्तमानानांपरमात्मदिदत्त्वानांप्रसंख्यानानयसम्यक्ज्ञापनायाप्तकामस्यापिमेतास्मिन्भूलोकेजन्मावतारइतिज्ञातव्यं तर्ह्यपरोक्षज्ञानिनानानेनार्थइतितत्राह समत्वायेति आत्मदर्शनामात्मज्ञानिनांसमत्वाययथार्थज्ञानस्थिरीकरणायचोति ३६ लोकेसांख्यशास्त्रप्रवृत्तिदर्शनात्पुनस्तत्करणेनकिंकार्यमितितत्राह एषइति सम्यग्ज्ञानप्रवर्तकशून्येनभूयसा महताकालेनाव्यक्तःसूक्ष्मएववक्ष्यमाणात्मपथःपरमात्मतत्त्वविषयोमार्गोनष्टिस्तिरोहितोभूत् यथार्थज्ञानसाधनसांख्यशास्त्राने

तत्त्वाभिपृच्छेद्यपतिप्रजानांत्वयावतीर्णेनउताप्तकामः ॥ परित्राजांपदवीमास्थितोहंचरिष्येत्वांहृदिपुंजन्विशोकः ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके ॥ अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृतंमुने ३५ एतन्मेजन्मलोकेस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् ॥ प्रसंख्यानानयतत्त्वानांसमत्वायात्मदर्शिनान् ३६ एषआत्मपथोव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा ॥ तंप्रवर्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतम् ३७ गच्छकामंमयापृष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा ॥ जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज ३८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम् ॥ आत्मन्येवात्मनावीक्ष्यावेशोकोभयमृच्छसि ३९ विश्वमेताद्विशस्त्रेणविज्ञायात्मानमश्वरम् ॥ मुनिःशांतमनोवाक्यस्तदानाख्यात्युपप्लवः ४० मात्रआध्यात्मिकीविद्यांशमनीसर्वकर्मणाम् ॥ वितारिष्येयथाचासौभयंचातितारिष्यति ४१

मार्गेणतमात्ममार्गप्रवर्तयितुंमयाभृतमिमंदेहंविद्धीत्यन्वयः ३७ अवतारप्रयोजनमुक्त्वार्तत्त्वानुपृच्छइत्यस्योत्तरमाह गच्छेति आपृष्टोनुज्ञातः कामंयथासुखंगत्वाप्येवंकुर्वेत्त्याह मयीति मयिसंन्यस्तेनार्पितेनकर्मणासुदुर्जयंमृत्युमिन्द्रियग्रामंजित्वामृतत्वायमांभजेत्यन्वयः ३८ भजनप्रकारमुपदिशति मामात्मानमिति सर्वभूतानांहृदयगुहायांशेतइतिसर्वभूतगुहाशयस्तं स्वयंज्योतिःस्वप्रकाशमात्मानमादानादिकर्तारंआत्मनिचिद्रूपेत्वयेवात्मनालिंगशरीरव्यतिरिक्तत्वेनित्यकैर्कथंलक्षणेनचिदानंदस्वरूपेणवीक्ष्यावेशोकोविनष्टसंसारकेशस्त्वमभयमृतमृच्छसिमुक्तोमविष्यसीत्यन्वयः ३९ भयरहितमुक्तत्वमादिशामित्याह विश्वमेतादिति विश्वमेतदेतादृशमनित्यमसारमस्तितवासिद्धंहियस्मादतः शास्त्राचार्योपदेशेनात्मानमंतर्पामिणमीश्वरमस्वैश्वर्यगुणाकरंविज्ञायमुनिरपरोक्षज्ञावीक्षांतमनोवाक्योनिवृत्तलिंगशरीररूपमनआदीद्वियोयर्हितधीपुष्टोदुःखाज्ञानभयशोकादलक्षणउपद्रवोनाख्यातिनप्रकाशते एतादृशमुक्तत्वमित्यर्थः ४० मातुःकागतिरितिशंकामामृदित्याह मात्रआध्यात्मिकीमिति अहमाध्यात्मिकीपरमात्मादितत्त्वविषयांसर्वकर्मणांशमनीविद्यामाभोवितारिष्येउपदेक्ष्यामिपथाविषयासौमाताभयमातितारिष्यति चशब्दात्संसारंतीर्त्वातिशयामपहंरिपुशतीनाच्छतीविसूचयति । तृपुवनवरणयोरितिधातुः दुग्ताविविधानुश्च ४१

मैत्रेयस्तत्रैवमुपदिष्टः कर्दमः पुत्रस्नेहात्किमकार्षीदिति विदुरस्य हार्दचोद्यं परिहरति एवमिति एवं समुदित उपदिष्टः दक्षिणीकृत्यप्रदक्षिणीकृत्य भिक्षार्थं ग्रामप्रवेशं विना न्यदानास्तीत्येवकारार्थः ४२
 धनीभूत्यनेनैकत्रावस्थानं प्रतीयते न भूयः श्रमणं तथा च संन्यासाचारभंग इति तत्राह व्रतमिति मौनं वागिन्द्रियनिग्रहलक्षणं तेन हि प्रियाप्रियव्यवहारेण स्नेहद्वेषसंभवेन स्वतो दुःस्थस्य मनसः कालुष्येण तयोः
 प्रियाप्रियोर्निवृत्तिर्न स्यादयमेव संसार इति प्रथमतस्तन्निग्रहः कर्तव्य इति दर्शितं मुनिर्मनशीलः निःसंगोऽद्वितीयः भर्मीनामात्मसमारोपणादनम्रिष्टहाद्याश्रमरहितः आत्माहारेकः शरणं रमिता
 गृहं च यस्य स तथा च ४३ एवं विचरन् किमनुते तत्राह मन इति यत्सदसतो मूर्ता मूर्तलक्षणात्मपंचात्परं विलक्षणं तस्मिन् ब्रह्मणि मनोयुं जातः अनेन पर्यटतश्चित्तविक्षेपेण तदुपासनानुपपत्तिः परिहृता न
 न्वेवमपि स्वरूपमात्रप्रतिपत्तावपि विशिष्टगुणोपसंहारः सर्वोत्तमत्वविरोधिगुणपर्युदासश्च नस्त इति तत्राह गुणावभासे विगुण इति ज्ञानादिगुणानामवभासः प्रकाशो यस्मिन् स तथा ज्ञानादिगुणात्मत्वे
 न प्रकाशमान इत्यर्थः तस्मिन् यद्वा गुणेषु सृष्ट्यावुपकारकेषु महदादिषु निष्ठाभक्तत्वेनावभासो यस्य स तथा दृश्यमान इत्यर्थस्तस्मिन् अनेनाधिष्ठानविशिष्टत्वेनापि तदुपास्तिरस्तीति चोक्तं विगतानिषिद्धा
 सत्त्वादिगुणानि सतथोक्तस्तस्मिन् अनेन रागद्वेषादिदोषराहित्यं धनयति दुर्निग्रहस्य मनसो न्यत्रागमने कारणमाह एकभक्तयेति एको मुख्यः सर्वोत्तमो हरिर्नान्य इति स न्यक्ज्ञानपूर्विकया भक्त्यानु
 भावितो धिवासिते अनेकजन्मभिः प्रचितसंस्कारेण दृढीयस्तथा शृङ्खलितत्वादन्यत्र यातीत्यर्थः किमत्र प्रमाणमित्यतो वाह एकभक्तयेति एकभक्त्या एकया केवलया अनीशत्वादिदोषलेशशून्यया भक्त्यानु
 भाविते सम्यक्कथ्याते सतां भावनात्र प्रमाणमित्यर्थः ४४ एवमादित्वा स्य कर्दमस्य देहावसानमथ वाकश्चनविशेषो भूदिति मंदाशंकां परिहरन् कपिलोपदिष्टानुष्ठानान्मुक्तियोग्यापरोक्षज्ञानोदयं वक्ति निरहं
 मैत्रेय उवाच ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ॥ दक्षिणीकृत्यतं प्रीतो वनमेव जगाम ह ४२ व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ॥ निःसंगो
 व्यचरत् क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४३ मनो ब्रह्मणियुं जानोयत्तत्सदसतः परम् ॥ गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते ४४ निरहं कति निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः
 समदृक् स्वदृक् ॥ प्रत्यग्रः शांतधीर्धीरः प्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४५ आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितम् ॥ अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मानि ४६
 वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मानि ॥ परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबंधनः ४७ इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ॥ भगवद्भक्तियोगेन प्राप्तो भागव
 ती गतिम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीये कपिलोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कृतिरिति सकर्दमः सर्वभूतेष्ववस्थितं स देवागुणत्वादात्मानं भगवंतं सर्वसौभाग्यगुणाकरं भूतगर्भिनारायणमपश्यत्परोक्षीचकार सर्वभूतानि चात्मानि सर्वगते हरौ तदाधारूपास्थितान्यपश्यत्स्यन्व
 यः अनेन भूतगर्भो भूतस्थ इति रूपद्वयमात्मशब्दोक्तमिति ज्ञायते भूतगर्भश्च भूतस्थः पूर्ण एव द्विरूपवान् । अत आत्मेतितं ग्राहः स देवागुणो यत इति वचनात् निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिद्वन्द्वसहितः पुः समदृक्
 यास्थितवस्तुदर्शी यथार्थज्ञानीत्यर्थः स्वस्वतं दृष्टवान् स्वदृक् तदुक्तं अन्त्याधीनशक्तिवाद्धारिः स्वइति चोच्यत इति प्रत्यग्रः प्रत्यग्राप्तः स्वातर्थाभिगिरिति मानयं निरहंकारादौ हेतुरत एव शांतधीः क्रोधम
 हाविष्टुदिरहितो धीरः संपदिविपदिचनिश्चलः अत्र दृष्टांतः प्रशांतोर्मिरिति ४५ ४६ फलितमाह वासुदेव इति वासुदेवे सर्वत्र स्थित्वा कीदृति अशेषविशेषाकारेण सर्वजानाति प्रत्यगात्मानि स्वातर्थाभिगि
 भगवति परेण पूर्णेन भक्तिभावेन लब्धात्मा लब्धमना अत एव मुक्तबंधनः मुक्तदेहाभिमानः यद्वा प्रथमं वासुदेवे श्रीकृष्णं भगवति लब्धात्मा स मनंतरं सर्वज्ञे सर्वज्ञत्वात् सृष्ट्यादिकर्तारिभगवति लब्धात्मा क्रमे
 ण प्रत्यगात्मानि सूक्ष्मे स्वावभूते भगवति लब्धात्मा ४७ एवं हरौ लब्धात्मनस्तथ कर्दमस्य संसारापत्तिर्नास्ति किंतु पुनरनामृते रूपाश्रिनागवणावाप्ते लक्षणा मुक्तिरवोति दर्शयति इच्छाद्वेषोते दृष्टाद्वेषाभ्यां
 निषिद्धेच्छाद्वेषाभ्यां विहीनेन सर्वत्र सर्वेपकार्येषु स्थित भगवद्भक्त्युनिर्दोषत्वसर्वगुणपूर्णत्वादिसमत्वज्ञानमुक्तेन चेतसा ज्ञानेन भागवती गतिं भगवत्प्रतिपत्तिं मुक्तिं प्राप्य स्वयः ४८ ॥ इति श्रीभागवते
 महापुराणे तृतीये स्कंधे विजयध्वजलक्ष्मीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आत्यंतिकभक्तियोगस्य हरौ मनोयोगप्रकारस्य भक्त्यधिकारिणस्तत्साधनस्य वप्रतिपादनायास्याऽप्यस्य प्रारंभः अत्रादौ कपिलदेवहूतीसंज्ञापसंहितां श्रोतुकामः परीक्षिच्छुतमनूद्य प्रशस्य वक्तव्यशेषं प्रा-
 र्थयत इत्याह कपिल इति अजाविष्णुः रच्छागा इत्याभिधानात्कोत्राभिधीयत इति संशयानिरासाय साक्षादिति विशेषणं साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ये पोरित्यतस्तु योजः श्रीनारायणः स्वयमावेशं विनात्ममायया सास्वेच्छयैव नृ-
 णामात्मप्रज्ञप्तये स्वस्वरूपज्ञानाय तदर्थं तत्त्वसंख्याता अव्यक्तादितत्त्वविषयसंन्यक्ज्ञानं करिष्यन् कपिलनामा जात इति भवतोक्तं श्रुतं चेति विशेषः १ श्रीनारायणसच्चरितश्रवणादौ प्रवर्तमानस्याशनादी-
 च्छारहितस्यापि लोकस्याचित्तनिरोधेनालंबुद्धिर्जायते नमस्तथाप्युत्तरसायनसेविन इवाशनादिभोगरहितस्यापि इंद्रियाणि हृष्यंतीत्याह अर्हस्येति निवृत्तिलक्षणमोक्षधर्माणां स्वरूपभूताः संतीति धर्मि-
 णस्तेषां पुंसां महस्यसंमान्यस्य अर्हतोजितसंमान्यावित्पभिधानं सनकादिसर्वयोगिनां गरिष्णः गुरुतमस्य शास्त्रेण श्रुता देवाः क्रीडादिगुणा श्रीः नारायणस्य विद्यमानाय सस्य श्रुतदेवस्य तस्य कपिलनाम्नो-
 हरेर्महिम्नो विभुतौ विशेषेण श्रवणे मे असवर्द्धद्रियाणि भूरितुष्यंति परमानंदं प्राप्नुवंतीत्यन्वयः २ इदं चेच्छ्रुतं प्रथमतः परं किनु प्रार्थयत इत्याह यद्यदिति स्वच्छंदः स्वतंत्र आत्मा मनो यस्य स तथा भागवतानां की-
 र्तेन्यानि नित्यं कीर्तनीयानि ३ तत्र शुको विदुरमैत्रेयसंवादेन राज्ञः प्रश्नपरिहरीत्याह द्वे पायनसखश्चेति यथा हंत्वया आन्वीक्षिक्यां तच्च विद्याविषये प्रचोदितस्तथा विदुरेणापि पृष्टो मैत्रेयो मया वक्ष्यमा-
 णमर्थं प्राहेत्यन्वयः ४ कोपमर्थ इति तत्राह पितरीति ५ तत्र देवहूतिरयमवसर इति मत्वा कपिलं वक्षीत्याह तमासीनमिति आसीनमकर्माणमिति विशेषणद्वयेन सर्वदानिश्चलबुद्धिः सा च स्वतस्तथापि लो-

राजोवाच ॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ॥ जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् १ अर्हस्य धर्मिणां पुंसां गरिष्णः सर्वयोगिनाम् ॥
 विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरितुष्यंति मेऽसवः २ यद्यद्विधत्ते भगवान्स्वच्छंदात्मात्ममायया ॥ तानि मे श्रद्धाधानस्य कीर्तन्या न्यनुकीर्तय ३ श्रीशुक उवाच ॥ द्वे
 पायनसखश्चैवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ॥ प्राहैनं विदुरं प्रीति आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ४ पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ॥ तस्मिन् विदुसरेऽवात्सीद्भग-
 वान्कपिलः किल ५ तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गोद्दर्शनम् ॥ स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरतीव चः ६ देवहूतिरुवाच ॥ निर्विण्णानितरां भूमन्वसदि-
 द्रियतर्पणात् ॥ येन संभाव्यमानेन प्रपन्नां धंतमः प्रभो ७ तस्य त्वंतमसोऽधस्य दुःष्पारस्याद्यपारगम् ॥ सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ यथा
 द्योभगवान्पुंसामीश्वरो वै भवान्किल ॥ लोकस्य तमसांधस्य चक्षुःसूर्य इवोदितः ९

कहृद्यापितथेति सूचयति आसीनमित्यनेना कर्मत्वे सिद्धे पुनरतद्वचनं कंठ्यनादिविधिर्नास्तीति सूचनेन हरेः सच्चिदानंदाद्यात्मत्वं विज्ञाप्यते एवं विधस्य हरेः स्ववक्तव्यत्वे विज्ञानमस्तीति किं वक्तव्यमिति भावे-
 नाह तत्त्वेति स्वसुतमिति सिद्धमाप्तत्वं धातुः संस्मरतीव च इत्यनेन च पोष्यते ६ श्रोतव्यार्थे स्थास्तात्पर्यमस्तीत्युपोद्घातं रचयतीत्याह निर्विण्णेति भूमन्स्वतः पूर्ण असतामभंगलानामिन्द्रियाणां त-
 र्पणादतितरां निर्विण्णाविरक्ताविषयेष्वसमिति शेषः असत्त्वं कथयन्नाह येनेति संभाव्यमानेन लाल्यमानेन येनेन्द्रियप्रमाणेना धंतमस्तत्त्वाज्ञानं प्रपन्नोऽस्यन्वयः अनेनाधिकारिगुणौ विद्वत्तां धितां शिष्याविशि-
 ज्ञापते ७ आत्मनो विद्वत्तां स्फोरयति तस्येति अतीतानामनेकेषां जन्मनामंते चरमलक्षणे जन्मनितस्य दुष्पारस्य दूरीकृततीरांतरस्यांधस्य तमसः पारंगमयतीति पारंगत्वं नाम सच्चक्षुस्त्ववनुग्रहान्मया
 लब्धमित्यन्वयः एतत्सन्निकृष्टं दूरस्यमित्यर्थः अनेन प्रोक्तार्थग्रहणे सामर्थ्यगुणोप्यसौ च प्राचीनाचीर्णपुण्यनिश्चयेन वक्षुर्लोभात् ८ न केवलं मैत्रेय इतदनुग्रहापोदितं चक्षुर्ममिदं लोकाप्यतोऽनुग्रह-
 तमराध्याशयेनाह यथा इति यः पुंसां मन्त्रादीनां पुरुषाणामाद्यस्तेषामीश्वरः एवैवमदः भगवानैवर्षादिगुणसमुद्भूतः स वै स एव भवति तमसांधस्य लोकस्य द्यो इव सूर्य इवोदितः किल तं भावितवित्यन्वयः
 यती संभाव्योः किलेति यादवः ९

पूर्वमगवतं स्वामीष्ठार्यैभिर्मुक्तीकृत्य स्वाभिप्रायं विज्ञापयति अथेति पथाविहितक्रियाकरणे महता प्रत्यवायेनानर्थरूपनरकमाप्तिस्तथा ज्ञानस्य ग्राहकेत्वाद्देशसूर्येति निर्दिष्टे सति तदग्रहणे नुत्थानतमः प्राप्तिः
स्यादिति यस्मादयत्तस्मात्स्वयापत्तस्मिन् देहगेहादावहंममेत्यवग्रहो ज्ञानदृष्टिप्रतिबंधको मिथ्याभिमानो योजितः पूर्वाहृष्टानुसारेणेति शेषः संसंमोहं मिथ्याज्ञानलक्षणं भ्रममेव विद्यमानमपाकपुनरुत्पत्त्युक्तं
महसितं च ज्ञानोपवेशेनेत्यन्वयः १० उपसमायशिष्याय वक्तव्यं ब्रह्मशास्त्रमिति वचनादुपसर्गभावात्तव कथमुपदिशामीति शंका मा भूदिति भावेनाह तत्त्वेति यस्त्वभिहासिद्धज्ञानोपवेशायावतीर्णस्तत्त्वा
शरणं गतेत्यन्वयः केन हेतुनेत्यत उक्तं जिज्ञासयेति नारायणो ब्रह्मवा पूर्वाद्देशे पौहरस्तथा । कामः शक्रो गुरुर्दक्षमन्वाद्याभास्करादयः । सर्वजीवाश्चक्रमशः पुरुषाख्याभिः शब्दिताः । एतत्परत्नो बंधश
क्तिः स्त्रियः सर्वास्तथाजडे । क्रमात्प्रकृतिशब्दोक्तास्तज्ज्ञानाद्विप्रमुच्यत इति वचनात्पुरुषस्य नारायणादेः प्रकृतेर्लक्ष्म्यादेश्च विवेकलक्षणतारतम्यजिज्ञासपाज्ञातुकामेन हेतुनेत्यर्थः त्वंच समग्रानुग्रहं कर्तुं समर्थ
इत्याशयेनाह स्वभूत्येति न केवलमिदमुपसादनं वाचिकं किंतु कायिकं चेत्याह नमामीति संसारतरोः कुठारस्य नैशित्यभावे तदुक्तिः स्तोत्रं स्यादित्यत उक्तं सद्धमेति ११ अत्र मैत्रेयो मात्राप्रार्थितः क
पिलस्तां प्रतिवक्तीति विदुरंप्रत्याह इतीति ईप्सितं ज्ञातुमिष्टं अपवर्गस्य संसारविनाशस्य चोदनं सूचकं ईषद्भाषे मितमाह महतामल्पभाषितं गुणमनेन द्योतयति १२ नन्वहं भोक्ष्ये किंपितृवत्प्रजि

अथ मे देव संमोहमपाकपुंस्त्वमर्हसि ॥ यो वग्रहो हंममेतीत्येतस्मिन् योजितस्त्वया १० तत्त्वागताहं शरणं शरण्यं स्वभूत्यसंसारतरोः कुठारम् ॥ जिज्ञासया प्रकृतेः
पुरुषस्य नमामि सद्धर्भविदां वरिष्ठम् ११ मैत्रेय उवाच ॥ इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंमामपवर्गचोदनम् ॥ धियाभिनंद्यात्मवतां सतां गतिर्वभाषई
पस्मिन्तशोभिताननः १२ श्रीमगवानुवाच ॥ योग आध्यात्मिकः पुंसामतो निःश्रेयसाय मे ॥ अत्यंतोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य वै १३ तमिमं ते प्रव
क्ष्यामि यमवोचं पुरानवे ॥ ऋषीणां श्रोतुकामानां योगसुर्वगनैपुणम् १४ चेतःखल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतम् ॥ गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये
१५ अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥ वति यदात्मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् १६

प्यामि किंचरको भवानीति किंचित्त्राह योगइति परमात्मादिकं देहयदध्यात्मकमीरितमिति वचनादध्यात्मिकः देहमधिकृत्य वर्तमानानां परमात्मादितत्त्वानां स्वरूपलक्षणो योगो यथा पुंसां निःश्रेयसायमतो
निरूपितो यत्र मोक्षेशरीरभोग्यस्य सुखस्य दुःखस्य साकल्येनोपरतिर्नाशस्तमिमं योगं तव वक्ष्यामीत्यन्वयः १३ आसत्त्वायाह यमवोचामिति ऋषीणां ब्रह्मादिज्ञानिनां सुरुभिरंगैर्यमनियमादिसाधनैर्न
पुण्यपाटवगुणोपेतं । सुखं नास्ति चेन्मुक्तौ सुखमाप्तवाद्दुःखमित्याशीः कथं जायतेति याशं काचशब्दसूचितया सुखं शरीरभोग्यं तु दुःखं सर्वतथैव च । मुक्तौ विलयमापाति नित्यानंदस्तु भुज्यत इत्यनपापरिहृतेति
मुक्तावतः स्वरूपानंदपवाशास्य तेन भौतिक इति सर्वत्र द्रष्टव्यं वैशब्देन स्वरूपानंदावाप्तिरलक्षणानिः श्रेयसं ध्वनयति न स्वर्गादिकंतस्य हेतवेनोक्तत्वाद्दक्ष्यमाणत्वाच्च १४ यतिज्ञातयोगसाफल्यसाधनाय
मनोवशीकरणं प्रथमसाधनमित्याह चेतइति चिनोति आत्मानि मलमिति चेतोमनः अस्यात्मनो जीवस्य चेतः संसारबंधाय तस्मान्मुक्तये चात्मनो गममतं एकस्य कार्यद्वयापादनसामग्रीकथमवाह गुणेषु
तिशब्दादिगुणेषु सक्तं बंधाय ते पुण्येषु सक्तं मुक्तये १५ शब्दादिगुणेषु सक्तं यैवालं किमित्याशं कपविशिनष्टि अहंममेति यदात्मनो हंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैर्बन्धितं शुद्धं चित्स्वरूपं दूरीम्
वाचिन्मनःसंपर्कं परतत्त्वानुभवेन वाग्लेशब्दादिमुक्तेऽनासकेरिच्छाभावाद्दुःखसमत एव दुःखास्पर्शादुःखं संनिधिलंभक्तिरसायनेनैव नित्यानंदमवति १६

तदापुरुषआत्मानंस्वविबभूवहंरिपरिपश्यतीत्यन्वयः परीत्युपसर्गात्प्राणपर्यंतं परितोवर्तमानाः स्वविबोदेवताश्चापरोक्षीकृततत्प्रसाददितिग्राह्यं । बाह्ये सुखे त्वनासत्केरुसुखं दुःखार्जनात् । अदुःखं हरि मत्तप
 वानित्यानंदं यदात्मनः । तदा तं परमात्मानं पश्यत्यात्मप्रसादत इति विशेषवचनाददुःखमसुखं समितिमतीतार्थोत्पन्न इति आत्मप्रसादत इत्यत्रात्मशब्देन प्राणादयोपि ग्राह्याः तस्य तेष्वापि वृत्तेः ।
 इयंतं कालं परोक्षीभूतमात्मानं स्वंपश्यतीति मंदांशं कां परिहरति केवलमित्यादिविशेषणेन अभेदात्स्वावतारेषु निरंतर उदाहृतः । गुणदेहेंद्रियाभेदात्केवलोऽसदृशत्वतः । असंख्यपूर्णशक्तित्वादहमेकः
 सदा मत्त इत्यनेन व्याख्यातोऽयं ग्रंथः उक्तं सुष्ठु स्यात्प्रकृतेः परत्वे तदेव कथमित्यत उक्तं प्रकृतेः परमिति चिज्जडप्रकृत्योः परमेष्ठिनं कस्यापीत्यतोऽसाधारणमित्यर्थः अणिमानमित्यनेन स्वविबद्धपमेवो
 च्यते यथात्मनितिष्ठन्नित्यादेः केनेत्यत उक्तमात्मना विन्मनसेति अस्य सदा तनत्वात् १७ इतः पूर्वकिमिति नापश्यदत उक्तं ज्ञानेति प्रकृतिज्ञानभावे तत्परत्वदर्शनं कथमित्यत उक्तं उदासीनामिति प्र
 योजकाभावेन परिणामलक्षणकार्यानिभिमुखीकृतो नुदितमिदमित्यत उक्तं हतौजसमिति हतमोजो बंधकशक्तिर्यस्याः सा तथा तां तदुक्तं बंधशक्तिः प्रकृत्या रूपा विष्णुशक्त्या विद्युज्यत इति १८ मुक्तेरंतरं
 गसाधनं मत्केरन्यत्रास्तीत्याह न युज्यमानपेति १९ इदानीं ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबंधकमाह प्रसंगमिति असद्रायादिषु प्रसंगमस्ति स्नेहं अजरं पुनर्नवत्वेनाक्षयं स एवेति तर्ह्यपमेव सत्सुकृतश्चेत्किं का
 र्यक्षम इति तत्राह अपावृतमुद्राटितं विवृतमित्यर्थः २० किं लक्षणाः साधवो येन तत्संगो भक्तिज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनं स्यादिति तत्राह तितिक्षव इति अजाशब्देन तत्कार्यदेह उपलक्ष्यते अतः सा तत्पग

तदापुरुषआत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ॥ निरंतरं स्वयं ज्योतिरणिमानमखंडितम् १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन चात्मना ॥ परिपश्यत्युदासीनां प्रकृ
 तिच हतौजसम् १८ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ॥ सदृशोऽस्ति शिवः पंथायोगिनां ब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ॥
 स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् २० तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ॥ अजातशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः २१ मय्यनन्येन भावेन भ
 किं कुर्वन्ति ये दृढाः ॥ मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्य तत्स्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वंतिकथयन्ति च ॥ तपन्ति विविधां स्तापानैकात्म्यगतचेतसः
 २३ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथ ते प्रार्थयः संगदोषहराहिते २४

मन इति धातोस्तेन सहैव सततं वर्तमानत्वात् तस्मिन् गते गच्छन्ति स्थिते तिष्ठन्ति इत्यतो जाताः कामलोभादयस्तेषां शत्रवः अत्र हेतुरयं शांताः श्रीनारायणे निष्ठावंतोऽत एव साधवो निष्ठासाधनशीलाः साधुहचिता
 भगवद्भक्तिः सैव भूषणं येन तेषां साधुभूषणाः साधुप्रिपूषिते सौम्ये इति यादवः २१ एतदेव विशिनाष्टमपीति अनन्यभावेनाप्यस्मिन् विष्णोः अप्यस्मिन् ब्रह्मादौ तादृशो भावः स्नेहो नास्तीति अनन्यभाव
 स्तेन तदुक्तं यादृशीमपि भक्तिः स्यात्तादृश्यं न्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिरुद्रेकात्साप्येव तरेऽस्मृतिमिति दृढां मरणसद्भावेऽप्यचलां तदेव विशदयति मत्कृत इति स्वजनबांधवा लौकिकाननुपारलौकि
 काः २२ एवं निःसंगानां कालपापनाकथमत्राह मदाश्रया इति तप आदिकर्माभावे विषेषु कथं तिष्ठतीति तत्राह तपन्तीति तापानृतपांसि ब्राह्मीवावत्तप उपनिषदं ब्रूमेति तस्यैव तपो दम इत्यादिश्रुतिः
 नन्वेवं विद्युत्तपः संचरणसमये शीतोष्णोपवासादिना ईन्द्रियदौर्बल्यहेतुना हरेः सर्वोत्तमत्वादिज्ञानं तिरोहितं भवतीति मंदांशं कां परिहरति ऐकात्म्येति एकः पूर्णो हरिर्नामस्तद्व्येत्तद्वशात्पताः । इति ज्ञानं
 स्थिरं सत्तदेकात्म्यज्ञानमुच्यत इति स्मृतेः ऐकात्म्ये हरेः सर्वोत्तमत्वपूर्णज्ञानमस्ति स्थिरं स्थितं चेतो धेपाति तथोक्ताः २३ उपसंहरति त एत इति तत्तत्स्वजनबांधवा इत्युक्तं विशदयति सर्वसंगे वि दुष्टसर्ग
 संगवर्जिता इत्यर्थः संस्वेदविधाः साधवस्तत्र किमपि पदं शिखीवितत्राह संगस्तेष्विति अथ तस्मात्तत्र हेतुमाह संगदोषेति २४

त्वचरितश्रवणादिनादुष्टसंगदोषनाशोदृष्टचरः सत्संगात्कथमित्याशंक्य सत्संगे हरिकथाश्रवणादिसंभवेन तत्संगादुष्टसंगदोषविनाशः प्रतिज्ञायते तेषामन्यप्रसंगाभावादिति भावेनाह सतांप्रसंगादिति
प्रसंगात्प्रकृष्टसंगात्वीर्याणां पराक्रमाणां संपदोयासुतास्तथा हृत्कर्णानां रसमानंदमायंतीति हृत्कर्णरसायनाः अयगताविति धातुः ततः किंतत्राह तज्जोषणादिति तच्छब्देनोभये च ग्राह्यास्तेभ्यः सद्गन्धः
तासां कथानां जोषणादिष्वेवणादपवर्गवर्त्मनि हरौ श्रद्धावती भास्ति कथं बुद्ध्युपेता भक्तिः अनुक्रमिष्यति पदं निधास्यतीत्यन्वयः २५ भक्त्या किं फलं स्यादिति तत्राह भक्तयेति पुमानर्थो स मर्थो विद्वान्माद्विषयश
स्त्रश्रवणादिनोत्पन्नयामद्भुतपारंद्वात् शब्दादिविषयाज्जातविरागः ब्रह्मादिस्तंबपथतपदार्थानामसारत्वानित्यत्वसदुःखत्वज्ञानवांस्तथाजातः वीरपरमात्मनिरागः स्नेहः सारत्वानित्यत्वनिर्दुःखत्वज्ञानपू
र्वकोपस्य स तथा कैश्चिदुत्तमाधिकारिभिर्देष्टव्यैश्चिद्वराधिकारिभिः श्रुतस्यात्मद्रविणस्य परमात्मारूपवस्तुनोनुचितयानि रंतरव्यानेन तथाचित्तस्यानवस्थानस्य मनसो ग्रहणो विषयाद्भावतर्तनेयत्तः प्रय
त्नवानुजृम्भिरुक्तैर्दयैर्गमार्गैर्ममदिसदुपायप्रकारैर्पो गयुक्तः सत्संगवान्यतिष्यते परमात्मापरोक्षपायेति शेषः केषांचिद्दृष्टानां केषांचिच्छ्रुतानामात्मद्रविणानां जीवादपदार्थानामसारत्वादिचित्तपारंद्वात्
ज्जातविराग इति वा २६ अधिकारिणामेवंविधः प्रयत्नेन निष्फलः किंतु सफल एव भवतीत्याह असेवयेति प्रकृतेर्गुणानां सेवामुमुक्षुणाधुरावरावत्तणपिहितमुखकूपवदलंपरिहर्तव्येति पुनर्वचनं वैराग्येण वि
जृम्भितेन प्रवर्धितेन परमात्मादीनामांतरतत्त्वानां तारतम्यज्ञानेन च मय्यर्पितया भक्त्या योगेन मायि मनो निधानलक्षणेन प्रत्यगात्मानं स्वांतर्थाभिगंमामिह प्रारब्धप्रतिबंधकाभावेस्मिन् जन्मानि अवरुंधेव शीकृत

सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंपदोभवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ॥ तज्जोषणादाश्रवपवर्गवर्त्मनि श्रद्धावती भास्ति अनुक्रमिष्यति २५ भक्त्या पुमान्जातविरागपारंद्वात्
यादृष्टश्रुतात्मद्रविणानुचितया ॥ चित्तस्य यतो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवया यं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ॥ यो
गेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच ॥ कास्वित्त्वय्यच्युता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ॥ यया पदं ते निर्वाणमंजसा प्रा
प्तुयामहम् २८ यो योगो भगवत्प्राप्तौ निर्वाणात्ममंस्त्वयोदितः ॥ कीदृशः कतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनम् २९ तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मंदधीर्हरे ॥
सुखं बुध्येयदुर्बोधं योषाभवदनुग्रहात् ३० मैत्रय उवाच ॥ विदित्वा त्वं कपिलो मातुरित्थं जातमेहो यत्र तन्वाभिजातः ॥ तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदंति सारूपं प्रावो
चद्भै भक्तिवितानयोगम् ३१

वत्पश्यतीत्यन्वयः विरक्तिभक्तपुपास्ति जनिता ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं न कर्मेत्यतो वाह असेवयेति मय्यर्पितया भक्त्या योगेन स मुत्पन्नेन योगव्यानोत्पन्नेन ज्ञानेन प्रत्यगात्मानं स्वविबभूतं मां पश्यतीति की
दृशो न भक्तियोगेन प्रकृतेर्गुणानामसेवया त्वत्पन्नेन वैराग्यविजृम्भितेन २० देवहूती मय्यर्पितयेति विशेषणेनोत्पन्नोत्कर्षादपदतावसरापच्छति कास्विति कीदृशी मम गोचरा ज्ञातुं शक्योति निर्वाणानित्यनिर्वृत
म् २८ ऋजुभिर्योगमार्गैरित्युक्तयोगलक्षणं पृच्छति यो योग इति निर्वाणात्मन्यपरमानंदमूर्ते यतो यस्माद्योगात् २९ तदेतद्योगलक्षणं भक्ति लक्षणं विजानीहि विशेषणज्ञापय योपेति हेतुगर्भविशेषणं
त्वच्छास्त्रज्ञानाभावादित्यर्थः ३० भैरवो विदुरायेमां कथां कथयतीति शुकः परीक्षितेवक्ति विदित्वा त्वं मिति प्रप्रयस्यासंश्रितानंदमयकरचरणादिमत्प्राप्तत्वाभिजातः शुकशोणितसंपर्कदूरीकृत्यमकाशितः त
स्वामातुरित्यर्थमभिप्रायं विदित्वा मातुर्भगवद्भक्तिश्रवणे सात्पर्यमभूत्तान्यत्रोत्तेजातः प्रवृद्धः स्नेहो नुग्रहलक्षणाप्यस्य स तथा कपिलो भगवान्पुत्रत्वाप्राप्य परमात्मादितत्त्वमतिपादकं सारूपं प्रावदंति त
द्वक्ति योगवितानं भक्तियोगावेतारलक्षणं शास्त्रभाष्येमा बोधवत् व्याख्यातवानित्यन्वयः हरिरित्यवज्जननांगीकारे शुक्लेन जनिरेत्येषां हरैः स्वतनुवैवतु । नित्योदितज्ञानतनोः कुतः स्याच्छुक्लतो जनिरिति ममा
णविरोधो दुर्निगमः अतएव पुण्यस्वयैव तन्वेत्युक्तं इतरेषां भगवत्प्राप्तापवाच्छरीरत्वेन जन्मदर्शनात् ३१

पञ्चपितृत्वादिगुणभेदेनभक्तिरूप्यनेकविधातयापिसात्त्विकसंज्ञमुत्तमाधिकारिपरिगम्यभक्तियोगनिर्दिश्यति देवानामिति सत्त्वे एकमनस इत्येतत्पदद्वयं तन्नेपोपात्तव्यायेनाद्विरावृत्त्याव्याख्येयं सदासर्वगुणा
त्मत्वात्सत्त्वोविष्णुरुदीर्यतइतिवचनात् सत्त्वेसर्वगुणादयेवहरावेव एकमनस एकाग्रमनसः पुरुषस्वमनुष्याचम्यतमस्य गुणलिंगानां शब्दादिज्ञापनलक्षणानामाद्वैतविभाविनामानुसाविककर्मणावेदोक्तक
र्मानुष्ठानेनतदुक्तानतिवर्धना आनुसाविककर्मसौश्रुत्युक्तं पौनल्ययेदिस्पुकेः देवानां सात्त्विकसंज्ञानां सत्त्वे भगवति एकमनसः एकाग्रतया न्यव्यापारमंतरेणांतःकरणस्य यावृत्तिः साभक्तिरित्युच्यते कीदृशी
स्वाभाविकी गंगाप्रवाहलक्षणा अनिमित्ताफलसंकलपरहिता अत्यंतचित्तनिरोधरूपत्वादुःखहेतुशंकाकार्याप्रत्युत्पूर्णा नंदरूपत्वादपकभक्त्यावाप्तमुक्तेरुत्तमेत्पाद सिद्धेरिति यस्मिन्काले पूर्णभक्तयः सव
द्याणोमुक्तिमेप्यंति तस्मिन्नेवसमयेमुक्तिप्राप्तियोग्यस्यभक्तिपरिपाकमनवाप्तस्यपुंसोपासिद्धिरपूर्णसुखलक्षणामुक्तिस्तस्याः सिद्धेर्गरीयसी तदुक्तं अपूर्णभक्तेर्मुक्तौतुनसुखं पूर्तिमेप्यति । अतस्तादृशमुक्ते
श्चभक्तिः पूर्णा गरीयसीति । पूर्णसुखहेतुत्वात्ज्ञानवर्द्धतरंगत्वाच्चगरीयस्त्वंयुक्तमिष्याह जरयतीति कोशालिगशरीरं । कोशोस्त्रीकुडमलेदिव्येशस्त्रैर्येयतनावितिपादवः । समूलतूलनाशस्यविवाक्षितत्वात्
तस्मिन्नेवार्थेदृष्टांतमाह निर्गर्णमिति निर्गर्णसर्वतोऽग्रस्तं देवानाप्रसुरेद्रियाभिमानित्वेनचपापकर्मणिमेरेणयातदर्शनेनजुगुप्सादिनाचिचविक्षेपसंभवेनभक्तेरात्यंतिकत्वायोगादभ्यन्नोभयेषामपिभगवति
मनोवृत्तेर्गंगाप्रवाहवत्सिद्धत्वेनतदभावात्सत्त्वेव एकमनसःपुंसो गुणलिंगानां इतिविशिष्योक्तेरभिप्रायः संभावनामात्राभिप्रायेणोक्तमिदमित्येतावताभक्तेर्पूर्णातिरेकभावोनकल्पनीयः हर्षाज्ञाकारि
त्वेनतत्प्रीतिहेतुत्वात् देवजातिमात्रपरिहारायगुणलिंगानामिति कल्प्याद्यासुरव्यावृत्तये आनुसाविककर्मणामिति तेषांवेदोक्तानुष्ठाननिषमाभावात् उक्तविशेषणवतां देवानां सत्त्वे भगवत्येकमनसोवृत्ति

श्रीभगवानुवाच ॥ देवानां गुणलिंगानामनुसाविककर्मणाम् ॥ सत्त्वएवैकमनसोवृत्तिः स्वाभाविकी तु या ३२ अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी
॥ जरयत्याशु या कोशं निर्गर्णमनलो यथा ३३ नैकात्म्यतां मे स्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः ॥ येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य संभाजयंतं म
म पौरुषाणि ३४ पश्यंति मे ते रुचिराण्येव संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ॥ रूपाणि दिव्यानि मनोहराणि साकं वाचं स्पृहणीयावदंति ३५

भक्तिरित्युक्तेऽधमाधिकारिभिरिष्यमाणायाः अभक्तिस्त्वमात्यंतिकाभावश्च स्यात्तस्मात्कीदृशीममगोचरेति पृष्ठत्वाच्चपरिहारायचविभागोवक्तव्यः देवानां सत्त्व एकमनसोवृत्तिरित्येतदेव सामान्यभक्ति
लक्षणं गुणलिंगानामितिवद्विशेषभक्तिलक्षणं आनुसाविककर्मणामिति सर्वसामान्यभक्तिलक्षणं स्वाभाविक्यनिमित्तेति सर्वत्रसमं अधमाधिकारिभिः क्रियमाणा भक्तिः कीदृशी सिद्धेर्मुक्तेर्ग
रीयसी प्रधानसाधनभूता ३२ ३३ अनेन केते आत्यंतिकभक्तिकर्तारोपेन तद्वक्तेर्गरीयस्त्वं स्यादितितत्राह नैकात्म्यतामिति ये भागवताभ्यो न्यतः प्रसज्य मिलित्वा मम पौरुषाणि पराकमान् सभाजयंतं स
माव्यपदंति शृण्वंति च ते मे मया दीपमानामप्येकात्म्यतां मुक्तिं न स्पृहयंति नेच्छंति यदिभक्तिसंतुष्टो हरिः किमपि ददाति तदापितदात्तात्वेनैव यद्दंति न भक्तिफलत्वेन दीपमानां बालोपे सन् यद्वाति किमु तमे
साधनतद्वद्भगवतास्तु यत्तेन तु तत्त्वमिति मंदाशंका निच्छंति सायुज्यमपि फलत्वेन हरिर्पदि ददाति भक्तिसंतुष्टभावात्तेनैव यद्दते तादृशानां सुखाधिक्यं पुनर्युक्तौ भविष्यतीत्यनेन परिहृताति कुतोनेच्छ
तीति तत्राह मत्पादेति मम चरणमिदं वाचाः पूर्णानंदहेतुत्वादित्यर्थः भगवदभितेवाचाः पूर्णानंदहेतुत्वं कथं तद्भक्तानामप्यन्यत्रमवृत्त्यादुःखसंभवादि त्यत उत्तमं शीघ्रं इति अनेन च मासांतीकां
प्रवृत्तावभिते मदर्पणेन सापि मत्कर्मवत् मत्प्रीतिजनकत्वेन मदीहेत्युक्तं भवति तेषां किंपत इति तत्राह केचिदिति ३४ ऐकात्म्याकांताभावेदेवंतरमाह पश्यंतीति भगवद्वत्तया पापेभ्योऽप्योस्ति नु स
हेतुरिति मनोनेच्छतीत्यर्थः ३५

ननुकालशक्तेर्दुरतिक्रमत्वेनाकिंचित्कालमगतिभक्तिं कुर्वतो न्यथापि संभवेन संसारस्यानिवृत्तिसंभवेन भक्तेर्न किमपि प्रयोजनमित्याशङ्क्याह तैर्दर्शनीयेति । यैः सहवाचं वदन्ति पात्रिचपश्यन्ति तैरूपैर्हतात्मनः
अपहृतमनसो हृतप्राणस्य तद्विषयीकृतसर्वेन्द्रियचैष्टस्य भक्तिमेवान्विच्छतोऽपि पुंसः प्रसन्नो हर्मण्यसूक्ष्मां सायुज्यलभ्नां गतिमुक्तिं प्रयुज्जेददमीत्यन्वयः उदारशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते उदाराणि विला
सहासेक्षितवामसूक्तानि येषां तानि तथा वामान्यनुकूलानि सूक्तानि शोभनवचनानि ३६ ननु सायुज्यभाजामंतर्धूमदाहवहुः स्वरूपं स्यादितितत्राह अथो इति येषममाययाचितानिर्मितां ध्वजच्छत्रव्यज
नादिलक्षणां विभूतिमथोतया अष्टांगयोगमनुप्रवृत्तमनुप्राप्तमणिमाद्यैश्चर्प तथा भद्रां सर्वांगसंपन्नां चोत्तमानां श्रियंगवाश्वादि संपदं न स्पृहयन्ति ते परस्परसर्वोत्तमस्य मेलो के सच्चिदानंदलक्षणे देहेऽश्रुवते व्याप्य
सुखमेवानुभूयतिष्ठंतीत्यन्वयः हिशब्दो मुक्तेर्विलक्षणत्वात् न लोकावदित्यर्थोत्तमार्थः यद्वा सालोक्यमुक्तिमनेन वा किं तथा हि भक्तिज्ञानफलत्वेन विभूतिं सर्वमहर्लोके वृत्तमष्टांगैश्चर्यमिह लोके च समुद्रा मु
जुंगमासादादिसंपदं च नेच्छन्ति परिपक्वैराग्यसमुद्रमग्नत्वात् त्वे मेलो के वैकुण्ठादावति सुखमश्रुते इत्यतस्त्वमपि स्वर्गादीच्छां हित्वा सर्वोत्तमः सच्चिदानंदलक्षणो ममात्पंतमुपकारकत्वेन सर्वस्मात्प्रेषो हरिरिति
कृत्वा भजस्व त्वया पीह शोलोकः प्राप्यत इति कीदृशी मम गोचरे त्वस्य परिहार उक्त इति ३७ कालस्य सर्वत्र सत्त्वात्स्वतंत्रत्वात् ततोपि केनचिद्देतुना तां निवर्तयतीति तत्राह न कर्हिचिदिति हेत्वभावादित्य

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥ हतात्मनो हृतप्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो गतिमर्ण्यं प्रयुज्जे ३६ अथो विभूतिमममाययाचितामैश्वर्यम
ष्टांगमनुप्रवृत्तम् ॥ श्रियं न देवीं स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मेतेऽश्रुवते हिलोके ३७ न कर्हिचिन्मत्पराः शांतिरूपानंक्षयंति मे नो निमिषो लेढिहेति ॥ येषामहं प्रिय
आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो देवमिष्टम् ३८ इमं लोकं तथैवा मुमात्मानमुभयायिनम् ॥ आत्मानमनुयेचे मे ये रायः पशवो गृहाः ३९ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मा
मेवं विश्वतो मुखम् ॥ भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् ॥ आत्मनः सर्वभूतानां भयंती व्रं निवर्तते ४१
मद्भयादातिवातो यंसूर्यस्तपति मद्भयात् ॥ वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ॥ क्षेमाय पादमूलं मे
प्रविशंत्य कुतो भयम् ४३ एतावानेव लोके स्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन मनोमयं परिणतं स्थितम् ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे कपिलो
पाख्यानोऽष्टादशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ह मेनो इति मेहेति रायुधमनिमिषः कालचक्रं तान् लोके नो लेढिना सादयति नाशलक्षणं कार्पण्यं करोतीत्यर्थः अत्रापि हेतुरस्तीत्याह येषामिति आत्मा स्वामी ज्ञानवतो भव्यो भवतीति श्रुतेः च शब्दा
त्पिता च अनेकविध उपसनप्राप्तावहमेवानिमित्तबन्धुरिति सुहृद इति बहुवचनम् ३८ किं बहुना वैराग्यविजृम्भितया भक्त्या भजतां संसारतारको ह मेवेत्याह इमं लोकमिति आत्मानं जीवमुभयायिनं लोकद्वय
संचारिणं विज्ञाप्येति शेषः ये चे मइत्युक्तं विवृणोति ये राय इति रापो निष्कादयः यद्वा ये च मे सुतादयः ३९ विश्वतो मुखं सर्वस्मान्मुखं सर्वज्ञं वा मुखोः संसारादतीत्यपारये पारं मां प्रापयामि य
द्वा पारं समाप्ताविति धातोः संसारसमाप्तिं कृत्वा मुक्तान् करोमीति ४० मत्तोन्यः संसारतारकोऽस्तीति शंकां माकार्षीरेत्याह नान्यत्रेति प्रधानपुरुषयोः भक्तिरिह रण्यगर्भयोः ईश्वरादात्मनः आदानादिक
र्तुः ४१ वाय्वादीनां स्वाधिकारप्रवृत्तिर्नैव नियता किमु तमुक्तिदानप्रवृत्तिः अत उक्तार्थे तच्छंकादरोत्सारितेत्याशयेनाह मद्भयादिति ४२ अहमेव मुक्तिदाने नियतः अत इव मेवात्र मुखपतायनमि
त्याह ज्ञानेति योगिनो ज्ञानिनः वाय्वादिवदन्यनियतत्वे तत्र मुक्तिदानशक्तिः प्रहता स्यादित्यत उक्तमकुतो भयमिति ४३ एकग्रामप्रवेशे बहुमार्गवपने के मार्गाः संभवेयुरित्याशंकां परिहरन् अन्ययोगं
व्यवहितं न च एतावानेवेति स्थितमवलम्ब्येति विशेषः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पृथ्वीपस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अस्मिन्मन्याये संख्यानाय सत्त्वानामितियदुक्तं तत्प्रपञ्चः क्रियते इति प्रतिजानीते अथ भक्तिनिष्पन्नानंतरम् । यत्पुरुषार्थोपयोगितदेववक्तव्यं किंतु तत्त्वानां लक्षणज्ञानेन प्रयोजनमिति तत्राह य
द्विदित्वेति गुणैः सत्त्वादिभिः १ परमात्मज्ञानमेव निर्विचारं मुक्तिसाधनं श्रुतं तत्त्वलक्षणज्ञानस्य च कथं तत्साधनत्वं स्यादित्याशंक्य तत्त्वलक्षणज्ञानं परमात्मज्ञानाविना भूतं तेषां मुख्यकार
णत्वात् परमात्मन इति तज्ज्ञानमेव वर्णयति इति प्रतिजानीते ज्ञानमिति आत्मानं परमात्मानं दर्शयतीति आत्मदर्शनं यत्ज्ञानं पुरुषस्य श्रेयोर्धिनोनिः श्रेयसाय मोक्षादिसर्वपुरुषार्थायाहुस्तत्तद्दृश्यं ग्रंथि
भेदनं संसारपाशच्छेदकरं ज्ञानं तव वर्णये इत्यन्वयः २ यत्ज्ञानं हृदयग्रंथिभेदनमुक्तं तत्ज्ञानं किं गुणविशिष्टमुदीर्यमाणं संसारसमुच्छेदसमर्थं स्यादिति तत्राह अनादिरिति य अनादिराद्यंतरहितः
कारणमात्रशून्यो वात्मा विज्ञानादिगुणराशिः पुरुषपूर्णं नंदं स नोतिददातीति पुरुषः सर्वो तर्थापी वा निर्गुणः गुणसंबंधरहितः चेतनप्रकृतेः परः प्रत्यग्धामाभिमुख्यं पञ्चाख्यधामास्वयं ज्योतिः स्वप्रकाशेन दीप्यमा
नो विश्वं स्थावरजंगमात्मकं जगद्येन समन्वितं व्याप्तम् ३ स आत्मा त्परमात्मानं जातो न प्रियते अज आत्मा महान् ध्रुवः न जायते प्रियते वा कदाचिदित्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं आद्यंतरहित इत्यनेन अपि जन्मा
द्यभावे सिद्धेन जात इत्यादि पुनर्वचनं प्रमाणप्रसिद्धिद्योतनाय युक्तिपूर्वं श्रुत्यादेर्वलीयस्त्वं केवलस्येति भावेन कैमुत्यन्यायमाह देहाद्युपाधिभिरिति देहाद्युपाधिलक्षणैर्निमित्तैरात्तद्वर्मास्वीकृतजननादि
धर्मा जीवोपिन स्वरूपतो जायते किंतु भ्रांत्याभिमानेन जायते प्रियते भ्रांतत्वादेहात्मत्वस्य अत्र दृष्टांतमाह पथेतियथा स्वप्ने तस्य स्वप्नस्योक्षिता द्रष्टा जाग्रति दृष्टश्रुतजननादिसंस्कारवशाज्जातो मृत इति पश्य
ति न हिते जननमरणे सत्ये स्तः किंतु भ्रांत्यात्मनो मन्यते तथा प्रकृते किमु सर्वज्ञत्वस्वतंत्रत्वमाकृतवैकल्यदेहरहितस्त्वदूरीकृता विद्यत्वादिवैलक्षण्ययुत ईश्वरो न जात इति तदुक्तं परस्य जन्ममृत्याद्याः स्युः स्वतंत्र

श्रीमगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ॥ यदिदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानं निश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ॥
यदाहुर्वर्णयेत ते हृदयग्रंथिभेदनम् २ अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥ प्रत्यग्धामास्वयं ज्योतिर्विश्वेन समन्वितम् ३ न जातो न प्रियेतात्मा सहि
देहाद्युपाधिभिः ॥ निमित्तैरात्तधर्मैर्यथा स्वप्ने तदीक्षिता ४ स एव प्रकृतिमूक्ष्मां देवीं गुणमयीं विभुः ॥ यदृच्छयैवोपगता मभ्यपद्यत लीलाया ५ गुणैर्विचि
त्राः सृजती सरूपाः प्रकृतिप्रजाः ॥ विलोकय मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ६

स्यां किंपुनः जीवस्यापि यतो भ्रांतिर्जन्ममृत्यादिसंगातीरिति । निरवयवस्य जीवस्योपाधिसंबंधं ईशेच्छया घटत इत्यंगीकारेण न युक्तिविरोधोपशंक्नीयः यदि युक्त्या विरुध्येत तदीशकृतमेव हीति वचना
य ४ अधुना जीवेश्वरयोः पारतंत्र्यापारतंत्र्यादिवैलक्षण्यज्ञापनाय परस्य जगत्सृष्ट्यादिमाहात्म्यादिकथनपूर्वकं जीवस्य तदधीनत्वेन प्रकृतिवद्धत्वं वक्तुमाह स एवेति योनादित्वादिगुणविशिष्टोपज
न्मादिरहितो जन्मादिमज्जीवविलक्षणः स मूक्ष्मां देवीं क्रीडादिगुणवतीं देवस्य विष्णोरिप्यंति वा गुणमयीं न सत्त्वादिगुणाभिमानिनीं यदृच्छया हरेरिच्छयोपगतां सदा समीपस्थितां प्रकृतिं श्रियमभ्यपद्यत
लीलेति प्रयोजनांतरं निवारयति । अत्र प्रकृतिशब्देन चिदचिदात्मके उभे प्राप्ते विभुः सर्वगत इत्यनेन प्रकृत्याभिपादनं नीपचारिकं किंतु सृष्ट्यभिमुखीकरणं कार्यं सूचयति तदपि स्वप्रयोजनं नेत्यत उक्तं ली
लेयेति ५ अभिपद्य किमभूदिति तत्राह गुणैरिति स्वप्नेरणया सत्त्वादिगुणैः सात्त्विकादिभेदेन विचित्राः करचरणादिमत्त्वेन समानरूपाः प्रजाः सृजती प्रकृतिर्विलोकय सहीरिह संसारे जीवस्य ज्ञानगूहया
न गूहेच्छया जीवज्ञानं गूहयं स्यात्प्रकृत्या वा सद्यः संभावना नंतरमेव तज्जीवं मुमुहे मोहयामास तदेतन्मे विजानीहि । कृत्वा विवाहं तु कुरु मवीरा इत्यावा विवातर्गतगिजयो विदितव्यः अन्यथा सदा निरस्तकुक्ष
मित्यादिकं विरुद्धं स्यात् । प्रकृतिविषयत्वे ज्ञानगूहशब्दो ज्ञानशब्दवदकारांतः स्वस्वातंत्र्यप्रकृत्यर्थं च मुमुह इति तदुक्तं यत्र कारयिता तीव्रस्वतंत्रस्तत्र कर्तृता । प्रोच्यते तु पञ्चासत्त्वज्ञानसंसारभागिति
लयेनाप्यववाद्यं तत्राह पितृकवित् । प्रकृत्या रहितं प्रकृत्या रहितं चिदचित् इति वचनान् समीपत्वं च सिद्धम् ६

ज्ञानगुहमेकलमाह एवमिति पराभिध्यानेनपरमात्मेच्छयैवमुग्रत्वादेवप्रकृतेः सत्त्वादिगुणैः सात्त्विकादिकर्मसुक्रियमाणेषु सत्सु पुमान्जीवः प्रकृतेः कर्तृत्वमहं कर्तेत्यात्मनिमन्यते ७ अभिमानफलमाह तदस्येति । तस्मादविद्यमानकर्तृत्वाभिमानादस्य जीवस्य संसृतिरक्षणोर्बन्धस्तत्कर्तृपारतन्त्र्यं च स्वाध्यायमाचधीनता च भवति । कस्मात्प्रयोजकादितितत्राह अकर्तुरिति अक्रिष्टकारित्वात्क्रियत इति वा अकर्तुः साक्षिणः पुण्यपापे साक्षादीक्षमानस्य निर्वृतात्मनः परमानंदस्वरूपस्येश्वरस्य सकाशाद्भवतीत्यर्थः । विष्णोः सुराणां गुरुणानि स्वाजीवस्य तंत्रता । यत्तु न स्यान्व्यतंत्रत्वं तत्ज्ञानाद्विनिवर्तत इति वचने न तत्र तात्पर्यार्थो वंगंतव्य इति अक्रिष्टत्वादकर्ता स्यादकार्यत्वाद्यापि वेति वचनात्क्रियामात्रज्ञान्यत्वार्योत्रेण्यत इति । एष कर्तानक्रियते कारणं च जगत्प्रभुरिति च ८ अत्र कर्तृत्वविशेषं विवेचयति कार्यकारणेति । कार्यशरीरं कारणं मद्रिपं कर्तुमनः एषां कारणं प्रकृतिमधानाभिमानिनीश्रियं जीवानां सुखादिभोक्तृत्वे कारणं प्रकृतेः परः पुरुषो विष्णुरिति परमेश्विशक्तिप्रकारं प्रतीयमानं विहाया प्राप्तिद्वार्थकथनं कथमिति दं चोद्यं । ब्रह्मादिभिः सर्गकरीभ्रीर्विष्णुबलसंश्रयात् । सुखदुःखप्रदो विष्णुः स्वयमेव सनातनः । कर्तृत्वं सुखदुःखानामन्येषां च तदाज्ञया । भोक्तृत्वं सुखदुःखानां करोत्येको हरिः स्वयं । भोक्तृत्वमात्रे हेतुत्वं जीवेनान्यत्र कुत्रचिदित्यनेन परिहृतं । प्रकृतिपुरुषं चैव विद्वयनादीति चोक्तार्थे प्रमाणम् ९ अत्र देवहूतिः प्रकृतिपुरुषयोः कारणत्वविशेषं श्रुत्वा लब्धावसरा विवेकविवित्सपालक्षणं पृच्छति प्रकृतेरिति अस्य जगतः कारणयोः सदसत्सुखसूक्ष्मलक्षणं जगद्यदात्मकं पाभ्या व्याप्तम् १० कपिलो भगवानुत्तत्र हरेरनंतत्वेन तत्स्वरूपे बुद्धचनारोहात्प्रकृतिलक्षणज्ञानेन तत्तुल्यलक्षणस्य ज्ञातप्रापत्वात्प्रकृतिलक्ष

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ॥ कर्मसुक्रियमाणेषु गुणैरात्मनिमन्यते ७ तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ॥ भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ८ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिविदुः ॥ भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ प्रकृतेः पुरुषस्यापिलक्षणं पुरुषोत्तमम् ॥ ब्रह्मकारणयोरस्य सदसद्यदात्मकम् १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्तन्निगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ॥ प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ११ पंचमिः पंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा ॥ एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः १२ महाभूतानि पंचैव भूरापोऽग्निर्मरुतमः ॥ तन्मात्राणि च तावन्ति गंधादीनि मत्तानि मे १३ इंद्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्रहं क्रसननासिकम् ॥ वाक्करोचरणौ मे द्रुं पायुर्दशम उच्यते १४

पंचक्रियचदिति । यत्तत्त्वं सत्त्वादिगुणत्रयरूपमव्यक्तं सूक्ष्मं नित्यमविनाशिसदसदात्मकं व्यक्ताव्यक्तात्मकं ज्ञानिनस्तत्तत्त्वं प्रधानं नाम्ना प्रकृतिमाहुरित्यन्वयः । अत्र निगुणमित्येतदितरव्यावर्तकं लक्षणमितराणि तु स्वरूपाल्लयानपराणि अविशेषमकार्यं विशेषवन्महदादिकार्यवत् । अत्रोभयेषां अभिमन्यमानाभिमानिनां प्रकृत्पादिशब्दवाच्यत्वमंगीकार्यं । तथाहि शब्दादिगुणवतो जगदुपादानत्वं सत्त्वादिगुणाभिमानिन्याश्रीभूतुर्गामिधायाः श्रियश्च सत्त्वादिगुणमवर्तकत्वेन ततो विप्रकर्षेण जगदुरुः महदादिशरीरवद्ब्रह्मादिजनिकर्तृत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वं विवक्षितं केवलादाविकर्मोपासनाऽव्यक्ता सित्पुत्रत्वविशेषोपेताव्यक्ताव्यक्ता महदादिकार्यव्यापिनी व्यक्तैवेति विशेषात्त्रिक्रिपिणी श्रीरुच्यते एवं जगद्रूपा प्रकृतिरपि प्रधानरूपाऽव्यक्ता उपादानरूपा व्यक्ता व्यक्ता महदादित्वेन परिणीयमाना व्यक्तेः सर्वकार्येषु प्रधानत्वात् प्रधानं न चेदं स्वकपोलकल्पितं किंतु प्रमाणावरसिद्धत्वात् तदुक्तं व्यक्ताव्यक्तात्मकं यत्तद्विद्यात्सदसदात्मकं । असर्गाकेवलव्यक्तासिद्धपुरुषभात्मिका । व्यक्तैव कार्यरूपा तु प्रकृतिः शिवेयामसा कार्यतः सा प्रधानत्वात् प्रधानमिति कीर्त्यते । अविशेषात्कार्यत्वात्सा श्रीर्विष्णुसंश्रयेति । विशेषं कार्यमुद्रिंशविशेषोऽव्यक्त इति ११ तत्त्वानि प्रधानकार्याणीत्याह पंचमिः पंचभिरीति । चतुर्विंशतिवर्गैः प्रकृतिना सोऽधिकतस्तन्मात्रं तन्मात्रानि के प्रमाणकार्य १२ कृतिं कालीतत्त्वो निदिशति महाभूतानीति १३ १४

अंतरात्मनोऽंतरात्मनः करणस्य मनसः बुद्धिरध्यवसानाय संशयं कुरुते मनः । अभिमानोऽहंकारश्चित्तस्मरणकारणमितिलक्षणरूपयावृत्त्यावर्तनयामनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमितिवत्तुष्टमिदोलक्ष्यते इत्यत इत्यन्व
यः १५ तत्त्वसंख्यानमुपसंहरति एतावानेवेति । सगुणस्य ब्रह्मणः प्रधानस्य तदभिमानिन्याः श्रियश्चयः सन्निवेशः संस्थानविशेषः स एतावानेव चतुर्विंश एव संख्यातस्तव मया प्रोक्तः कालात्मा परमात्मा
किमित्येतेषु न गणित इत्याशंक्यानन्याधीनत्वद्योतनायेति भावेनाह यः काल इति यः काल इत्याख्यायते संपंचविकश इति ज्ञातव्यं ननु श्रियोपि हरेर्विनानन्याधीनत्वात्किमित्यत्र गणनं कृतमित्याशं
कानकार्या हरिस्तु निर्गुणं ब्रह्म श्रीब्रह्मसगुणं स्मृतम् । तदंगजानितत्त्वानितस्मात्तद्रूपमुच्यत इति वचनात्तेषु गणनीयत्वाभिप्रायेणेति १६ अनुपपन्नस्य पुत्रस्य नामकरणमिव कालः परमात्मेतिसंज्ञया व्या
क्रियत इति एतत्कथं शोभत इति तत्राह प्रभावमिति पुरुषो हृदि स्थः परमः कालः सर्वगतो हरिः । अथ वारुद्रदेहस्थो हरिः काल इतीरित इति वचनात् पौरुषं पुरुषस्य हृदि स्थितस्य हरेर्विद्यमानं प्रकर्षणभावं व्या
सरूपं पुरुषाकारं रुद्रदेहस्थं वा कालसंज्ञमाहुः क इत्यत उक्तं एक इति एके सम्यक् ज्ञानिनो न प्राकृता इत्यर्थः अहंकारेण हंकारेण ममेवमिति ममकारेण च विमूढस्य मिथ्या ज्ञानिनः प्रकृतेर्मिथुषः प्रकृतिवद्
स्यात् एव पराधीनकर्तुर्जीवस्य यतो यस्माद्भयं जननमरणलक्षणं भवति तदिति शेषः १७ इतोपि हरेरेव कालनामान्नुटिलत्वात्मक इत्याह प्रकृतेरिति निर्विशेषस्य कार्पोदासीनाया गुणसाम्यस्य ब्रह्मप्रलया
वस्थाविशिष्टायाः प्रकृतेः प्रधानाभिमानिन्यामूललक्ष्याः पुनः श्रीभूः शुर्गादिरूपभेदेन सिद्ध्युत्वादिविशेषलक्षणाच्चेष्टाय तो भवति स भगवान्काल इत्युपलक्षित इतीदं लक्षणं लक्ष्यमात्रव्यापकत्वाच्चाव्याप्यति व्या

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मनः ॥ चतुर्धालक्ष्यते भेदोऽवृत्त्यालक्षणरूपया १५ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य हि ॥ सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः
कालः पंचविंशकः १६ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् ॥ अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिर्मिथुषः १७ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ॥ चे
ष्टायतः स भगवान्काल इत्युपलक्षितः १८ अंतःपुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ॥ समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया १९ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्व
स्यां योनौ परः पुमान् ॥ आधत्त वीर्यं सासुत महत्त्वं हिरण्यमयम् २० विश्वमात्मगतं व्यंजकूटस्थो जगदंकुरः ॥ स्वतेजसाऽपि वत्तीव्रमात्मप्र
स्वापनंतमः २१

न्यसंभवदुष्टमिति ज्ञातव्यम् १८ अनेन कालरूपात्पुरुषरूपं न भिन्नमित्याह अंतरिति यो भगवानात्ममायया स्वरूपेच्छया सत्त्वानां सर्वमाणिनामंतःपुरुषरूपेण बहिः कालरूपेण सर्वातिर्पामि सर्वव्यापक
रूपभेदेन व्याप्नोतीत्यतोऽस्य तमेव एक एवेति नात्र दोष संकाशेति १९ प्रकृतेः श्रेष्ठाप्रवृत्तप्रकारं वन्ति दैवादिति दैवात्प्रकृतिर्लोभकनारायणारूपात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान्वीर्यं आधत्तेत्यन्वयः
इदमुक्तं भवति दैवारूपमूलरूपादभिव्यक्तो नास्तीति परः पुमान् तस्य नारायणस्य प्रेरणया सिद्ध्युत्सुखविशेषधर्मवत्प्राः प्रधानाभिमानिन्यालक्ष्या अभिव्यक्तायां नास्तीति भाग्यशेषात्प्रागुक्तविशेषत्वात् स्वभावात्प्राग्विदोऽ
ज्ञाधीर्यमयादिति । तदुक्तं । प्रकृतेः लोभकं रूपं दैव नारायणाभिधम् । प्रकृतौ महत्तः स्वप्नापरमः पुरुषोत्तम इति । अमोघवीर्यो हरिरिति भावेन तत्फलमाह सासुतेति । सा श्रीनास्तीति हिरण्यमयं महत्त्वं
सूतेति २० प्रकृत्या गूढमिदं जगदैवाख्यादरेः कथं कां वक्ष्यते तमसा गूढमग्र इति श्रुतिरिति तत्राह विश्वमात्मगतं मिति ब्रह्मादिसर्वजीवानां कूटस्थ आत्मोदरगतो व्यंजकं नृपसं कर्तुं कामो जगत्तौ
केरमपि नृत्वा जगदंकुरः परमः पुरुष आत्मप्रस्वापनं योगनिद्राकारणं तीव्रं निविर्लभः स्वतेजसा स्वरूपप्रभवा अपि बह्विन्ममकरोदित्यन्वयः जगत्तौ कुरो जगदंकुर इति विप्रदेवादि कारो हरिरिति पूर्वोक्तपदमः
निर्विकारो हरः शुद्धस्यादिश्रुतिविरोधात् । अतः अंकेरमपते परमात्मेकेशो जगदंकुरः । महातपोऽजगज्जीवमोहकं च तमोऽग्रसदिति मयाणवत्तादुक्तवार्थः २१

देवनाम्नोहरेरभिन्वयकात्परमपुरुषान्महत्तत्त्वसृष्टिमुक्त्वा महत्तत्त्वेनाभिन्वयमानस्यचित्तस्यसृष्टिवक्ति यत्तत्तत्त्वगुणमिति । सत्त्वगुणं पूर्णानंदादिगुणं स्वच्छंधवलं शांतमकलुषं स्तिमितं भगवतो हरेः पदं स्व
रूपं यच्च ज्ञानिनो वासुदेवाख्यमाहुः तस्मान्महत्तत्त्वाभिगता वासुदेवात् महत्तत्त्वेनाभिन्वयमानं सर्वप्राणिनां चित्तं जायत इति शेषः । तदुक्तं न देव वासुदेवाख्यं महत्तत्त्वं निपात्यकमिति । सत्त्वशब्देन चोच्यते
पूर्णानंदाद्योगुणा इति च । महत्तत्त्वगतो यो सौ वासुदेवाभिधो हरिः । सचित्तजनकः प्रोक्तः प्राणिनां हि पृथक् पृथक् गतिवचनात् न चित्तस्य वासुदेवादन्योजनकोऽस्तीति ज्ञायते २२ कारणगुणाः कार्येऽपि संक्रम्यं
त इति भावेनास्यचित्तस्य लक्षणमाह स्वच्छत्वं मिति स्वच्छत्वं निर्मलत्वं अविकारित्वं स्तिमितोदकवदल्पविकारत्वं न सर्वात्मनाविकाराभावः स्तिमितोदकचित्तादेरविकारो ल्पविक्रिपोतिवचनात् शांतत्वं प्रसन्न
ता यथा पांपरा विशिष्टा प्रकृतिरूपा भिन्नतरेण धावल्पस्वभावस्तथा चित्तस्य वृत्तिभिः स्वभावैर्लक्षणं कथितमित्यन्वयः । वृत्तिः स्वभावो वृत्तंच स्थिति रित्यभिधीयत इति वचनात्स्वाभाविकं लक्षणमुक्तमित्यर्थः २३ म
हत्तत्त्वाद् अहंकारसृष्टिमाचष्टे महत्त्वादिति ज्ञानप्रधानस्तु महानहंकारः क्रियाधिकः इतरापेक्षया सौ पि ज्ञानाधिक उदाहृत इति विवक्षया क्रियाशक्तिर्न तु ज्ञानशक्तिरहितत्वादन्यथा अहंकारस्य शक्तिद्वयकथनं
व्यर्थस्यादिति २४ पृथक्नाम्ना त्रैविध्यं वक्ति वैकारिक इति यतो यस्मात्त्रिविधा अहंकारा न्मन आदीनां भव उत्पत्तिः स इति महतां भूतानां पृथिव्यादीनाम् २५ प्रकारांतरेण त्रैविध्यं वक्ति वैकारिक इति
सप्तसु प्रथमायत्र स्वातंत्र्यं यद्विवक्षितमिति वचनात् वैकारिकात् अधिदैवमित्यादि प्रथमापंचम्यर्थे वक्तव्या देवताधिकृतं पञ्चदधिदैवमिति स्मृतमिति वचनात् दिगादिदेवतासर्गमाधिकृत्य वर्तमानं
ना द्वैकारिकाहंकारात् दिगादिदेवता जाता इत्यर्थः तेजसात् तेजसाहंकारात् बुद्धिर्बुद्धितत्त्वं तदभिमानिन्युमाऽहंकारिकः प्राणश्च जात इति शेषः अर्थमात्रं शब्दादितन्मात्राच तमसात्तामसाहंकारादभूदिति शेषः

यत्तत्तत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदम् ॥ यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् २२ स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेतसः ॥ वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं
यथा पांप्रकृतिः परा २३ महत्तत्त्वादिकुर्वाणा द्रगवदीर्यसंभवात् ॥ क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत २४ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ॥
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि २५ वैकारिको धिदैवं तु बुद्धिः प्राणश्च तैजसः ॥ तामसस्त्वर्थमात्रं च गुणव्यतिकरस्त्रिवृत् २६ सहस्रशिरसं साक्षाद्यम
नंतं प्रचक्षते ॥ संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतं त्रिद्वयमनोमयम् २७ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ॥ शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः २८

पः तामसोऽहंकारो र्यानां शब्दादीनां मात्रं निर्मातेति वाऽनेन किमुक्तं त्पादित्यत उक्तं गुणव्यतिकर इति गुणानां सत्त्वादीनां शांतत्वाविष्यं जकानां व्यतिकरोपस्मिन्सतयासोऽहंकार एव त्रिवृत्त्रिविधः २६
अहंकारतत्त्वस्य सूक्ष्मसूक्ष्मरूपभेदेन स्थितस्याभिमानिविशेषमाह सहस्रशिरसमिति भूतं त्रिद्वयमनोमयमित्यत्र मय इत्यप्यः प्राधान्यार्थः । तथा च भूतादीनां प्रधानकारणं मुख्यं प्रवर्तकमित्यर्थः । सं
कर्षणाख्यस्तु हरेः सूक्ष्माहंकारयामकः । स्थूलाहंकारनिष्पत्तिविष्णुः प्रयुज्जनामकः । अनिरुद्धो मनस्तत्त्वनिर्घंता भगवान्हरिः । महत्तत्त्वादिजीवास्तु ब्रह्माशेषो गजस्तथा । सूक्ष्मसूक्ष्मविभेदेन कामजश्चानि
रुद्धक इति विशेषवचनादर्थविशेषोत्र बुभुत्सुभिर्ज्ञातव्य इति । साक्षादिति विशेषणात् संकर्षणादिनाम्ना त्रिधा भिन्नत्वेन हरेणाप्रेरितः संकर्षणनामान्तः त्रिविधाहंकाराभिमानाविति सप्तगवगंतव्यम् २७
अहंकारलक्षणं वक्ति कर्तृत्वमिति वैकारिकाहंकारस्य मनोरूपेण पारिणतत्वात् मनोव्याप्तित्वेन देहाद्यहंमतोत्पादकत्वेन कर्तृत्वं नाम लक्षणं तैजसाहंकारस्य करणानां त्रिद्वियाणां कारणत्वादिन्द्रियाभिमानि
निष्पत्तेर्द्रियद्वारा ज्ञानजनकत्वेन करणत्वं तामसाहंकारस्य कार्पापरपर्यायदेहकारणत्वादेहस्य च पांचभौतिकत्वात् देहरूपेण कार्यत्वं च इति शब्दः प्रकारवाची तदुक्तं मनोरूपेण कर्तृत्वं देहरूपेण कार्यता ।
इन्द्रियात्मतया चैव करणत्वमहंकृतेः । यतो मनस्यहंभावस्तस्मात्कर्ता मनः स्मृतं । स्वभावकर्तृजीवस्य त्वासोपाधितयतः । कर्मज्ञाने कारणतायतः करणमिन्द्रियं । कार्यदेहः समुद्रिष्टमुत्पाद्यत्वात् पुनः ।
पुनरिति स्वोत्पत्त्यर्थं पुनस्तत्त्वस्वभावस्फुरणात् सत्त्वलक्षणमिति भावेन लक्षणात्तरमाह सातेति देवपितृजनकवैकारिकस्य सत्त्वाशमायुर्ध्वोत्पत्त्यात् शुद्धात्मभोगवन्निष्ठोपेतत्वात् शांतत्वं करणापरपर्या

ये पेंद्रियाणांसहस्रैजसाहंकारस्य सत्त्वजोशमाचुर्येणजातत्वात् ज्ञानोद्वेदीनाविषधोरपदार्थविषयज्ञानजनकत्वात्कर्मैन्द्रियैर्धोरतरनानाविधकर्मकारयितृत्वात्घोरत्वे वैकारिकतेजसोपीयदज्ञानस्यज
नकत्वंतावत्ज्ञानजनकत्वाभावेनतमोशमाचुर्येणोद्भूतत्वात्भूतादेशतामसाहंकारस्यविमूढत्वं शांतिरूपोदेवपिताघोरःकरणसूक्ष्मतः। तावज्ज्ञानस्याप्रकाशान्मूढोभूतपितास्मृतः। त्रिकुपोयमहंकारःशेषइत्ये
वतंबुदुरीतिवचनात् अर्थविशेषःकल्पतइत्यर्थः २८ वैकारिकाहंकारेभ्योमनआदीनामुक्तानामुत्पत्तिमधुनास्पष्टयति वैकारिकादिति तल्लक्षणमाह यत्संकल्पेति यन्मनःसंकल्पविकल्पाभ्यां
वृत्तिविशेषाभ्यांवर्ततेदेहइतिशेषःलक्षणांतरमप्याह कामसंभवइति यदितिवर्तते यद्यस्मान्मनसःकामानानानाविधानांसंभोजन्मेत्यनेनज्ञातुंशक्यतइति २९ तस्यामिमानिनमाह यद्विदुरी
ति स्थूलांतर्यामित्वेनावतीर्णात्प्रद्युम्नसूपादभिव्यक्तमनिरुद्धारूपंयद्यस्यमनसोभिमानिनःकामपुत्रस्यानिरुद्धस्यांतर्यामित्वेनप्रादुर्भूतंविदुर्ज्ञानिनइतिशेषः मनसःसर्वेन्द्रियनेतृत्वात्तद्विषयतृत्वोक्तपास्य
सर्वेन्द्रियनेतृत्वमपिसिद्धमित्याह हृषीकाणामिति तद्व्यानार्थमाह शारदेदीवरश्यामिति शरत्कालीननीलोत्पलनीलं अधिकारिणमाह संराध्यमिति शनैरव्यग्रमनसःसनकादियोगिभिः
यद्वा यन्मनोनिरोधरहितत्वेनप्रसिद्धमतएवसर्वेन्द्रियाणानिनयंतृत्वेसमर्थं तद्वर्णमाह शारदेति एवंविधमनःकस्यवशेभवतीत्यतउक्तं संराध्यमिति योगिभिःपवनाभ्यासिभिःसंराध्यवशीकर्तुंशक्यमित्य
र्थः ३० चक्षुरादीन्द्रियाणांकाचकामलादिदोषाभावलक्षणानुग्रहाद्रव्यस्फुरणेसतियद्विज्ञानविशेषज्ञानंजायतेतादृशंबुद्धितत्त्वमभूदित्यर्थःइति सामान्यमनसाज्ञानविशेषात्बुद्धिर्जभवेदितिवचनाज्ज्ञा

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ॥ यत्संकल्पविकल्पाभ्यांवर्ततेकामसंभवः २९ यद्विदुर्हानिरुद्धारूपंहृषीकाणामधीश्वरम् ॥ शारदेदीवरश्या
मंसंराध्ययोगिभिःशनैः ३० तेजसात्तुविकुर्वाणात्बुद्धितत्त्वमभूत्सति ॥ द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहात् ३१ संशयोथविपर्यासोनिश्चयःस्मृ
तिरेवच ॥ स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तिभिःपृथक् ३२ तेजसान्द्रियाण्येवक्रियाज्ञानविभागशः ॥ प्राणस्याहिक्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिः ३३ ताम
साञ्चविकुर्वाणाद्गवद्दीर्यचोदितात् ॥ शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभःश्रोत्रंतुशब्दगम् ३४ अर्थाश्रयत्वंशब्दस्यद्रष्टुर्लिंगत्वमेवच ॥ तन्मात्रत्वंचनभसोलक्षणं
कवयोविदुः ३५

नस्यसामान्यविशेषलक्षणेविशेषणेस्तइति २१ तादृशंबुद्धितत्त्वलक्षणमाह संशयइति नकेवलमेकमेवलक्षणंकिंत्वन्वान्यपिलक्षणा
निसंतीतिभावेनोक्तमर्थेति विपर्यासोभिध्याज्ञानमिदमेवतत्त्वन्नान्यदिति अतस्त्वेतज्ज्ञानंतन्मिथ्येति मनसोपिसंशयोस्तिअतःकथंबुद्धेःसंशयलक्षणमुच्यतइतिचेदुच्यतेतिआय कलक्षणदर्शनेनमनःसंश
योनिवर्ततेनबुद्धेःसंशयःकदापीति तदुक्तं अचलःसंशयोबुद्धेश्लोमानसवच्यते। चंचलात्तुस्मृतिर्बुद्धेश्चिच्चैवस्थिरास्मृतिरिति। येनधर्मेणयद्बुद्धस्तुज्ञापतेसधर्मस्तस्यलक्षणंयथासाक्षादिमत्त्वमिति येनयज्ज्ञा
पतेवस्तुतत्तल्लक्षणमुच्यते। तत्स्वरूपंपृथक्चेतिद्विविधंकवयोविदुरीतिवचनादस्वरूपाणांसंशयादीनानिवृत्तिर्बुक्तानस्वरूपाणामितितात्पर्यमवगंतव्यं स्वापोऽज्ञानम् ३२ इंद्रियाणितैजसानितैजसाहं
कारादुत्पन्नान्येवतद्विवेकमाह क्रियाज्ञानेति क्रियाज्ञानविभागेनकर्मैन्द्रियज्ञानेन्द्रियसंज्ञाभेदेन तदभिमानिविशेषंवाक्ति प्राणस्याहंकारिकस्यक्रियाशक्तिः कर्मैन्द्रियमेरकत्वशक्तिः बुद्धेरुपा
याविज्ञानशक्तिःश्रोत्रादीन्द्रियैर्विज्ञानजनकत्वशक्तिः ३३ शब्दमात्रंशब्दारूपोऽणुणस्तस्माच्छब्दारूपगुणाभभउत्पन्नं शब्दंगमपतिज्ञापयतीतिशब्दंगंश्रोत्रेन्द्रियमुत्पन्नमितिशेषः ३४ शब्दतत्त्वान्नास्
लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वमिति अर्थाश्रयत्वमर्थविषयत्वमभिधेयेकनिष्ठत्वमित्यर्थः द्रष्टुःसर्वज्ञस्यालिंगत्वेज्ञापकत्वं नभसआकाशस्यतन्मात्रत्वंस्पर्शाद्यभावात्तदेकनिष्ठत्वंशब्दस्यलक्षणंकवयोविदुरित्यन्वयः
तदुक्तं शब्देनैवयतोऽज्ञेयोऽहंलिंगंतुतस्यतत्। स्पर्शाद्यभावात्तन्मात्राननसश्चेति कीर्त्यते। स्पर्शाद्यभावात्तन्मात्राहतेपूर्वसंस्थिते। तिष्ठत्येकोऽणुणोभूतेमत्पेकंपंचसुस्थितः। शब्दोवर्णात्मकोनित्याय
निराकाशमयः। आकाशप्रवसुश्मनुष्वानिरित्येवशब्दयते। संप्रवच्यमानस्तुनरेत्कर्णकोपस्यति ३५

उदकलक्षणं वक्ति क्लेदनमित्यादिना क्लेदनमाद्रीकरणं पिंडनं पिंडीकरणं तु सिरलंबुद्धिजनकत्वं प्राणनंचेष्टाहेतुत्वं आप्यायनं सुस्वरत्वं उंदनं विदुभावः तापापनोदस्तापनिवारणत्वं अन्वेष्टोभूतेभ्यः कार्येषु भूयस्त्वमाधिक्यं इमांभसोवृत्तयः जलस्य स्वरूपलक्षणानि । उदि विदुभाव इति धातुः । उंदनं विदुभावः स्यात्स्यंदनं स्वर्णं स्मृतमित्यभिधानात् पृथिवीतेजः परमाणुयोगादंभसोऽदीभाव इति ४५ अद्रव्यः पृथिव्युत्पत्तिवक्ति रसमात्रादिति रस एव मात्रा यस्य तत्तथा तस्मादंभसो गंधमात्रं गंधतन्मात्राभूत् तस्मात्गंधात् पृथिव्यभूत् गंधगमयति ज्ञापयतीति गंधगोप्राण इन्द्रियविशेषोऽप्यभूत् ४६ गंधलक्षणानि ब्रूते करंभेति करंभोदग्धपार्थिवविषयः पूतिः क्लिन्नक्षतविषयः शांतो मिश्रगंधः उद्रोवचादिविषयः आम्लः आरनालादिविषयः आदिशब्देन कषायादिलक्षणो विवक्ष्यते एकस्य गंधस्य नाना विधत्वं कथमित्यत उक्तं द्रव्येति द्रव्याणामवयवानामंशानां च वैषम्यात् विशेषलक्षणात् एको गंधो नानाविधो भवतीत्यर्थः ४७ पृथिवीलक्षणं वक्ति भावनमित्यादिना भावनमुत्पादकत्वं ब्रह्मस्थानं तु पृथिवीशरीरे ब्रह्मदर्शनादिति वचनात् पार्थिवशरीरेषु ब्रह्मणः सभिधानात् तत्रैव ब्रह्मदर्शनाच्च यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादेश्च धारणं पूर्वद्रव्याणामिति शेषः सद्विशेषणं भूतत्रयमपेक्षविशेषेण व्यक्तत्वं तदुक्तं अस व्यक्तनामस्याद्वयत्वं सति चोच्यते इति सर्वसत्त्वगुणोद्देशः सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां शरीरे सर्वगुणानामुद्देशोऽपि सापि संसारावस्थायामिति ज्ञातव्यं शरीरं पार्थिवं ज्ञेयमिन्द्रियाण्यौदकानि तु । तेजसः कोष्ठ

क्लेदनं पिंडनं वृत्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् ॥ तापापनोदोभूयस्त्वमंभसो वृत्तयस्त्वमाः ४५ रसमात्रादिकुर्वाणादंभसोऽदौ चोदितात् ॥ गंधमात्रमभूतस्मात्पृथ्वीप्राणस्तु गंधगः ४६ करंभपूतिसौम्यशांतोग्राम्लादिभिः पृथक् ॥ द्रव्यावयववैषम्याद्रंघ्रकोविभिद्यते ४७ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ॥ सर्वसत्त्वगुणोद्देशः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४८ नभोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ वायोगुणविशेषोर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४९ तेजोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ॥ अंभोगुणविशेषोर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ५० भूमेर्गुणविशेषोर्थो यस्य तस्य घ्राण उच्यते ॥ परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् ५१ अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥ एतान्यसंहत्य यदामहदादीनि सप्त वै ५२ न शोकुः पुरुषं स्रष्टुं भोगाय तनमंजसा ॥ कालकर्मगुणोपेतोजगदादिरूपा विशात् ५३

गोवह्निश्छिद्रमाकाशसमं । प्राणावायुमयाः सर्वे मत्पेकं पंचधा पुनरिति वचनात् पृथिव्याः प्राधान्यादितरेषामल्पत्वात् उक्तमुक्तं पृथिव्याः वृत्तिलक्षणम् ४८ भोत्रादीनां लक्षणं वक्ति नभ इत्यादिना यस्य नभोगुणविशेषः शब्दोर्थो विषयस्तच्छ्रोत्रमिन्द्रियमित्यादि ज्ञातव्यं नभोगुणविशेषोऽप्येति पाठेऽप्यविषयः शब्दोद्भवः शब्द एवार्थ इति ४९ ५० शब्दादय आकाशादीनां विशेषगुणत्वेन व्यावर्तकधर्मान्वयमिच्छा इति यावैषिकाणां प्रक्रिया तां विधत्ते तु माह परस्येति परस्य पूर्वस्य कारणस्याकाशादेर्धर्मः शब्दादिगुणोऽपरस्मिन्पश्चात्तत्तत्कार्येण शब्दादीदृश्यते हि कुतः समन्वयात्संबंधात् ५१ ततः किं तमाह अत इति य एवं गुणानां संबन्धोऽस्त्यत आकाशादेः सर्वभावानां विशेषगुणो भूमावेवोपलक्ष्यते सर्वसत्त्वगुणोद्देश इत्युक्तं साधु वैशेषिककल्पनायाः स्वमनीषोऽथत्वात् प्रमाणत्वात् नित्यतोऽव्ययत्वं इति ह्येतत्सर्वसत्त्वमाणात्वाच्च द्विरोधोऽपि दुर्बल इति महदाद्यभिमानि देवतास्तुतिमत्तन्मन्त्री नारायणादिहेतुर्जगत्सृष्टिः शक्तिरिति तस्यावयविनिर्माणत्वं परमाणुभिर्द्रव्येणुकादिकमेण संज्ञावयवत्वं तस्यावयवविजायत इति कल्पनापि निर्माणेऽपि भिद्यते एतादीनि पदेतानि महदादीनि सप्त तन्मन्त्रानि भोगाय तनमंजसा तं स्रष्टुं पुरुषं विराट्पुरुषशरीरं स्रष्टुं शो कुः कुत इत्यत उक्तमसंहत्येति असंहत्या चेतनत्वेन स्वतः तेषां जगत्सत्त्वभावेन निश्चिन्त्यस्य तत्त्वादिन्यर्थः अत एवाजसत्पुरुषं तदा कालकर्मगुणोपेतोजगदादिः श्रीनारायणो महेश्वरीन्पुणाविशेषां कार्पोत्रविशेषां शक्तिः स्यात्तथा सति हितवानित्यर्थः ५२ ५३

तत्फलमाह तस्येति तदनंतरं तेन हरिणानुविश्यालुविदेभ्यः प्रेरितेभ्यस्तत्त्वेभ्योचेतनमहं ब्रह्माहमुत्पित्तमुत्पन्नं अचेतनाद्यतस्त्वेवात्ब्रह्मासमजनिस्फुटम् । अतो ब्रह्माहमित्याहुर्विराट्ब्रह्माप्रकाशनादिति वाक्यमस्मिन्नर्थेमानमितिभावेनाह पुरुषइति यस्मादंडादसौविराट्ब्रह्मशेषेणप्रकाशमानः पुरुषः हिस्मयगर्भउपतिष्ठदुत्पन्नइत्यन्वयः ५४ अस्मादस्यपृथिव्यंशानांभूयस्त्वेनामांतरंचपुक्तमितिभावेनाह ए तदंडमिति तोयाद्यावरणविशेषविशेषित्वाच्चविशेषाभिधानंयुक्तमितिभावेनाह क्रमवृद्धेरिति क्रमवृद्धिमेवविशिनष्टि दशोत्तरैरिति ततोवह्निगुणत्रयेणप्रधानेनमूलप्रकृत्वाचावृतं अंतश्चतुर्दशभुवनलक्ष णोर्विशिष्टत्वाद्दिशेषाख्यमित्याशयेनाह यत्रेति यत्रयस्मिन्नंडेपंलोकोकवितानःपातालादिलोकविस्तारोविशेषितइतिशेषः । अयमपिकश्चनविशेषोस्तीत्याह रूपमिति रूपंभूतिःप्रतिमासाभिधानविशिष्टत्वात् ५५ इदानीमुदतिष्ठदसौइत्युक्तंविवृणोति हिस्मयादिति प्रासादात्प्रेक्षतइतिवत् द्वितीपार्थेपंचमी महादेवोदेवोत्तमोहरिः सलिलेशयंहिरण्यपादकोशमुत्थायोत्थाप्यतदंतःप्रविश्यस्वस्मादुत्पन्नस्यविराट्पुरुषस्यादवत्स्थितंशरीरंपुनःसमाविश्ययथासाजिवानविशेषोभक्तितथांतःस्थित्वामुखविरादिलक्ष गंखमाकाशंनिर्विभेदव्यक्तमकरोदित्यन्वयः ५६ ब्रह्मशरीरस्यमुखादिव्याक्तिप्रकारंवाक्तेनिरभिद्यतेत्यादिना अस्मज्जगणःप्रथमंमुखंनिरभिद्यतव्यक्तमभूत् ततोमुखाद्वाणीकारिर्द्रिपंतस्माद्वागिन्द्रियात्तदभिमानीवाह्नेरभूदित्येवमेवोत्तरवानुसंधेयं नासेनासापुष्टेघ्राणोनामनासिका अध्यात्माधिदैव

ततस्तेनानुविदेभ्यस्तत्त्वेभ्योऽहमचेतनम् ॥ उरिथतंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौविराट् ५४ एतदंडविशेषाख्यंक्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ॥ तोयादिभिःपरिवृतंप्रधानेनावृतंबहिः ॥ यत्रलोकवितानोयंरूपंभगवतोहरेः ५५ हिस्मयादादंडकोशादुत्थायसलिलेशयात् ॥ तमाविश्यमहादेवोबहुधानिर्विभेदखम् ५६ निरभिद्यतास्यप्रथमंमुखंवाणीततोभवत् ॥ वाण्यांवह्निस्थोनासेघ्राणोतःप्राणएतयोः ५७ प्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणीचक्षुरेतयोः ॥ तस्मात्सूर्योन्वभिद्येतांकर्णौश्रोत्रंततोदिशः ५८ निर्विभेदविराजस्त्वग्रोमश्मन्ब्रादयस्ततः ॥ ततश्चौषधयःपश्चाच्छिन्नंनिर्विभेदेततः ५९ रेतस्तस्मादापआसन्निरभिद्यतवैगुदम् ॥ गुदादपानोपानाच्चमृत्युर्लोकमयंकरः ६० हस्तौचनिरभिद्येतांबलंताभ्यांततःस्वराट् ॥ पादौचनिरभिद्येतांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ६१ नाड्योस्यनिरभिद्यंतताभ्योलोहितमाहृतम् ॥ नद्यस्ततःसमभवद्गुदरंनिरभिद्यत ६२ भुत्पिपासेततःस्यातांसमुद्रस्तुतयोरभूत् ॥ अथास्यहृदयंभिन्नंहृदयान्मनउत्थितम् ६३ मनसश्चंद्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धिर्गिरांपतिः ॥ अहंकारस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोभवत् ६४

भेदेनएकस्यप्राणोवायुरितिनामद्वयम् ५७ दिशःकिंदेवताः ५८ विराजःप्रकाशःततोरोमादिभ्यःशिश्नांलिंगंततउपस्थेप्रियम् ५९ ततोरेतःतस्माद्देतसोगुदशब्दस्तुगोलकेंद्रिययोरपिवाचकः गुदात्वाय्वेंद्रिपंततोपानोमृत्युर्मरणलक्षणः ६० स्वराद्विदस्ताभ्यांपादाभ्यांगतिर्गतव्यामिन्द्रिपंतार्देन्द्रियाद्विरित्यनेदंतात्पर्येन्द्रियायस्यदेवनामाभिमानीतदंतर्माभीहरिश्च ब्राह्मणागुष्ठजलपायिनाफलदातार्यत्वेनकृतसजिवानविशेषत्वाद्धरिति यक्षनामातुदेशेन्योविशेषःपाददेवता । तमाविष्टोहरिर्नित्यंतमाहुःपाददेवतामितिवचनात् ६१ विरिचशरीराभादनुत्पत्तिवक्ति भावश्चास्ति आहृतमुत्पन्नं ततोरुधिरातंतउदरात् ६२ तपोःभुत्पिपासयोः अथोपरोत्पन्नंततरंभिन्नंव्यक्तम् ६३ तस्मात्हृदयात्तमनोभेदरूपाबुद्धिर्जातातस्याबुद्धौगिरांपतिर्बुद्धरूपतिर्जातइत्यर्थःततोहृदयादेवमनोभेदरूपोऽहंकारोपितदभिमानीरुद्रश्चततस्तस्मात् हृदयान्मनोविशेषरूपांचित्तंततश्चित्ताचैत्यचित्ताभिमानीविरिचोरूपांतरेणासीत् अत्रचित्ताभिमानित्वेनपिप्पूरपिचैत्यइतिप्राज्ञं प्रकाशयोर्मिथोविस्वेच्छयातदभिव्यक्तरूपांतरेणतज्जस्त्वंचपुक्तंममाणिक्त्वाहुक्तं चैत्योपिभगवान्बुधिर्गुरंतयोमीचतुर्हस्तात् । स्वेच्छयाव्यक्तिमगमस्ततोसौमहाजःस्मृतइति । इदं सर्वस्याभितसस्यमुखंनिरभिद्यतेत्याद्येतरेषामुपनिषत्तुक्तम् ६४

ब्रह्मवाय्वोरेकत्वेनैकस्योत्तमत्वं कथनेऽन्यस्य तदविनामूतमिति कृत्वा प्राणस्य सर्वचेतनोत्तमत्वं ज्ञापयितुमन्यादिदेवानां विवादेन तन्निर्णयप्रकारं वक्ति एतेहीति एतेनाह मुख्यमस्मीत्यादिवाक्यार्थोपि वि
वृत्तइति ज्ञातव्यं अस्मिन्नब्रह्मशरीरस्योत्थापने स्वानिगोलकस्थानानि ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ गत्येवेत्येवकारेण विष्णोरुत्थापनाशक्तिर्न विधीयते किंतु ब्रह्मवाय्वोर्बलज्ञापनायैवेति यज्ञातस्यः
स्वयंपादौ विशन्नोत्थापयद्धारिः । शक्तोपि ब्रह्मवाय्वोस्तु बलज्ञप्त्यै जनार्दनः । तत्स्थ उत्थापयामास ब्रह्मदेहं विशन्ममुरिति वचनात् । अनेन श्रियस्तदुत्तमत्वं तस्याहरेरनंतगुणोत्तमत्वं च वनितं । अहं सुशोपितर
मस्यमूर्ध्नित्यादेः ७० ७१ ब्रह्मावृहस्पतिः यस्मिन् ब्रह्माराजनिर्पूर्व एतीति श्रुतेः वृहस्पतिः पुरोमश्रवणाच ब्रह्मणस्पतिरिति चाभिधानम् ७२ नन्वेवं तर्हि सलिले पतितं ब्रह्मशरीरमुत्थापकाभावात्
क्लिन्नमायं भवेदित्याशंक्य वायुना सह निर्गमात् शरीरमपवत् स एव क्षेत्रज्ञो ब्रह्मांतर्यामी वायुब्रह्मभ्यां सह प्रवेशेन शरीरमुत्थापयदित्याह चित्तेनेति । अंशेन सुभोगसातु अंशेन निरगात् तथा । स्वदेहाद्रा पुसाहि
तो विष्णुना च जगत्प्रभुः । तमुत्थापयितुं देवास्तानृते ब्रीन्महाबलान् । नाशक्रुवभेकसंस्थास्तदस्ते त्वविशंखयः । उदतिष्ठत् ब्रह्मदेहस्तदा तेषां प्रभावतः । विशेषेण हरेरेव प्रभावेन श्रियः पतेः । चित्ताभेमा
नी प्रक्षेपे क्षेत्रज्ञस्तद्गोहरिः । प्राणो वायुरिति प्रोक्तस्त्वोरीशो हरिः स्वयमित्यनेन क्षुद्रोपद्रवशंकापरिहृते तिसंतोष्ठव्यम् ७३ नन्वत्र विष्णोः सर्वोत्तमत्वेन सर्वशक्तिमत्त्वं सम्यक्प्रतीतं बलादाकृष्य प्रवेशयते

एतेह भ्युत्थितो देवानैवास्योत्थापनेऽशकन् ॥ पुनराविविशुः स्वानितमुत्थापयितुं क्रमात् ६५ वह्निर्वाचामुखं भेजेनोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ घ्राणेन नासिको
वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ६६ अक्षिणी चक्षुषादित्योर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ श्रोत्रेण कर्णौ च दिशोर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ६७ त्वचरो माभिरोषध्यां नोदतिष्ठत्त
तो विराट् ॥ रेतसां शिश्रमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट् ६८ गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ हस्ता विद्रोबलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् ६९ वि
ष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ नाडी नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ७० क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ हृदयं मनसा चंद्रो नोदति
ष्ठत्ततो विराट् ७१ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ रुद्रो भिमत्यहृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् ७२ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ॥ विराट् न
दैवपुरुषः सलिलाद्दुदतिष्ठत् ७३ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणैर्द्रियमनो धियः ॥ प्रभवंति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ७४ तमास्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्र
वृत्तया ॥ भक्त्या विस्तया ज्ञानेन विविच्य आत्मनि चिंतयेत् ७५ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे तत्त्वसमाध्याये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारादकर्तृत्वात् त्रिगुणत्वाज्जलार्कवत् १

इत्याशंक्य प्राणीतिको माणस्योक्तौ अन्वयव्यातिरेकौ विष्णोरेवेति विशदयंस्तदुपास्तिविदधाति यथेति अनेन प्रसुप्तं पुरुषं ब्रह्माणं प्राणैर्द्रियमनो धियः प्राणैर्द्रियाद्यभिमानिनो देवास्तर्हि त्रिपार्थक्रियावत्त्वे
नोजसा येन क्षेत्रज्ञेन विना उत्थापयितुं प्रभवन्तीदं यथा यथार्थस्य पश्चात्तस्मात्तत्सर्वोत्तमं प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञं श्रीनारायणमस्मिन् शरीरेन यामित्वेन स्थितं विरक्तपाशो गयोगविपक्वमाविवृद्धयामस्तथा च जगत्स्थ
यानि ध्वजलक्षणबुद्ध्या ज्ञातेन ज्ञानेनात्मनि हृदये चिंतयेदित्यन्वयः ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रोतृमवक्तृभेदादुपास्तिपाशो गयोगविपक्वमाविवृद्धयामस्तथा च जगत्स्थ
शयजनतापयत्कमेवमप्यते स्मिन्नध्याये तत्र जीवपरमपरेकशरीरस्यत्वात् जीववत्तद्वत्तदुःखादिभोगः परस्परकथनस्यादित्याशंक्यपरिहरति प्रकृतिस्थ इति संवाचनं पूर्णमाचक्षते पुरुष इति श्रुतेः । पु
र्णत्वात् पुरुषो विष्णुः प्रकृतिस्थः जडमकृतौ तत्कार्यशरीरेषु अवस्थितोऽपि प्राकृतैः प्रकृतिनिर्भरशरीरगतेः सुखदुःखादिगुणैर्जननादिभिर्नाप्यतेनालिप्यते तत्र हेतुमाह अविकारादिति अविकारात् प्राकृ
काररहितत्वादकर्तृत्वात् परतन्त्रकर्तृत्वरहितत्वाभिर्गुणत्वात् सत्त्वादिगुणरहितत्वाच्च जलार्कवत् यथा जलगतः सूर्यो जलवर्षैः कपभेदादिभिर्न संबध्यते तथा प्रकृतेऽपि तथैः १

ननु यदि परमस्य सुखदुःखादिसंबन्धो नास्ति तर्हि सुखदुःखी जातो मृतो दारिद्र्य इति व्यवहृत्यमाणा कश्चित् तत्राह स एष इति परिहृयदानंतरा तोता ध्यायेत् परमात्मानमात्मनो चित्तपेदिता प्रकृतः सोऽहमित्येव
त्यक्षसिद्धत्वापेक्षजीवः प्रकृतेर्गुणेषु सत्त्वादिगुणराचितशरीरेषु अभिविषज्जतेशरीरवान् जायते तदशेषां त्रयाणां गुणानां सन्निपातजाता हंकारममकाराभ्यां विमूढात्मा त्रिभूतपरमात्मस्वरूपः सन् परार्थी न
कर्तृत्वमंतरेण स्वतः कर्तृत्वाभावेऽप्यहं कर्ता स्मीत्यभिप्रन्यते २ तत्फलमाह तेनेति तेनाविद्यमानकर्तृत्वाभिमानेन मनसा शब्दादिषु भ्रमं गुरत्वेनानिर्वृतो लुब्धो द्वे गोचरानंदराहितोऽपि प्रासंगिकैर्विषया
सक्तिजातैः कर्मदोषैः सदसन्निभयो निषु देवासुरमनुष्ययोनिषु जातः सुखदुःखलक्षणां संसारपदवीमभ्येतीत्यन्वयः ३ आभिमानिकसंसारानिवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्य विषयाभिध्यानमित्याह अर्थेही
ति स्वतः चित्सुखरूपस्यास्य जीवस्यार्थे सुखदुःखी अहमित्यादिव्यवहारेऽविद्यमाने सत्तारहितेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानिति हेतुर्भविष्येति ध्यायतो विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायत इत्यादि
प्रसिद्धिं हि शब्द आपादयति विषयध्यानसंस्कारपरंपराया बीजांकुरन्यायेनान्योन्यकारणत्वात् स्यानादित्वेन भगवत्प्रसादमंतरेणानुच्छेदादित्यर्थः एतमर्थं निदर्शयति स्वप्न इति यथा जागृदवस्थायां ना
नाविधपदार्थान् ध्यायतः स्वप्ने गर्दभाद्यारोहणादिना मरणान्नर्थागमोऽननिवर्तते पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स एनं हंतीत्यादेरेनेनार्थक्रियाकारित्वात् स्वप्नस्यापि ध्यायत्वमपि प्रत्युक्तं यद्वा अर्थेऽबाधितमपोज
नेऽसत्यपीति ४ अस्य संसारस्य निवृत्त्युपायमाह प्रबुध्यते अज्ञानं सुप्तिशब्दोक्तं स्वप्नश्चैव विपर्यय इति वचनात् स्वप्नसुप्तिभ्यां विपरीतज्ञानाज्ञानाभ्यां विषयाणां सेवया स्यात्सा स्वतोऽननिवर्तते इति शास्त्रा

सपण्यहिं प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ॥ अहंकारविमूढात्माकर्तास्मित्यभिमन्यते २ तेन संसारपदवीमवशोभयेत्यनिर्वृतः ॥ प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्र
योनिषु ३ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संमृतिर्न निवर्तते ॥ व्यायतो विषयानस्य स्वप्नेन र्थागमो यथा ४ प्रबुद्धश्च स्वप्नसुप्तिभ्यां संस्मरन्नात्मवैशसम् ॥ वैतथ्यं व्यभि
चारं च नासौ ध्यायेद्यतो भयम् ५ अतएव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पार्थ ॥ भक्तियोगेन तन्निरेण विरक्त्यात्मवशं नयेत् ६ यमादिभिर्यौगपथैरभ्यसञ्जह्यान्वि
तः ॥ मयिभावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ७ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ॥ ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण महीयसा ८ यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टो मित
भुङ्क्षुनिः ॥ विविक्तशरणः शांतो मैत्रः करुण आत्मवान् ९

तुपदेशेनमनुष्यप्रकृष्टं चोर्ध्वमाप्यात्मवैश्वसं दुर्विषयसंवेद्यात्मना शंसंस्मरन् असौ पुरुषो विषयाणां वैतथ्यं निष्कृत्वं न्यभिचारमनेत्यत्वं च ज्ञात्वा यतो विषयात् भयं संसारलक्षणं स्यात् तत्र स्याद्येव
संस्मरेदित्यर्थः आत्मसमृत्तेरिति पाठे तस्याभिव्याप्त्यमनेकां तत्त्वं च दृश्यमानं संस्मरन् इत्यर्थः ५ मनसि विजिते सर्वविजितं स्यादिति कृत्वा मनोविजयप्रकारं वक्ति अत इति यत्तत्पूर्वमनसो विषये
पुसंगः संसारहेतुस्तएव विषयसंगेनामसर्वापाये सत्कवित्तं शनैर्हरोतीत्रेण प्रक्रियोगेन विषयविरक्त्या चात्मवशं नयेदित्यन्वयः असताममं यत्नानां विषयाणां पपीति वा ६ मनसः स्ववशान् मनमेव
नार्त्तिकं तु यमादि साधनसामग्र्यासमुत्पन्नेनापरोक्षज्ञानेनानावृत्तलक्षणं श्रीनारायणमाप्तिः स्यादित्यह यमादिभिरिति अन्धसन्मणवमिति शेषः सत्येन भूतद्विषयं नैन ७ सर्वभूतसमवेदित्तर्वा
तर्पाणिगोममूर्धत्वादित्थानेन तत्तद्वस्तुभोग्यतानु कूलदर्शनं न वा निर्दरेण वेष्णवद्वेषरादित्येनामसंगतः विषयरागिभिः सह संलापादिमत्तंगसहित्येन मौनेन उपासनेन स्वधर्ममस्वरिदिगुर्वर्णाभ्यममर्मांतु
ज्ञानेन ८ यद्वच्छयोपलब्धेन दैवतः प्राप्त्यनेन संतुष्टोऽलं बुद्धिमान् शांतः भदेकनिष्ठः स तामापदं मित्राज्ञास्त्राज्ञापयति निर्जसा बुद्धिर्न स्यात्स्विसमैः मित्रादिदेवताभिः स्तुतिवा करुणो मिमोक्ष
सीवेषु सत्सु लपावान्मशीकृत्वमनाः ९

पुनराहुमंषसाहितेस्मिन् देहेऽसदाग्रहं मदीयंत दीयमिति मेदज्ञानमकुर्वन् प्रकृतेः पुरुषस्य दृष्टतत्त्वेन यथावत् ज्ञानं स्वरूपेण ज्ञानेन १० निवृत्तबुद्धयवस्थानः निवृत्तबुद्धेरवस्थानं निद्रादि लक्षणं यस्य स तथा
दूरीभूतमन्यदर्शनं शब्दादिविषयज्ञानं दुःशास्त्रं वा यस्य स तथा चक्षुषा र्कमिवात्मनाऽवाक्षातः करणेनाविमिश्रस्वरूपातः करणेन आत्मानं स्वस्वरूपं उपलभ्य दृष्ट्वा द्रष्टव्यनामादिमाणां तदेव तानां च स्वस्व
रूपं दृष्ट्वा तत्तत्सादादात्मानं स्वातिर्यामिणं च एकादुरुपाद्वेगज्ञानमेव यस्य स तथा ११ प्रारब्धक्षये सति मुक्तालिंगः समुत्पद्यते लिंगशरीरः देवयानेन विरिचलो कमपागम्यासति ब्रह्मप्रलये भविष्यद्वारेण विरि
चंप्रविश्य तेन सह सत्प्राण आभासः प्रतिबिंबो यस्य तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते इत्यन्वयः शेषस्य प्रतिबिंबास्तु देवाः शेषश्च ब्रह्मणः । स परब्रह्मणश्चैव ते स्वविबिंबदर्शकाः । ततः स्वविबिंबद्वारेण परमात्मप्रदर्शनामि
त्यनेन सर्वोप्युक्तार्थो ज्ञायते सदाभासं विशिनाष्टि सतो बंधुमिति पितृत्वादिना सतः प्राणस्य बंधुभूतं सतो बंधुमसति निरविंदित्यादेः सर्वरूपेषु पूर्णगुणत्वादिना सभं चक्षुः सर्वज्ञं सर्वेषु मुक्तामुक्तमपंचेषु
मणिषु सूत्रमिव धारकत्वेनानुस्यूतं प्रोतमद्रूपमसमाधिकम् १२ मुख्यप्राणादिमतिबिंबस्याबिंबभूतपरमात्मप्रदर्शकत्वमुक्तं तत्र प्रतिबिंबानां बिंबप्रदर्शकत्वमकारः कथमित्यत आह यथेति गगनतलवर्तिनः
सूर्यस्याभासो जले भवति जलस्यापिकदाचित्स्थले भित्त्यादौ भवत्येवं स्थिते यथा स्थलस्थेन भित्त्यादिगतेनाभासेन जलस्थ आभासो दृश्यते ज्ञायते यथा यथा च जलस्थेन स्वाभासेन प्रतिबिंबेनादिविस्थितः सूर्यः
बिंबभूतो वगम्यते एवंवा योजनाभेदः जलस्थ आभासः स्थलस्थेन जले प्रतिबिंबितं मुखं तीरस्थ पुरुषमुखमेवाह शलक्षणमिति यथा ज्ञापयति यथा जलस्थेन स्वाभासेन प्रतिबिंबेनादिविस्थितः सूर्यो दृश्यते ज

सानुबंधे च देहे स्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ॥ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च १० निवृत्तबुद्धयवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ॥ उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषे वा
र्कमात्मदृक् ११ मुक्तालिंगः सदाभासमसति प्रतिपद्यते ॥ सतो बंधुं समंचक्षुः सर्वानुस्यूतमद्रूपम् १२ यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ॥ स्वाभा
सेन यथा सूर्यो जलस्थेनदिविस्थितः १३ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेंद्रियमनोगुणैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितो नेन सदाभासेन सत्यदृक् १४ भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनो बुद्ध्या
दिष्विह निद्रया ॥ लीनेषु सत्सु यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः १५ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो न दृष्टवन्मृषा ॥ नष्टे हं करणे द्रष्टान दृष्टवत्तद्वातुरः १६ एवं प्रत्य
वमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते ॥ साहंकारस्य द्रव्यस्य यो वस्थानमनुग्रहः १७

लेखितसूर्यमंडलं योऽग्निस्थितं बिंबभूतं सवितुर्मंडलमवगमयति १३ एवं तथा त्रिवृद्वैकारिकतैजसतामसाहंकाराभिमानां शेषः स्वाभासे स्वप्रतिबिंबैः भूतेंद्रियमनोगुणैराभिमानिभिरिन्द्रादिदेवैर्ल
क्षितो भवत्यनेन शेषारूपेण प्रतिबिंबेन सत्ब्रह्मा लक्षितस्तेन दामासेन चतुर्मुखारूपप्रतिबिंबेन सत्यदृग् यथा र्कज्ञानी श्रीनारायणो लक्षितो भवति १४ ननु स्वतः सत्यदृक्त्वेन आभासेनास्या सत्यदृक् स्वमभ्युपेयं
मन्यथा स्वतो संगस्य संबंधाभावेन लक्षणानुपपत्तिस्तदनुपपत्तावुक्तार्थानुपपत्तिरित्यत आह भूतसूक्ष्मेति इह संसारे भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनो बुद्ध्यादिषु लीनेषु निद्रयान दृष्टिषु सत्सु अतिषु मेषु यो विनिद्रः
उत्फुल्लोचनः सत्यदृक् अनेन कदाप्यस्य ब्रह्मणोऽज्ञानासंभवादौ शितोऽत उक्तानुपपत्तिः प्रेक्षावतां ह्यदिपदं न धत्ते १५ परमात्मस्थितिं निरूप्य जीवस्थितिमाह मन्यमान इति योऽनष्टोऽपि मनोऽर्थमहं
करणेन ह्ये सत्प्रात्मानं न दृष्टवन्मृषा मन्यमानः कदातदा सुप्तावस्थायानं दृष्टवत्तद्वातुरो द्रष्टा जीव इत्यन्वयः अनेन कदाप्यविना द्रष्टृत्वं परस्य लक्षणमितरस्य तदन्वयेति वैलक्षण्यमुपयुक्तम् १६ जीवस्यैवं
लक्षणं ज्ञातस्य फलमाह एवमिति एवमुक्त्यकारेण ब्रह्मादिजीवराशेः परस्य हं र्जीवद्वैलक्षण्यं मत्प्रत्ययपुष्ट्या लोच्यमिति श्रित्या सावुपासको जीवः । साहंकारस्य द्रव्यस्य यो वस्थानं स्थितिर्ननु मर्यादा ताय
तीति विधानेनानुपपत्त्यातीतिज्ञातः तमात्मानं विष्णुं प्रतिपद्यत इत्यन्वयः एकस्यैव परब्रह्मणो वस्थाद्वयमनोऽप्येव ननु वैलक्षण्यं निधायकप्रमाणाभावादिति प्रमाणां ना नित्यदृक् परमात्मा सोऽमृततथो न कियेन ।
जानाविजीवास्तत्रैव परमात्मा तदाश्रय इत्यनेन निश्चायकेन परिहर्तव्या १७

जीवपरयोर्मदज्ञानमेवमकृतिबंधमोक्षकारणं श्रुत्वा देवहूतिस्तदर्थमाभिपति पुरुषंप्रकृतिरित्यादिना त्रिगुणात्मिकाप्रकृतिः पुरुषिपापपुण्यलक्षणानिकर्माणि सनंतं भजंतं वनषणसंभक्तावेति धातुः काहं चित्कदापि न विमुंचति तत्र हेतुरन्योन्येति अनयोः प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वादविनाशित्वादन्योन्यापाश्रयत्वाच्च शरीरं विना पुरुषस्य चेष्टाभावात्पुरुषमंतरेणाचेतनत्वेन प्रकृतेरपीतरेतरोपकारित्वाच्च १८ तत्र दृष्टांतमाह यथेति भूमेस्तद्गुणस्य गंधस्य च व्यतिरेकतोभावः विनाभावो नास्ति अपाश्रित्यनेनैव व्याख्यातं बुद्धेः प्रकृतेः परस्य जीवस्य तथापृथक्भावो नास्ति १९ इतोपि प्रकृतिबंधमोक्षो न घटत इत्याह अकर्तुरिति अकर्तुः स्वातंत्र्येण कर्तुमशक्तस्य पुरुषस्यायं संसारबंधो यदाश्रयः यः प्रकृतिगुणसमुदाय आश्रयो यस्य बंधस्य स यदाश्रयः तेषु प्रकृतेर्गुणेषु तत्सु पुरुषस्यातः गुणेभ्यः कैवल्यं मोक्षलक्षणं कथं न कथमपीत्यन्वयः प्रकृतिगुणानिवृत्त्या तत्कृतसंसारबंधानिवृत्तिरित्यर्थः २० वैलक्षण्यज्ञानेन बंधो निवर्तत इति अनेन मयाऽयं प्रश्नोपि परिहृतो न निवर्तित इति सत्त्वादिति भवतो वचनश्रवणात्तत्त्वावमर्शेन तत्त्वालोचनेनोत्पन्नं प्रकृतिबंधं भयं सकृन्निवृत्तं भयनिमित्तस्य बाह्यांतःकरणस्यानिवृत्तत्वात्पुनः संशयद्वयं भयं प्रत्यवतिष्ठते प्रत्यवस्थानं करोति नापसरतीत्यर्थः २१ प्रकृतावपसृतायां तद्गुणाः स्वतएवापसरंतीति भावेन तच्च निवृत्तिरप्यसंस्कृताफलस्वधर्मादिना स्यादिति पूर्वोक्तमेव तत्परिहारत्वेनाह अनिमित्तप्रवृत्तेनेति अनिमित्तेन फलाभिसंधिराहित्येन प्रवृत्तेन निरंतरमनुष्ठितेनातएवामलात्मनातिशुद्धस्वरूपेणाचिरं श्रुत्या

देवहूतिस्वाच ॥ पुरुषंप्रकृतिर्बद्धवविमुंचति कर्हिचित् ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो १८ यथा गंधस्य भूमेऽश्वनभावो व्यतिरेकतः ॥ अपांरसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १९ अकर्तुः कर्मबंधोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ॥ गुणेषु तत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् २० सकृत्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् ॥ निमित्तस्यानिवृत्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते २१ श्रीभगवानुवाच ॥ अनिमित्तप्रवृत्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ॥ तीव्रयामपि भक्त्या च श्रुतिसंभृतयाचिरम् २२ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ॥ तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना २३ प्रकृतिः पुरुषस्यैवं दह्यमाना त्वहर्निशम् ॥ तिरोभवित्रीशनकैरग्रेयो निरिवारणिः २४ भुक्तभोगापरित्यक्ता दृष्टदोषाच नित्यशः ॥ नेश्वरस्याशुभंधतेस्वेमहिमि स्थितस्य च २५ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थकः ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते २६ एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मपि मानसम् ॥ युंजतो नापकुरुते आत्मारामस्य कर्हिचित् २७

वेदांतशास्त्रश्रवणेन संभृतपासंपादितया २२ दृष्टतत्त्वेनापरोक्षीकृतविष्ण्वादिदेवतास्वरूपेण योगेनाष्टांगयोगेनात्मसमाधिना मनस एकाग्रतालक्षणेन व्यानेन एव मुक्तसाधनसामग्रीसंपन्नज्ञानाग्निनाहर्निशं दह्यमाना पुरुषस्य प्रकृतिः शनकैस्तिरोभवित्रीनां शंगं ग्रीस्यादित्यन्वयः यो निरुत्पत्तिस्थानमग्रेर्ज्वालयेति शेषः गंधरसयोः पृथिवीजलसमेतत्वेन यावत्द्रव्यभाविस्त्वसंभवेऽपि प्रकृतिपुरुषयोर्द्रव्यत्वेन तदभावात्संयोगमात्रसंबंधलक्षणस्यानाशलक्षणविभागोपपत्तेर्विरमस्त्वदुक्तो दृष्टांतः शिवो तनापाग्न्यगिदृष्टांतकथनम् अन्यथा तदुपपादनं व्यर्थं स्यादिति २३ २४ समूलसमुत्सृष्टायाः प्रकृतेर्भयं पुनरागतचोरादिव आस्तीत्याह भुक्तभोगेति भुक्तभोगस्त्वनित्यशो दृष्टदोषत्वं परित्यागहेतुः स्वेमहिमि ज्ञानानंदं आत्मके मन्त्रे वा मे वाक्छेदादित्वरूपमाहात्म्ये स्थितस्यापरोक्षीकृतस्वविद्यमानवस्मसादादीश्वरस्य समर्थस्याशुभंधः स उक्तं संसारभयं न वदत्यन्वयः २५ एतदेव तद्दृष्टांतं विवृणोति यथाहीति अप्रतिबुद्धस्य निद्रितस्य प्रस्वापो निद्रावह्वनर्थकः व्याघ्रादिनिमित्तभयजनकः स्यात्प्रतिबुद्धस्य निद्रायाऽप्यित्यवस्थाप्राप्तः २६ दृष्टांतार्थदर्शयित्वा जयति एवमिति विदितमपरोक्षित्वं नामादिमदंतं देवानां वत्त्वं निजं रूपं येन सततं व्यस्य २७

इषानीमनुष्ठीयमानश्रेयःसाधनफलंवाक्ति यदैवमिति यदैवमुक्तप्रकारेण बहुजन्मना कालेनाध्यात्मरतःस्वोत्तममारभ्यमदंततच्चेष्टुरतस्तदितरत्रानित्यत्वेनासारत्वेनाब्रह्मभुवनात्सत्यलोकपर्यंतं जातवै
राग्योभूत्वामुनिर्मिरंतरमदुपासनाशीलोमद्रक्तोभूयसामत्प्रसादेनमतिबुद्धार्थोऽपरोक्षीकृतनामादिमदंतविषयोऽतएवस्वदृशास्वरूपज्ञानेनच्छिन्नसंशयोनिश्चिततत्त्वः स्वसंस्थानंस्वरूपावस्थानंमदाश्रयं
कैवल्यारूपंनिःश्रेयसंपुरुषार्थमंजसाप्राप्नोति तंविशिनष्टि यद्रत्वेति योगीलिंगशरीरविनिर्गमेयद्रत्त्वानविवर्तततादृशंपुरुषार्थमित्यर्थः २८ २९ ३० प्राप्तस्वांतरायानुपहतश्चेदुक्तपुरुषार्थमाप्नोतीत्या
इ यदानेति यदैवंसाधनसिद्धस्ययोगोपचितासुअष्टांगयोगमाप्तासुमायासुअणिमादिविभूतिषुबुद्धिर्नविषज्जते अनुभवानीतिनविलंबते अथतदायत्रयस्यांगतौमृत्पोरंतकस्यहासःपुनरावृत्तिलक्षणोन
स्यात् आत्यंतिकीगतिर्मुक्तिलक्षणास्यादेत्यन्वयः नान्योहेतुर्यासांतास्तथातासामप्यहमेवाश्रयइत्यर्थः तास्वनेनाणिमाचैश्वर्यमनुभूयपश्चान्मुक्तावाप्तेर्मद्रक्तिर्निष्कलेतिध्वनितम् ३१ ॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ कपिलोभगवानेवंतावद्विरक्तस्यभगवद्वक्तिसंपन्नस्यपरमात्मोपासनयाजनितज्ञानेनस्वरूपाविर्भावलक्षणं कैवल्यंभवतीत्युक्तं

यदैवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना ॥ सर्वत्रजातवैराग्यजाब्रह्मभुवनान्मुनिः २८ मद्रक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा ॥ निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्य
रूपंमदाश्रयम् २९ प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंशयः ॥ यद्रत्त्वानविवर्ततयोगीलिंगविनिर्गमे ३० यदानयोगोपचितासुचेतोमायासुसिद्धस्यविष
ज्जतेच ॥ अनन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यंतिकीयत्रनमृत्युहासः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे ॥ मनोयेनैवविधिनाप्रपन्नंयातिसत्पथम् १ स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्तनम् ॥
देवलब्धेनसंतोषात्मविच्चरणार्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मरतिस्तथा ॥ मितमेध्याशनंशश्वद्विविक्तक्षेत्रसेवनम् ३ अहिंसासत्यमस्तेयंपाव
दर्थपरिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनम् ४

इदानींतस्यज्ञानस्यसाधनमूलाष्टांगयोगप्रकारंवक्ष्यामीतिप्रतिजानीते योगस्पेत्यादिना बीजंविष्णुस्तेनसहितस्यवैष्णवस्येत्यर्थः योगस्यलक्षणंवक्ष्येऽस्मिन्नध्यायइत्यन्वयः । सबीजोवैष्णवोयोगो
निर्बीजस्त्वन्यदेवतः । बीजंविष्णुर्हिजगतःशास्त्राद्यान्यदेवताइति । सादेतिब्रह्मेतिश्रुतेः । सतोब्रह्मणःपंथानंपातीत्यतश्चयोगस्यविष्णुविषयत्वंज्ञापते १ योगस्तुज्ञानसाधनमेवतस्यकिसाधनमितितत्राह
स्वधर्माचरणमित्यारभ्यसमाधानंतथात्मनइत्पंतेनग्रंथेन विधर्माच्चनिवर्तनंघर्मवदवभासमानानांचशास्त्रानिपिद्वानांपंचविधधर्मादीनांपागः संतोषोलंबुद्धिः दैवंस्वाहृष्टेरेकोभगवान्तदनुग्रहतःप्राप्ते
नात्माविदाब्रह्मज्ञानिनांश्रीपादार्चनम् २ ग्राम्यधर्मोविषयसेवाततोनिवृत्तिःप्रवृत्तिधर्मत्यागोवामोक्षधर्मरतिर्निवृत्तिधर्मसेवा । शश्वन्मितस्य सव्यंजनस्याशनस्यार्थमुदकस्यतृतीयंवायोःसंचरणाधैवतु
मवशेषपेदित्पेवंपरिमितस्यमेध्यस्यशास्त्रविहितस्यान्नस्यादनं विविक्तोदरिस्तस्यक्षेत्रसेवनम् ३ अहिंसाशास्त्रनिषिद्धाहंतावर्जनंतत्पंमिथ्यावावर्जनंभूतहितकथनंवा अस्तेयंस्वाम्यदनुज्ञातस्यनुयाय
स्याप्यग्रहणंपावताशरीरावस्थितिर्भवतितावत्परिमाणोर्धोपावदर्थस्तस्यपरिग्रहःस्वीकारोपावदर्थपरिग्रहः । अष्टांगं ब्रह्मचर्यं स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणम् । संकेतोपवसायध्यायिणाभिर्वासेरेव
। पतन्मैथुनमहागमवर्तमनीषिणः । विपरीतंब्रह्मचर्यमेतदेवाल्लक्षणम् । तपउपवासापितृचपयालोचनंवा शौचंब्राह्मभ्यंतरमुद्धिःस्वाध्यायोब्रह्मयज्ञः पुरुषस्यश्रीनारायणस्यवीक्षितोमिथ्याचनम् ४

सवापश्रावणसन्तपः वैष्णवसिद्धांतादवलनं स्वैर्यविषयप्यात्मावर्धनं धैर्येण प्राणायामैः प्राणानां जयः श्रौमादीन्द्रियाणां शब्दादिविषयेभ्यो मनसा हृदि स्थितं शरीरप्रत्याहारं नामैन्द्रियस्यापनप्रत्याहारः ५
स्वस्वविष्णोर्धिष्ण्यानां पदादिस्थानानामेकदेशे एकैकावयवे मनसा प्राणस्य वृत्ते धारणं वैकुण्ठस्थहरेर्लीलायाः स्रष्टृणादिकृपायाः अभिध्यानं निरंतरस्मरणं तथात्मनो मनसः समाधानमप्रयत्नेन हरीं स्थितिः
तदुक्तं समाधिरप्रयत्नेन मनसः संस्थितिर्भवेदिति ६ स्वधर्माचरणायुक्तस्य प्रयोगप्रकारमाह एतैरिति असद्विषयसंगेन दुष्टमतएवास्तपथं दुर्मागवर्तमानः ७ योगे इति कर्तव्यतामाह शुचावित्यादिना योग
मभ्यसेदित्यन्वयः ८ प्रतिकूलेन रेचकादिक्रमेण ९ प्राणायामादेः फलमाह मनश्च विरजं रजोगुणरहितं एतदेव सोदाहरणमाह वाय्वग्निभ्यामिति १० प्राणायामैरिति रागादिदोषान् किल्वि
षान् जन्मांतरसंचितपापानि दुर्जनसंसर्गावामदुरितानि अनीश्वरानैश्वर्यविरोधिनः प्रकृतेः सत्त्वादिगुणान् ११ मनसि विरजसित्तिकर्तव्यमाह यदा मनश्च यदा मनो विरजं स्यात्तदा भगवतो हरेः काष्ठापू

मौनं सदासनस्थैर्यप्राणानां च जयः शनैः ॥ प्रत्याहारश्चैन्द्रियाणां विषयान् मनसा हृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ॥ वैकुण्ठलीलाभिध्यानं
समाधानं तथात्मनः ६ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमस्तपथम् ॥ बुद्ध्या युं जीतशनैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ७ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ॥
तस्मिन् स्वस्तिकमासीनः कृजुकायः समभ्यसेत् ८ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः ॥ प्रतिकूलेन वाचितं तथा स्थितमचंचलम् ९ मनोचिरात्स्या
द्विरजं जितं ध्यासस्य योगिनः ॥ वाय्वग्निभ्यां यथालोहं भ्रातं त्यजति वैमलम् १० प्राणायामैर्देहे दोषान्धारणाभिश्च किल्विषान् ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्
ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ॥ काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनां भोजपद्मगर्भारुणेश
णम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामं शंस चक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरम् १४ मत्तद्वि
रेफाकुलयापरीतं वनमालया ॥ परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनुपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयां भोजविष्टरम् ॥ दर्शनीयतमं शांतं मनो नयनं
दनम् १६ अपीच्य दर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ संतं वयसि कैशोरे भक्तानुग्रहकातरम् १७ कीर्तयतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ॥ ध्यायेद्देवं स
मग्रां गं यावन्न च्यवते मनः १८ स्थितं ब्रजंतमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ॥ प्रेक्षणीये हितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा १९

र्णामूर्तिध्यामेत् नासाग्रेणावलोकनं निरीक्षणं यस्य स तथा १२ काष्ठोत्कर्षेत्सीमिदं शीति अभिधानात्काष्ठाशब्दस्य अनेकार्थत्वाद्भविष्यतिः कइत्याशंक्य सर्वगुणोत्कृष्टं भगवद्रूपं विवक्षितमितितस्वक
वाक्ति प्रसन्नवदनेति १३ लसत्पंकजस्य किंजल्ककेसरस्तद्वत्पीतं कौशेयं वासो यस्य स तथा १४ श्रीवत्सो वक्षसि यस्य स तथा १५ भ्राजता कौस्तुभेनामुक्तावदाकंधरा यस्य स तथा १६ मत्तद्विरेफे कुलयापरी
कुलया व्याप्तया परार्ध्यन्मनः पर्यत्वेन श्रेष्ठानिहारश्रवणपथकिरीटांगदं च नूपुरं परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदं नूपुराणि यस्य स तथा १७ कांचीगुणे नोल्लसंती श्रोणी यस्य स तथा १८ मत्तद्विरेफे कुलयापरी
जमेव विष्टरं यस्य स तथा १९ अपीच्य दर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् २० स्वतः कैशोरे वयसि द्वादशवर्षलब्धे संतं वर्तमानम् २१ कीर्तयतीर्थयशसं पुण्यश्लोकाः ब्रह्मादयस्तेषां
बुद्ध्यादिना यशः करोतीति पुण्यश्लोकयशस्करस्तं मनो यावन्न च्यवते न चलति सर्वध्यानसंकषया स्यात्तथा ध्यायेदित्यर्थः २२ हृदयगुहायां शेत इति गुहाशयं प्रेक्षणीयमीहितं चेष्टितं यस्य स तथा २३

भगवतोदयितां कौमोदकीं गदाहरेः । कंठे मालाममलं माणिं च स्मरेत्तेत्यन्वयः । कथं भूतां गदां अरातिपौदैत्या एवमटास्तेषां शोणितं हृदि रमेव कर्दमस्तेन दिग्धां कृषितां । अरातीनां भटानां वदत्यभिधानात् । कथं भूतां मालां मधुव्रतानां नित्यसुखानां भृगायितानां भक्तानां वदत्याः समूहास्तेषां स्तुतिस्तुतिगयागिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वं स्वरूपं । ब्रह्माचित्ताभिमानेन चैत्यस्तत्रियमादरिः । स च ब्रह्मादरेः कंठे कौस्तुभत्वेन भासत इति वचनात् २७ भगवतो वदनारविंदं संचितं पौदैत्यन्वयः । किंविशिष्टस्य इह जगते सत्सु सृष्टेषु अनुकंपितया धिया द्रवभूतचित्तपाटुदृष्टिमावृत्तिं राकारविशेषेण सतथा तस्य वदनारविंदस्य चितनीयत्वे गुणानाह । यदिति यद्वदनारविंदं विस्फुरती किंचित्संचलती मकरकुंडले विस्फुरन्मकरकुंडले तपोर्वलिगतेन नृत्तेन विद्योतिता वमलौचकपोलौयस्मिस्तत्तथा उदारो निर्दुष्टो हासो यस्मिस्तत्तथा २८ यच्च श्रीनिकेतनं परममंगलायतनं यच्च सौख्यलोलैरलिभिः परितः सेव्यमानं यस्य स्वयास्वरूपभूतयाभूत्या भिषासेवितं साक्षाच्छ्रीस्तुहरेरुपामिदिरातुतदाश्रयादिति वचनात् पत्नीभूतायाः श्रीत्वं भगवदाश्रयादित्यतः स्वयेत्युक्तं यच्च कुटिलावक्राः कुंतलाललाटं मे नृत्यंतः केशविशेषास्तेषां वृंदेन समूहेन जुष्टं संवृतं किंचाजनेन पद्मदलसदृशनेन ध्यापौदैत्यन्वयः कीदृशं मीनद्वयस्यापामत्वपृथुमध्यत्वतनूभयमागस्त्वैतत्त्वादिलक्षणां भिर्यं कौतुकिविशेषमाधिशिष्यत्तु अधिकुर्वत् किंच मनोमयं ध्यातुं संकल्पनात्मकं उल्लसंती भूर्पस्पतत्तपोक्तं अतद्वितो निरालस्य इत्यनेन ध्या

कौमोदकीं भगवतोदयितां स्मरेत्तदिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ॥ मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं माणिमस्य कंठे २७ भूत्यानुकंपितधिये हृदयमूर्तेः संचितयेद्भगवतो वदनारविंदम् ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवलिगतेन विद्योतिता मलकपोलमुदारहासम् २८ यच्च श्रीनिकेतमलिभिः परितेव्यमानं भूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम् ॥ मीनद्वयश्रियमाधिशिष्यपदजनेन ध्यायेन्मनोमयमतंद्रित उल्लसद् २९ तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः ॥ सिग्धास्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायाम् ३० हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ॥ संमोहनाय रचितं निजमाययास्य भूमंडलं मनुसुते मकरध्वजस्य ३१ ध्यानाय नरहसितद्वहलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ॥ ध्यायेत्स्वहृत्कुहरकेवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ३२

न स्याति रेतरे कर्तव्यत्वं सूचयति २९ हृदयगुहायां निहितस्य हरेरवलोकं विततभावनया पूर्णभक्त्या चिरं ध्यायेदित्यन्वयः कटाक्षनिरीक्षणं विंशिनष्टि अधिकमिति अधिकं कृपयानन्यसाध्यकार्यसाधनपटीपस्याकरुणयाऽतिघोरस्य तापप्रयस्याप्यारिमकादिलक्षणस्योपशमनाय विनाशाय नितरां सृष्टं निर्मितम् किंचित्स्निग्धेन स्मितेनानुगुणितं सार्द्रकृतम् विपुलः पुष्कलः प्रसादः प्रसन्नतापस्य सतथा तम् ३० हरेर्हासं मंदस्मितं ध्यायेदित्यन्वयः कीदृशमवनतस्याखिललोकस्य पस्तीजते पुत्तवणः शोकस्तापत्रयोदूतस्तन्निमित्तान्यश्रुणिपानितेषां तामरः समुद्रस्तं विशेषेण शोषयतीत्यवनतासि लोकोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणसंभारमुदारमनुमदाभिप्रायम् किंच हे मनुसुते निजमाययास्वेच्छयामकरध्वजस्य कामस्य संमोहनाय रचितं भस्वहरेर्भूमंडलं चित्तपौदैत्यन्वयः ३१ एवमेकैकावपयानानायासाच्चित्तस्य समभावपेव विनिष्ठवपुर्ध्यायेन्निरिदंति ध्यानाय नमिति रदस्येकांते स्थित्वा स्वहृत्कुहरके निजहृदयगुहायामवसितस्यानाधितावस्थानस्यावेष्णोस्तद्व्यानाय नमेकैकावपयानां स्वरूपपुण्यापेदित्यन्वयः किंचित्स्निग्धकुंदासां द्रयाधरोष्ठभासारुणायितारक्तवर्द्धं जनाश्रितेन नवः सूक्ष्माभाधरे द्विजाधं पापकुंदकुंदमजानितेषां पंक्तिर्पस्मिन्तत्तपोक्तं ध्यातुरिति कर्तव्यतायाह भक्त्योति यार्द्रपास्ते हृत्तल्लक्षणजलक्षिपयामक्त्यापस्मिन्नेशार्पितमनाऽस्थितीकृतचित्तपौदैत्यन्वयः ३२

एवं ध्यानादहंस्वसत्कलंबकिं एवं हराविति एवमुक्तप्रकारेण हरी भगवति प्रतिबुद्धोभावो मनोपस्य स तथा द्रवदृढयस्तस्मिन्नेकस्मिन्नेवाद्रोयमानहृदयउत्कृष्टौपुलकप्रमोदौरोमाचहर्षोयस्यसतथाभौत्कंठेयना
विर्मृतपात्राण्यकलयाशुधारयामुहुरर्थमान आर्द्रोक्तिपमाणः पुमान्पञ्चितवडिशंलक्ष्यं प्रतिपापुंक्त तच्चित्तवाडिशमपिशनकैर्वियुक्तेचित्परिचयात्स्ववशस्तेनविशिष्टंयोजयति अग्रयत्नेन ध्यानामंतरं समाधि
करोति ३३ भाकृतंतःकरणेनष्टेभगवदितरस्मरणत्पागेन निरायाससमाधिकफलमप्यस्तेनपद्धरिध्यानंतत्फलंभूते मुक्ताश्रयमिति यथार्चिर्दीपस्तैलवर्त्यभावेसहसान्शयति तथायाहंयदास्वचित्तंस्वरूपाविति
जीवचेतस्येतन्मयमित्यर्थः मनोनिर्विषयशब्दादिविषयेभ्योनिर्गत्यमुक्ताश्रयमित्यमुक्तभगवद्विषयंभवति तदानीर्वाणमृच्छतिस्वचित्तादभिमानेनस्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानंजहाति अत्रास्यामवस्थायांपुरुषउ
पासकोजीवआत्मानंपरमात्मानमेकं सर्वोत्तमंअव्यवधानंस्वस्वचतस्यचमापालक्षणमिति राहित्येनअनुवीक्षतेकरतलामलकवदपरोक्षीकरोति पादौ द्वादिद्वयं सर्वतत्पश्यतीत्यर्थः । अतोपरोक्षज्ञानंतत्फलमि
ति प्रतिबंधकसंसारसद्भावेकयंस्वविवादिदर्शनमत्राह प्रतिनिवृत्तेति प्रतिनिवृत्तोगुणप्रवाहः संसारभ्रमोयस्मात्सतथोक्तः पदाबाह्यमनोनिर्वाणं विनाशमृच्छति यथार्चिर्दीपज्वालातैलाद्यभावे तदास्वचित्तंस्व
रूपचेतन्यंस्वरूपांतःकरणंनिर्वाणंपरमानंदमाप्नोति यथास्तिमिततैलपात्रेस्थितोमनुष्याद्यभावेदीपोज्वलनारूपानंदमाप्नोति ततःकिमत्राह आत्मानमितिअत्रज्वलनदीपवदंतःकरणेविजृम्भमाणेसति
घटादिपदार्थमिवएकमयानमव्यवधानंस्वरूपाच्छादकमाव्यवधानरहितमात्मानंस्वरूपंस्वस्यप्रियतमंपरमात्मानंचानुसृष्ट्यादिलक्षणवत्तमाक्षतेइतिवायोजनाभेदः ३४ जीवन्मुक्तपवस्थामाह सो

एवं हरी भगवति प्रतिबुद्धोभावो भक्त्या द्रवदृढय उत्पुलकप्रमोदः ॥ औत्कंठ्यवाष्पकलया मुहुरर्थमानस्तच्चापि चित्तवाडिशं शानकैर्वियुक्ते ३३ मुक्ताश्रयं य
हि निर्विषयं स्वचित्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः ॥ आत्मानमत्र पुरुषो व्यवधानमेकमनुवीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३४ सोप्येतया चरमयामन
सो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ॥ हेतुत्वमप्यसति कर्तारिदुःखयोर्न स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ३५ देहंतु तं न चरमां स्थितमु
ज्झितं वासिद्धो विपश्यति यतो ध्यगमत्स्वरूपम् ॥ देवादुपेतमयं देववशादपेतं वा सो यथापरिहृतं मंदिरामदांथः ३६ देहोपि देववशागः खलुकर्मयावत्स्वारं
भक्तं प्रति समीक्षत एव सासुः ॥ तं संप्रपंचमाधिरूढसमाधियोगः स्वामिं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत्सः ३७

पीतिः श्लोकद्वयेन सजीवन्मुक्तोपि भगवन्तमपरोक्षं पश्यन्नेतयामनसो निवृत्त्यावाह्यांतःकरणविनाशलक्षणया पुरापोक्षानेनावृत्तः पश्चाद्ब्रह्मज्ञानेन प्रकाशितस्तस्मिन्महिम्निस्वरूपज्ञानानंदलक्षणेऽवसितोहंनि
र्दोषज्ञानानंददिक्षु भगवदधीनोऽस्मीति मिश्रितः स्वात्मन्स्वात्मनिदुःखयोर्दुर्नामोदुःखस्य स्वनाम्नः सुखस्य हेतुत्वं न विधत्तेऽभिमानं न करोति । दुर्दुःखमिति विशेषं संसृज्यते च तयोर्पेत । पदात्तापरमो विष्णु
स्तस्मादुःखदनामवानिति वचनात्सुखदुःखयोर्वाकर्तारिवाह्यांतःकरणेऽसत्तिनाशं गते । ननु मनसो निवृत्तौ सुप्तावपि संनवाहुः साभिमानाभावविशेषवचनं कथमित्यत उक्तं चरमयेति चरमया संसारावसानजा
तया ३५ एवमपरोक्षज्ञानिनो वेदभोषणादौ प्रपन्नोपि नास्ति सखिदानं द्वात्मकनारायणसंदर्शनमुधासमुद्रममत्वादित्वाह देहं त्विति येन देहेन स्वयं सिद्धो भूत्सत्सिद्धस्तं चरमं देहं न विपश्यति मदीषोपमि
ति नाभिगम्यते कितुकपालमुक्तनारिकेलफलवदेहात्मनो विविकत्वाद्धरिभेदं शयति अनेन वसो ध्यगमत्स्वरूपमिति विवृतं अनभिमानप्रकारमाह स्थितमिति स्वमेणालक्षणमुक्तत्वात् स्थितं तत्पदाबाहु
ज्झितं पतितमिति तत्रोदाहरणमाह पथामदिरापत्नेनोत्पन्नमदेनांघः पुमान् देवादुपेतं देववशादपेतं वा सो यथापरिहृतं मंदिरं जायते तथेत्यर्थः ३६ एवं विषयज्ञानिनो देहस्तु ज्ञानोदपस्य मयं पदवत्तु ताकि
चित्कालं मतीक्षत इति संक्षेपेनारब्धकर्मस्य एव देहपातसमपदत्वाभावेनाह देहोपीति यावत्स्वारं कर्म कर्मया देहोपि सासुः संश्रियः मतीक्षते तस्मिन्स्वारं मे कक्षीयेऽधिहृदसमाभितोऽनामस्यमाधियोग
कृतः संप्रपंचमिद्विधादिप्रपंचसहितं देहं पुनर्न भजते स ब्रह्मणा दीमपवत्ते इत्यर्थः कथमिव मतिपुत्रवदप्यथास्वमाहुस्त्वितः स्वामिं स्वमाहं देहं न पुनर्न भजते तथेति ३७

देहएवसर्वेषामहं गच्छामीति तिष्ठामीत्यात्मत्वेनाभिमतोयतस्तस्मात्तदमजनंमरणएवमवतीति देहात्मत्वमतनिरासायाह यथेति यथापुत्रादेरात्मत्वेनाभिमतान्मर्त्योमरणशीलोदेहः पृथक्प्रतीयते तथापुत्रो जीव आत्मत्वेनाभिमतादेहाद्विन्नइत्यन्वयः अपिपदेन देहात्मवादस्यानिदितत्वं सूचयति रेतोधातुवटकाणिकेत्यादिवाक्यात् ३८ इदानीं जीवपरमात्मनोरपि भेद एवेत्याह यथोल्लुकादिति यथा त्मत्वेनाभिमतादुल्लुकादेस्तदाहकोमिः पृथङ्मतः ३९ तथाभूतैर्द्रियांतःकरणात्पंचभूतदर्शेद्रियमनोभ्यः प्रधानात्मकृते जीवसंज्ञितात्संसारिणश्चद्रष्टा सर्वज्ञो ब्रह्मसंज्ञित आत्मा परमात्मा भगवान्पृथ मेवेत्यन्वयः ४० भिक्षेषु जीवेषु स्थितस्य परमात्मन उपास्तिप्रकारं कथयति सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेष्वंतर्धामित्वेनास्मानंहरिमीक्षेत सर्वभूतान्पातमनिहरावाधारत्वेनेक्षेत किंचामन्यभावेन सर्वतया मि रूपाण्यभेदेनेक्षेत अभेदेनेत्युक्तिविहायानन्यभावेनेति वचनमनर्थहेतुत्वाच्चरूपाणामन्यत्वभावनासंभयानकार्येति चोतनाय किंच भूतेष्वपि जीवेष्वपि तदात्मता तस्य हेररादानादिकर्तृता चेक्षेत अनेना नुग्राह्यानुग्राहकत्वद्योतनेन जीवपरमात्मनोर्भेदः पारमार्थिक इत्युक्तं भवति आदानकर्तृत्वं भूतविषयेन स्वविषयेनित्यतृत्वात् ४१ अधिष्ठानवैलक्षण्यादधिष्ठातृरूपाण्यवैलक्षण्यं न शं कनीयमिति इममर्थं सहृष्टा तंसमर्थयते स्वयोनिष्विति यथैकं योतिरग्न्याख्यं स्वयोनिषु कारणेषु काष्ठेषु योनीनां दाह्याणां गुणवैषम्यादाद्विशुष्कत्वादिवैलक्षण्यात् नानाविधलक्षणमिव मतीयते तथा प्रकृतौ प्रकृतिकार्येण जातिस्थित आत्मा हरिः वैलक्षण्य इव मतीयते कचिद्बहुसामर्थ्याभिव्यक्तिमान्कापि अल्पसामर्थ्याभिव्यक्तिमानित्यादिद्वयेण ४२ मथितार्थमाह तस्मादिति यस्मात्सर्वस्मादप्यः श्रीनारायणः तस्मात्स्वांस्वा

यथापुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ॥ अग्न्यात्मत्वेनाभिमतादेहादेः पुरुषस्तथा ३८ यथोल्लुकाद्विस्फुलिगाद्ब्रूमाद्वापि स्वसंभवात् ॥ अग्न्यात्मत्वेनाभिमतादेहाहकोमिः पृथङ्मतः ३९ भूतैर्द्रियांतःकरणात्प्रधाना जीवसंज्ञितात् ॥ आत्मा तथा पृथक् दृष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४० सर्वभूतेषु च आत्मानं सर्वभूतानि च आत्मनि ॥ ईक्षेतानन्यभावेन भूतेषु च तदात्मताम् ४१ स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ॥ योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४२ तस्मादिमांस्वां प्रकृतिं देवीं सदसदात्मिकाम् ॥ दुर्विभाव्यां पराभावात् स्वरूपेणावतिष्ठते ४३ अन्वयव्यतिरेकाच्च साक्ष्यात्मा व्यभिचारिणः ॥ वैतथ्यं व्यभिचारं च निद्रांते स्यानुचितयेत् ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् १

धीनां जडप्रकृतेर्देवी कार्यरूपेण द्योतमानां तदभिमानिनीं देवीं चित्प्रकृतिं च सदसदात्मिकां कार्यकारणव्यापिनीं दुर्विभाव्यां ब्रह्मादिभिरपि निरूपयितुमशक्यां पराभावात् प्रकृतिकम्पत दुत्तमत्वेनैव स्थित्वानिरस्त साम्यातिशयेन सर्वदोषविवर्जितेन सर्वगुणपूर्णैर्नामिकालेष्वेकप्रकारेण स्वरूपेणावतिष्ठत इत्यन्वयः तदुक्तं सर्वभूतस्थमीशोजेतारं प्रकृतेरपि । अविशेषं सदैवं केचित्पण्यविमुच्यत इति ४५ सिद्धावलोकन्यायेनोपासकस्येत्यभावात्तर्वाक्ति अन्वयेति अन्यवैशेष्यपरिहृत्येन्यकालेन्यरहितेकाले च सत्त्वलक्षणादन्वयव्यतिरेकात्सिद्धोपक्षमाभादीक्षत इति साक्षी तद्विप्रमुहं देवि परिच्छोपो विचरति तिस्रुतेः आत्मा पञ्चाशोतिपदादत इत्यादेः सर्वव्यापी परमात्मोति पल्लवणं तल्लक्षणं व्यभिचारिणः अनित्यस्यास्य पंचस्य वैतथ्यं निष्प्रयोजनत्वेन व्यभिचारमनित्यत्वं च निद्रातिमाद्ये मुहं तस्मात्पि चितपदेतद्वारि ब्रह्मादजनकमिति शेष इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां भोकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ एवं तावज्ज्ञानान्मोहोन्नासं चाशगयी मेनमा विवर्तयामासु पासनपाजायत इत्यभिहितं अधुना मार्कण्डेयस्य शारदात्मनि धीमते हिमजन्मये तस्मै संजायतुं सामान्यतो ज्ञातव्यमिति विविधकालं महदादिलक्षणं पुरुषं विदेवदूतैश्च समित्या पितुं येन लभ्येतामीषां महदादीनां पारमार्थिकं स्वरूपं लक्ष्यते १

चक्तव्याधिनियममाह यथेति यथासांख्येषु कथितं महदादिलक्षणज्ञानं पुरुषार्थोपयोगिस्पादितिशेषः अन्यशास्त्रोक्तं किंनस्यादितित्वाह यन्मूलमिति यत्सांख्यमूलतल्लक्षणं प्रचक्षते भाज्ञा इति शेषः सल्लक्षणं मम ब्रूहीत्यन्वयः पद्मायथा यथावत्सांख्येषु कथितं मे ब्रूहीत्यन्वयः सांख्यमूलत्वाल्लक्षणस्येत्यर्थमिति उक्तमपीममर्थविस्तरेण ब्रूहीत्याह भक्तियोगस्येति मार्गप्रकारं २ न केवलं भक्तियोगमार्गेणालैवैराग्याभावेतस्य चंचलत्वं संभवादतो विरक्तिमताभाव्यमतस्तत्प्रकारोपिवक्तव्य इत्याह विराग इति पुरुषः सर्वतो विरागो विगत रागो भवेदिति येनातो जीवलोकस्य गमनासादिलक्षणमावि विधाः कर्मसंसृतीर्माचक्ष्वेत्यन्वयः यद्वा येन संसृतीनां ज्ञानेन विरागो भवेत्तादृग्ज्ञानोत्पत्तिमाचक्ष्वेति ३ कालस्वरूपज्ञानमपि पुरुषार्थोपयोगीति ताद्विषयप्रशं करोति कालस्येति जनाः पदेतो यस्य कालनामस्तवमयनिमित्तात्कुशलं कुर्वति परेषामुत्तमानां सकाशादपि परस्योत्तमस्य च ते तव ईश्वररूपैश्वर्यमूर्तेः कालस्य स्वरूपमाचक्ष्वेत्यन्वयः वताडुवं स्त्रीत्वादिदंबोडुमशक्यं तथापि तत्प्रसादाच्च उक्तास्यामि त्यामंत्रयामि वतस्वामंत्रणे हुत इति पादवः ४ ऋषिदेवादिष्वेकं प्रत्ययं प्रशं किंनस्यात्किमिति मां प्रतीत्याशंक्य तस्य तादृशमश्रवचनप्रभुत्वाभावादिह लोके तव ज्ञानप्रवर्तनापावर्तीर्णत्वाच्च त्वेषेव समर्थ इति भावेनाह लोकस्येति लुक्प्रकाश इति धातोः प्रकाशो ज्ञानं लोकस्य परमात्मज्ञानमभिपोग्यस्य जनस्य संसारान्मुमुक्षोरित्यर्थः हिताय योगभास्करः ज्ञानयोगादित्यस्त्वमाविरासीः किल लोके देवादिवाता

यथासांख्येषु कथितं यन्मूलतत्प्रचक्षते ॥ भक्तियोगस्य मे मार्गे ब्रूहि विस्तरशः प्रभो २ विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत् ॥ आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधाः कर्मसंसृतीः ३ कालस्यैश्वर्यरूपस्य परेषां च परस्य ते ॥ स्वरूपं वत कुर्वंति यदेतोः कुशलं जनाः ४ लोकस्य मिथ्याभिमतैरचक्षुषाश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्य नाश्रये ॥ आतस्य कर्मस्वनुविद्याधिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ५ मैत्रेय उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्रुत्वा प्रतियन्महामुनिः ॥ आवभाषे कुरु श्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणादितः ६ श्रीमगवानुवाच ॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भाभिनिभाव्यते ॥ स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७ अभिसंधाय यो हि सां दंभमात्सर्यमेव च ॥ संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसा ८ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव च ॥ अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः सराजसः ९

अन्यस्येह क्लृप्तामर्थ्याभावादिदं संभावितं च वातां संभावयोः किलेति च अवतारसाफल्यमेवोपपादयति अचक्षुष इत्यादिना मत्प्रसन्नतोदृश्यमानत्वाच्च भुङ्क्ष्वीनत्ववचनं न्याह तमिरेत्यत उक्तं चिरं प्रसुप्तस्येति मनाश्च येऽपारंतमस्याविद्यालक्षणेऽनादित एवमसुप्तस्य शयानस्य तत्फलमाह मिथ्याभिमतैरिति बोधकाभावादन्यथा ज्ञानिनो देहाद्यभिमानित्वादेतत्फलमाह आतस्येति कर्मेतु पुण्यपापलक्षणेऽवतु विद्वयानुरक्तपाधिया आतस्यानवस्थितो रिति ५ मातुर्वचः श्रुत्वा कपिलेन भगवता किमुत्तरं मत्पूज्ये इतीतरबोधं परिहरति मैत्रेय इति अर्द्धगता विविधातोः करुणामर्दितो गतः अनेन कर्मणैव वक्तव्यत्वेकारणवित्यसौ च ६ पुरुषार्थसाधनेषु भक्तियोगस्य प्रधान्यादन्नपथमतस्तत्प्रकारं निरूपयति भक्तियोग इति भाभिनितीदर्याविगुणपूर्णे मन्मातः शास्त्रमार्गेर्भाव्यते निरूप्यते बाहुविध्ये निमित्तमाह स्वभावात् तामसादिस्वभावोद्बोधकसत्त्वादिगुणभेदेन भावो भक्तिर्विभियते तामसादिभेदेन नानाभवतीत्यर्थः ७ बाहुविषयं दर्शयति अभिसंधायेति । यो हि सां रीपद्रवं दंभं धर्मं ध्वजं वा ज्ञेमास्तस्यैव भावितं प्रायमनसि कृत्वा हरिभक्तेषु संरंभी गुणतोऽपि भिन्नदृक् स्वयं यथां दर्शयामि भावं कुर्यात्स तामसा मत्प्रसन्नोऽप्युत्पत्त इत्यन्वयः ८ सत्त्वादि विषयान् विभुष्यामां पश्यान् चामराद्यैर्धर्मैर्वा मन्सा विधाय सत्कर्मस्य यो र्चोदीपयित्वा सोऽप्यार्चयेत् स पुण्यकमावस्तव्युपासाभेदवर्जो भर्चादि विषयानां विषादपाप्माभेदं परमपूजासोभकः ९

यः कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वातदर्पणम् ॥ यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथक् भावः स सात्त्विकः १० मद्गुणश्रुतमात्रेण मयि सर्वगुणाश्रये ॥ मनोगतिरविच्छिन्ना यथागंगामसौ बुधौ ११ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य बुदाहृतम् ॥ अहेतुव्यवहिताया भक्तिः पुरुषोत्तमे १२ सा लोकासाष्टिसामीप्यसारूप्यैक्यमित्युत ॥ दीयमानं न गृह्णाति विनामत्सेवनं जनाः १३ स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः ॥ येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्भावाद्योपपद्यते १४ निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ क्रियायोगेन शक्तेन नातिहिंसेन नित्यशः १५ मद्दिण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः ॥ भूतेषु मद्भावनया सत्येनासंगमेन च १६ महतां बहुमानेन हीनानामनुकंपया ॥ भैक्ष्याचैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च १७ आध्यात्मिकानुश्रवणानामसंकीर्तनाच्च मे ॥ आर्जवेनार्थसंगेन निरहंक्रियया तथा १८ मद्भर्मेणापि यद्येतैः परिसंशुद्ध आशयः ॥ पुरुषस्यांजसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् १९ यथावातरयोव्राणमावृत्तेर्गंध आशयात् ॥ एवं योगरतं चेत् आत्मानं मविकारि यत् २०

हितेन वचसाऽसंगमेन दुर्जनसंगराहित्येन १६ महतां स्वोत्तमानां बहुमानेनार्चनेन हीनानां स्वाधमानां अनुकंपया तुल्येषु स्वसमेषु मैत्र्या मित्रभावेन ज्ञात्वा तद्रक्षणभावेनेत्यर्थः १७ आध्यात्मिकानुश्रवणाद्वेदांतशास्त्रश्रवणात् आर्जवेनाऽवकबुद्धित्वेनार्थाणां पंडितानां संगमेन निरहंक्रियया देशदावहंसमतावर्जनेन १८ मद्भर्मेणोर्ध्वपुंसादिधारणादिना स्वधर्माद्यनुष्ठानफलमाह यद्येति पुरुषस्योपासकस्य यद्विषदाकथितैरेतैः धर्मादिभिरनुष्ठितैः अंतकरणमाशयः पारितः शुद्धः स्यात्तदांजसाकालक्षेपमंतरेण श्रुतमात्रगुणं केवलं गुणां एव श्रुतानां योपापस्येति श्रुतमात्रगुणं स्वमेव ज्ञाते स्वयामभ्येतीत्यन्वयः गुणाः श्रुताः सविरुद्धाश्च देवइत्यादिवाक्यं हि शब्दगृहीतं १९ परिशुद्धाशयस्य हरीमनः प्रसादप्रकारं वा किं यद्येति यथाऽऽशयात्पुण्यादानस्य वातरयोवातएव योपापस्य सत्तमागंधोव्राणमावृत्तेर्भावोतिवशीकरोति एवमुक्तसाधनानुपयोगेन हरौ रतं पदाधिकारिविषयविकाररहितं तच्चेत् आत्मानं हरिणसादाभिमुखं करोतीत्यन्वयः अनेन निर्गुणभक्तियोगवतानां त्पंतिकमभक्तियोगवान् भूत्वा परमात्मापरोक्षवान् भवतीत्युक्तम् २०

एवंविधैर्योगिमिः कुत्रच्येयइतित्नाह अहंसर्वेष्विति भूतानां जीवानां मादानादिकर्तृत्वाद्भूतात्मा तर्पामित्वेन ध्येयइति भावः तामसराजसभक्तयोरधमत्वे कारणमेकोक्त्याह तमिति सर्वेष्वेतदित्युवर्तते
 योहसर्वभूतेष्वस्तस्थितस्त्वामवज्ञाय मर्त्येस्तामसोराजसश्चाचार्यामर्चयाविडंबनं कुरुतइति यस्मात्तस्मात्तामसोराजसश्चाचार्यामर्चयामित्यर्थः २१ एतदेव विवृणोति योयामिति मस्मनीत्युक्त्या तामसार्त्तिकचिदुक्तम्
 त्वमवबोद्धव्यं मंत्रावृत्त्याफलसंभवात् २२ तामसस्य नीकचित्फलमित्याह द्विषतइति परकायेमां द्विषतइत्यस्य विवरणं भिन्नदर्शिनइति शांतिर्नाममात्रेष्वा भूतेषु पुण्येषु बद्धवैरस्य २३ मत्प्रीत्यभावा
 दर्चाविडंबनस्त्वैस्पाहमाह अहमिति भूतग्रामेभूतसमूहे स्थितं मामवमं तु गीलमस्यास्तीति मूनग्रायावमानीतस्य २४ तर्ह्यर्चादिपूजाविधायकशास्त्रं व्यर्थमिति तत्राह अर्चादाविति आदेशवशात्स्थंडिले
 स्वकर्मकृद्दिहितं कुर्वन्निपिदं परित्यजन् स्वहृदि स्थितं देवदत्तादिसर्वभूतेष्ववस्थितं मामभेदतो न वेद सर्वभूता तर्पामिदं पुण्ये ददर्शनस्यानर्थफलत्वमिति च २५ अंतर्पामिदं पाणिमिन्नानि पश्यतीति भि
 न्नवत्त्वमित्याह आत्मनश्चेति यथात्मनः स्वस्य हृदि स्थितं परस्य देवदत्तादेर्हृदि गतमंतरेण भेदेन युक्तमुदरं ब्रह्म करोति स्वतस्त्वाभिन्नं ब्रह्म भिन्नं पश्यतीत्यन्वयः उदरं ब्रह्मेति श्रुतेः उदरमंतरं कुरुतइति अंतर्पामि
 दं पाणिमिन्नानि पश्यतीति भिन्नवत्त्वस्य मृत्युः तं साराख्यदुर्जनमारयिता श्रीनृसिंहः स्वरूपी उल्लवणं भयं नित्यदुःखलक्षणमधंतमो विवर्तइत्यन्वयः २६ उक्तार्थोपसंहारमुत्तेन सर्वातिर्पामिपूजामकारं वाकिं अं

अहंसर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा ॥ तमवज्ञाय मामंमर्त्यः कुरुतेर्चाविडंबनम् २१ यो मांसर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरम् ॥ हित्वा चोभजते मौढ्याद्
 स्मन्येव जुहोति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ॥ भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शांतिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानवे २
 नैव दृष्ट्येर्चितोर्चायां भूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ॥ यावन्न वेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितम् २५ आत्मनश्च परस्या
 पियः करोत्यंतरोदरम् ॥ तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विधत्ते भयमुल्लवणम् २६ अथ मांसर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ॥ अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षु
 षा २७ जीवाः श्रेष्ठाश्च जीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ॥ ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः २८ अत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरास्तवेदिनः ॥ तेभ्यो गेव वि
 दः श्रेष्ठास्ततः शब्दवेदोवराः २९

येति अंतर्पामिदं पाणिमिन्नत्वज्ञानमनर्थकमिति यस्मादथ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु कृतालयं हरं तर्पामिदं भूतात्मानं मां द्रव्यादेदानमानाभ्यां मैत्र्याऽस्मदपमेवमाहः सुहृदिति भावेन निमित्तेनाभिन्नेन चक्षु
 षाभ्येददर्शनाहं पश्येदित्यर्थः २७ हरं तर्पामिदं पाणिमिन्नत्वज्ञानविशेषात्तत्त्वज्ञत्वाच्च तेनानां तारतम्यं तज्ज्ञानं यदुक्तं पश्युवृत्तादिभेदेन जीवा एव स्वतः स्थिताः । संसृतो व्यत्ययस्तेषां मुक्तो तत्स्वदेवतः । तत्र स्या
 द्यमुक्तो मयोवराजंगममुक्तकाः । तेभ्यो मानुषमुक्ता भविषामुक्तास्ततो धिकाः । तत्रोपदेशमात्रेण मुक्तो मयोवेदवादिनः । अर्थज्ञात्तपस्तेभ्यो देवताः संशयच्छिदः । पृथीधर्मोस्ततस्त्रिं
 शानिः संयोगवदस्ततः । भक्तिपूर्वो हरैर्भक्ता तस्मान्मन्यो धिकस्ततः । मुक्तो वा संसृतो वापि सत्यं गेवुहिते गुणा इति । अजीवाश्चलनरहिताः स्याद्वरमुक्तास्तेषां सकाशाज्जीवाः जंगममुक्ताः भेदाः
 अत्रापि विशेषतो नार्थद्वयमस्य पदद्वयभेदेन अरक्षकेराचित्यत्वं सूचयति प्राणं प्रकृष्टवेष्टाविजतीति प्राणभृतः भेदा इत्युवर्तते ततः सचित्ता मनोव्यापारपुकारादिषु सपञ्चसु तर्पामिदं देवैः प्रवरा इति २८
 अत्रापि द्विषतुः शिष्यविस्पर्शाः प्रवरास्तेभ्यो माधुर्या विरक्ताः मैत्र्यभिर्गोपगुणज्ञाः शब्दवेदः सन्वज्ञाः २९

रूपभेदविदः शुद्धादिरूपविशेषज्ञाः उभयतोदत उत्तराधरदंतपुष्पादुपदः शरभादयः चतुष्पादो गवादयः त्रिपादमनुष्पो वर्णहीनः ३० ब्राह्मणादिलक्षणाश्चत्वारो वर्णाः ब्राह्मणो वेदसंबंधयोग्यः तत्र ब्राह्मणे
 पश्युपदेशमात्रानुष्ठानेन जातापरोक्षज्ञानेन वेदज्ञो विप्र उच्यते । अर्थज्ञो वेदार्थज्ञः ऋषिरुक्तः ३१ वेदार्थसंशयच्छेता देवः जातवेकवचनं स्वस्य स्वतंत्रस्वहरे धर्मं करोतीति स्वधर्मकृत् त्रैलोक्य
 कर्मरक्षणलक्षणपूर्णधर्मकर्तृत्वादिद्रुः मुक्तसंगो गरुडः अस्पृशिविवर्णनदोर्ध्वोऽति आत्मनः स्वस्य धर्मनदोर्ध्वभागवत्सदादमंतरेण कर्मफलमनकांक्षमाणो भूयानुत्तरः ३२ तस्मात् गृहान्मन्यपरिंता
 शेषाक्रियार्थमन्यपरिंतसमस्तक्रियाफलश्चात्मरतिश्चमन्येव मनोरतिश्चमन्यपरिंता शेषाक्रियार्थमन्यपरिंतः भक्तपानरीयतेन क्षीयत इति नरः पूर्णभक्तिः ब्रह्मा श्रेष्ठः पूर्वोक्तेभ्य इव चतुर्मुखब्रह्मणोऽप्युत्तमोऽस्ति
 किनेत्याह मयीति ३३ परमुत्तमं अः हरिः कर्ता स्वशासनकोपस्वसोऽकर्ता तस्मात्समदर्शनाभिर्दोषब्रह्मज्ञानवतः यद्वा परमुक्तो संसारवस्थायां भूतमुत्पन्नं पुरुषं ब्रह्मणः स ममधिकं वानपश्यामीति सम
 दर्शनाच्छास्त्रेषु सम्यग्दर्शिनः पूर्वतस्तत्त्वज्ञानवतां किं कर्तव्यमिति प्याह मनसेति अत्र जीवकलपोति द्विराकृत्या व्याख्यायं जीवकलया सहैतानि स्यावरादिमत्तां तानि भूतानि मनसा बहुमानमग्नीश्वरो भगवान्
 जीवकलयाऽनिरुद्धाख्याशेनेषु प्रविष्टस्तदालपत्वेन स्थित इति तन्मन्त्रं धर्मोदियमुपास्तिर्धर्मोऽप्येति शास्त्रांतरास्ति इति ज्ञातव्यम् ३४ उक्तार्थमुपसंहरति भक्तियोगश्चेति हेमानविमया तव भक्तियोगश्च

रूपभेदविदस्तत्र तत्त्वोभयतोदतः ॥ तेषां बहुपदः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपादः ३० ततो वर्णाश्चत्वारस्तत्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ॥ ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थ
 ज्ञोभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेता ततः श्रेयान् स्वधर्मकृत् ॥ मुक्तसंगस्ततो भूयान्नदोर्ध्वधर्ममात्मनः ३२ तस्मान्मन्यपरिंता शेषाक्रियार्थमन्यपरिंत
 नरः ॥ मन्यपरिंतात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्षणः ३३ न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ॥ ईश्वरो जीवकलया
 प्रविष्टो भगवानिति ३४ भक्तियोगश्च योगश्च मयामानव्युदीरितः ॥ ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं ब्रजेत् ३५ यत्तद्भगवतोरुपेक्ष्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ परं
 प्रधानात्पुरुषाद्देवं कर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यपि धीयते ॥ भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदशां मयम् ३७ योतः प्रविश्य भूतानि भू
 तैरस्य स्थित्वा श्रयः ॥ स विष्णुर्वारूपो धिया ज्ञेयः कालः कलयतां प्रभुः ३८

ज्ञानयोगश्च यशब्दादर्थविद्यादिना कथितकर्षणयोगश्च दृष्टते सच कथित इत्यन्वयः एतद्व्यपेक्षपुरुषार्थसाधनान्यादेति निर्धारयति ययोरिति योऽज्ञानभक्तयोरेकतरेणैव ज्ञानयोगेनैव पुरुषः पुरुषं परमात्मानं
 न ब्रजेदित्यन्वयः एकतरोऽलंघ्येदितरविधानं व्यर्थं स्यात् एकतरमात्रेणैव तस्यापि पश्यत्वात् एकतरेणैव तमुक्तं भूमायोरिवाविनाभावात् ३५ भक्तियोगश्च ज्ञानयोगश्च मयामानव्युदीरितः पुरुषादिरिचात्परमुत्तमम् देवं सर्वदेवोक्तं मयं कर्मविचेष्टितम्
 सर्वकर्माणि यस्य विशिष्टचेष्टानि भित्तानि सत्तपोक्तम् ३६ यत्तद्भगवतोरुपेक्ष्य ब्रह्मणः परमात्मनः काल इत्यपि धीयते ॥ भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदशां मयम् ३७ योतः प्रविश्य भूतानि भू
 तैरस्य स्थित्वा श्रयः ॥ स विष्णुर्वारूपो धिया ज्ञेयः कालः कलयतां प्रभुः ३८ योतः प्रविश्य भूतानि भूतैरस्य स्थित्वा श्रयः ॥ स विष्णुर्वारूपो धिया ज्ञेयः कालः कलयतां प्रभुः ३८

येतन्मावेतनोक्तलक्षणः कालोऽत्रोच्यते इति भावेनाह नचास्येति यथायोग्यातिरेकेण न द्वेष्यश्रमिषोदरेति विवचनात् यो ग्यतातिरेकेण दधितो द्वेष्यश्रमास्तीत्यर्थः अंतकृतसंहारकर्ता ३९ इतरेषां
 दाशानिपतकर्तृत्वाच्च विष्णुरेवायं काल इति भावेनाह यद्वयादेति मगणोनस्रगणः ४० यद्यस्माद्गीताः ४१ सर्वेति स्पंदं तेषां तेष्वभयानोत्पत्तिवैक्यामतीत्यनगच्छति इधेज्वलति नमज्जमिजल
 इति शेषः ४२ अदोनमोयजियमात् स्वसतां प्राणिनां मार्गददाति सप्तभिस्तेस्वादिभिरावृतो महान् प्रकालो कस्य जनस्पदे हंत नुते सृजति ४३ गुणानिमानिनोरुद्रादिदेवाः यद्वयादस्य जगत्तोषु पुन
 र्गर्भादिपुंषतीते एतच्चराचरैषां वशेति श्रुति ४४ सकालः कालश्च निर्वचनभावेन कालं विशिनष्टि अमंत इत्यादिविशेषणैः कलज्ञान इति वा तो ज्ञानरूपत्वात् भौतिकवदंतवा प्रभवतीत्यनंतः कलच्छेद
 न इत्यतः छेदनाख्यं सर्वेषां मंतं करोतीत्यंतकरः अंताभावापनादिः जातस्य हि भुशो मृत्पुतिर्यादेः अंतकरत्वादादिकुर कलकामधेनावित्यतोऽवयवः अधिश्शसनेषु संवृतो निर्लीनो न भवतीति जन्ममरणं चाह
 येव राजवत्करोतीत्याह जनमिति स्वस्रभिहितेन ब्रह्मादिजनेनात्मनो वशेन मृत्पुनारुद्रगुर्गादिना अतएवं विधगुणविशिष्टः कालात्मा तारायणो मृमुक्षुभिरुपास्य इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीभा० म०

नचास्यकश्चिद्विहितो न द्वेष्यो न च बाधवः ॥ आविशत्यप्रमत्तो सौ प्रमत्तं जनमंतकृत् ३९ यद्गयाद्वातिवातोऽयं मूर्धंस्तपतियद्गयात् ॥ यद्गयाद्दर्पते देवो भगणो
भातियद्गयात् ४० यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह ॥ स्वे स्वे काले भिद्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ४१ स्रवंति सरितो भीतानो त्सर्पत्युदधिर्यतः ॥
जगिरिंघे स गिरिभिर्भूतैर्मज्जतियद्गयात् ४२ न भोददाति श्वसतां मार्गं यत्रियमाददः ॥ लोकस्य देहं तनुते महान्सप्तभिरावृतः ४३ गुणाभिमानिनो देवाः
सर्गादिष्वस्य यद्गयात् ॥ वर्तते नु गुणेषां वश एतच्चराचरम् ४४ सो न तैर्तकरः कालो नादिरादिकृदप्ययः ॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनात्मनः ४५
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदो रूढिक्रमम् ॥ काल्यमानोऽपि बलि
नावायो रिव धनावलिः १ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे ॥ तंतं धुनोति भगवान् पुमाञ्छोचतियस्कृते २ यदधुवस्य देहस्य सानुबन्धस्य दुर्मतिः ॥ धुना
णि मन्थते मोहाद्गृहे सन्नवसूत्रि च ३ जंतुर्वै भवतस्मिन्त्यांयां योनिमुपव्रजेत् ॥ तस्यांतस्यांसलभते निर्द्विर्तिन विरम्यते ४ नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तु
मिच्छति ॥ नारक्यो निर्द्विर्तौ सत्यां देवमाया विमोहितः ५ आत्मजाया सुतागारपशुद्विषण्वंधुषु ॥ निरुद्धमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ६

[illegible]

मात्मजापरिण्यैवमताज्ञानफलमाह संदह्यमानेति एषामात्मजायादीनाम् ७ कविह्वलाभादिनामनोदुःसाक्षिनासंदीर्घागत्वादसारोपसंसारइतिविरक्तोभविष्यतिस्वयमेवेतित्नाह आक्षिपान्वे
ति माययापोहकसत्त्वा ८ कुटुंबेचनमेवधर्मोपपत्तेपुर्वचनधर्मयुक्तेषुवा दुःसानांतनेपुसाधनेषुदुःसानांपतीकारंसुखवन्मननाद्विरक्तोभस्यादित्यर्थः ९ ननु वृद्धीचमातापितरौताप्तीवार्था
सुतःशिगुः । अप्यकार्यजनकत्वाभत्तव्यामनुरजवीदितिययाकयाविविधयाकुटुंबभरणस्याविहितत्वाद्विरक्तत्वात्स्यागेमहान्दोषःस्यादतोविरागोभूषणमित्याशङ्कयाशास्त्रविहितहिंसादिनामासमहापात
केनाधःपातएवेत्याह अर्थैरिति विमर्शःसेवादिकमकार्यशतमहाविपादिविहितत्वात्तत्कृतानदोषइत्यर्थपरस्मार्तवचनं । पोष्यजनमुक्तशेषस्यभोक्ता १० अतिवृष्ट्यनावृष्टिवाधिमोजरनाशादि
नाकुटितजीवनस्यवृत्तिकथयति वार्तायामिति पुनःपुनरारब्धायामृणद्रव्याद्यानीतगोवृषादिनोपक्रांतायां वार्तायां कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यादिलक्षणायां लुप्यमानायां विनाशगच्छत्यां लुभगार्थेइतिधा
तोल्लेखेनपरद्रव्यादेस्तालक्षणेनाभिभूतोऽतएवनिःसत्त्वःसत्त्वगुणशून्योबलरहितोवापरार्थेचौर्पादिनापरद्रव्यादानेस्पृहांकुलतइत्यन्वयः ११ परार्थेमाप्यशक्तत्वेनस्वकुटुंबभरणाकल्पस्यचरमावस्था

संदह्यमानसर्वांगेषामुद्रहनादिना ॥ करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ७ आक्षिपामर्मेद्रियःस्त्रीणामसतीनांचमायया ॥ रहोरचितसंछापैःशिशूनां
कलमाषणैः ८ गृहेषुकूटधर्मेषुदुःसतंत्रेष्वतंद्रितः ॥ कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेगृही ९ अर्थैरापादितैर्गुणैर्हिंसयेतस्ततश्चतान् ॥ पुष्पातिथे
पांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्वयम् १० वार्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः ॥ लोभाभिभूतोनिःसत्त्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ११ कुटुंबभरणाक
ल्पोमंदमाग्योवृथोद्यमः ॥ श्रियाविहीनःकृपणोध्यायञ्छसतिमूढधीः १२ एवंस्वभरणाकल्पंतरकलत्रादयस्तदा ॥ नाद्रियंतेयथापूर्वकीनाशइवगो
जरम् १३ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वधंभृतैः ॥ जरयोपात्तवैरूप्योमरणामिमुखागृहे १४ आस्तेवमत्यापत्याद्यैर्गृहपालइवाहरन् ॥ आमयेनाप्र
दीप्ताग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः १५ वायुनोत्क्रमतोत्तारकफसंरुद्धनासिकः ॥ कासश्वासकृतायासःकंठोबुरुजुरायते १६ शयानःपरिशोचद्विःपरिवीतःस्वयं
धुभिः ॥ वाच्यमानोपिनवृत्तेकालपाशवशगतः १७ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेन्द्रियः ॥ भ्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयास्तधीः १८ यमदूतौत
दामासौमीमोसरभ्रसेक्षणौ ॥ सदृश्चात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुञ्चति १९ यातनादेहआवृत्त्यपाशैर्बद्धागलेबलात् ॥ नीयतेदीर्घमध्वानंदंज्यराजभटायथा
२० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेषधुः ॥ पयिश्चभिर्मक्ष्यमाणआर्तोर्वस्वमनुस्मरन् २१

माह कुटुंबभरणाकल्पइति श्रियासंपदाशरीरकात्पादा आक्षिपि दीर्घश्वासं करोति मूढधीःकतंस्वपुद्विरहितः १३ कीनाशःकर्पकः गोजरनुल्लेखनासमर्थवृषभम् १५ स्वयंजमाधमपरहृद
विरक्तोभोक्तायमतिस्पृहइतिवत्माह तत्रापीति तस्यामवस्थापामपि १४ अपत्याधिरमत्याभवज्ञानेनदत्ताभमाहरन्गृहपालःश्वेवगृहआस्तइत्यन्वयः संतारिणमासभरणास्वापामपिद्विरागो
नोत्पन्नतइत्याशयेनाह आमयेनेत्यादिना १५ यस्यकासश्वासान्ध्याकृतायासः पूर्णकेशःकंठोबुरुजुरायतेऽनुकाराधर्करोते सभ्रातुराग्नियमिनसूतइत्यन्वयः उत्क्रमतामिर्गच्छता उत्तारमुद्रतंकक
लेवातेनसंरुद्धनासिकापस्पसतथा अनेनासनशयनानुक्तयवस्थायामोविरागोनाभूदोहरेर्माहात्म्यमित्यर्थः १६ १० वस्यास्तत्यामवस्थामाह एवमिति १८ परिभ्रमःपययज्ज्जमाह पयवृत्तावि
धि यदामरिभवास्तेकवामूर्वशकृत्पुरीषविमुञ्चतिरभनेनक्रोधवेगेनसद्वर्तमानेर्भनेयपोहतीतवोक्तौ १९ नरकदुःखभोगमलोपेक्षोपातनादेहस्तस्मिन्नावृत्त्यभावेइय २० २१

नरकप्रविगच्छतोदशमाह सुतृदिति बालुकाशक्तिकाः २२ यमसादनं यमघर्हणरकमित्यर्थः २३ द्वाभ्यांवेति वाशब्देन वशादिनानिषधोमासवृत्तते तदुक्तं त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवादिनैर्दशभिरेव । पक्षान्मासेनवापातियमलोकमितोमृतइति यातनानरकम् २४ स्वातुष्ठितदुष्कृतानुसारेणनरकदुःस्वानुभवंति आक्षिपनमित्यादिना स्वगात्राणांस्वावयवानाम् २५ आत्मवैशतमात्मनोहिंसाम् २६ रोधनंशूलतन्त्रबधेविष्णुर्गते २७ बाहुव्यासंस्त्रिष्यपातनाब्रवीति पास्तामिसेति २८ तानातिदूरेवर्ततेकिंतुसभीपणैरेत्याहअत्रैवेति तदुत्पादयति पातनाइति इहास्मिंल्लोकेराजादिभिर्द्व्यं पूषकसिताहव्राह्मण्यर्थः वैशब्देनदंष्ट्रेषुस्वर्गेष्वपीतिदर्शितं । सामीप्येचप्रधानेचएवशब्दोवधारणइतिच २९ कीदृशाःपापिनएवंविधनरकभोगभोग्याइतितत्राह एवमिति उभयपंकुटुंबमुदरंचवि सृज्यतयोःकुटुंबोदरपोषणयोःकलम् ३० यःपापकृतस्तएकएवनारकंपथानमाप्नोतिनान्यइत्याह एकइति कुशलादितरत्पापंतदेवपापेयंशंबलंपस्पसतथा पत्कलेवरंभूतद्रोहेणधृतंपोषितम् ३१

धुनृत्परीतोर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथितसवालुके ॥ कृच्छ्रेण पृष्ठे कश्याचताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रयोदके २२ तत्र तत्र पतन्ञ्ज्रां तोमूर्छितः पु
नरुत्थितः ॥ तथा पापीयसानीतस्तमसायमसादनम् २३ योजनानां सहस्राणि नवतिर्नवचाध्वनः ॥ त्रिभिर्मुहूर्तैर्दाभ्यां वानीतः प्राप्नोति यातनाम् २४
आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वा लुमुकादिभिः ॥ आत्ममांसाद नृकापि स्वकृतं परतोऽपि वा २५ जीवतश्चात्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने ॥ सर्पवृश्चिकदंशा
द्यैस्मरद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृतं न चावयवशोगजादिभ्यो मिधावनम् ॥ पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं बन्धगर्तयोः २७ यास्तामिक्षां धतामिस्त्ररौ स्वाद्या
श्वयातनाः ॥ भुंक्ते नरो वानारी वामिथः संगेन निर्मिताः २८ अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते ॥ यायातनावैनारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः २९ एवं कु
टुंबं विभ्राण उदरं भर एव वा ॥ विसृज्ये होभयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशम् ३० एकः प्रपद्यते ध्वानं हित्वेह स्वकलेवरम् ॥ कुशलेतरपाये यो भूतदोहेण यद्वृतम्
३१ देवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान् ॥ भुंक्ते कुटुंबपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ३२ केवलेन ह्यधर्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः ॥ याति जीवो धतामिस्त्रं चरमं
तमसः पदम् ३३ अधस्तात्तरलोकस्य यावतीर्यातिनास्तुताः ॥ क्रमशः स्वमनुकम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीय
स्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥

[illegible]

कस्मिन्नाध्याये संसारासारज्ञानलक्षणवेत्तार्यादगर्भवासादिदुःखानुभवः प्रतिपाद्यते तस्माद्विरकोभक्तिस्तत्पुत्रकानाश्रयमयतेतदाति सन्नतरकेकर्मफलभुक्त्वावृष्टिरेणनरलोकेमायोमीक्षावतिरजविदेह
 यतोपेनाधीनेनकर्मणाशरीरस्वीकारायपुरुषमुक्ताचपरिपतरेतोविदुषवेसकूपेयस्तु कालेपोनिहाराक्षिपाउदरंमरिष्टोभवतीत्यन्वयः । सूक्ष्मलेशलवश्चक्षुषुदृष्टदभकणाणवद्विहल्लयुधः । क्षियायात्रातु
 द्विःपुंसिध्वल्लेखकणाणवद्विहल्लयुधः । कणातनिनीलतीतिकणः २ क्षियाउदरंमरिष्टरूपरेतसःकालेकमेनशरीराकारतयापरिणामप्रकारंरक्ति कलिलमिति तुशब्दाच्छोणितसंपर्कमाह कलिलंरक्तधातुर
 सयिश्चत्वावर्षास्तुल्यंभवति । कर्कधुरीमत्काठिण्योपेसर्मासःपिंडतुल्यःपेशीमांससंबीतद्वान्भवति अनुष्मादीनामभंविशेषःनपक्ष्यादीनामभंमिडाकारवत् । नानाविधागर्भवृद्धिःकर्मभेदाद्भविष्यति । अतो
 नानाविधंभोगंभोगसंस्थानमुच्यतइतिवचनात् अंबवेतिविकल्पोक्तम् २ बाह्वंश्यादिभिरंगैरवपेर्पुकोविमहोदेहोभवति।लिगस्पपुंछिपादिलक्षणस्पष्टिद्रस्पैरियद्धारस्पचोद्भवत्पातिः धातवस्त्वगादयः
 सप्त आवीतःसंवेष्टितः ४ सप्तमेमासेगर्भस्थस्यज्ञानोत्पत्तिरित्याह सप्तमइति जगत्पांकर्मभूमौपानिगतानिजन्मानिकर्माणिचस्वकृतानितथाचदेवस्पहरेमायपेच्छपाकटाक्षितमात्मनःस्वस्पर्वंधं
 ऋषिर्ज्ञानवान्स्मरते कचित्स्मरति।कश्चिद्विस्मरतिवेदनपात्रस्तस्वादितिद्योतनायआत्मनेपदंसेधिकार्याभावश्च ५ सप्ततस्पदेहयात्राप्रकारंरक्ति मातुरिति आतुरोरोगीतस्पसंमतःपथासौपरतःसदेह

श्रीभगवानुवाच ॥ कर्मणादेवतंत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये ॥ क्षियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः ३ कलिलंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदम् ॥ दशाहेनतुकर्कधुःपे
 श्यंभवाततःपरम् २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंश्याद्यंगविग्रहः ॥ नखरोमास्थिचर्मणिंलिगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तुद्भवः ॥ ४
 द्विजैरायुणावीतःकुक्षौभ्रमतिदक्षिणे ४ सप्तमेजन्मकर्माणिगतानिस्मरतेऋषिः ॥ जगत्पांयानिदेवस्यमाययाबंधमात्मनः ५ मातुर्जंघानपानाद्यैरेव
 त्यातुरसंमतः ॥ आस्तेधिष्मृत्रयार्गेतंसजेतुर्जंतुसंभवे ६ कृमिभिःसतकंडूगःसौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् ॥ मूर्च्छामाम्रोत्पुरुल्लेशस्तत्रत्यैःक्षुधितैर्मुहुः ७ कटुती
 क्ष्णोष्णलवणक्षाराम्लादिभिरुल्बणैः ॥ मातृमुक्तैरुपस्पृष्टःसर्वांगोरित्यतवेदनः ८ उल्बेनसंवृतस्तस्मिन्नात्रैश्वर्यहिरावृतः ॥ आस्तेकृत्वाशिरः
 कुक्षौभ्रमपृष्ठशिरोधरः ९ अकल्पस्वांगचेष्टायांशकुंतइवापजरे ॥ तत्रलब्धस्मृतिर्देवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् ॥ स्मरन्दीर्घमनुधासंगर्भेकिंना
 भविंदते १०

यात्रामाम्रोत्तिष्ठामिति अभादीनांभवेसस्तुमाप्याधिनीतामनादीनाभिमलावुरपताजरापुमुवबंध

निर्मिशास्यद्वारसंबद्धोपुटंविक्कमल्लंदनादीवत् तद्वारेत्यर्थः तस्यनिवासस्थानमाह सजंतुर्जंतुभिःसहवर्तमानः अनेनैवात्रैवेतिविवृतं जंतुनांसंभवायस्मिन्सतथातास्मिन् अनेनजंतुनामनवसान
 मयपरंपरोत्पत्तिः सूचिता ६ दशाहोतस्पष्टःस्वानुभवप्रकारमाह कृमिभिरोत्पादिना सतंचकंडूगिषुपस्पसप्तकंडूगः ७ कटुपैरीधिसंज्ञःद्रव्याश्रितधर्मोवा ताक्षिणःसर्पपः तन्मयमिमहन्धं सा
 र्वदृश्यरसधारियसुर्ममाम्भृतादिसंज्ञःउल्बेणरितिकरेरेतस्पर्शस्पृष्टउपतप्तः सर्वाणिपृथिव्यातपयोपनापस्यसनया ८ भुक्तेकृत्वाशिरःशिरोधरेयस्वसतया ९ मार्कचयेविषुपुनसंज्ञादेकाधितयेतत् ।
 नादीनाप्याधिनीतामनाम्यातस्पनिषध्यते । क्षियातथांशुपिरेतानिवद्धायजापते । कर्मभेदमुक्तीतानितीयांगोदेवेत्या । तेराप्यापितपेहोसौजंतुर्देहिप्रभेदे । मारिकेलफलंपदस्तकोसंवृद्धि
 वृध्यति । तद्वत्त्वयाप्यसौवृद्धिसकोशोभोमुसिरिपतः । एवंवृद्धिकमाद्यातिजंतुःशीगर्भेसांशियः । तल्लज्जानुपार्थाःशंकरयोन्वेत्यवर्तते । अंशुजोपोपरिन्मरपज्जान्बोरपेत्यामुक्षी । ज्ञातुपुत्रेयाने

मेजागुमध्यचानासिकाम् । स्फिजीचपार्श्वद्वयस्थौवाहूर्जवावहिस्थिताविति । शकुंतोनुत्पन्नपक्षःपक्षी शिवस्तनूतःअर्धोत्पन्नःकुंतःपक्षोपस्पतसप्तमेतिवा । एवंछिद्यमानस्पतस्यनानाजातिसंज्ञाचक
 ह्यतइत्याह तत्रेति तत्रगमेदेवाल्लब्धास्मृतिर्पेनसतया जन्मशतोद्भवकर्मपुण्यपापलक्षणस्मरन्दीर्घमनुभूतार्थकुर्वन्देहीतस्मिन्गर्भेकिनामविंदते । स्वकर्मवशात्मानाजातिगर्भस्थत्वात् आस्रया
 दिनानाजातिनामलभतइत्यर्थः १० लब्धस्मृत्याचगर्भवासासारताविजानतस्तस्पततोनिष्क्रमणप्रयत्नंरक्ति आरभ्येति विष्ठाभूःकृमिः सोदरः किमेस्यावेतिसंशयोपेतः । उदरसंशयःशोक
 इत्यभिधानात् ११ इतोपिनिर्गमनायस्वयमनोनिष्कलःकिंतुहरेःप्रसादएवमथोजकइतिभावेनतंभगवंतंस्तौति नाथमानइति । नाथुनाधृषाआपायामितिधातुः । एवंविधगर्भवासोमाभूदितिनाथमानःपाच
 मानः विह्वयपाश्रोतृमनोद्रवणहेतुभूतपा ऋषिरितिपदेन । तस्याज्ञानंतुदेवानांगर्भस्थानामविष्पति । उत्तमानामृषीणांवाप्यन्येषांबहुजन्मगमितिवाक्यंसूचयति । सप्तवधपदंद्रियाणिपस्पतयोक्तः ।
 वधयस्त्विन्द्रियाण्याहुर्हृषीकाणीतिचाप्युतेति १२ स्तुतिस्तत्रसिद्धैर्गुणैरुत्तमंभगवतेर्वाद्वावपिपक्षोनोपपन्नौ । तस्यबुद्धेर्जन्मशतोद्भवकर्मविषयत्वेन चरितार्थत्वादनवगाहत्वेनगुणेष्वनारोहादतइयंस्तुतिर्या
 काविदित्याशंक्यहरीशकेरचित्पमहिमत्वेनसर्वयुक्तमितिभावेनतदुचितैर्गुणैःस्तौति तस्योपसन्नमित्यादिना योसौदेवाल्लब्धस्मृतिःसोहंयेनहारीणाऽसतोऽशुभस्पममेहशीगर्भवासलक्षणागतिरर्पयति
 स्पहरेल्लसच्चरणारविंदंशरणंनजामि किंविशिष्टस्पतस्योपपन्नंशरणागतंजगदवितुः । अवरक्षणइति । इच्छयामकानुग्रहलक्षणयाभुविश्वात्तलीलातनोः स्वीकृतरामकृष्णादिलीलावतारस्य प्र

आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोपिवोपितः ॥ नैकत्रास्तेसूतिवातेर्विष्ठाभूरिवसोदरः ११ नाथमानोऽक्रुषिर्मोतःसप्तवधःकृतांजलिः ॥ स्तुवीततंविह्वयया
 वाचायेनोदरेर्पितः १२ जीवउवाच ॥ तस्योपसन्नमवितुर्जगदिच्छयात्तलीलातनोर्भुविलसच्चरणारविंदम् ॥ सोहंनजामिशरणंनकुतोभयंमेयेनेहशीग
 तिरदर्शयस्तोनुरुपा १३ यस्त्वन्नबद्धवकर्मभिरावृतात्माभूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम् ॥ आस्तेविशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेवासि
 तंनमामि १४ यःपंचभूतरचितेऽवहितःशरीरेल्लोयथेंद्रियगुणार्थविदात्मकोहम् ॥ तेनाविकुंठमहिमानमूर्षितमेनंवंदेपरंप्रकृतिपुरुषयोःपुमांसम् १५
 यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदतिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिःपुनरथंप्रवृणीतलोकोयुत याकयामहदनुग्रहमंतरेण १६

प्यस्यदेवदत्तवत्समयत्वेकिंशरणंनजनेनप्रयोजनमित्यतउक्तंनकुतोभयमिति अभयंमतिष्ठाविवंदते । युक्ताल्लस्यहरयःशतादशेत्यादिभुतिरत्रममाणम् १३ योभूतेंद्रियाशयमयीमाकाशादीनिपंचभूता
 निभ्योऽप्रापीनिदर्शयिष्यामिआशयोमनःएतदात्मनाविकृतांमायामकृतिमवलंब्यप्रवर्तकत्वेनाश्रित्यपुण्यपापलक्षणैःकर्मभिरावृतात्मासकःकर्मबद्धोजीवइवअमासिच्छरीरेआस्ते तुशब्देनात्यंतदौलक्षण्य
 मनयोरस्तीतिदर्शयति तुष्टयेनाश्रयविहितमितिश्रुतेः । वैलक्षण्यंस्पष्टमाह विशुद्धमिति अविकारमस्तिजायतइत्यादिविकारशून्यम् । तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह अखंडेति अखंडबोधंअपरिच्छिन्नमा
 नम् । ममसापन्नयेनतप्यमानहृदयेनिरस्ततापत्रयत्वेनावासितम् निश्चितम् हारिणमामीत्यन्वयः । सत्यंज्ञानमनंतंममसात्मनितिब्रू इत्यादिश्रुतिः १४ एतदेवविवृणोति यःपंचोति आत्मकमात्मा
 मासःइन्द्रियाणिचक्षुरादीन्द्रियाणिगुणान्स्वादीनर्थान्छब्दादीनुपभोग्यतयावेतिमन्यतइतिइन्द्रियगुणार्थविदहंपथापंचभूतरचितेशरीरेल्लोयसामितपापेंद्रियगुणार्थतत्त्वज्ञोविष्णुःशरीरेल्लोयसामितोसग
 त्तनरिषतः तेनहरीणाभिरसौदंतमविकुंठमहिमानमूर्षितमवर्षयतिपुरुषयोःश्रीब्रह्मणोःपरमेनंपुमांसंवदइत्यन्वयः स्वमस्यअविषयत्वादेनामित्युक्तम् । त्वमग्रेप्रयमोभोगिराश्रयिःअक्षरंमंदरांतस्मृतोऽस्मि
 त्वममानम् १५ तदग्रेणयैवतद्वंदनमतिक्रान्तमितिस्पष्टयति यन्माययोति यस्यहरेर्माययेच्छयाऽजीवमानकृत्योरुभिर्बद्धिःसत्त्वादिगुणैःकर्मभिर्जनितरांबंधनंपस्मिन्सतयातस्मिन्संसारविधा
 नेपथिचरभयंशोकः पुनस्तदतिश्रमेणतापनपातपतोपेननष्टस्मृतिर्नष्टज्ञानोमहतोदरेरनुग्रहमेरणालक्षणमेतरेणविनाकपायुक्तपातंहरिप्रवृणीतममस्वामीतिसारणंमज्जेदित्यन्वयः १६

अतस्तदनुमहेनैवतज्ज्ञानमित्याह ज्ञानमिति यः कृतमः सुखतमः सः भूमादेवसैकालिकमतीतिजन्मादिविषयमेतज्ज्ञानमेऽदृष्टादितियच्चस्मादतः प्रेष्टत्वाद्दृष्टं तैत्वात्तापत्रयोपशमनायभजेमेत्यन्वयः न केवलं मध्ये वा स्थितोऽन्यत्राप्येवमिति भावेनोक्तम् स्थिरचरेष्विति अनुवर्तिता अंतर्धामित्वेनानुगतांशं अंतर्तानिष्पानि यस्य सतथा अनुमतजीवत्वलक्षणस्यमानेनसहाभेदोनास्तीतिभावेनोक्तम् जीवेति जीवानां कर्मपदवीं सारमार्गमनुवर्तमानाः १७ इदानीमात्मनोर्गर्भादाशुनिर्गमनाभिप्रायं विज्ञापयति देहीति अन्यदेहविवरेमानुदेहोदरेवर्तमानोऽसृग्निष्पन्नपूर्णकूपेपतितोमातुर्जठराग्निनाभृशतमदेहः इतोदेहाद्विवसितुं निर्गमितुमिच्छन्स्वमासान्कल्पयतीताः कल्पवशिष्टा इतिस्त्रिषण्मासान्गणयन्कूपणधीर्द्वेषंभवताकदानुनिर्वास्पतेनिष्कास्यतइत्यन्वयः १८ यतः ईदृशमतीतिक्रियं ज्ञानं मध्यं येन दत्तमसौ सर्वस्मात्प्रेयानित्याशयेनाह येनेति हेर्दृश असौ दशमास्यो हं येन भवादृशेन पुरुषेणेदृशी भगवद्विषयां गतिं संग्राहितः सदीननाथो भगवान्स्वेनैव कृतेन तुष्यतु न ऋतेस्त्वक्रियतइत्यादि मंत्रवर्णोत्रमार्गं । कोनामतत्पतितस्यहरेः कृतस्यमतिनिधिप्रत्युपकारमस्यहरेरंजलिं विना कुर्यात्तनकोपिकर्तुसमर्थइत्यर्थः करोति चेद्भवाद्दशएव न त्वितरइत्यतो भवादृशेनेत्युक्तम् १९ भगवदनुग्रहीतज्ञानफलमाह पश्यत्ययमिति सप्तवधयो ज्ञानेन्द्रियाण्यस्य सतथोक्तोपंजीवोस्वहरेरधीनेदेहेशरीराणां जीवानां भेदमुपलक्षणमेतज्जडादीनामापि पदत्तयायेन हरिणानुग्रहीतयाधिषण्यामत्याज्ञानेन पश्यति

ज्ञानं यदेतददृष्टात्कृतमः स देवसैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ॥ तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनायवयं भजेम ३७ देहान्यदेहविवरेजठराग्निनासृक्विष्णुमूत्रकूपपतितोऽष्टशतमदेहः ॥ इच्छन्नितोविवसितुं गणयन्स्वमासान्निर्वास्पतेलूपणधीर्भगवन्कदानु १८ येनेदृशीमतिमसौ दशमास्य ईदृशसंग्राहितः पुरुषेण भवादृशेन ॥ स्वेनैव तुष्यतु कृतेन सदीननाथः कोनामतत्पतिविनांजलिमस्य कुर्यात् ३९ पश्यत्ययं धिषणयाननुसप्तवधैः शारीरमेदमशरीरवदस्यदेहे ॥ यद्वत्तया सतमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि चैव मिव प्रतीतम् २० सो हं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासंगर्भाच्च निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे ॥ यत्रोपयातमुपसर्पति देवमायामिष्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २१ तस्मादहं विगतविह्वल उद्धारिष्य आत्मानमाशुतमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथाव्यस न मेतदनेकरंध्रं मामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः २२

श्रुतं मे भविष्यादहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासंगर्भाच्च निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे ॥ यत्रोपयातमुपसर्पति देवमायामिष्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २१ तस्मादहं विगतविह्वल उद्धारिष्य आत्मानमाशुतमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथाव्यस न मेतदनेकरंध्रं मामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः २२

श्रुतं मे भविष्यादहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासंगर्भाच्च निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे ॥ यत्रोपयातमुपसर्पति देवमायामिष्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २१ तस्मादहं विगतविह्वल उद्धारिष्य आत्मानमाशुतमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथाव्यस न मेतदनेकरंध्रं मामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः २२

श्रुतं मे भविष्यादहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासंगर्भाच्च निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे ॥ यत्रोपयातमुपसर्पति देवमायामिष्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २१ तस्मादहं विगतविह्वल उद्धारिष्य आत्मानमाशुतमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथाव्यस न मेतदनेकरंध्रं मामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः २२

भगवतोऽहमेति हि साऽगणितप्रमावद्विध्वनयन् न भवेत्तदर्थमसूतिप्रकारोक्ति एवमिति श्रुत्यादिकुलउत्पत्त्यमानस्य तत्क्षणे ज्ञानं भवतीति चोक्तनायसपष्टमिष्टुक्तं । अपि च कालदर्शिन्यादिति हलायुधः
 सर्वोपि क्षणिक इत्याशयेनोक्तं सत्यमिति अवाचीनमधःशिरसम् २३ तेन वा पुनः येन देहाभिमानेन पूर्वमुपस्पृष्टः सारमन्वभूतेन देहाभिमानेन सहेति वा शिरोवाक् कृत्वेत्यवाचीनमित्यस्य विवरणं तेन पाद
 प्राप्येन जन्मप्राप्तिकामिदमेव सर्वप्रधानमिति ध्वनयति गतरमुतिर्नृजन्मांतरज्ञानः २४ विद्वैतभूत्यानेयस्य ततथा विद्यातोभवति उत्पद्यत इति वा विद्याभूः क्रमिः रोरुयति रोरुयते तु शब्देन विपरीता
 गतिमनुपवासांगतः २५ परच्छंदमन्यस्याभिप्रेतं प्रत्याख्यातुं नापेक्षितमिति निराकर्तुमनीश्वरोऽनर्थः २६ अशुचिपर्यं केजकुन्मूत्रमिभ्रत्वादशुद्धे दोलायमाने दासविरचिनेतत्त्वविशेषे २७ आमत्वं
 चं मुदुहपनुतनत्वचंदं शाः सुधीमुत्तामशकाः सूक्ष्ममक्षिकाः कुमिकं मणि कीटम् २८ पंचवर्षपर्यंतं शैशवं तत आसप्तमवर्षात् कौमारं तत आदशवर्षात् पौगंडं । आज्ञानादिति अनभिष्टकतुराभिमानेनामित्येषः २९
 सहदेहेनमानेन देहाभिमानेन विग्रहं वैरमात्मनोऽतापस्वस्य नाशाप कामिषु विषमलालसेषु ३० सहदेहेनेत्यतो द्विवृणोति भूतैरिति अहंमेत्यसद्वाहोदुराग्रहोपस्यांसातभाताम् ३१ तदर्थमहं

श्रीमगवानुवाच ॥ एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यं सपष्टमिष्टु ॥ सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूयै सूतिमारुतः २३ तेनोपस्पृष्टः सहसा कृत्वा वाक् शिरजातुरः ॥ वि
 निष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो गतस्मृतिः २४ पतितो भुव्यसूक्ष्ममूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते ॥ रोरुयति गतज्ञानो विपरीतांगतिगतः २५ परच्छंदं न विदुषा पु
 ष्यमाणो जनेन सः ॥ अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः २६ शायितोऽशुचिपर्यं केजंतुः स्वेदजदूषिते ॥ नेशः कंदूयने गानामासनोत्थानचेष्टने २७
 तुदंत्यामत्वचंदं शामशकामत्कुणादयः ॥ रुदंतं विमतज्ञानं कुमयः कुमिकं यथा २८ सत्त्वेव शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च ॥ अलब्धार्थी पित्तो ज्ञानादिद
 मन्युः शुचापितः २९ सहदेहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ॥ करोति विग्रहं कामी कामिष्वंतापचात्मनः ३० भूतैः पंचभिरारब्धे देहे देहबुधो सकृत् ॥ अहंमे
 त्यसद्वाहां करोति कुमतिर्मतिम् ३१ तदर्थं कुरुते कर्म यद्दोयाति मं सृतिम् ॥ तमो विशति यद्दोयेनासौ मर्त्यजन्मनि ३२ येन यातीदृशं क्लेशमविद्याकर्मबंध
 नम् ३३ यद्यसद्विः पथि पुनः शिश्रोदरकृतो यमैः ॥ आस्थितोरमते जंतुस्तमो विशति पूर्ववत् ३४ सत्यं शौचं दयामौनं बुद्धिः श्रीर्हौ र्यशः क्षमा ॥ शमो दमो
 मगश्चेति यत्संगाद्याति संक्षयम् ३५ तेष्वंशान्तेषु मूढेषु खंडितात्मा वसायिषु ॥ संगेन कुर्याच्छोच्येषु पोषिकीडामृगेषु च ३६

तेन्यमद्वाह इदीकरणाय येन कर्मणा बद्धः ३२ एते देवस्पृष्टास्ते येनेति ईदृशं तत्काविलक्षणं ज्ञानमविद्याकर्मबंधनं च ३३ मनुष्यपोनेः पुरुषार्थहेतुत्वात् कथं निधत्तमनाह यदीति पापि पुरुषार्थहेतौ मनुष्य
 पोनी स्थितो जंतुः पेशासोदरयोः पोषणे कृतवत्तमः यमको ये स्तेनयातेरसद्विज्ञो विपरमात्म्यभेदविद्विद्यामुरप्रकृतिभिः सह यदिरमते तादृशं पूर्ववत्तमो विशतीत्यन्वयः ३४ मुक्तसाधनसत्यादिगुणवत्त्वे कर्मसत्त
 गतमः मने सदा तत्तमाह सत्यादिपरादिना बुद्धिगुणधर्मविषया श्रीमगवद्वाक्येनोपपन्नता ह्यैरकार्यकरभेदकता समासादराधेयवैष्णवे पुतस्तद्वनशीलता शमोवाहं द्विपनिग्रहसमो वकारनिग
 हः तमो विद्याधिपराधेयमादिलक्षणः ३५ अज्ञाने पुनर्गतिप्राप्तिगुणराहिते पुनर्गतिप्राप्तिस्तद्विज्ञानात्मा परमात्माऽपि तिष्ठन्नज्ञानाच्च विज्ञानः संवितात्मजीवः । अणुर्क्षोऽस्मिन्निक्षुतेः । तद्व्यापिनादिरिति
 वाक्येन शमोवाहो वेपाजिते पाते पुनीव वा वज्ञानि पुतंगं स्नेहादिलक्षणं पोषितां कीडामृगवत्त्वमानेषु ३६

जीवेन्द्राभेदशरीरसंगमदुष्टशरीरसंगोपिमोहकारणतयादुःस्वप्नरूपेति निरूपयति नतयेत्यादिना अन्येषां प्राकृतानां संगतस्तासां संगिनां पुंसां संगतः ३७ अत्र किंपुनर्न्यायमाह प्रजापतिरिति रोहिडूतां मगीभूतां ज्ञेयक्रीदुहितरमितिवचनं स्त्रीणां मतिमोहकत्वं योतनाय दुष्टजनमोहनार्थं वेति ज्ञातव्यं अन्यथा न किंचिन्मेषनसामृषागतारितिवचनविरोधः स्यात् ३८ तस्य ब्रह्मणः सृष्टौ सृष्टाः स्वार्थं भुवाद्यस्ते सृष्टाः प्रियव्रतादयस्तेषु सृष्टौ सृष्टा मरीच्यादयस्ते सृष्टाः कश्यपादयस्ते सृष्टा उत्तमादयस्ते चित्तिवा योषिन्मय्यात्ममायया मोहकशक्त्याऽसंखितधीः कः पुमान् न कोपीत्यर्थः किमत्राह ऋषिमिति ३९ अन्येषां तज्जयिष्वं किं न स्यादेवमत्राह बलमिति याकेवलं भूविजृम्भेण दिशां जयिनो राजादिभिजायतान् स्वाधीनान् करोति तस्यामे स्त्रीमय्याः मामायाः मयस्य प्रधानस्य ममवशाया मोहकशक्त्या बलं पश्येत्पन्चयः । मयः प्रधानजिह्वाया तद्वशज्जयते इति वचनात् मेमायाया इति ४० फलितमाह संगंन कुर्यादिति तत्त्वविस्मरणहेतुत्वात् प्रमासंवनसाधनत्वाद्वा प्रकृष्टमदजनकत्वाद्वा प्रमदाः स्त्रियस्ता सुजातुकदाचित्पहेलिकाविषयेपिसंगंरागादिलक्षणं न कुर्यादित्यन्वयः कुत इत्यत उक्तं योगस्येति अयोग्यत्वे केवलयोगारोहेच्छया किं स्यादित्यत उक्तं मत्सेवयेति वेदांतादिशास्त्रश्रवणादिलक्षणयाम त्सेवयाप्रतिलब्धभात्मलाभो विषयस्यागेन स्वरूपानंदोयेन सतया निर्जितेन्द्रियग्रामत्वेन स्वरूपानंदानुभवेन संतुष्ट इत्यर्थः प्रतिलब्धात्मभाव इति पाठे सन्धकू संप्राप्तपरमात्मभक्तिरित्यर्थः अनेन स्वज्ञानदानयोग्यपुरुषेषु युक्तो नियतभार्यासुचसंगमंतरेणेतरसंगो वर्जनीय इति प्रकाशितं तदुक्तं सत्पुंसु च तथा स्त्रीषु न संगो दोषमावहेत् । यथा योग्यगुणायैव दोषकृद्दुष्टं तु जन्तुष्विति । तत्संगात्कोनर्थ इत्यत उक्तं यामि

न तथास्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथा पुंसां यथा तत्संगिसंगतः ३७ प्रजापतिर्दुहितरं दृष्ट्वा तदूषधर्षितः ॥ रोहिडूतां सोन्वधावदुश्यरू पीहतप्रपः ३८ तत्सृष्टिस्तृष्टेष्टेषु कोन्वखंडितधीः पुमान् ॥ ऋषिनारायणमृते योषिन्मय्येहमायया ३९ बलं मे पश्यमायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् ॥ याकरोति पदाक्रांतान् भूविजृम्भेण केवलम् ४० संगंन कुर्यात्प्रमदा सुजातु योगस्य पारंपरमारुरुक्षुः ॥ मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो वदंतियां निरयद्वारमस्य ४१ योषयातिशनैर्माया योषिदेव विनिर्मिता ॥ तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतम् ४२ यां मन्यते पतिर्मोहान्मन्मायामृषभायतम् ॥ स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः प्राप्तां वित्तापत्य गृहप्रदाम् ४३ तमात्मनो विजानीयात्पत्न्यपत्यगृहात्मकम् ॥ दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोगायनं यथा ४४ देहेन जविभूतेन लो कालोकमनुव्रजन् ॥ भुंजान एव कर्माणिकरोत्यविरतं पुमान् ४५

ति अस्य कामुकस्य अनेन स्त्रियः सर्वभावर्जनीया इत्युक्तं तदुक्तं अंगारसहशीनारीघृतकुंभसमः पुमान् । तस्मात्तारीषु संसर्गदूरतः परिवर्जयेत् । गौडीमाध्वीतथापेष्टीविशेषानि विधासुरा । यतुर्षोम मदाज्ञेयाप्येदं मोहितं जगत् । मायतिग्रमदाहृष्टासुरापीत्येवमायति । परस्माद्दृष्टिमदानारीतस्मात्तानावलोकयेदिति ४१ इतोपि सर्वमयत्नेन दुष्टास्त्रीवर्जयेत्त्याह योपयाचीति पादेव निर्मिता योषिन्मा यामार्यात्वेनोपभाति सुमुखस्तामात्मनो मृत्युमीक्षेत् किंचतु गैरावृतं कूपमिव ४२ पतिर्पामोहात् स्त्रीसंगतः । स्रष्टृष्टृष्टैशब्दसंघाव इति यातोः शब्दादिष्वासक्तितः कारणात् स्त्रीत्वं ममदाभावं प्राप्तामृषभाय तारितौ पुरुषीकरणं नामारोपितपुरुषधर्मस्तमाचरंतं मन्माया वित्तापत्य गृहप्रदाम् मन्यते तामिति पूर्वशब्दसंबंधः ४३ इति मत्स्यादिपुतापत्न्यपि हरिभक्तिरहितं पतिमात्मनो मृत्युमीक्षेत्तत्कहेतुं पश्येत् । किं निशिष्टं अपत्यगृहात्मकं कूपमिव यथा मृगयोः मृगान्वधार्थं यातीति मृगव्यावृत्तयेति कुः मृगपुस्तस्य मृगयोर्व्याघ्रस्य । व्याधो मृगवधाजीवो मृगपुरुषोऽपि स इत्यमरः । मायनं मृगस्य मृत्युं योऽपि स्तुभे शब्दः सत्पुंसु च तथा स्त्रीष्वित्याहुः कर्मप्रतिभमाणं ४४ ज्ञानं विना कर्मक्षयः किंतु कर्मपरंपरावेव करोतीत्याह देहेनेति जीवभूतेन जीवानां कर्मजातेन लोकाहो कंशे शब्दे स्वयं योग्यमायादिमासौ ककार णमित्येवोवाक्यकारणमित्याह देहेनेति ४५

जीवसंज्ञयाह जीवइति भूतेंद्रियमनोमयोदेहोपस्यानुगःसजीवइति भूतोजातइतिव्यवहारात् जीवोऽनित्यएवेतिनशंकनीयं तस्यदेहावियोगसंयोगावेवमरणजननेनतुस्वरूपनाशः तथासतिगो
 हादियोग्यताकथनंवर्धस्पादितिभावेनाह तन्निरोधइति अस्पजीवस्पतन्निरोधस्तस्यदेहस्यानाशोभूतेषुलभोमरणमाविर्भावोभूतसंपोगलभोविशेषतयाप्रकाशःसंभवोजननंनानामतु शब्दस्तेषांकिंचि
 द्विशेष्योक्तकः ४६ उक्तमर्थस्पष्टयति द्रव्योपलब्धीति द्रव्याणांपंचभूतानामुपलब्धिस्थानस्यशरीरस्यपृथिव्यादिविषयज्ञानाश्रयत्वात् द्रव्येक्षायाघटादिदर्शनस्यायोग्यताघटादिद्रव्यदर्शनयो
 ग्यत्वंयदानास्तितदातददर्शनपंचत्वंमरणसंज्ञभवति अहंमानादहमिदंशरीरमित्यभिमानात्द्रव्यदर्शनमेवोत्पत्तिरित्यन्वयः ४७ इदंदर्शयति यथेति यथाचाक्ष्णोश्चक्षुषोर्द्रव्यावयवःशौकस्यादिरूपं
 तस्यदर्शनेऽयोग्यताकामलादिदोषदुष्टतयासामर्थ्यनास्तितदैवचक्षुषःसकाशाद्द्रष्टृत्वंनेतिशेषः यदाऽनयोश्चक्षुषोर्गोप्यताअस्तीतिशेषः तदाचक्षुषःसकाशात्द्रष्टृत्वंप्रतीयतइत्यन्वयः ४८
 नन्विहसंसर्जजीवोभूतैवचेतनत्वात्तत्रैवसंसरतिअत्रैवमुच्यतइत्याचार्योक्तेस्तत्राह पुंसइति पुंसःपुरुषस्यचक्षुरादीन्द्रियाणिपथापरंकेवलंस्वगतंस्वविषयंरूपादिकंतन्निमित्तमुत्सादिकंविंदतिनान्यगतं च
 भुर्मांशंश्रोत्रंनजानातिश्रोत्रमांशंचक्षुरित्याद्यतोमियंन्द्रियाणामेदःमसिद्धः तथेशांशाःजीवाःसंसरंतःपृथक्कलाःअन्योन्यंहरेश्चभिन्नाइत्यतआचार्योपेवस्वज्ञानीनस्यादित्यर्थः पःसर्वज्ञइतिश्रुतेश्च ४९

जीवोपस्यानुगोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः ॥ तन्निरोधोस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४६ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षायोग्यतायदा ॥ तत्पंचत्वमहंमाना
 दुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ४७ यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतायदा ॥ तदैवचक्षुषोर्द्रष्टृत्वंयोग्यतानयोः ४८ पुंसोयथेवंद्रियाणिविंदतिस्वगतंपरम् ॥
 सुखदुःखानान्यगतंतथेशांशाःपृथक्कलाः ४९ आत्मनःकेवलंज्ञानमर्थेदेहाद्यसंगिनः ॥ सुखदुःखादयोभावानदेहस्यनचात्मनः ५० तस्मान्नकार्यःसंज्ञा
 सोनकार्पण्यंनसंभ्रमः ५१ बुद्धाजीवगतिधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ॥ सम्पक्दर्शनयानुद्धयायोगवैराग्यमुक्तया ॥ मायाविरचितेलोकेचरेद्यस्यकलेवरम् ५२
 इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥

नन्वेवंतर्हिपानजीवमस्यसंसारवर्णनस्मान्मुक्तिरीहकदुःखनिवर्तकसाधनाभावादित्यत्राह आत्मनइति आत्मनोजीवस्यकेवलमहंइहरेज्ञानमेवार्थःपुरुषार्थः ईहकदुःखनिवृत्तिसाधनलक्षणाइत्य
 र्थः एवविधमानोत्पत्तीमुख्यसाधनंभवति देहासीति अहंमेतिदेहाद्यसंगपवसाधनमित्यर्थः ननुदेहाद्यसंगिनोजीवस्योत्पत्तमानंकार्पण्यमुत्पत्तेशानमित्यतस्तंकारणाह सुखदुःखादयइति
 बलमानंदभोग्येत्पादिश्रुतेः स्वतःमुखादिद्रव्यत्वादात्मनोजीवस्यसुखदुःखादयोभावानसंति किमुतदेहस्याचेतनत्वादितिवशमर्थः ५० तस्मादिति तस्मादेहदेहिनोर्नसर्वमुत्सादयोभावाःकिंस्वा
 भिनानिकाःअज्ञानानुत्पत्तये तस्मात्तज्ज्ञादिकंनकार्पण्यमित्यर्थः ५१ ननुजीवमुक्तोस्मिन्नोकेकथंरवंतास्तितत्राह बुद्धेति यस्यदेहाद्यसंगिनोजीवस्यकलेवरमायाविरचितेअजिरायवेज्जानि
 मितेन्नोकेकतंभूमीचरेचरतिवर्तते समुक्तसंगोधीरोमगीरोक्तानी सम्पक्प्रमार्थदर्शनज्ञानंयस्याःसावमातयाभक्तियोगवैराग्यमुक्तयानुद्धयाजीवानांगतिस्वर्गनरकादिलक्षणायाभयंश्रीनारायणमुक्तामेव
 निर्दंतरंनिपेयमानश्चरेद्वैतइत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्विजयवज्रवत्दीक्षायांद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥

तदापरेत्यपेक्षान्योगोविविधश्चैवमुक्तप्रकारेण देवयानेन गत्वा भागवतं विकुण्ठनायं ब्रह्माणं चानुप्रविष्टास्त्रिभुवनसः ॥ प्राप्तवाप्तुमनोज्ञमाभूत्तत्पुत्राणां विषयतुभ्यं रहिता ये योगिनो ज्ञानिनस्ते स्वविबुद्धारेणम
 विद्वन्महाप्रज्ञेन ब्रह्मसाक्षात्कृतमृतं नित्यमुक्तमध्वानं सर्वोत्तमं पुरुषं पूर्णं बहुषं ब्रह्मोपातिं लिङ्गशरीरत्यागलक्षणां मुक्तिं प्राप्नुवतीत्यर्थः । ननु शरीराभावे जीवत्वमपि नष्टं स्यादित्यत उक्तं अगताभिमाना इति
 अतस्तत्तत्त्वमभिमानाः ११ एतदेवमुक्तिस्वरूपं विविच्य दर्शयति आद्य इति यो वेदगर्भो ब्रह्मास्थिरचराणां रूपावरजंगणानामाद्यः आदौ भूतः सहर्षिभिर्मनुष्योत्तममारभ्य गरुडशेषां तैर्ज्ञानिभिः
 सिद्धैः साधनसामग्रीभिर्द्योगेश्वरैः कुमारार्चैः सनकाद्यैर्योगाचार्यैश्च सह १२ भेददृष्ट्या जीवेश्वरादिविषयसंवाधभेदज्ञानेन भेदज्ञानस्य शुक्तिरजतज्ञानवदेत्येव न तेन मुक्तिर्निश्चय इत्यत उक्तं अ
 भिमानेनेति अभिमानेन पूर्णज्ञानेन यावता मुक्तिः स्यात्तावता ज्ञानेनेत्यर्थः निःसंगेन फलाभिसंधिरहितेन ज्ञानोत्तरकालीनेन कर्मणा पि जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्सगुणज्ञानैश्वर्याद्यनंतगुणोपेतं नैदं
 शबलमित्याह ब्रह्मेति । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहंतो ज्ञास्मिन् गुणा इति श्रुतेः । स्वतएव सर्वगुणपूर्णमित्यर्थः नाकाशवन्निरूपामित्याह पुरुषमिति भक्तानुकेपमायुहीतपुरुषाकारं अनेन गुणाश्चैश्वर्यादयः
 ननु सत्त्वादिपदवति ध्वनयति ऐश्वर्यस्य समग्रस्य पर्यवश्यं पशसः श्रिय इत्यादेः इतोऽपि शबलमित्याह पुरुषर्षभमिति भ्राक्षरपुरुषातीतत्वात्पुरुषोत्तमसंगतः प्रविष्टो भवति सामुज्यादिलक्षणां मुक्तिमाप्तीती
 त्यर्थः १२ स ब्रह्मादिजीवसंघः सृष्ट्यावपि साधुच्यमेव भुंक्ते किंतु निर्गच्छतीति तत्राह ससंगत्येति स ब्रह्मादिजीवराशिः संगत्यप्रलये प्राविश्य परमेश्वरं पुनः कालेन कालांतर्यामिनेश्वरमूर्तिना हरिणा काले

एवं परेत्यभगवन्तमनुप्रविष्टाये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥ तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयात्यगताभिमानाः १० आद्यः स्थिरचरा
 णां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ॥ योगेश्वरैः कुमारार्चैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ११ भेददृष्ट्या अभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम्
 १२ ससंगत्पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जातेऽगुणव्यतिकरे यथा पूर्वं प्रजायते १३ ऐश्वर्ये पारमेष्ठ्यंतस्तेऽपि धर्मविनिर्मितम् ॥ निषेव्य पुनरापातिगु
 णव्यतिकरे सति १४

गुणव्यतिकरे सृष्टिलक्षणे जाते माते अगुणव्यतिकरे त्रिगुणव्यतिकरे रदिते वाहिः श्वेतद्वीपे यथा पूर्वमुक्तं नीचादिमावेत यथा संसारवशात्प्राप्तं तान्योन्यभेदेनास्थितस्तथा प्रजायते वादुर्भूतानंदो वर्तते यो वेदगर्भः
 प्रलये प्राविश्य परमेश्वरं संगत्य पुनः सृष्टिकाले प्राप्ते यथा पूर्वं प्रजामत इति वा तदुक्तं । ब्रह्मादेवैः परिवृतः प्रलयपरमेश्वरं । प्रविश्य सर्वं तु पुनः श्वेतद्वीपे मयि दत्ते ११ एषां मुक्तानां पतिसर्गनिर्गमः प्रतिलयं भस्मरूप
 नेशान्नित्य इति भावेनाह ऐश्वर्यमिति ते मुक्ता अपि संभाविताः हरिणे विशेषः सृष्टिकाले प्राप्ते हरेर्निर्माणाः श्वेतद्वीपे सारभेदं परमेश्वरिनः सर्वोत्तमस्य हरेः प्रसादादुपपन्नं धर्मे विनिर्मितं ज्ञानधर्मं कृत्वा
 मणिमादिमैः गजार्चतभिषेक्य भुक्त्वा पुनर्भुज्यति करेऽसति प्रलये प्राप्ते स्वोत्तममवेश्वा पूर्वकंपरमेश्वरमापातीत्येवं मुक्तगणस्य नृहोतं हरे च संसर्गतिर्गदो स्वरूपानंदयोगो ब्रह्मविषयमोगाप्रवर्ततेति
 तदुक्तं ज्ञानधर्मो फलास्त्वभोगान्भुक्त्वा लवे पुनः । नारायणं समविश्य ज्ञानव्यक्तं निजं तुल्यम् । भुंजते त्वमेवैषां काले संसर्गनिर्गमो । नित्यो नित्यसुखं चैव सृष्टौ भोगास्तपोत्तमाः । मुक्त्यतिशयमा
 नेषु यन्नीचादि पूर्ववत् । विष्णोर्भोगविभुक्तानां न कदाचन गच्छतीति । सर्वेऽस्मै वेदावलिभावं वीति श्रुतेः । सर्वेऽर्जोत्तमस्य यथा भोगीयत्वं हरेरेव नान्यस्यात् तदुक्तं यथा पूर्ववदरेऽन्येऽपि भोगीयता
 सदा । ब्रह्मण भूतयाऽप्येवामन्येषां वपश्चापमिति १४

पुंसांतेषां परमात्मप्रसादेन परमानंदावाप्तिरस्तु त्रिपाः ममेकधर्मस्यादित्याशंक्य सर्वेषामपि स्वयोग्यतानुसारेण सेवासामर्थ्यास्तत्प्राप्तास्वादिपुण्यसंहारमुखेन तांसेवां विधत्ते अथेति यतो भगवदुपासकानां नित्यानंदलक्षणमुक्तिमाप्तिः अथ तस्मात्तत्प्राप्त्यर्थो ब्रह्मादिमुक्तिदस्तं नारायणं शरणं ब्रजेत्यन्वयः केन साधनेनेत्यत उक्तं भावेनेति मम स्वामी भगवानहं तर्किकरीति भावेन भक्तिरूपेण । माधोली लाक्रिया चेष्टेति यादवः । कंगुणमुपसंहृत्येत्यत उक्तं श्रुतानुभावमिति कुत्र स्थितमहं शरणं यामीत्यत उक्तं सर्वभूतानामिति अनेनांगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि संस्थित इति श्रुत्युक्तं भगवत्पशरणं ब्रजे त्युक्तं भवति भामिनि भद्रे भगवति भक्तिगुणत्वेनेति शेषः १५ एवं मुक्तिस्वरूपं निरूप्याधुना तदयोग्यानाह येति त्विति तु शब्दोत्पत्तौ वैलक्षण्यचोक्तकः इह मनुष्यादौ पेस्वर्गादावेवासक्तमनसो यज्ञादिकर्मस्वेव श्रद्धया युक्ताः अप्रतिषिद्धानि अग्नीषोमीयं पशुमालमेतेत्यादिविहितानि यागादिकर्माणि नित्यानि संध्यावंदनादीनि कृत्स्नशेषकविशेषेन कुर्वन्ति १६ किंच रजसारजोगुणेन कुंठमनस उपरंजितमनसो त एव कामात्मानो विषयलो स्वभावाभत एवाजितो द्रिया अत एव गृहेष्वभिरताशयानित्यविषयासक्तमनो रथा अनुदिनं पितृन्यजंति १७ हरावनापित श्राद्धादिकर्तारस्ते पुरुषास्त्रैवर्गिका धर्मार्थकामयोग्या एव न तु मोक्षयोग्याः तत्र कारणमाह विमुखा इति कथनीयः प्रबंधी कर्तुं योग्य उरुमहान् विक्रमो यस्य स तथा तस्य हरिमेधसः मनोहरमज्ञस्य मधुद्विषो हरेः कथायां विमुखा इति यतो तोन मुक्तियोग्या इति १८

अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मे पुकृतालयम् ॥ श्रुतानुभावं शरणं ब्रजभावेन भामिनि १५ येति हासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः ॥ कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च तत्सशः १६ रजसा कुंठमनसः कामात्मानो जितो द्रियाः ॥ पितृन्यजंत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः ॥ कथायां कथनीयो रुविक्रमस्य मधुद्विषः १८ नूनं देवेन विहता ये त्वच्युत कथा सुधाम् ॥ हित्वा शृण्वन्त्यसद्राथाः पुरीषमिव विड्भुजः १९ दक्षिणेन पथार्यम्भः पितृलोकं ब्रजंति ॥ प्रजायां तु प्रजायंते शमशानांतक्रियाकृतः २० ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिभंसति ॥ पतंति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः २१

भगवद्भक्तिवर्जितैः पुंभिः प्राप्यफलमाह नूनमिति येचाच्युत कथा सुधां हित्वाऽसद्राथाः काव्यनाटकादिविषयाः शृण्वन्ति देवेन हरिणा विहताः देहविषयोर्गमापिताः विड्भुजः विड्भुज इव पुरीषममे ध्यतुल्यं निरर्थं यातीति शेषः तदुक्तं ये तु ब्रह्मविजिताः । अन्यसामान्यवेत्तारस्तदन्वोत्तमदेविनः । तद्वक्तानि दकाश्चैव पांस्पेव निरर्थं भुवम् । अपि धर्मकनित्यानां प्रकायां विचारयेति १९ नित्यसं सारिणो त्रैवर्गिकाणां क्लिप्तमिदं दक्षिणेनेति येति हासप्रतिषिद्धानि नित्यानि च कर्माणि कुर्वन्ति हरावत्यस्य भक्तास्ते दक्षिणेन पथा दक्षिणापन मार्गेणार्यम्भो यस्य स्पपितुणामपि स्पलोकं ब्रजंति किंच त्रैवर्गेषां नित्यो निवास इति तत्राह प्रजायामिति स्वर्गमनुष्यलोकवाप्तिस्तेषां सनातनेत्याशयेनाह शमशानांतक्रियाकृत इति त्रैवर्गिकाः स्वसंतानेषु पुत्ररूपेण भूत्वा गर्भाधानादि शमशानांतां क्रियाः कृत्वा ततो मृत्वा स्वर्गं गत्वा २० ततः स्वर्गात् क्षीणसुकृताः भुक्तपुण्यशेषाः देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः अत एव विवशाः इमं मनुष्यलोकं पतंतीति पुनः शब्दः क्रियासमभिव्याहारार्थः । तदुक्तं । अतस्त्वभक्ता विभ्रंशोच्यते वा श्राद्धादिकारिणः । पितृलोकं समाविश्य स्वसंतानेषु पुनः पुनः । शिप्रमेव प्रजायंत इति देवादिमनुष्योत्तमाणां मुक्तियोग्यत्वं हरावत्यस्य भक्तानां मध्यममनुष्याणां श्राद्धादियज्ञादिकर्तृत्वं स्वर्गविशेषयोग्यत्वं हरौ द्वेषपुक्तानामनुरागात्मनो योग्यत्वं मित्यर्थं विशेषो मुक्तियोग्यास्तु देवाणामनुपायज्ञागिनः । मनुष्यभेदाः श्राद्धादिकृतो विद्वेषिणो हराविषयाक्येनावगंतव्य इति २१

पूर्णगुणोपास्तिरेवमुक्तिसाधनं न निर्गुणोपासनेति भावेनोक्तार्थमुपसंहरति तस्माच्चमिति सर्वभावेन स्वस्वयोग्यगुणपूर्णभक्त्या यस्माद्भक्तिर्मतरेणापेक्षितपुरुषार्थमात्रस्तस्माद्भक्षणः सर्वत्र सत्ताबुद्धचेति वात्रमादिजीवराशेर्विलक्षणो मयस्वामीति भक्त्या २२ भजने किं फलमिति तत्राह वासुदेव इति ब्रह्मदृश्यतेनेनेति ब्रह्मदर्शनं यज्ज्ञानं तज्जनयति वैराग्यस्य भक्तेः पूर्वभावेनोपेकार्थकारणभावो न दूषणं भक्तिमागुत्पन्नवैराग्यं प्रचिनोतीति २३ वैराग्यादिसाधनसंपन्नस्यास्योपासकस्यापरोक्षज्ञानोत्पत्तिसम्यमाह यदास्येति यदास्योपासकस्यचित्तबंधकत्वेन समेषु शब्दाद्यर्थेषु ममेदं प्रियमप्रियमु तेतां द्विपवृत्तिभिर्वैषम्यं न विगृह्णाति किंतु शब्दाद्यर्थः सर्वबंधकत्वेन ममाप्रिया एव सर्वस्माद्भगवानेव प्रेक्ष्यति निश्चिनोति २४ सतदावाज्ञातः करणे विनष्टशक्तिके सत्पात्मना स्वरूपचिन्मनसात्मानं स्वीचिदपरमात्मानमीक्षते आत्मासंसार्येवान्नो रूपत इत्यन्यथाप्रतीतिनिवारयति निःसंगमित्यादिना असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः समदर्शनं यथार्थज्ञानिनं निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति स्मृतेः नित्य निर्दोषज्ञानरूपत्वादेयोपादेयरहितमत एवाकूटपदं सर्वोत्कृष्टस्थानम् २५ तत्तच्छब्दादिसिद्धनामधेयोऽप्ययमेव न पृथगिति भावेन विशिनष्टि ज्ञानमात्रमिति तत्रज्ञानमिति संगिरंते सौगताः परंब्रह्मेति वेदातिनः परमात्मोति योगिनः ईश्वर इति वैशेषिकाः पाशुपताश्च पुमानिति सांख्याः भगवानिति पौराणिकाः इत्येतैः शब्दैरेक एवेत्येते कैलिंगैरित्यत उक्तं दृश्यादिभिरिति ज्ञानमेव मात्रापरिमाणं यस्य तत्तद्योक्तं

तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेश्विनम् ॥ तद्गुणाश्रययामत्तया भजनीयपदांबुजम् २२ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रचोदितः ॥ जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् २३ यदास्यचित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः ॥ न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमप्युत २४ सतदैवात्मनात्मानं निःसंगं समदर्शिनम् ॥ हेयोपादेयरहितमारूढपदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रं परंब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् ॥ दृश्यादिभिः पृथग्भावं भगवानेक ईर्यते २६ एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः ॥ युज्यते भिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकं परार्चनीरिद्रियैर्वह्मनिर्गुणम् ॥ अवभात्यर्थरूपेण भ्रांत्या शब्दादिधर्मिणाम् २८

ब्रह्मसुतस्त्वेतुपरमुत्तमं परंब्रह्म आत्मजो जहिभ्यः परमत्वात् परमात्मा ईशानशक्तिमत्त्वादीश्वरः अख्यातपुंशक्तिमत्त्वात् पुमानिति ऐश्वर्यादिगुणाकरत्वाद्भगवानेवं विधगुणोद्दृश्यस्पृश्यादिभिः पृथक्भावोक्तिं मेघं दायोजकत्वेन भूतत्वेन दृश्याः स्पृश्याः नायं तथेत्यादिरूपैः २६ इदानीमुक्तार्थनिगमनमुत्तेन मुक्तेरंतरंगभक्तियोगस्य मुख्यफलमाह एतावानिति इहोपासकानामध्वे स्थितस्वभाक्तेयोगिनः समग्रेणाहं मोपेत्येन भक्तियोगेन साध्यो भिमंतोर्थः पुरुषार्थ एतावानेव युज्यते पुक्तो नुभूयते कइत्यत उक्तं यदसंग इति यत्कृत्स्नशः साकरूपेनासंगः किंशरीरसंबंधो न भवति २७ इदानीमस्यावताररूपं ब्रह्माप्यभाकृतं पदं त्वेन मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमन्यया दर्शनं यं त्वमवेत्याशयेनाह ज्ञानमेकमिति एकं सर्वोत्तमं स्वगतं भेदवर्जितं वा ज्ञानं सच्चिदानंदलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मसंख्याविशेषविषयपूर्णमस्त्यादिरूपं निर्गुणं भक्तिगुणानिर्गुणं तदपरहितं परंब्रह्म शब्दादिधर्मिणां शब्दस्पर्शादिविषयधर्मवतामज्ञानां परार्चनीरिद्रियैर्वैषम्येषु प्रवृत्तेषु भ्रूराक्षौद्रिपरं रूपेण भौतिकशरीरेण भ्रांत्या मिथ्याज्ञानेनावभाति । पूर्णमयः पूर्णमिदं विविश्रुतेः । तस्यावतारमोक्षानां चेतोपाधी विशेष इत्यर्थः तदुक्तम् यत्स्वकूर्वादि रूपं चाविष्णोर्ज्ञानैकमात्रकम् । तन्मम्यं ते भौतिकं तु पेगच्छं त्यधरंतम इति २८

स्त्रीत्वादिसमर्पकयंजानामीत्यतदहाहरति प्रथममहानिति महान्महत्तत्वाभिमानीब्रह्मावेकारिकायात्मनात्रिवृत्त्रिविधोहंकारोहंकाराभिमानीरुद्रः आकाशादिपंचभूताभिमानित्वेनपंचविधः मनआचेकादशो
द्विषाभिमानित्वेनैकादशविधः स्वरादिद्रष्टैतैश्चानितांभौतिकशरीरत्वेनापिप्रथमतीयंतेतथामत्स्यादिरूपंपरंब्रह्मेत्यर्थः अभिमानित्वमात्रेणाभिमन्यमानदेहत्वंकथमित्येतत्स्पष्टमिति तस्येति इदमं
हंसर्वजगच्चतस्रपेद्रस्यवपुरेतिपतोतइति अनेनब्रह्मरुद्रयोरपिभौतिकदेहत्वंस्पष्टमित्युक्तंभवति अत्रप्रथमतीतार्थोदाहृतिरितिपुनःस्पष्टादित्येवंपारुपातमितिज्ञातव्यम् । एकादशोद्विषात्माचपंच
भूतात्मकस्तथा । सर्वाभिमानीभगवान्स्वरादिद्रुःपुरंदरः । इदमंहंजगत्सर्वशक्रेहंविदुर्बुधाः । तत्पतित्विगुणोरुद्रस्तस्यब्रह्माततोहरिरितिबचनात् २९ तद्विद्वत्स्यपावज्ज्ञातुक्यंशकपतइतितत्राह
एतदिति एतैःसाधनैःअधिकार्येनमत्स्याद्यवताररूपंब्रह्मापरिपश्यति प्राकृतदेहादिदोषपरित्यागेतज्ज्ञानानंवाद्यनंतगुणपूर्णत्वेनापरोक्षीकरोतीत्यन्वयः । कैरित्यतउक्तम् श्रद्धयेत्यादिभिरिति नित्यशो
नुक्षणंयमादिभोग्याभ्यासेन कीदृशोधिकारी समाहितात्माहरावेवसम्भगपितमताःनिःसंगोदुष्टसंगराहितः निर्णीतसज्जनसंगोवा । निर्निर्णयनिषेधयोरितिपादवः । विरक्तःसर्वमसारमनित्यंचेतिज्ञानवान्
वाइत्यनेनैतैरेवसाधनैर्नापरैरैक्यज्ञानादिभिर्ब्रह्मदर्शनंस्यादितिसूचयति ज्ञानरूपमेकंनिर्गुणंब्रह्मभ्रान्त्यार्थरूपेणपंचात्मनावभातीत्याद्यप्यपारुपाननिरासायवमत्स्यकूर्मादिरूपंचविष्णोर्ज्ञानैकमात्रकामि

यथामहानहंकारस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट् ॥ एकादशविधस्तस्यवपुरंहंजगद्यतः २९ एतद्वैश्रद्धयाभक्त्यायोगाभ्यासेननित्यशः ॥ समाहितात्मा
निःसंगोविरक्तःपरिपश्यति ३० इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञानंतद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ येनैवबुध्यतेतत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ३१ ज्ञानंयोगश्चमन्निष्ठोनेर्गुण्योभक्तिलक्ष
णः ॥ द्वयोरप्येकएवार्थोभगवच्छब्दलक्षणः ३२ यथेद्विधैःपृथक्कारैरर्थोबहुगुणाश्रयः ॥ एकोनानेयतेतद्ब्रह्मवाञ्छास्रवर्त्मभिः ३३

त्यापुदाइतमाचार्यैरितिज्ञातव्यम् ३० तत्त्वोपदेशमुपसंहरति इतीति ब्रह्मदर्शयतीतिब्रह्मदर्शनंतात्पर्यातिशयजननायज्ञानंविशिनष्टियेनेति प्रकृतिशब्दवाच्यस्यलक्ष्म्यादेःपुरुषशब्दवाच्यस्यविष्णवादे
स्तत्त्वमनारोपितरूपंयेनज्ञानेनावबुध्यतइत्यन्वयः ३१ अवश्यज्ञानानुष्ठानार्थेनविनामुक्तिमार्जनस्यात्तत्साधनमिदिशति ज्ञानमिति योनैर्गुण्योभक्तिलक्षणोयोगोपब्रह्मज्ञानंज्ञानयोगस्तयोर्द्वयोरप्ये
कएवार्थोविषयः सकइतितत्राह भगवच्छब्देति भगवच्छब्दवाच्यइत्यर्थः भक्तिज्ञानयोगयोरैश्वर्याद्यनंतगुणपूर्णेश्रीनारायणोविषयइतिभक्तिज्ञानेमुक्तेरवश्यसाधनेमयोपदिष्टेइति । ज्ञानमकींविनानैव
मुक्तिःकाम्यापेक्षिते । तयोरेकद्वयेणापिबिष्णुनेतोमपंविता । एवमप्येतयोरेकभावेन्यनिपतेर्धुम् । एकेनापिभवेन्मुक्तिस्तदर्थत्वन्यसाधनमितिवाक्यार्थज्ञानावलक्षणइत्युक्तं लक्षदर्शनाकपोरितिधा
तोःसुनिवोसमर्थइति ३२ एकस्थानेकगुणविषयत्वंकृत्रह्यमितिब्रह्म पथेति प्रमाणहताशब्दस्यार्थरूपरसगंधगुरुत्वादीनांगुणानामाश्रयोबहुगुणाश्रयकोर्थःपदार्थानानेपदे कोऽप्यकारेःपुष्पकृ
शब्दरसवर्तनेपेमांतामितिभिन्नमाहोरेद्विधैः श्रोत्रेणशब्दवान्त्वचाप्यर्शवांश्रुणुशब्दाविषयवान्निह्वारस्पर्शमात्रेणगंधान्वागिनागुरुरितिज्ञायते एवंसमगवानेकोज्ञानानंदादिषुगुणाश्रयः शा
कृतमंभिर्निर्वादिषुशब्दाकार्यैरातंहंयन्तुज्ञानवानित्यादिनगुणविषयत्वेतत्सापत्तइत्यन्वयः ३३

भक्तिसान्निध्यमवस्थापनक्रियादीनामपि भगवानेव विषय इत्याह क्रिययेत्यादिश्लोकत्रयेण क्रिययासंध्यावन्दनादिलक्षणया भगवच्छिगानां दर्शनेनात्मनो मनसश्चक्षुरादीन्द्रियाणां जयेन कर्मणामशास्त्रविहि-
तानां संन्यासेन तस्यागेन ३४ एकस्मिन् धर्मस्योभयचिह्नत्वं कथमितेतन्नाह यदिति मनुः प्रत्येकमभिसंबध्यते मवृत्तिगान्निवृत्तिमानिति भगवदुपासनादिमवृत्तिर्हि सा विनिवृत्तिस्त्वानित्यर्थः ३५ ३६
इवानीमुक्तं रम्यमेव मुपसंहरति प्रावोचमिति ३७ संसृतीर्गतीः पासुसंसृतिषु प्रविशन्त्यर्जुन आत्मनः स्वस्य गतिं शरणमात्मानं न वेह ३८ उपदिष्टत्वं ज्ञानानाधिकारिण आह नैतदिति
स्वतर्हिन्द्रियारामो दुर्जन इत्यर्थः स्वब्धेऽगुणनियोगमकुर्वाणः भिन्नो वैष्णवसमयेतरसमयानिष्ठः धर्मध्वजोऽभवान् ३९ लोलुपो विषयाभिलाषी सत्त्वादिदोषरहितोऽपि यथाभक्तश्चैत्रोपदेशयोग्यः प्रसं-
गेनापीत्याक्षेपेनोक्तम् ज्ञातिश्च नैतावता पूर्णत इत्याह नमद्भक्तद्विषामिति ४० तर्जनधिकारित्वेनैतदुत्सादनं स्यादितितन्नाह श्रद्धधानायेति अनसूयुर्गुणे पुनोवा विष्करणबुद्धिरहितः ४१ बहिःस्वर्गा

क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपः स्वाध्यायदर्शनैः ॥ आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम् ३४ योगेन विविधांशेन भक्तियोगेन चैव हि ॥ धर्मेणोभयचिह्नेन यः
प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ॥ इयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वहृक् ३६ प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ॥
कालस्य चाव्यक्तगते र्योतर्धा वातिजंतुषु ३७ जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ॥ याः स्वयं प्रविशन्त्यात्मानवेदमतिमात्मनः ३८ नैतरस्त्रलायो
पदिशेन्नाविनीताय कर्हि चित् ॥ नस्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ३९ न लोलुपायो पदिशेन्नृपहारुदचेतसे ॥ नाभक्ताय च मे ज्ञातु न मद्भक्तद्विषा
मपि ४० श्रद्धधानाय भक्ताय विनीतायानमूषवे ॥ भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ४१ बहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयते ॥ निर्मत्सराय
शुचये स्यादहंप्रेयसां प्रियः ४२ यददं शृणुयादं ब्रह्मया पुरुषः स हृत् ॥ यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ४३ ॥ इति श्रीमद्भावते म० वृत्तीयस्कंधे का-
पिलये त्रेयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं निश्चयं कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दायिता किल देवहूतिः ॥ विस्रस्तमो ह पटलातमभिप्रणम्य तु
ष्टाय तत्त्वविषयांस्तिलसिद्धभूमिम् १

तौ केवलाभियतमाना पुत्रादीनां वत्सलात् तदेतत्प्रमदविभ्रुतेः ४२ अधिकारिणः कलसात्तार्क्ष्यमवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्कलसाह पदमिति अत्र हिताहितवेदन इति यातोस्वस्वकापि कर्तव्येति तत्संतुष्टिर्दे-
यातः अभिधत्तेवक्ति विदेवावधारण इत्यनिधानादुपपन्नमपि शास्त्रं पत्येवमम्यदवीमेति हि यस्मात्तस्मान् श्रवणादिकं कर्तव्यमिति ४३ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां त्रिपलिका-
ध्यायः ॥ ३३ ॥ कपिलाववापेणोमापि प्रोक्तं ज्ञानं देवदत्त्याः सिद्धमसुदितितस्तु किल्पाज्जेन विज्ञातमिति तदेतत्प्रतिपाद्यते स्मिन् अध्याये पूर्वकर्दमस्य शुश्रूषपाकशितावतीति कर्त्तव्यं तत्तदपि ज्ञायते भगवन्माह
किं जंतुर्दुर्लभं शिष्यस्य कर्मिण्यस्य कर्तव्यं तद्विष्णुसंस्तुतिरूपं तत्तु यतीं तं तु प्रावेत्यन्वयः पदवतीति तत्त्वज्ञानीति त्वं यो ह पटलमवातासपंतिमिरपस्याः सावता फीप्रशंसं विष्णुस्त्वद्विषयाय ते भास्विना मनः प्रसाद-
दा तन्माह पत्येवमिति ज्ञायते पटलावतासि यवयवमन्त्रमन्त्रेणैव पापमतीति तद्विष्णुसंस्तुतिरूपं भगवत्तन्माहानरहितोऽयमर्थः १

तच्चान्नानास्तीति ध्यामिर्तस्यष्टयसि अपेति अधमंगलमस्तु मर्मवन्तेतवजठराब्जजातः उदरनाभिपत्रसंभूतो न ह्यस्त्वयं बहुपुण्डरीकं किंकिपाविशिष्टमप्राह अप्ययातइति अप्ययतिसलिले मलयजलम
ध्ये सपानं मलयवावसाने दध्यावेति वा किं गुणविशिष्टमप्राह भूतेति आकाशादीमिभूतानि भोजादीर्नाद्रियाणि अर्थाः शब्दादयः आत्मा मनः एतेभ्यो मयं प्रधानं । मयं प्रधानमुद्दिष्टमिति वचनात् । अत्र प्रधानं
कार्यमूलादिभ्यः प्राधान्यकथनेन प्रधानादप्युत्तममिति ज्ञातव्यं । त्वं प्रधानमयो देव प्रधानादधिकोपतइति वचनात् । अत्र प्रधानादिशब्देन तदभिमानिनो लक्ष्म्यादयो ग्राह्याः ततस्तदुत्तमत्वगुणा विशिष्टमित्यर्थः
स्वतंत्रमपीति भावेनाह गुणप्रवाहमिति सृष्ट्यादीं सत्त्वादिगुणान् प्रवाहयति प्रवर्तयतीति ज्ञानादिगुणा अस्य सन्ति अतो वाह गुणप्रवाहमिति ज्ञानादिगुणानां प्रवाहोपास्मिस्त चथा नन्विदं सगुणं कन स्यादित्य
तउक्तं सद्धिति सत्सत्त्वं सत्सत्त्वेभ्यो हिते श्रेष्ठे साधीपासिभवत्परीति यादवः सवेव सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेर्न शयलं किंतु निर्गुणं । इव निर्गुणं चेज्जगत्सृष्ट्वभ्यन्तस्यादित्यत उक्तं अशेषवीजमिति जगद्भुजं
कं निर्गुणमेव सृष्टइत्यर्थः २ जगद्व्यंजकत्वं स्पष्टयतीमवानपि स एवेत्याह स एवेति स एव तादृक्वपुष्मानेवाणुमात्रभेदराहितो भगवान् विश्वस्य सर्गादिविधत्तइत्यन्वयः युगपत्तेत्याह गुणप्रवाहेष्विति गुण
प्रवाहेषु गुणैः सृष्ट्यादिपरंपरासु ब्रह्मादिरूपेण विभक्तं राजससात्त्विकतामसप्रवर्तकत्वेन पृथक्पृथक् इव माहात्म्यं स्पष्टतया कार्येषु प्रवर्तमानो देवदत्तवत्किं प्रकारी किं नेत्याह अनीह इति अत्र हेतुगर्भविशेष

देवहूतिरुवाच ॥ यथाप्ययाते सलिले शयानं भूतेर्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ॥ गुणप्रवाहं सदशेषवीजं दध्यौ स्वयं यजठराब्जजातः २ स एव विश्वस्य भवान् वि
द्यते गुणप्रवाहेषु विभक्तवीर्यः ॥ सर्गाद्यनीहो वितथा मिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्य सहस्रशक्तिः ३ सत्त्वं भूतो मेजठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥ विश्वं यु
गांते वटपत्र एकः शेते स्म माया शिशुरंघ्रिपानः ४ त्वं देह तंत्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशमाजां च विभो विभूतये ॥ यथावतारास्तव सूकरादयस्तथा यमप्यात्म
पयोपलब्धये ५ यन्नाम धेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रहृणाय त्मरणादपि कश्चित् ॥ श्वादोपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नुदर्शनात् ७

यमाह अयितया मिसंधिरिति सत्यसंकल्पादित्यर्थः एवं विद्यो न्योनास्तीति भावेनाह आत्मेश्वर इति अविशेषेणात्मनां जीवानां श्रीश्वरत्वादन्योनास्तित्यर्थः एकस्यापि विचित्रशक्तिस्वभावादीश्वरत्वं कथमु
पपद्यतइति तत्राह अतर्क्येति विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराण इति श्रुतेः, २ अतर्क्यशक्तिसहस्रत्वमनुमापयति सत्त्वमिति नापयस्य तव जठरे एतद्विभमासीद्युगांते मायये च यथा शिशुरंघ्रिपानं पश्यसौ
विपानो भूत्वा एकद्वयसन्वटपत्रे शेते सत्त्वं मेजठरेण कथं नुभूतः स्मभो तवा तर्क्य सहस्रशक्तित्वमनुमिनो भियते इति पप्रमात्रमारमयिषोऽमुमशक्तामैलोक्य चरं त्वामवहमिति ४ इदानीं कपिलस्य भगवतोऽतर्क्य
सहस्रशक्तिनाहो र्णैकत्वं प्रकाशयत इव तारमयोजनं विज्ञापयति त्वं देह तंत्र इति विभो व्यास वेहेन तंत्रं तृप्तिः आकाशो यस्य स तथा सत्त्वं संधिदानं साधारमकदेहेनैव प्रकाशितवानवतारवानभि ननु जीवित्मा कृत
मौक्तिकेन भवेन देवपयातवसूकरादयो वताराः हिरण्याक्षविपाप्मनां प्रशमाय पाप्मनां निदेशमाजां मासाकारिणां ब्रह्मादिदेवानां विभूतये कृताः स्युस्तथा यमप्यवतारः कल्पादिनां श्रुतस्य सत्त्वस्य
ज्ञानमार्गस्योपलब्धये प्रकाशनाय तत्राकृत इति शेषः ५ श्रीरोपि वयं स्वर्गसिनादिना कृतामोऽस्त्यत्रैव पुनः प्रयायमाह यन्नाम धेयेति श्वादः प्रमथकः सवनाय सोमलवाहवनाय पञ्चकरणायेत्यर्थः
कल्पते समर्थमिवति ५

श्रीविष्णुभक्त्यभावे सोमयाजित्वमप्यप्रयोजकमिति भावेनाह अहोबतेति अनंतरातीतग्रंथे सोमयाजीतामान्यतः प्रस्तुतस्तद्विषयं भाव्यते वैष्णवश्चावैष्णवश्चेति अतो न पोरवैष्णवसोमयाजिनः
 श्वपचोगरीयानहोविष्णुभक्तेः सारस्यं सास्यास्तीत्याह यज्जिह्वेति यस्य श्वपचस्य जिह्वाग्रे तुभ्यं तव नाम वर्तते । लटाक्रियास्य भिव्याहारसूचयति । तुभ्यमिति चतुर्थ्या नारायणाय नम इत्यादिनाम च
 तुभ्यं तेन प्रयोक्तव्यमिति ध्वनयति । नन्विदं भक्तिमत एव संभाव्यते भक्तिस्तु बहुजन्मसंवीर्णपुण्यवत एव । बहूनां जन्मनामंते कृष्णे भक्तिः प्रजायत इति वचनात् । अतः कथंतामसपोनेः श्वपचस्येति तत्राह तेषु
 स्तप इति इदानीं तनमामसंकीर्तनेनानुयितपुरातनतप आदिनातः करणशुद्धिरस्तीति ज्ञायते ७ अवतारमूलरूपयोर्नकारश्चिद्विशेषोस्तीति यदुक्तं तन्मयासम्यगवबुद्धमिति विज्ञापयंतीति स्तुतिमुपसंहरति तं
 त्वेति अहं ज्ञानमेकमित्यादिना प्रतिपादितो यस्तत्त्वावदइत्यन्वयः न केवलं वाचा किं तु कार्येनापीति भावेनोक्तमद्वेति अनेन मातृत्वाभिमानेन पूज्यत्वाभिमानमपहस्तयति प्राकृताप्राकृतयोरैक्यं कथं स्या
 दित्येव उक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थप्रवृत्तेः कथं निर्णय इत्युक्तं परंपुमांसमिति अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतोक्तत्वादित्यर्थः तत्र ज्ञानिप्रत्यक्षप्रमाणमिति भावेनाह प्रत्यक्स्रोत
 स्यात्मनीति विषयसंचरणमुक्त्वा प्रत्यगात्मानि हरौ नदीप्रवाहवत्स्यंदमाने आत्मनि मनसि संभाव्यं प्रत्यक्षीकरणयोग्यं चक्षुरादीन्द्रियैः सह प्रत्यगंचति आत्मनि हृदये इति वा । कथमपरोक्षीकुर्वतीति तत्राह स्व

अहोबतश्च पचो तो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ॥ तेषु स्तपस्ते जुहुवुः सुराद्यान् ब्रह्मानूचुर्नाम गृणंति ये ते ७ तं त्वाद्वाहं ब्रह्म परंपुमांसं प्रत्यक्स्रोत
 स्यात्मनि संविभाव्यम् ॥ स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वेदे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ८ मैत्रेय उवाच ॥ ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परंपुमान् ॥ वाचाऽवि
 कृवेत्याह मातरं मातृवत्सलः ९ श्रीभगवानुवाच ॥ मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्ये नोदिते न मे ॥ आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १०

तेजेति स्वतेजसा स्वरूपभूतसच्चिदानंदलक्षणप्रभावेन ध्वस्तगुणप्रवाहं नित्यनिरस्तसंसारं । कथं निरूप्यवंदनीमिति तत्राह विष्णुं कपिलमिति सकलजगद्वाचापिनारायणः कपिलनाम्नाऽवतीर्ण इति बलानंद
 स्वरूपत्वाद् विष्णुः कंसुसंदिग्धीत्यामं दानुमवात् लात्सवादानाच्च कपिल इत्येकार्थत्वाच्च ला आदाने इति धातुः अत्र प्रमाणं ध्वनयति वेदगर्भमिति प्रकारो बलमेष ज्ञानंदमादत्त इत्यादि वेदेन गर्भो ग्रहणं ज्ञानं
 यस्य सत्तयातं तुभ्यमिति सोमयाजित्वमप्यप्रयोजकमिति ध्वनयति । यद्वा वेदतात्पर्यमित्यर्थः वेदो गर्भे यस्य सत्तयातमिति वा स्वगुणप्रतिपादकत्वेनातिप्रियत्वादिति वा वेदो विस्तीर्णविभर्त्ता इति वा अनेन वेदो नित्यस्व
 रयग्राहकेष्विदमेव मुख्यं प्रमाणमिति ध्वनयति अत्र हरेरन्यान्यपि यानि नामानि ते तैर्विशिष्टत्वावंधति चोतनाय ब्रह्मादिबहुनाम ग्रहणमित्यवगतं व्यम् ८ नन्वेनेन स्तोत्रेण कपिलस्य काश्चित्प्रमाणानि
 शेषोक्तश्रेष्ठं सर्वसत्यं स्यादिति चाध्येतुः प्रयोजकं स्यादतो ब्रह्माहं लिङ्गं किमित्याशंक्य भगवान् लाह क्लिङ्गगर्भिता वाचं वक्तीत्याह ईडित इति अविश्रुतपाभदीनपा इदमेकं प्रसादं लिङ्गमिति विज्ञानेन सू
 चितं प्रसादविशेषं स्पष्टयति मार्गेणोदितं काष्ठामानंदं कर्मवरोत्स्यसि नित्याभिप्रेत्य कं करिष्यसि अचिरादित्यनेन कपिलस्य मातरि प्रसादाविशेषं सूचयति १०

नमयेतद्वापावदुक्तं किंतु मात्रोपदेशवदत्तोत्रत्वपास्तिक्यबुद्धिः कर्तव्येत्याह अद्वैत इति मल्लममामुद्दिश्येतिवानेतत्तत्रज्ञानमुक्तं किंतु वैदिकमेवेतिभावेनाह जुष्टंयदिति तत्प्राप्तावरहेतुश्चेद्वैदिकमप्य
प्रयोजकमिति तत्राह येनेति अनेन त्वं साक्षात्परं ब्रह्मेति देवद्वत्पायदुक्तं तत्सत्प्राप्तेति शोतं विपक्षे बाधकमाह मृत्युमिति न तन्मते विवेकीत्यतद्विदुः मृत्युसंसारं तन्मते विरुद्धमेकपक्षं तं विवेकीति मृत्युनिवृ
मरणरूपमर्थतमोगच्छतीत्यर्थः ११ देवानां गृध्रचिरवासी न धर्म इति विदुषा स्वयमपि तस्मात्स्वित्वात् पुनर्हरिणा किमकारीति तत्राह इतीति इति शब्देन गते ज्ञानस्य समग्रानुग्रहे तु त्वत्सत्प्राप्त्यर्थं किं उपदे
शेन वदंश्च मातुर्विश्वासायैकचित्संगात् स्वात्मनो गतिं स्वरूपास्थितिं वा प्रदर्शयेत्पनेन शोतयाति उशतीमभीष्टवर्णिनां स्वेच्छाज्ञानोपदेष्ट्वेन गुरुत्वात् प्राप्तेन पुत्रत्वेन सुहृत्त्वात्सादेव हृतिः पुत्रगमनं कथमनु
जले निर्दयहृदयत्वेनेत्याशंक्यापरिहार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानित्वात्स्वात्मस्थत्वाच्च १२ तथापि तस्या इतोधिकं दुःखं नाभूदिति लक्षणाति साचापीति सादेव हृतिश्च स्वगार्हस्थ्यं तृणवदित्वा अक्षे शापि पुत्रविश्लेषणात्
रासतीवदनं किंचिच्चकार पुत्रविरहोत्पन्नदुःखानलशुष्कं कृतवतीत्यर्थः अपिसंभावितमेतत् लोकदृष्टत्वाच्च किततो न्यत्र गतेत्यत उक्तं तस्मिन्निति सरस्वत्यास्तदेवासीनत्वात्समाहिता समाधानस्य फलमाह

अद्वैतं न्तमं हं जुष्टं ब्रह्मवादिभिः ॥ येन मामभयं यायां मृत्युमृच्छं त्यतद्विदुः ११ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रदर्शय भगवानुशतीमात्मनो गतिम् ॥ स्वमा
त्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलो नुमतो ययौ १२ साचापित न योक्तेन योगादेशेन योगयुक् ॥ तस्मिन्नाश्रमजासीना सरस्वत्याः समाहिता १३ अभीक्ष्णा वगाहक
पिशान्जटिलान्कुटिलालकाः ॥ आत्मानं चोग्रतपसा विभ्रती चीरिणं कृशम् १४ प्रजापतेः कर्दमस्य तपो योगविजृम्भितम् ॥ स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्य
वैमानिकैरपि १५ पयः फेनानि भाः शय्यादां तारुक्मपरिच्छदाः ॥ आसनानि च हैमानि सुस्पर्शां स्तरणानि च १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकते
षु च ॥ रत्नदीपार्चिषो भांति ललनारत्नसंयुताः १७ गृहोद्यानं कुसुमितैरम्यं बह्वमरदुमैः ॥ कूजद्विहंगमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् १८ यत्र प्रवि
ष्टमात्मानं विबुधानुचराजगुः ॥ वाप्यामुत्पलगंधिन्ध्यां कर्दमेनोपलालितम् १९ हित्वा तदीप्सिततममप्याखंडल्योषिताम् ॥ किंचिच्चकार वदनं
पुत्रविश्लेषणात्तुरा २०

योगादेशेनेति योगादेशेन ज्ञानलक्षणोपायोपदेशेन कारणेन योगभगवद्व्याख्यानं युक्त इति योगयुक् ११ तथा नेनांतरशुद्धिरस्या एव ब्राह्मशुद्धिरप्यस्तीति भावेनाह अभक्षिणेति अनेन नित्यज्ञानेन स्त्रीणां
तिथ्यादौ स्नानं न्यावर्तयति आत्मानं देहं कुशां विभ्रतीत्यनेन फलबुद्ध्याशनमपि नास्तीति लक्ष्यते १४ स्वगार्हस्थ्यस्यागोचिकारणं येन योगेन दुःखं स्यादिति तत्राह अनौपम्यमित्यादिना न
उपमायायोग्यं पश्यतदनौपम्यं वैमानिकैर्देवैरेवंविधमाहान्ये निमित्तमाह प्रजापतेरिति १५ प्रार्थ्यत्वेपि निमित्तमाह पयः फेनानि भा इति यत्र गार्हस्थ्ये गोक्षीरफेनमृदुशय्यादयः संशोति शेषः शोकाः
गजदंतनिर्मिताः रुक्मेण स्वर्णेन परिच्छदो लंकारोपासाताः सुस्पर्शाः स्पर्शसुखकराः आस्तरणानि कडाकयोपेपुतानि तथा १६ ललनारत्नैः संयुतारत्नदीपार्चिषः कुड्येषु न्यस्त श्रीरत्नहस्तं न्यस्त रत्नदीपा
र्चिषः स्वच्छस्फटिकादिभाणि मयकुड्येषु भांतीत्यर्थः १७ कुसुमितैर्बहुभिरमरदुमैः रम्यं गृहोद्यानं च भातीत्यर्थः १८ यत्र गृहोद्याने उत्पलगंधिन्ध्यां वाप्यां पविष्टं कर्दमेनोपलालितमात्मानं विबुधानुचराज
गुरित्यन्वयः १९ पुनरपि कीदृशं स्वगार्हस्थ्यमाखंडल्योषितामिद्विस्त्रीणां पीप्सिततममप्यर्थकमनीयम् २०

प्रतिविरहापि पुत्रविरहो दुःसह इति भावेनोक्तमेव विवृणोति वनमिति २१ मन्वेवंतर्हि पुत्रविरहो हूतदुःखार्तमना भगवदुपास्ति मप्यभांक्षीत्किं तत्राह तमेवेति अनेन तस्या उपास्ति प्रकारो दर्शित इति एवकारेण सूत्रिता विजातीयव्यावृत्तिस्पष्टयति निस्पृहेति २२ मनुसुतोक्तमन्यदन्यदुपास्ते पुत्रवियोगभ्रांतबुद्धित्वादित्याशंक्याह ध्यायतीति समस्तचित्तासर्वाविवर्तिता व्यस्तचित्ते कैकाव्यवर्तिता तया २३ तस्या उपास्तेः फलमाह भक्तिप्रवाहेति सादेव हूतिर्विष्णुः सर्वोत्तम इति ज्ञानसाहितनिरतिशयमेव लक्षणभक्तिनदीप्रवाहयोगेन बलीयसा स्वर्गादेः पुरुषार्थश्रुतिमुग्धबुद्धिराहित्येन बलिष्ठेन वैराग्येण युक्तं यदमुष्ठातमसं ब्रह्म ध्यानेन तस्माज्ज्ञातेन ब्रह्महेतुना परब्रह्मसादजननकारणेन ब्रह्महेतिर्नेति पाठे ब्रह्मवशीकरणायुधेनेत्यर्थः २४ अतएव विशुद्धेनैकत्वसंशयलक्षणदोषरहितेनाविभूतेन ज्ञानेनात्मना स्वस्वरूपमनसात्मानं स्वविबभूतं विश्वतोमुखं सर्वज्ञं च स्वतएव स्वानुभूत्यातिरोभूतदूरतो निरस्तमायागुणैः सत्त्वादिभिः देहबंधलक्षणयस्य सतथातं हरिददर्शितेशेषः २५ साऽपरोक्षज्ञानोदयानं तरमीदृशीमवस्थां प्रापेत्याह ब्रह्मणीति सायदापरमात्मानमद्राक्षीत्तदात्मानं स्वशरीरं न सस्मारेत्यन्वयः कीदृशी आत्मसंश्रये स्वाधारे भगवति षड्गुणपूर्णब्रह्मणिकालतो देश

वनं प्रजिते पत्यावपत्या विरहातुरा ॥ ज्ञात तत्त्वाप्यभून्नष्टवत्सागौरिव वत्सला २१ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ॥ बभूवा विरतोत्साहानि स्पृहा ता दृशे गृहे २२ ध्यायती भगवद्रूपं यदा ह ध्यानगोचरम् ॥ सुतं प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचित्तया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येन बलीयसा ॥ युक्तानुष्ठानजा तेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना २४ विशुद्धेन तदात्मानमात्मनाविश्वतोमुखम् ॥ स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशेषणम् २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ॥ निवृत्तजीवभावत्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिवृत्तिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ॥ न सस्मारतदात्मानं स्वप्रदृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहोपरतः पोषोप्यकृशश्चाध्यसंभवात् ॥ बभौ मल्लरवच्छन्नः सधूम इव पावकः २८ स्वांमंतपोयोगमयं मुक्तकेशंगतांबरम् ॥ दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवं प्रविष्टधीः २९

तो गुणतो व्याप्ते हरिवस्थितमीति रकाग्रमनावृत्तजीवभावत्वान्मुक्तौ लंगशरीराभिमानत्वाद्गीतकेशानिरस्तदुःखाप्राप्तिनिवृत्तिराप्तपरमानंदा २६ नित्यारूढसमाधित्वाभित्यहरावेव सन्निविष्टमनस्कत्वात्परावृत्तगुणभ्रमापरावृत्तपराभूतः गुणेषु शब्दादिविषयेषु दुःखसाधनेषु सुखसाधनत्वबुद्धिभ्रमोपस्थाः साकथमिव स्वप्रदृष्टमिवोत्थितः स्वप्रादुत्थितः स्वप्रेह्यं यथानस्मरतितथेति नन्विदं निदर्शनं विवृत्तजीवभावत्वे कथमुपपद्यते स्वप्रदृशो जीवत्वानिवृत्तेरिति पमाशंका । जीवोपाधिप्रभृतय आमुक्तेः सर्वदेहिनाम् । नियमात्सत्त्वभावस्तु निष्फलत्वादुदीर्यत इत्यनेन परिहरणीया । एतत्स्पृष्टार्थं योतना यस्य प्रोत्थितनिदर्शनमिति तात्पर्यार्थो ज्ञातव्यः २७ इदमपरोक्षज्ञानोदयानंतरं लक्षणमित्याह तद्देह इति यस्य दोषोपगतः स तस्याः देहो बभूव इत्यन्वयः आध्यसंभवाच्छरीरकार्श्यहेतुमनोदुःखाभावात् कृशत्वं अकृत इति पाठे विहितस्नानादिशून्य इत्यर्थः युगेऽक्षपाते पर्याप्तिकृतं क्लीबे हि ते र्वदितियादवः यद्वा अपर्याप्तो समाप्तारब्धकर्मा २८ शरीराभिमानाभावादाध्यसंभवो नुमीयत इति भावेनाह स्वांमिति गोप्त्रभावात् कथं तद्देहावस्थानमत्राह दैवेति दैवेन हरिणा गुप्तरक्षितं रक्षणो निमित्तमाह वासुदेवेति २९

श्रवणमुत्सृज्यस्पर्शप्रसंगस्य कदानुसमाप्तिरिति मंदांशं परिहरंस्तदेहस्य प्रारब्धकर्मनिर्वाणेन तस्याः श्रीनारायणप्राप्तिर्वक्ति एवंसेति भविरहं सर्वगतं निर्वाणं प्रकृतिप्राकृतशरीररहितं निर्वृतं वा हेत्यनेनेति हाससमाप्तिं सूचयति ३० पूर्वशुक्लस्य हरेरश्रुर्बिन्दुनिपाताद्भिदुसरो नामाभूत् इदानीमस्याः देवहूत्याः सिद्धपदहेतुत्वात् सिद्धपदमिति नामांतरं वक्ति तद्वीरेति वीरविदुर ३१ तत्र तदेहोदाहकाभावाच्छुसृगालगोचरश्चेन्नोक्तद्विषणक्षेत्रस्तुतिर्व्यर्था स्यादिति तत्राह तस्या इति तन्मर्त्यशरीरं स्रोतसां नदीनां प्रवरासरित् ३२ पूर्वकपिलगमनस्य कर्मनोक्तमधुना तत्पूर्वतद्गमनं वक्ति कपिलोपीति महायोगी पूर्णज्ञानप्रागुदीचीं दिशंशं कररक्षिताम् ३३ दत्ते अर्हणनिकेतने पूजानिवासस्थानेयस्मै स तथा ३४ योगंध्यानलक्षणं वा प्राणायामलक्षणं वा सांख्याचार्यैः यथार्थज्ञानोपदेशृभिः सनकादिभिः नायं योगः स्वप्रयोजनोपदेशार्थः किंतु लोकसुखार्थ इत्याह त्रयाणामिति उपशांत्यैर्मंगलाय ३५ मैत्रेयो विदुरं संबोधयंस्तत्प्रश्नपरिहारकथनमुपसंहरति एतन्निगदितमिति न केवलं देवहूत्या एव सिद्धिहेतुः

एवं साकपिलोक्तेन मार्गेणाविरहं परम् ॥ आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवंतमवापह ३० तद्वीरासीत् पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ नाम्ना सिद्धपदं यत्र सासं सिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमाशुमर्त्यमभूत्सरित् ॥ स्रोतसां प्रवरासौम्यसिद्धिदा सिद्धसेविता ३२ कपिलोपिमहायोगी भगवान् पितुराश्रमात् ॥ मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥ त्रयाणामपि लोकानामुपशांत्यै समाहितः ३५ मैत्रेय उवाच ॥ एतन्निगदितं तात यत्पृष्ठो हं त्वयानघ ॥ कपिलस्य च संवादे देवहूत्याश्च पावनः ३६ यद्दमनुशृणोतियोभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ॥ भगवतिकृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविंदम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिले चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

किंतु लोकस्य चेति चार्थः ३६ श्रोत्रादीनां भिन्नप्रवृत्त्यर्थं श्रवणादिफलमाह यद्दमिति आत्मयोगगुह्यं परमात्मप्राप्तिसाधनज्ञानोपायानां मध्ये रहस्यं यः सुपर्णकेतां गुरुद्वजे भगवतिकृतधीः श्रवणादिनेदं मतमभिधत्ते अभ्यस्यति स च भगवत्पदारविंदमुपलभते ऽपरोक्षीकरोतीति ३७ ॥ सुनीलनीरदश्यामंसं चिदानंदविग्रहं । रमारमणमीशेशं विह्वलं समुपास्महे ॥ १ ॥ पदरत्नावलीनाम तृतीयस्कंधकाशिनी ॥ वनमाले बदे शतवक्त्रे विराजताम् ॥ २ ॥ तृतीयस्कंधमारुह्य गिरिं द्रमिव गह्वरम् ॥ अवलुटे मायि स्निग्धाः कृपां कुर्वतु साधवः ॥ ३ ॥ इति श्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थमुनीन्द्रकृतार्याश्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्यां तृतीयस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ इति श्रीमद्भागवते तृतीयः स्कंधः समाप्तः ॥